

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1992

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1992

ΑΘΗΝΑΙ 1995

TOMOS 147 (1992)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600 589, Fax (01) 3644 996

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ευεργέτες	ια'
Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1991-1994	ιγ'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιδ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιε'
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ις'
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ιη'
Τακτικοὶ ἑταῖροι	ιθ'
Πρόλογος	λγ'
Ἐκθεση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργο της κατὰ τὸ ἔτος 1992	λε'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφή Ραμνουῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1-6)	1-41
2. Ἀνασκαφή Μυκηνῶν ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη	42-43
3. Ἱερὸ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα Ἐπιδαύρου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 7-16)	44-52
4. Ἀνασκαφή Κλάους καὶ Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου (πίν. 17-19)	53-59
5. Ἀνασκαφή Μεσσήνης ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (πίν. 20-27)	60-87
6. Ἀνασκαφή Θέρμου ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου (πίν. 28-47)	88-128

7. Τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραϊφίας ὑπὸ Ἀγγελικῆς Κων. Ἀνδρειωμένου (πίν. 48-58)	129-149
8. Ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος ὑπὸ Παναγιώτη Λ. Βοκοτοπούλου (πίν. 59-63)	150-154
9. Ἀνασκαφὴ τοῦ Πρυτανείου Δωδώνης ὑπὸ Σ. Ἰ. Δάκκαρη (πίν. 64-65)	155-159
10. Ἀνασκαφὴ ἀρχαίων Ἀβδήρων ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη (πίν. 66-69)*	160-166
11. Ἀνασκαφὴ Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Χαράλαμπου Μπακιρτζῆ (πίν. 70-72)	167-175
12. Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας ὑπὸ Χρίστου Ντούμα (πίν. 73-79)	176-188
13. Ἀνασκαφὴ Μινώας Ἀμοργοῦ ὑπὸ Αἰλᾶς Μαραγκοῦ (πίν. 80-82)	189-199
14. Ἀνασκαφὴ Ἰθάκης ὑπὸ Σαράντη Συμεώνογλου (πίν. 83-85)	200-210
15. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου (πίν. 86-103)	211-230
16. Ἀνασκαφὴ Βασιλικῆς Ἱεραπέτρας ὑπὸ Ἀντώνη Ζώη (πίν. 104-106)	231-243
17. Ἐργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῶν Ζάκρου ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	244-248
18. Καταγραφὴ φρουρίων καὶ κάστρων τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Ἰωάννη Μπαντέκα	249-251

19. Βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς εἰκόνες τοῦ Μουσείου τῆς Καστοριᾶς ὑπὸ Εὐθυμίου Τσιγαρίδα (πίν. 107-117)	252-259
Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ	261-262
Γ' ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ	263-265

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΑΜΑΛΙΑ
Ο ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ Β' ΤΗΣ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΟΙ ΕΝ ΚΑΛΚΟΥΤΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
Η ΕΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΟΙ ΕΝ ΣΕΡΒΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΙΑΣΙΩ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΜΑΓΧΕΣΤΡΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
STRATFORD CANNING
MARTIN WILLIAM LEAKE
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΝΑΚΗΣ
DUC DE MONTRENSIER
MANTZOYRANHS
KONSTANOWITZ GERMANI
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC A. DE LUYNES
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΜΑΚΡΗΣ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΔΟΞΙΑΔΟΣ
Σ. Ν. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΗΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΜΑΖΟΥΡΙΝΗΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΟΥΤΣΙΝΑΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η ΓΟΕΚΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΧΟΣΤΕΒΑΣ
WILLIAM RATON
ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΜΙΧΑΗΛ ΒΛΑΣΤΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΨΥΧΑ
ΕΛΠΙΣ ΜΑΝΤΖΩΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. & ΛΕΛΑ ΜΥΛΩΝΑ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ & ΟΛΓΑ ΛΑΓΑΚΟΥ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 1991 - 1994

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ
ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ
ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Σέμνη Καρούζου (Π.Μ. 2464, 1988)

Oscar Broneer (76, 1987)

Pierre Amandry (139, 1987)

Νικόλαος Πλάτων (152, 1988)

Homer Thompson (204, 1987)

Doro Levi (256, 1962)

André Grabar (304, 1987)

Hector Catling (364, 1989)

Διονύσιος Ζακυθηνός (441, 1988)

Έλένη Ahrweiler (689, 1987)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Emil Kunze (255, 1962)
Βάσος Καραγιώργης (258, 1972)
Pierre Demargne (309, 1968)
Åke Åkerström (358, 1987)
Hans Günter Buchholz (363, 1989)
John Chadwick (365, 1987)
Emmett L. Bennett Jr (366, 1987)
Jean Pouilloux (399, 1987)
Werner Peek (420, 1977)
Georges Roux (422, 1987)
Karl Schefold (425, 1977)
Κωνσταντίνος Καραμανλής (491, 1983)
Μελίνα Μερκούρη (690, 1987)
Ίωάννης Γεωργάκης (691, 1987)
Olivier Picard (692, 1987)
Luigi Beschi (693, 1987)
Giovanni Pugliese Carratelli (694, 1987)
Sir Steven Runciman (695, 1987)
Robin Hägg (696, 1987)
Antonino di Vita (697, 1987)
Helmut Kyrieleis (698, 1987)
Herbert Hunger (699, 1987)
Ίωάννα Τσάτσου (717, 1987)
Βερόνικα Μητσοπούλου Leon (768, 1987)
Ernst Berger (773, 1989)
Evelyn Harrison (774, 1989)
Sinclair Hood (775, 1989)
Nicolaus Himmelmann (776, 1989)
John Boardman (777, 1989)
Jean Marcadé (778, 1989)
Klaus Fittschen (815, 1990)
Ekrem Akurgal (816, 1990)
Jale Inan (817, 1990)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Walther Wrede (60, 1938)
Hamit Zübeyr Kosay (72, 1938)
Jeanne Robert (253, 1961)
Otto Demus (305, 1968)
Hubert Gallet de Santerre (306, 1968)
Ulf Jantzen (357, 1972)
James R. McCredie (359, 1972)
William C. Brice (397, 1974)
Arthur Dale Trendall (398, 1974)
Ulrich Hausmann (421, 1977)
Peter M. Warren (700, 1987)
Nicolas J. Coldstream (701, 1987)
Paavo Castrén (702, 1987)
Hermann F. Mussche (703, 1987)
Jacques Perreault (704, 1987)
Jan Jaap Hekman (705, 1987)
Pierre Ducrey (706, 1987)
Armin Hohlweg (707, 1987)
Denis Knoepfler (708, 1987)
Hans Georg Beck (709, 1987)
Bernard Andreae (710, 1987)
Hubert Faensen (711, 1987)
José António Falcão (712, 1987)
Günter Kopcke (713, 1987)
Paul Zanker (714, 1987)
Δημήτριος Πιερίδης (715, 1987)
Βασίλειος Βιτσαξής (716, 1987)

- Ὅδυσσέας Ἑλύτης (718, 1987)
 Johannes Koder (719, 1987)
 Rismag Gordesiani (720, 1987)
 Takashi Seki (721, 1987)
 Vasile Dragut (722, 1987)
 Tanino de Santis (723, 1987)
 Ἰόνη Shear Μυλωνᾶ (728, 1988)
 Theodor Leslie Shear Jr (729, 1988)
 Μίνως Κυριακοῦ (769, 1987)
 Ἀνδρέας Bielecki (779, 1989)
 William Coulson (780, 1989)
 Lilly Kahil (781, 1989)
 René Ginouvès (782, 1989)
 Denise Καλλιπολίτου Feytmans (783, 1989)
 Jacqueline Lafontaine Dosogne (818, 1990)
 Virgil Căndea (819, 1990)
 Antonio Carile (820, 1990)
 Colin Renfrew (807, 1990)
 Georges Le Rider (808, 1990)
 Tony Hackens (809, 1990)
 Marianne-Irene Mc Donald (821, 1990)

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Ibraim Noshay (75, 1938)

Iwan Velkoff (77, 1938)

Henri Ducoux (79, 1938)

Karl Kübler (80, 1938)

Peter M. Fraser (254, 1962)

Αικατερίνη Melrose (360, 1972)

Asher Ovadiah (362, 1973)

Jerome W. Sperling (466, 1980)

Πάνος Σαριάνος (784, 1989)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1992

1. 'Αγγελίδου Ζωζώ (657, 1986)
2. *'Αδαμίδης Κωνσταντῖνος Χρ. (283, 1964)
3. 'Αλαβάνος Κωνσταντῖνος (503, 1984)
4. *'Αλεξίου Στυλιανός 'Ελευθ. (157, 1950)
5. 'Αλευρά Κοκκοροῦ Γεωργία 'Ιωάν. (681, 1986)
6. *'Αναστασιάδης 'Αναστάσιος (Π.Μ. 2471, 1926)
7. *'Αναστασιάδου Αἰκατερίνη (591, 1985)
8. *'Ανδρειωμένου 'Αγγελικὴ Κων. (232, 1959)
9. 'Ανδρέου 'Ηλίας Γεωργ. (502, 1983)
10. *'Ανδρόνικος 'Εμμανουήλ Λεων. (164, 1950)
11. 'Αξιότῃ Κορνηλία (730, 1988)
12. 'Απέργης Μάκης Γεωργ. (437, 1978)
13. *'Αποστολίδης Νικόλαος Χρ. (521, 1984)
14. 'Αραβαντινός Λεωνίδης Βασίλειος (802, 1990)
15. 'Αραβαντινός Διονύσιος (649, 1986)
16. 'Ατζακᾶ 'Ασημακοπούλου Παναγιώτα 'Ιωάν. (489, 1982)
17. * Βαβρίτσας 'Ανδρέας Κων. (188, 1953)
18. Βαγιανάκος Δικαῖος Βαγάκη (373, 1974)
19. * Βάλδικιρχ Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα (334, 1972)
20. Βαλλιάνου Χατζῆ Δέσποινα Χριστοφ. (395, 1974)
21. Βάλτερ Κχυρδὴ 'Ελένη (412, 1976)
22. Βαρουφάκης Γεώργιος 'Ιωάν. (531, 1935)
23. Βασιλάκης 'Αντώνιος Σπ. (688, 1986)

Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρένθεση δηλώνουν τὸν ἀριθμὸ Μητρώου καὶ τὸ ἔτος ἐγγραφῆς σ' αὐτό.
Τὰ ἀρχικὰ Π.Μ. σημαίνουν Παλαιὸ Μητρώο, τὸ πρὸ τοῦ 1938, ἐνῶ μὲ ἀστερίσκο δηλώνονται οἱ ἰσόβιοι ἑταῖροι.

24. Βασιλικοῦ Τσιλιμίσκτρα Ντόρα Γεωργ. (603, 1985)
- 25.* Βασιλόπουλος Γεράσιμος Παναγ. (512, 1984)
26. Βελένης Γεώργιος (751, 1988)
27. Βλάχος Ἀγγελος (480, 1982)
28. Βλάχος Γεράσιμος Μιχ. (543, 1985)
- 29.* Βοβολίνης Σπυρίδων Ἀντων. (319, 1971)
- 30.* Βοκοτόπουλος Παναγιώτης Λεων. (343, 1972)
- 31.* Βοκοτοπούλου Κουλεῖμάνη Ἰουλία Παναγ. (344, 1972)
32. Βολανάκης Ἰωάννης Ἡλ. (548, 1985)
- 33.* Βορίδης Κίμων Μαυρουδῆ (328, 1971)
34. Βότση Κρυστάλλη Καλλιόπη (409, 1976)
35. Βουδούρογλου Ξενοφῶν (654, 1986)
36. Βούλγαρης Χρῆστος Σπ. (628, 1986)
37. Βρανούσης Λέανδρος (396, 1974)
- 38.* Γαλανόπουλος Ἀγγελος Γεωργ. (493, 1983)
39. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος (391, 1974)
- 40.* Γέροντας Δημήτριος (822, 1991)
- 41.* Γερουλᾶνος Ἰωάννης (495, 1983)
42. Γεωργακόπουλος Βασίλειος Ἀθαν. (638, 1986)
43. Γεωργάνας Ἰάκωβος Γεωργ. (682, 1986)
44. Γεωργίου Παῦλος Σωτ. (481, 1982)
45. Γεωργουσόπουλος Κωνσταντῖνος (650, 1986)
- 46.* Γιαλούρης Νικόλαος Φιλήμ. (170, 1951)
- 47.* Γιαννακόπουλος Γεώργιος Παναγ. (114, 1943)
48. Γιαρμενίτης Ἰωάννης (810, 1990)
49. Γιούρη Εὐγενία (474, 1982)
50. Guest Παπαμανώλη Ἀννα Bernard (608, 1985)
51. Γκιολές Νικόλαος Ἀθαν. (551, 1985)
- 52.* Γκόφα Παντελίδου Μαρία Θεοφάν. (272, 1962)
- 53.* Γκόφας Δημήτριος Χρ. (289, 1968)
54. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν. (394, 1974)
- 55.* Γουλανδρῆ Νίκη Ἀγγ. (440, 1979)
56. Γούναρης Γεώργιος Γρ. (611, 1985)
57. Γριτσόπουλος Τάσος Ἀθαν. (473, 1982)

58. * Δαβάρας Κωνσταντῖνος Δημητρ. (263, 1962)
59. * Δάικος Γεώργιος (516, 1984)
60. * Δαῖκου Μαρία (517, 1984)
61. * Δάκαρης Σωτήριος Ἰωάνν. (153, 1950)
62. Δακορώνια Φανουρία Γουλ. (731, 1988)
63. Δανασσοῦς Ἀφεντάκης Ἀντώνιος Κων. (504, 1984)
64. Δασκαλάκη Βλαχάκη Καίτη Γεωργ. (453, 1979)
65. Δασκαλάκης Γεώργιος Δημητρ. (558, 1985)
- 66.* Δεῖλᾶκη Πρωτονοταρίου Εὐαγγελία Χαραλ. (225, 1958)
67. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια Ἡλ. (408, 1976)
68. Δεληβορριᾶς Ἀγγελος Σπ. (385, 1974)
- 69.* Δελμούζου Πέππα Κωνσταντίνα Ἀλκη (260, 1962)
70. Δεριζιώτης Λάζαρος Ἀντων. (770, 1989)
71. Δεσπίνη Αἰκατερίνη Γεωργ. (732, 1988)
72. Δεσπίνης Γεώργιος Ἰωάν. (470, 1982)
73. Δεσποτοπούλου Τσακατίνα Ὀλγα Κων. (686, 1986)
74. Δημάκης Παναγιώτης Δ. (790, 1990)
75. Δημακόπουλος Ἰορδάνης Εὐστ. (411, 1976)
76. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη Κων. (469, 1982)
77. Δημητροκάλλης Γεώργιος Νικολ. (431, 1978)
78. Dismoor Δημητριάδου Ἀναστασία (607, 1985)
79. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ. (151, 1950)
80. Δρακόπουλος Γεώργιος (796, 1990)
81. * Δρανδάκης Νικόλαος Βασ. (179, 1952)
82. * Δροσογιάννη Κουτσοκώστα Φανή Ἀντων. (264, 1962)
83. Δρούγου Στέλλα Ἀρτ. (609, 1985)
84. Δωρῆ Δεληγιάννη Ἑλένη Φιλίπ. (679, 1986)
85. * Egon Matrona (593, 1985)
86. * Egon Nicholas (594, 1985)
87. Ἐτζέογλου Ροδονίκη Ἀβρ. (733, 1988)
88. Εὐαγγελᾶτος Σπυρίδων Ἀντιόχ. (675, 1986)
89. Εὐστρατίου Κλεοπάτρα (811, 1990)
90. *Ἐφραίμογλου Λάζαρος Δημητρ. (507, 1984)
91. *Ἐφραίμογλου Οὐρχνία Λαζ. (510, 1984)

92. * Ζακυθηνὸς Διονύσιος (441, 1979)
93. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος (446, 1979)
94. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος Σταύρ. (154, 1950)
95. * Ζαφειροπούλου Παπαδοπούλου Φωτεινὴ Νικολ. (269, 1962)
96. Ζερβουδάκη Ἡδὺς Ἀλεξάν. (387, 1974)
97. Ζίας Νικόλαος Θεοδῶρ. (406, 1976)
98. Ζιρὼ Δημοσθένης (799, 1990)
99. * Ζολώτας Ξενοφῶν (442, 1979)
100. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος Νικολ. (497, 1983)
101. * Ζώης Ἀντώνιος Ἀναστ. (322, 1971)
102. * Ζώρα Καλλιόπη (290, 1968)
103. Ἡμελλος Στέφανος (812, 1990).
104. * Θέμελης Νικόλαος (725, 1988)
105. * Θέμελης Πέτρος Γεωργ. (338, 1972)
106. Θεοχαράκη Ἐλένη (734, 1988)
107. Θεοχάρη Μαρία Δημητρ. (368, 1974)
108. * Θεοχάρη Μαρία Σταύρου (276, 1964)
109. * Θεοχάρης Περικλῆς Σταύρου (485, 1982)
110. * Θρεψιάδη Ἀντιγόνη Ἰωάν. (278, 1964)
111. * Ἰακωβίδης Σπυρίδων Εὐστ. (167, 1951)
112. * Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ Σπ. (298, 1968)
113. Ἰατροῦ Γεώργιος Κων. (763, 1988)
114. Καθάρειος Χρίστος Ἰωάν. (597, 1985)
115. Κακούρης Ἰσίδωρος Ἰωάν. (735, 1988)
116. * Καλλέρης Ἰωάννης Νικολ. (494, 1983)
117. * Καλλίας Κωνσταντῖνος (195, 1955)
118. Καλλιγᾶ Γερουλάνου Αἰμιλία (477, 1982)
119. Καλλιγᾶ Εἰρήνη Παύλου (414, 1976)
120. Καλλιγᾶς Παῦλος Μαρίνου (631, 1986)
121. * Καλλιγᾶς Πέτρος Γεωργ. (340, 1972)
122. * Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ (259, 1962)
123. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος Δημητρ. (180, 1952)
124. Καλοπίση Βέρτη Σοφία Θεοδῶρ. (680, 1986)
125. * Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος Ἀντων. (284, 1965)

126. Καμπόλη Ἀννα Νικολ. (646, 1986)
127. * Κανελλόπουλος Παῦλος (275, 1964)
128. * Κανίνιας Σπυρίδων Ἀθαν. (726, 1988)
129. Κάντα Ἀθανασία (478, 1982)
130. Kaufmann Σαμαρᾶ Ἀλίκη Jean Claude (752, 1988)
131. * Καπετανόπουλος Ἡλίας Ἀνδρ. (280, 1964)
132. Καραγιαννόπουλος Ἰωάννης (736, 1988)
133. * Καραγιωργα Θεοδώρα Γεωργ. (270, 1962)
134. Καρανῆος Αὐρήλιος Νικολ. (545, 1985)
135. * Καρδαρᾶ Χρυσούλα Πάνου (282, 1964)
136. Καρέτσου Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα Ἀνδρ. (401, 1976)
137. * Καρούζου Παπασπυρίδη Σέμνη Χρ. (Π.Μ. 2464, 1926)
138. Καροῦσος Γεώργιος Νικολ. (683, 1986)
139. * Καρρᾶς Κωνσταντῖνος (589, 1985)
140. Καψάσκης Κωνσταντῖνος (615, 1986)
141. Κεραμόπουλλος Ἀντώνιος (544, 1985)
142. Κεφαλληναίου Εὐγενία (737, 1988)
143. Κισκύρας Δημήτριος Ἀνδρ. (499, 1983)
144. Κοζομπόλης Δημήτριος Νικολ. (801, 1990)
145. Κοκολάκης Μίνως Μιχ. (374, 1974)
- 146.* Κοκοτὸς Γεώργιος Φωτ. (523, 1984)
147. Κόκκινος Δημήτριος Κων. (451, 1979)
148. Κοκκολιάδης Σπυρίδων Ἰωάν. (450, 1979)
149. Κόκκου Ἀγγελικὴ (472, 1982)
150. * Κόλλιας Ἡλίας (347, 1972)
151. Κομίνης Ἀθανάσιος Δημητρ. (427, 1978)
152. Κοντέλλης Παῦλος Ἰωάν. (580, 1985)
153. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη Νικολ. (175, 1952)
154. Κοντὸς Παναγιώτης (379, 1974)
155. Κοντοῦ Θεοφανοπούλου Δήμητρα (378, 1974)
156. * Κορρὲς Γεώργιος Στυλ. (326, 1971)
157. * Κόρσος Δημήτριος (560, 1985)
158. * Κορωνάος Δημήτριος Νικολ. (193, 1955)
159. Κοσμᾶς Γεώργιος Βασ. (621, 1986)

160. Κοσμόπουλος Μιχαήλ Βασ. (724, 1988)
161. Κοτιώνη Ρέα Ἀλεξάν. (738, 1988)
162. * Κουβελάκης Γεώργιος (527, 1985)
163. Κούκου Ἑλένη Εὐαγγ. (600, 1985)
164. * Κουμανούδης Ἰωάννης (323, 1971)
165. Κουνουπιώτου Μανωλέσου Ἑλένη (342, 1972)
166. Κούρου Νότα Ἀθαν. (739, 1988)
167. Κούσουλας Φάνης (635, 1986)
- 168.* Κουταλίδης Τρύφων Ἰωάν. (514, 1984)
169. * Κουταλίδου Χριστίνα Τρύφ. (515, 1984)
170. Κουτρούμπα Παπαμιχαήλ Ἀννα Δημητρ. (605, 1985)
171. Κουτρούμπας Δημήτριος Εὐθυμ. (532, 1985)
172. Κρανιδιώτης Νικόλαος Ἰωάν. (459, 1980)
173. * Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος Βασ. (297, 1968)
174. Κριτζᾶς Χαράλαμπος Βύρ. (405, 1976)
175. Κυπραίου Εὐαγγελία Νικολ. (787, 1990)
176. * Κυριαζῆ Ἠλέκτρα Ἀνδρ. (513, 1984)
177. Κυριαζῆς Κωνσταντῖνος (620, 1986)
178. Κυριαζόπουλος Βασίλειος Δημητρ. (369, 1974)
179. * Κύρου Ἀδωνις Κύρου (316, 1969)
- 180.* Κωνσταντινίδη Ἀργυροπούλου Εὐθαλία Κων. (587, 1985)
181. * Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος Γεωργ. (241, 1959)
182. Κωστόπουλος Ἰωάννης Σπ. (432, 1978)
183. Λάββας Γεώργιος Παναγ. (740, 1988)
184. Λαζαρῆς Ἀνδρέας (371, 1974)
185. Λαζαρίδου Θάλεια Δημητρ. (753, 1988)
186. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ. (158, 1950)
187. Λαιμοῦ Ἀννα Ἀνδρ. (754, 1988)
188. Λάλη Ἔνυ (670, 1986)
- 189.* Λαμπρινουδάκης Βασίλειος Κων. (321, 1971)
190. Λαναράς Χρῆστος (518, 1984)
191. Λάτσης Ἰωάννης Σπ. (566, 1985)
192. Λεβεντάκης Νικόλαος Γρ. (651, 1986)
193. Λεμπέση Ἀγγελική Κων. (400, 1976)

194. Λεμπέσης Γεώργιος Ἄνδρ. (658, 1986)
195. Λιάγκουρας Ἀγγελος (595, 1985)
196. Λιβαδάρας Νικόλαος Ἄνδρ. (530, 1985)
197. Λοβέρδου Τσιγαρίδα Κάτια (549, 1985)
198. Λοῦζου Ἀλεξάνδρα Ἀλεξάν. (645, 1986)
199. Λούβαρης Βέλτσος Νικόλαος Γεωργ. (392, 1974)
200. Λουκάκης Θεόδωρος (429, 1978)
201. Λουκάς Ἰωάννης Κυριάκ. (652, 1986)
202. Λουρίδης Ὀρέστης Ἀθην. (627, 1986)
203. Λῶλος Ἰωάννης (800, 1990)
204. Λῶς Μαθαῖος Δημητρ. (626, 1986)
205. Μαζαράκης Αἰνιάν Ἀλέξανδρος Ἰωάν. Μάρκου (755, 1988)
206. *Μαζαράκης Αἰνιάν Ἰωάννης (823, 1991)
207. Μαλαγαρδῆ Ἀθανασία (756, 1988)
208. *Μαλάμου Ἑλλη (567, 1985)
209. Μανάφης Κωνσταντῖνος (382, 1974)
210. Μανέας Χρῆστος Ἄνδρ. (632, 1986)
211. *Μανούσας Μανούσος Ἰωάν. (190, 1953)
212. *Μαντζούφας Γεώργιος Ἄνδρ. (Π.Μ. 2575, 1933)
213. *Μαντζώρου Ἑλπίς Νικολ. (614, 1986)
214. Μαργκοῦ Εὐαγγελία Αἴλα Ἰωάν. (415, 1976)
215. Μαρθάρη Μαρίζα (804, 1990)
216. *Μαρῖνος Ἀναστάσιος Νικολ. (555, 1985)
217. *Μαρινόπουλος Ἰωάννης Πάνου (584, 1985)
218. Μαριολάκος Ἡλίας (791, 1990)
219. *Μαρκεζίνης Σπυρίδων (108, 1942)
220. *Μαστροκώστας Εὐθύμιος Ἰωάν. (166, 1951)
221. Μαυρόγιαννης Διονύσιος (622, 1986)
222. Μαυρολέων Βασίλειος (582, 1985)
223. Μαυρομαμάτη Μαρία Ἀχ. (462, 1980)
224. Μελισσηνοῦ Χριστίνα Γερ. (500, 1983)
225. *Μερίκας Γεώργιος (505, 1984)
226. Μεταξᾶς Ἀνδρέας Νικολ. (522, 1984)
227. Μεταξᾶς Μεσσηνέζης Διονύσιος (330, 1971)

228. * Μεταξᾶς Νικόλαος Μιχ. (444, 1979)
229. Μίκαρρος Νικόλαος (636, 1986)
230. Μινῶτος Διονύσιος (813, 1990)
231. Μιράσγεζη Μαρία (418, 1976)
232. Μιχαλᾶ Νίκη Ἐλευθερία (647, 1986)
233. Μιχαηλίδης Μύρων (484, 1982)
234. Μιχαηλίδης Νουάρος Γεώργιος Μιχ. (438, 1979)
235. Μιχαηλίδου Νουάρου Εὐθυμία Γεωργ. (464, 1980)
236. Μοδιάνο Μάριος Σαμ. (668, 1986)
237. Μολοκότος Μιχαήλ (619, 1986)
238. Μουσιοπούλου Παπαθανάση Καλλιόπη Στυλ. (541, 1985)
239. * Μούσουλός Λουκᾶς Σοφ. (526, 1985)
240. Μουστάκκα Ἀλίκη Δημητρ. (741, 1988)
241. Μουστάκκα Λήδα Χαραλ. (664, 1986)
242. Μουστάκας Χαράλαμπος Γεωργ. (667, 1986)
243. * Μουτσόπουλος Νικόλαος Κων. (279, 1964)
244. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος Νικολ. (490, 1982)
245. * Μπακόπουλος Ἀγησίλαος (557, 1985)
246. Μπαμπινιώτης Γεώργιος (380, 1974)
247. Μπέζη Ἐλένη Ἰωάν. (436, 1978)
248. Μπενάκη Ψαρούδα Ἄννα Λίνου (537, 1985)
249. Μπορμπουδάκης Ἐμμανουήλ (345, 1972)
250. Μπουντῆς Γεώργιος (449, 1979)
251. Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος Νικολ. (684, 1986)
252. * Μπούρας Χαράλαμπος Θεοδῶρ. (268, 1962)
253. Μπουρνιᾶ Σημαντώνη Εὐαγγελία (687, 1986)
254. * Μπουφίδης Νικόλαος (182, 1952)
255. Μπρατζιώτη Λούση (789, 1990)
256. * Μπρούμης Ἰωάννης Στυλ. (333, 1972)
257. * Μπρούσκαρη Μαρία Σίλκ (350, 1972)
258. Μυλωνᾶς Κωνσταντῖνος Πάβλου Κυριάκ. (676, 1986)
259. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κυριάκος Μιλτ. (105, 1942)
260. Νασούφη Κροντηροῦ Λήδα Παναγ. (644, 1986)
261. Νικολαΐδου Κουρκουτίδου Εὐτυχία Ἐμμ. (388, 1974)

262. Νικολάου Γεώργιος Δημητρ. (625, 1986)
263. Νικολάου Μιχαηλίδου Ἰνῶ Κυριάκ. (455, 1979)
264. Νικολόπουλος Παναγιώτης Γεωργ. (447, 1979)
265. Νικονᾶνος Νικόλαος Ἀχ. (348, 1972)
266. Νίνου Αἰκατερίνη Ἀγγ. (742, 1988)
267. *Νομικὸς Πέτρος Μ. (785, 1990)
268. Ντίνα Ἀσπασία Κων. (552, 1985)
269. *Ντούμας Χρῖστος Γεωργ. (267, 1962)
270. *Ξυλᾶ Κυριακὴ (569, 1985)
271. *Ξυλᾶ Σταματία Μιχ. (576, 1985)
272. *Ξυλᾶς Μάρκος Ἰωάνν. (574, 1985)
273. Oekland Παπαδάκη Στυλιανή Arne (402, 1976)
274. *Οἰκονομίδου Μάντω Λόντου (242, 1959)
275. Οἰκονομόπουλος Κλεομένης Πέτρ. (599, 1985)
276. Οἰκονόμου Ἡλίας Βασ. (648, 1986)
277. Παζαράς Θεοχάρης (794, 1990)
278. Παλαιοκρασσᾶ Λυδία Δημητρ. (772, 1989)
279. Παλιούρας Ἀθανάσιος Δημητρ. (534, 1985)
280. *Παλλάντιος Μενέλαος Γεωργ. (727, 1988)
281. *Πάλλας Δημήτριος Ἰωάν. (Π.Μ. 2558, 1931)
282. Παναγιωτίδη Μαρία Παναγ. (419, 1976)
283. *Παναγιωτόπουλος Γεώργιος (524, 1984)
284. *Παναγιωτόπουλος Γεώργιος Ἀγησ. (293, 1968)
285. Παναγοπούλου Κιτσίκη Μπεάτα Ἐπαμ. (757, 1988)
286. Πανταζόπουλος Νικόλαος Ἰωάν. (98, 1941)
287. Παντερμαλῆς Δημήτριος (467, 1980)
288. Πάντος Πάντος Ἀγγ. (476, 1982)
289. Παπαγεωργίου Βενετᾶς Ἀλέξανδρος (788, 1990)
290. Παπαγεωργίου Χαράλαμπος Ἀναργ. (634, 1986)
291. Παπαδημητρίου Ἀναστάσιος Δημήτρ. (743, 1988)
292. *Παπαδημητρίου Ἀναστάσιος Θεοδώρ. (564, 1985)
293. *Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος (525, 1984)
294. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος Ἰωάν. (376, 1974)
295. *Παπαδόπουλος Στυλιανὸς Ἀγησ. (266, 1962)

296. Παπαδοπούλου Κοντορλῆ Λίτσα Ἀθην. (598, 1985)
297. * Παπαθανασόπουλος Γεώργιος Ἀθην. (243, 1959)
298. Παπαϊωάννου Ἀγγελος (454, 1979)
299. Παπακωνσταντίνου Ἑλένη Δημητρ. (553, 1985)
300. Παπαμαρινόπουλος Σταῦρος Πάνου (764, 1988)
301. Παπαμιχαήλ Μιχαήλ Ἰωάν. (539, 1985)
302. Παπαμιχαήλ Παντελῆς Ἰωάν. (671, 1986)
303. Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος Ἀντων. (643, 1986)
304. * Παπαντωνίου Ροζαλίνδη Ἐλπιδοφ. (281, 1964)
305. * Παπαπάνος Κωνσταντῖνος Παναγ. (320, 1971)
306. Παπαπετρόπουλος Δημήτριος Ἀνδρ. (758, 1988)
307. Παπαποστόλου Ἰωάννης Ἀνδρ. (390, 1974)
308. * Παπαστάμος Δημήτριος (351, 1972)
309. Παπαστάμου Μαρία Ἀριστείδ. (434, 1978)
310. Παπασταύρου Ἑλένη (786, 1990)
311. Παπαχατζῆς Νικόλαος (479, 1982)
312. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης Χριστοδ. (389, 1974)
313. Παπίδας Λεωνίδας (606, 1985)
314. Παρλαμᾶ Στυλιανή (403, 1976)
315. * Πασαδαῖος Ἀριστείδης Ἀλεξάν. (302, 1968)
316. * Πατέρας Γεώργιος Μιχ. (570, 1985)
317. * Παυλάκης Ἰωάννης Ἐμ. (588, 1985)
318. * Παυλόπουλος Παναγιώτης Γ. (509, 1984)
319. * Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ. (213, 1958)
320. Πέννας Χαράλαμπος Ἰωάν. (501, 1983)
321. Πεντάζος Εὐάγγελος Γεωργ. (404, 1976)
322. * Πετράκος Βασίλειος Χρ. (236, 1959)
323. Πετρονώτης Ἀργύρης Παναγ. (410, 1976)
324. Πετρονάκος Γεώργιος (629, 1986)
325. Πετρόχειλος Ἰωάννης Ἐμ. (765, 1988)
326. * Πέτσας Φώτιος Μιχ. (159, 1950)
327. Πηλαβάκης Ἀριστείδης Νικολ. (630, 1986)
328. Πιπιλῆ Μαρία Γεωργ. (759, 1988)
329. * Πλάτων Νικόλαος Ἐλ. (152, 1950)

330. Πολέμης Δημήτριος Ἰωάν. (498, 1983)
331. * Ποταμιάνος Ἀνδρέας (586, 1985)
- 332.* Ποταμιάνου Ἀχειμάστου Μυρτάλη Σπυρ. (296, 1968)
333. * Πουλαντζᾶς Ἰωάννης Κων. (571, 1985)
334. Πουλιανὸς Ἀρης Νικολ. (384, 1974)
335. * Πουρναρόπουλος Γεώργιος (300, 1968)
336. Προκοπίου Γεώργιος Λέων Ἀγγ. (677, 1986)
337. Προμπονᾶς Ἰωάννης (533, 1985)
338. Πωλογιώργη Μέλπω (814, 1990)
339. Ραυτοπούλου Ἐλῆνα Γεωργ. (550, 1985)
340. Ρογκὰν Ἀδέλκης Ἰωάν. (581, 1985)
341. * Ρουμπάνης Γεώργιος (Π.Μ. 2563, 1931)
342. * Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος (492, 1983)
343. * Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη (271, 1962)
344. Σακελλαράκη Σαπουνᾶ Ἐφη Ἰωάν. (381, 1974)
345. * Σακελλαράκης Ἰωάννης Ἀθαν. (339, 1972)
346. * Σακελλαρίου Ἀγνή Μιχ. (229, 1959)
347. * Σακελλαρίου Μιχαήλ Βασ. (216, 1958)
348. * Σαμπεταί Ραφαήλ Μιχ. (559, 1985)
349. Σαπουνᾶς Θωμᾶς (486, 1982)
350. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος Ξενοφ. (361, 1972)
351. * Σεργόπουλος Γεώργιος (233, 1959)
352. * Σιαφάκας Ἀναστάσιος Γεωργ. (583, 1985)
- 353.* Σιγανίδου Καραμανώλη Μαρία Κων. (245, 1960)
354. * Σιμωνᾶς Παναγιώτης Νικολ. (565, 1985)
355. Σῖνος Στέφανος (370, 1974)
356. Σκαμπαβίας Κωνσταντῖνος Νικολ. (744, 1988)
357. Σκιλάρντι Δημήτριος Φραγκῆ (372, 1974)
358. Σκορδᾶ Χατζημιχαήλ Δέσποινα Ἰωάν. (745, 1988)
359. * Σολομωνίδης Γεώργιος (261, 1962)
360. Σούλη Τζουβάρα Χρυσῆς Κων. (685, 1986)
361. * Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμεινώνδας Παναγ. (508, 1984)
362. Σπυρόπουλος Θεόδωρος (546, 1985)
363. * Σταθόπουλος Μιχαήλ Κωνσταντῖνος Παναγ. (613, 1986)

364. Σταῖνχάουερ Γεώργιος (746, 1988)
365. Σταυρίδου Ἀλκμήνη Ἀντων. (760, 1988)
366. Στεργιάδης Στέργιος (487, 1982)
367. Στεφανίδου Τιβερίου Θεοδοσία (803, 1990)
368. * Στράτου Νία (590, 1985)
369. Συμεώνογλου Σαράντης Μιλτ. (468, 1982)
370. * Συριόπουλος Κωνσταντῖνος (294, 1968)
371. * Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ (579, 1985)
372. * Τακόπουλος Γεώργιος Ὁρ. (519, 1984)
373. * Τακοπούλου Ἀννα Γεωργ. (520, 1984)
374. * Τεγοπούλου Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα (Π.Μ. 2538, 1929)
375. Τελεβάντου Χριστίνα (792, 1990)
376. * Τζαβέλλα Τερψιχόρη Χαρά (291, 1968)
377. * Τζαννετᾶτος Θησεύς (273, 1962)
378. * Τζάχου Ἀλεξανδρῇ Ὀλγα Εὐαγγ. (224, 1958)
379. * Τζεδάκις Ἰωάννης Γεωργ. (337, 1972)
380. Τζιαφάλιας Ἀθανάσιος (806, 1990)
381. Τιβέριος Μιχαήλ Ἀνδρ. (747, 1988)
382. * Τουλούπα Στασινοπούλου Ἐβη Δημητρ. (244, 1959)
383. * Τούντας Κωνσταντῖνος Ἰωάν. (612, 1986)
384. Τουράτσογλου Ἰωάννης Πολυβ. (393, 1974)
385. Τουρόγλου Μενέλαος Ἀλεξάν. (496, 1983)
386. Τριαντάφυλλος Διαμαντῆς Στεφ. (596, 1985)
387. Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος Διον. (547, 1985)
388. * Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης (221, 1958)
389. Τριανταφύλλου Θεόδωρος Τριαντ. (766, 1988)
390. Τριάντη Ἀλίκη Ἰσμήνη Στυλ. (475, 1982)
391. Τριάντης Στυλιανός (793, 1990)
392. Τρυπάνης Κωνσταντῖνος (528, 1985)
393. * Τσάκος Κωνσταντῖνος Παναγ. (346, 1972)
394. Τσαμπηράκης Ἰωάννης Χριστοφ. (641, 1986)
395. * Τσαντίλας Ἰωάννης Γεωργ. (315, 1969)
396. Τσαπόγας Μάκις Κων. (610, 1985)
397. Τσαρουχᾶς Βάγιας (656, 1986)

398. Τσεκούρας Γεώργιος Κων. (748, 1988)
399. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος Νικολ. (488, 1982)
400. Τσιρίγου Δήμητρα (663, 1986)
401. * Τσιροπινᾶς Δημήτριος Γεωργ. (556, 1985)
402. Τσίτουρας Δημήτριος Παναγ. (674, 1986)
403. Τσόλας Ὁρέστης Ἐρωφ. (601, 1985)
404. * Τωμαδάκης Νικόλαος (189, 1953)
405. Φάκλαρης Παναγιώτης Βασ. (678, 1986)
406. Φαράκλας Νικόλαος (407, 1976)
407. * Φατούρου Ἑσυχάκη Κάντω (240, 1959)
408. * Φαφαληδὺς Πανάγος Στάμου (616, 1986)
409. * Φιλιππάκη Βαρβάρα (160, 1950)
410. * Φουρλῆς Στυλιανὸς Βασ. (585, 1985)
411. Φυλακτόπουλος Γεώργιος Σωκρ. (460, 1980)
412. Φωτιάδης Ἀλέξανδρος Δημητρ. (761, 1988)
413. Φωτίου Κωνσταντῖνος Φωτ. (377, 1974)
414. Χαιρέτη Μαρία Κων. (639, 1986)
415. Χαλαζωνίτης Κίμων Μαρίν. (749, 1988)
416. Χαλιορῆς Χριστόδουλος Ἰάσ. (637, 1986)
417. * Χαμπούρη Χρυσούλα (617, 1986)
418. Χανιώτης Ἀγγελος Παναγ. (602, 1985)
419. * Χαραμῆ Ἀγγέλα Ἰωάν. (592, 1985)
420. Χατζηδάκη Θεανῶ (797, 1990)
421. * Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ Γερ. (95, 1941)
422. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος Δημητρ. (126, 1947)
423. Χατζημιχάλη Σβορώνου Ἰωάννα Νικολ. (417, 1976)
424. Χατζημιχάλης Ἰωάννης (463, 1980)
425. * Χατζηνικολάου Ἀννα (185, 1952)
426. Χατζόπουλος Μιλτιάδης (798, 1990)
427. Χολέβας Νικόλαος (805, 1990)
428. * Χρήστου Χρύσανθος (173, 1952)
429. Χριστοδούλου Γεώργιος Ἀνδρ. (604, 1985)
430. * Χριστόπουλος Παναγιώτης (318, 1971)

- 431. Χριστοπούλου Δωροθέα Κων. (672, 1986)
- 432. * Χρυσανθάκη Κουκούλη Χάιδω Δημήτρ. (341, 1972)
- 433. Χρυσὸς Εὐάγγελος Κων. (762, 1988)
- 434. Χωρέμης Ἀγγελος Κων. (483, 1982)
- 435. Ὠνάσογλου Ἀρτεμῖς (750, 1988)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἐκφράστηκαν ἀπὸ τοῦτες τὶς σελίδες ἀνησυχίαι γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων τοῦ τόπου μας ἔπειτα ἀπὸ τὴ σύνδεσή μας μὲ τὶς Εὐρωπαϊκὰς Κοινότητες καὶ τὴν κατάργηση τῶν τελωνειακῶν ἐλέγχων στὰ σύνορά μας. Οἱ ρυθμίσεις ποὺ ἐπιβλήθηκαν ἀπὸ τοὺς ὑπουργοὺς Ἐμπορίου τῆς Κοινότητος, καὶ ὄχι Πολιτισμοῦ, καὶ οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τῇ μετακίνηση τῶν λεγομένων πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα εἶναι καὶ τὰ ἀρχαῖα μας, δὲν εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἐπιθυμοῦμε, γιὰτὶ ἀφ' ἑνὸς παραγράφονται νόμιμες καὶ εὐλογες διεκδικήσεις μας, ἀφ' ἑτέρου τὸ ἀδίκημα τῆς ἀρχαιοκαπηλίας εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος πρέπει νὰ ἀποδεικνύεται ἀπὸ μᾶς, ὡς ἐὰν εἶναι δυνατὸν ἡ γῆ τῆς Γερμανίας, τῆς Γαλλίας ἢ τῆς Ἀγγλίας νὰ χαρίσει ἀττικὰ ἀνάγλυφα.

Οἱ δυσμενεῖς προβλέψεις τοῦ παρελθόντος δικαιώνονται, μπορούμε μάλιστα νὰ ὑποθέσουμε καὶ τὰ δυσμενέστερα. Τοῦτο διότι, ὅπως διαμορφώνεται ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ κατάσταση, ἀπρόσωπες καὶ ἀπρόσιτες δυνάμεις ποὺ θὰ βρίσκονται πέραν ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῶν φυσικῶν προστατῶν τῶν μνημείων θὰ καθορίζουν τὴν πολιτικὴ μας ἀπέναντι σὲ αὐτά. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ θὰ προσαρμοσθεῖ, σὲ σημαντικὸ τουλάχιστον βαθμὸ, πρὸς ὅσα ἰσχύουν στὴν πλειονότητα τῶν χωρῶν τῆς Κοινότητος. Ἀπὸ αὐτὲς μόνον ἡ Ἰταλία διαθέτει ἀρχαιοτάτες ἰσότητες μὲ τὶς δικές μας καὶ βρίσκεται στὴν ἴδια μὲ μᾶς μοίρα. Παρὰ ταῦτα, ἡ τελευταία ρύθμιση ποὺ μνημονεύω παραπάνω γιὰ τὴ μετακίνηση τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν δὲν συντάχθηκε μαζί μας.

Οἱ χώρες τῆς Εὐρώπης ἔχουν διάφορη ἀντίληψη ἀπὸ μᾶς γιὰ τοὺς καλλιτεχνικοὺς καὶ προγονικοὺς θησαυροὺς τους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀρχαίου, τοῦ μοναδικοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀξιοθαύμαστα ἔργα τέχνης τῶν δυτικῶν χωρῶν εὐκολὰ γίνονται ἀντικείμενα συναλλαγῆς καὶ μεταναστεύουν στὴν ἀμερικανικὴ ἥπειρο, τὴν Ἰαπωνία καὶ

τὴν Αὐστράλια, ὅπως συνέβαινε παλαιότερα στὴ Ρωσία, χωρὶς αὐτὸ νὰ προκαλεῖ ἀντίδραση.

Ἡ σύνταξη νέου ἀρχαιολογικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἐτοιμάζεται, εἶναι ἐξαρτημένη πλέον ἀπὸ ὅσα θὰ ἰσχύουν στὶς Εὐρωπαϊκὲς Κοινότητες. Μὲ διάφορες προϋποθέσεις εἶχε συντάξει νέο ἀρχαιολογικὸν νόμον τὸ 1965 ὁ Ἰωάννης Κοντῆς, προϋποθέσεις πού ἴσχυαν ἐν μέρει καὶ τὸ 1975, ὅταν τὸ ἐπεξεργάστηκε ἐκ νέου. Σήμερα ἀντιμετωπίζουμε συσσωρευμένες τὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἰδιοκτητῶν γῆς, τῶν νεοσυλλογέων, τῶν πλουσίων πού δὲν ἔχουν πού νὰ ξοδέσουν τὰ χρήματά τους. Ἀκόμη ἀντιμετωπίζουμε κρατικὲς ὑπηρεσίες πού ἀπαιτοῦν νὰ ἔχουν τὰ οἰκονομικὰ ἀντικείμενα πού διαχειρίζονται τὸ προβάδισμα ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα. Ἡ φροντίδα γιὰ τὸν τόπον ὅπου ζοῦμε καὶ ἡ σωτηρία τῶν ἀρχαίων θυσιάζονται χάριν τῆς μονίμως ὑπὸ ἀνάπτυξη οἰκονομίας, αὐτῆς τῆς οἰκονομίας πού προκαλεῖ μόλυνση καὶ φθορὰ στὸν τόπον καὶ νοσηρότητα στοὺς ἀνθρώπους.

Δύσκολη, μάλλον ἀδύνατη, φαίνεται ἡ ψήφισις νέου ἀρχαιολογικοῦ νόμου πού θὰ προστατεύει τὰ ἀρχαῖα ὅσο καὶ ὁ νόμος 5351/1932. Τοῦτο θὰ συμβεῖ διότι, ἐνῶ ἡ ἀνάγκη προστασίας τῶν ἀρχαίων εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ 1932, τὰ στενὰ συμφέροντα κακῶν πολιτῶν, οἱ ὁποῖοι αὐτομάτως θὰ συσπειρωθοῦν, θὰ βαρύνουν περισσότερο κατὰ τὴν ψήφισις τοῦ νέου νόμου ἀπὸ ὅσο θὰ ἐβάρυνε ἡ παραδεδεγμένη γνώμη γιὰ τὰ ἀρχαῖα. Τὰ συμφέροντα αὐτὰ ὑπῆρξαν ἕως σήμερα τὸ ἐμπόδιο δημιουργίας σύγχρονου ὀρθοῦ νόμου, τοῦ ὁποῖου τὴν ὕπαρξιν ἐπιτάσσει τὸ Σύνταγμα. Εἶναι τὰ ἴδια συμφέροντα πού μετατρέπουν σὲ λατομεῖα τὰ βουνὰ τῆς Ἀττικῆς, πού μεταβάλλουν τὰ δάση καὶ τὰ λειβάδια σὲ νεκροταφεῖα τῶν βιομηχανιῶν.

Β.Χ.Π.

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1992

Ἡ φετινὴ μας συγκέντρωση σὲ σχέση μετὰ τὴν περυσινὴ γίνεται ὑπὸ δυσμενέστερους ὅρους γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ τόπου μας, κυρίως τὰ κινητά. Ἀφ' ἐνὸς οἱ κλοπὲς τῶν Μουσείων μας, ἀφ' ἑτέρου ἡ τελωνειακὴ ἔνωση μεταξὺ τῶν κρατῶν τῆς Κοινότητος δημιουργοῦν νέο καθεστῶς ποὺ μᾶς μεταφέρει, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς προστασίας τῶν ἀρχαίων, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα.

Πρὶν ὅμως σᾶς ἀπασχολήσω μετὰ τὴν πολιτικὴ πλευρὰ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας θὰ σᾶς θυμίσω ὅτι πολλοὶ ἐταῖροι ἔπαψαν νὰ βρίσκονται μαζί μας. Σᾶς μίλησα πέρυσι γιὰ ἀπώλεια δύο οἰκείων μορφῶν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, τὸν *Νικόλαο Πλάτωνα* καὶ τὸν *Μανόλη Ἀνδρόνικο*. Τὰ δυστυχήματα τοῦ 1992 δὲν σταμάτησαν ἐκεῖ. Ἐφυγαν ἀκόμη ὁ παλαιότατος ἐταῖρος μας *Ἀναστάσιος Ἀναστασιάδης*, ὁ ἱστορικὸς *Κωνσταντῖνος Καλλέρης* καὶ ὁ λαογράφος *Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος*. Ἀκόμη ὅμως λείπει φέτος ἀπὸ τὴ συνάθροισή μας ἓνας ἀγαπητὸς φίλος. Στὶς 27 Μαΐου τοῦ 1992 ἀπεβίωσε ὁ *Παῦλος Λαζαρίδης*, ὁ ἀνασκαφέας τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν καὶ Σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1984. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ὑπηρεσιακοῦ σταδίου του, τὸ 1948, εἶχε τὴν τύχη νὰ ὑπηρετήσῃ στὴ Ρόδο μετὰ Ἐφορο τὸν Ἰωάννη Κοντῆ. Ἡ ἐκεῖ θητεία του τὸν προετοίμασε γιὰ τὰ σημαντικὰ καθήκοντα ποὺ θὰ ἀνελάμβανε βαθμηδόν, τοῦ Ἐπιμελητοῦ καὶ Ἐφόρου Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ Θεσσαλίας, Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας ἀργότερα καὶ τέλος τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀπὸ τὸ 1975 ἕως τὸ 1982.

Ὁ Παῦλος Λαζαρίδης ἀνῆκε στὴ γενιὰ ἐκείνη τῶν ἀρχαιολόγων ποὺ ὡς πρώτη μέριμνά τους θέτουν τὸ συμφέρον τῶν μνημείων, τὸ συμφέρον τὸ καθημερινό, τὸ πρακτικό, ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἀδιάκοπη φροντίδα γι' αὐτά, τὴ νομικὴ προστασία πρῶτα, τὴν προστασία ἀπὸ τὴ βουλιμία τοῦ πολίτη ὁ ὁποῖος περιμένει νὰ πλουτίσει μὲ τὴν ἐκμετάλλευση ἢ τὴν ἐξαφάνιση τῶν προγονικῶν μνημείων. Ὑπηρετήσε μὲ πίστη τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἀκόμη κι ὅταν ἡ κακὴ κατάσταση τῆς υἱείας του ἐπέβαλε τὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ δράση. Δὲν πρόλαβε νὰ ὁλοκληρώσει τὴ μεγάλη ἀνασκαφὴ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τῆς ὁποίας ἡ παρουσίαση ἦταν ἡ συνεχὴς φροντίδα του τὰ τελευταῖα χρόνια.

Τὸ τελευταῖο χτύπημα ποὺ δέχτηκε ἡ Ἑταιρεία μέσα στὸ 1992, ἀλλὰ ὄχι τὸ λιγότερο ὀδυνηρό, ἦταν ἡ ἀπώλεια τῆς Ἀργυρῶς Παντελίδου, Διευθύντριας τῆς Βιβλιοθήκης μας. Πέρασαν μῆνες καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ κενοῦ ποὺ δημιουργήθηκε παραμένει τὸ ἴδιο ἔντονη, ὅπως στὶς 29 Ἰουλίου τοῦ χρόνου ποὺ πέρασε. Ἡ Ἀργυρὴ Παντελίδου εἶχε στὴν εὐθύνῃ της σπουδαιότατο τομέα τῆς δράσης τῆς Ἑταιρείας καὶ τὸ Συμβούλιο θεωροῦσε ὡς τύχη τὴν παρουσία της ἀνάμεσα στοὺς συνεργάτες του. Μὲ τὴ βοήθειά της καὶ τίς γνώσεις της ἔγινε μεγάλο ἔργο συμπλήρωσης καὶ ἀνανέωσης τῆς βιβλιοθήκης καὶ στὴν παρουσία της στηρίζαμε τὴν πραγματοποίηση σημαντικῶν σχεδίων, τῶν ὁποίων ἡ ἐκτέλεση τώρα ἀναβάλλεται.

Στὶς 18 Ἰανουαρίου τῆς χρονιᾶς ποὺ διανύουμε ἀπεβίωσε ὁ Κωνσταντῖνος Τρυπάνης. Μετὰ μία λαμπρὴ πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία στὸ ἐξωτερικό, ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στὴν Ἑλλάδα. Ἐταῖρος μας ἔγινε μόλις τὸ 1985. Ἡ σχέση του μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία ὅμως ἀρχίζει μία δεκαετία ἐνωρίτερα, ὅταν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1974 ἔγινε Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ὡς Ὑπουργοῦ συνέβησαν σημαντικὰ γεγονότα ποὺ ἐπηρέασαν τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία, ἐννοῶ τὴν ψήφιση σημαντικῶν νόμων οἱ ὁποῖοι ἀποτελέσαν αἰτίες ἀναταραχῆς καὶ διχασμοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαιολόγους, ὅπως ὁ νόμος 159 τοῦ 1975 μὲ τὸν ὁποῖο δόθηκε ἡ δυνατότητα στὸ Κράτος καὶ στοὺς ὑποστηριζόμενους ἀπὸ αὐτὸ ἰδιῶτες νὰ κάμουν μεγάλα ἔργα σὲ τόπους ποὺ προστατεύονται γιὰ τὴν ὁμορφιά τους ἢ τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ σημασία τους. Ὅπως θὰ θυμᾶστε αἰτία τῆς ψήφισις τοῦ νόμου αὐτοῦ ἦταν ἡ ἀπόπειρα κατασκευῆς ναυπηγείων στὴν Πύλο. Κάτι ποὺ δὲν θυμᾶστε ὅπωςδὴποτε εἶναι πῶς ἐξαιτίας του εἶχαν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ Ἀρ-

χαιολογικὸ Συμβούλιο οἱ ἀρχαιολόγοι μέλη του. Ἐξίσου σημαντικὸς ἦταν ὁ νόμος 654 τοῦ 1977, συμπλήρωμα τοῦ προηγούμενου, μὲ τὸν ὁποῖο καταργήθηκε ἡ σύμφωνος γνώμη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ δόθηκε ἡ δυνατότητα στὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο νὰ ἐξάγει ἀνεμπόδιστα ἀρχαῖα γιὰ νὰ ἐκτεθοῦν στὰ μουσεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι τὸ νομικὸ θεμέλιο στὶς ἐξαγωγὰς ἀρχαίων, τὶς τόσο συχνὰ στὰ χρόνια τοῦτα. Ὁ Κωνσταντῖνος Τρυπάνης ἔκαμε προσπάθειες σύνταξης νέου ἀρχαιολογικοῦ νόμου καὶ ἔργο του εἶναι ἡ δημιουργία τῆς «Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως» καὶ ἡ ἐπὶ ὑπουργίας του σημαντικὴ πρόοδος τῶν ἐργασιῶν τῆς.

Τὴν ἴδια ἡμέρα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Τρυπάνη ἀπεβίωσε ὁ Διονύσιος Ζακυθηνός, ὁ διδάσκαλος ποὺ ἐπηρέασε τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς Ἑλληνες ἱστορικοὺς τοῦ Βυζαντίου ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους μαθητὲς του, κυρίως τοὺς ἀρχαιολόγους. Πολλοὶ εὐτυχήσαμε νὰ τὸν ἔχουμε καθηγητὴ σὲ παλαιὰ χρόνια. Τότε ἡ κομψότητα καὶ ἡ χάρη τῆς ὁμιλίας του, ἡ ἐπιστημονικὴ τῆς διδασκαλίας του καὶ ἡ καλοσύνη τοῦ χαρακτήρα του ὑπῆρξαν πρότυπο ποὺ πολλοὶ ἀκολούθησαν. Γιὰ τὴν ἀρχαιολογία εἶχε πάντοτε ζωντὰ ἐνδιαφέρον· διετέλεσε μέλος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ καὶ τοῦ Ὑπηρεσιακοῦ Συμβουλίου καὶ ἀνήκω στοὺς τυχεροὺς ποὺ τὸν εἶχαν καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἐξεταστὴ καὶ κριτὴ κατὰ τὸν διαγωνισμό εἰσόδου μου στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ Διονυσίου Ζακυθινοῦ ὑπῆρξε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀγάπη ποὺ ἔδειχνε ἔμπρακτα γιὰ τοὺς φοιτητὲς του. Θεωροῦσε τὸ ἔργο τοῦ διδασκάλου ὡς πρωτεῦον καὶ ξόδευε τὸν χρόνο του καθοδηγώντας τοὺς νέους στοὺς δρόμους τῆς ἐπιστήμης. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς διδασκάλους τοῦ αἵωνα μας ποὺ εὐτύχησε νὰ δημιουργήσει τόσους πολλοὺς ἀξιους τῶν κόπων του μαθητὲς καὶ διαδόχους.

Τὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1992 χωρίζεται σὲ τρία μέρη: τὸ ἀνασκαφικόν, τὸ ἐρευνητικὸ καὶ τὸ ἐκδοτικόν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνασκαφῶν μας μειώνεται συνεχῶς καὶ αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιδιώξεώς μας ἀπὸ τὸ 1988. Ταυτόχρονα τὸ Συμβούλιο ἀναλαμβάνει ἐπιστημονικὰ ἔργα ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ θεραπεύσουν ἐλλείψεις τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης. Δὲν πιστεύουμε ὅτι θὰ συμπληρωθοῦν ὅλες οἱ ἐλλείψεις αὐτές, ὅπως ἐπιθυμοῦμε· θὰ χρειαζόταν ἡ ἀνυπόκριτη ἠθικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐπικουρία τοῦ Κράτους καὶ ἡ βοήθεια τῶν

νέων, ἐπαρκῶν ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἀποψη, ἀρχαιολόγων, ἱστορικῶν, ἐπιγραφικῶν καὶ θρησκευολόγων. Καὶ οἱ δύο ὅροι δὲν ἐκπληρώνονται καὶ ἡ Ἑταιρεία εἶναι ἀναγκασμένη νὰ προχωρεῖ μὲ τὴ βοήθεια εὐαρίθμων συνεργατῶν τῆς μόνου.

Πρὶν συνεχίσω τὸν λόγο μου, κυρίες καὶ κύριοι, πρέπει νὰ διασαφηνίσω, πολὺ γενικὰ, τὰ πνευματικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Οἱ φίλοι τῆς Ἑταιρείας, ποὺ μᾶς κάμνουν τὴν τιμὴ νὰ παρακολουθοῦν κάθε χρόνο τὰ πεπραγμένα τοῦ ἔργου τῆς, γνωρίζουν ὅτι ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια ἡ ἐτήσια ὁμιλία τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως δὲν περιορίζεται στὴ στεγνὴ ἔκθεσι πεπραγμένων ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ σὲ θέματα πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος. Λέγοντας πολιτικοῦ ἀναφέρομαι στὴν ἔννοια ποὺ δίνει ὁ Ἰσοκράτης στὴ λέξη γιὰ «κείνους ποὺ ἐξέθεσαν τὸν ἑαυτὸ τους σὲ κίνδυνο γιὰ χάρη τῆς Ἑλλάδος» (Πανηγυρικός, 75: τοὺς τοῖς σώμασι ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος προκινδυνεύσαντας), τῶν ὁποίων «ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοί τους δὲν εἶχαν ὡς σκοπὸ τὴν ἐξόντωση τῶν ἀντιπάλων καὶ τὴν κατὰληψη τῆς ἐξουσίας ἀλλὰ τὸ ποιὸς πρῶτος θὰ παρεῖχε τίς ὑπηρεσίες του στὴν πόλιν» (Πανηγυρικός, 79: οὕτω δὲ πολιτικῶς εἶχον, ὥστε καὶ τὰς στάσεις ἐποιοῦντο πρὸς ἀλλήλους, οὐχ ὁπότεροι τοὺς ἐτέρους ἀπολέσαντες τῶν λοιπῶν ἄρξουσιν, ἀλλ' ὁπότεροι φθῆσονται τὴν πόλιν ἀγαθόν τι ποιήσαντες). Τὸ πολιτικὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἑταιρείας περιορίζεται στὸ δημόσιο ὄφελος καὶ ὡς ἔκφρασι τοῦ ἐνδιαφέροντός τῆς γιὰ τὴν ἐν γένει προκοπὴ τοῦ τόπου καὶ τὴν εὐδωσι τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων πρέπει νὰ λαμβάνεται ἡ μὲ ποικίλους τρόπους διατύπωση τῆς γνώμης τῆς.

Ἡ ἀρχαιολογία ἔχει πάψει ἀπὸ πολλὰ χρόνια νὰ ἀποτελεῖ πεδίου πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀσχίσεως εὐπόρων ἐρασιτεχνῶν καὶ ἀποτελεῖ μέρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς μας. Ἀπὸ τὸ 1960 ἕως σήμερα τὰ μνημεῖα ὑπῆρξαν ἀντικείμενο ἰσχυρῶν ἀντιθέσεων, συναλλαγῶν καὶ συμβιβασμῶν. Ἡ Πολιτεία πιέζεται ἀφ' ἐνὸς ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ συμφέρον τῶν πολιτῶν καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς ζηλωτὲς τῆς ἀδιάσπαστης ἐλληνικῆς πνευματικῆς καὶ μνημειακῆς παραδόσεως. Παρὰ τὴν ἀντίδρασή μας οἱ καταστροφὲς εἶναι συνεχεῖς καὶ οἱ ἄστοχες, πολλὰς φορὲς, πράξεις τῆς Πολιτείας ἔχουν πάψει νὰ ἐκπλήττουν. Ἡ Ἑταιρεία, ὡς τὸ ἀρχαιότατο ἐλληνικὸ ἐπιστημονικὸ Ἰδρυμα, ἔχει ὑποχρέωση νὰ ἀκολουθεῖ πάντα ἐκεῖνο ποὺ ἔκαμαν οἱ πρὸ τοῦ Ἰσοκράτους Ἕλληνες (Πανηγυρικός, 79), οἱ ὁποῖοι τὰς ἑταιρείας

συνῆγον οὐχ ὑπὲρ τῶν ιδίᾳ συμφερόντων ἀλλ' ἐπὶ τῇ τοῦ πλήθους ὠφελείᾳ. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δὲν εἶναι ὅπως οἱ Ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολὲς ποὺ ἀσχολοῦνται μόνο μὲ τὴν ἄσκηση τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης. Εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ ὅ,τιδήποτε ἔχει σχέση μὲ τὸ Ἔθνος, νὰ ἐνδιαφερθεῖ μάλιστα ἐμπράκτως, θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ· εἴτε βοηθώντας εἴτε ἀπορρίπτοντας. Ἐὰν ἡ Ἑταιρεία συνέχιζε τὴν παλαιὰ τακτικὴ θὰ ἔπαυε νὰ ἐκπληρώνει τὸν προορισμό της καὶ θὰ γινόταν ἓνα εὐπρεπὲς ἡσυχαστήριον. Ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία ὅμως, περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα, εἶναι συνδεδεμένη σήμερα μὲ τὰ προβλήματα τοῦ Ἔθνους: ἐπιβουλὲς γειτόνων, φθορὰ καὶ μόλυνση τοῦ τόπου ὅπου ζοῦμε, λατόμευση τῶν βουνῶν, ὁδηγίαι τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων γιὰ τὴν ἐξαγωγή τῶν ἀρχαίων, ἐκθέσεις ἀρχαίων στὸ ἐξωτερικόν, κλοπὲς τῶν Μουσείων μας. Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν καθημερινὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ ἀρχαῖα καὶ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἡ Ἑταιρεία πολιτεύεται ἔτσι ὥστε οἱ πράξεις της νὰ ἔχουν ὡς κατ'ἀλήξην τὴν ὠφέλεια τοῦ πλήθους.

Στὴν εἰσαγωγή τοῦ λόγου μου μίλησα προεξαγγελτικῶς γιὰ τὸ νέο καθεστὼς ποὺ ἰσχύει ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν οὐσιαστικὰ ἐλεύθερη μεταφορὰ ἀρχαιοτήτων ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος. Δὲν ἄλλαξαν οἱ νόμοι ποὺ ἀπαγορεύουν τὴν ἐξαγωγή, ἔπαψε ὅμως νὰ γίνεται ἔλεγχος στὰ τελωνεῖα καὶ τοῦτο ἰσοδυναμεῖ μὲ ἐλευθερίαν ἐξαγωγῆς. Ἀναγκαῖο εἶναι νὰ κατοχυρώσουμε νομικῶς τὴν κυριότητά μας ἐπὶ τῶν ἀρχαίων τοῦ τόπου μας μὲ καταγραφή τους σὲ ἐπίσημα βιβλία καὶ στὴ συνέχεια μὲ δημοσίευση καταλόγων. Τοῦτο, ἡ καταγραφή τῶν ἀρχαίων σὲ ἐπίσημο μητρώο θὰ τὰ καταστήσει ἀνεπιθύμητα σὲ μεγάλο βαθμὸ στοὺς ἐμπόρους ἀρχαιοτήτων ποὺ μισθώνουν κακοποιούς γιὰ νὰ λεηλατήσουν μουσεῖα ἢ νὰ ἐκτελέσουν ἀρχαιοκαπηλικὲς ἀνασκαφές. Καὶ πάλι μέγα μέρος τοῦ προβλήματος εἶναι ἐπιστημονικόν, κατάλογοι, δημοσιεύσεις. Ἡ Ἑταιρεία μπορεῖ νὰ βοηθήσει ἐφ' ὅσον ἡ προσφορὰ της γίνει δεκτὴ καὶ δὲν ἔχει τὴν τύχην ἄλλων, παλαιότερων.

Περισσότερο πιεστικὸ ὅμως εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς φύλαξης τῶν μουσείων κυρίως ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων. Τὸ πρόβλημα ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται μὲ ὀξύτητα πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια· δὲν δόθηκε ἡ σημασία ποὺ ἔπρεπε διότι τὰ ἀρχαῖα, ὅπως ὅλα τὰ πνευματικὰ πράγματα, δὲν ἐπηρεάζουν οὔτε τὴν παραγωγικότητα οὔτε τὸ χρηματιστήριον τοῦ συναλλάγματος ἢ τοῦ πετρελαίου. Οἱ πνευματικὲς ἀξίες ὅμως βρίσκονται σὲ ιδιότυπη θέση. Κανεὶς δὲν τὶς ἀρνεῖται ἀναφανδόν, ἔστω κι ἂν εἶναι ἔμπορος ὀπλων ἢ ναρκωτικῶν

καὶ κανεὶς δὲν ἔχει τὴν τόλμη νὰ εἰπεῖ, σὰν τὸν Henry Ford τὸν πρῶτο, «history is bunk», «ἡ ἱστορία εἶναι ἀηδίες». Ἐδῶ ἡ πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀποφασίζουν πιστεύει στὴ ρήση αὐτή, ἀλλὰ δὲν τολμᾷ νὰ τὸ φανερώσει. Θεωρεῖ περισσότερο ἀποτελεσματικὸ νὰ δείχνει μὲ ἔμπρακτο τρόπο τὴ γνώμη ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ἱστορία. Χρειάζεται ἀνυπόκριτη παραδοχὴ τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ τὸ πρόβλημα τῆς προστασίας τῶν ἀρχαίων· πρέπει νὰ πιστεῦν οἱ ἀποφασίζουν γιὰ τὴν τύχη τους ὅτι ἀξίζουν νὰ προστατευθοῦν.

Τὸ ἀρχαιολογικὸ γεγονός τῆς χρονιᾶς ποὺ πέρασε ἦταν ἡ ἔκθεση «τὸ Ἑλληνικὸ Θαῦμα» ποὺ ἔγινε στὴν Οὐάσιγκτων μὲ πολὺτιμα ἔργα τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ Ἑταιρεία, ἡ πλειονότητα τῶν ἐταίρων, ἀντιτάχθηκε στὴν ὀργάνωση τῆς ἐκθέσεως αὐτῆς γιὰ λόγους βάσιμους. Τὸ κύριο ἐπιχείρημα τῶν ζηλωτῶν τῆς ἐκθέσεως, ἡ ὑποστήριξη ἐλληνικῶν πολιτικῶν ἐπιδιώξεων, ἀποδείχθηκε ἀνεδαφικό. Ἀνέλπιστα γι' αὐτοὺς ἐκδηλώθηκαν ἀντίθετες δυνάμεις κακίζοντας τὶς δῆθεν πολιτικὲς ἐπιδιώξεις ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ τὴν ἔκθεση καὶ ἐκδηλώθηκαν ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος τόσο φανερά. Ἀμφισβητήθηκε τὸ πολίτευμα τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας θεωρήσαμε ὅτι ἦταν τὰ ἔργα ποὺ στείλαμε. Θελήσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε μία σημερινὴ ὑπόθεση μὲ ιδέες ποὺ ἀνήκουν στὴ φιλολογία καὶ στὴν ἀρχαιολογία.

Τῆς ἐκθέσεως ἐκδόθηκε κατὰλογος, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ μόνιμο κέρδος τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος. Τὰ ὅσα ἐπικριτικὰ γράφτηκαν γι' αὐτὴν ἔχουν ἤδη ξεχαστεῖ ὅπως ξεχασμένοι εἶναι καὶ οἱ συντάκτες τους, ἀντίθετα μὲ τὰ ἀρχαῖα ποὺ στείλαμε τὰ ὁποῖα παραμένουν πάντα νέα καὶ γοητευτικά. Τὸ συμπέρασμα ὅμως συνάγεται ἀβίαστα γιὰ ὅσους ἔχουν τὴν εὐθυκρισίαν νὰ τὸ ἀναζητήσουν. Τὰ ἀρχαῖα εἴτε εἶναι ὕλινὰ κατάλοιπα εἴτε κείμενα, ἀποτελοῦν ἐθνικὴ κληρονομιά μας ἀλλὰ ὄχι ἔργα μας. Δὲν ἔχουμε δικαιολογία νὰ προβάλουμε γιὰ τὴ στήριξη σημερινῶν ὑποθέσεων κατορθώματα τῶν προγόνων μας ποὺ ἔζησαν πρὶν ἀπὸ δυόμισι χιλιάδες χρόνια. Διαβάζοντας σήμερα τὸν «Πανηγυρικὸν» τοῦ Ἰσοκράτη, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 380 π.Χ., βλέπουμε ὅτι καὶ τότε, μόλις ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὰ Περσικά, ἤχοῦσαν ὡς ψεύτικα τὰ ὅσα μὲ ἐκζήτηση καὶ μεγαλοστομία ἔλεγε στοὺς συγχρόνους του ὁ ρήτορας.

Ἀλλὰ θὰ ἀντιταχθεῖ οἱ ἀρχαῖοι καὶ τὰ ἔργα τους εἶναι ἄχρηστοι; Ὁχι, εἶναι πολὺτιμοι, ἀποτελοῦν μέρος τῆς αὐτογνωσίας μας καὶ κίνητρο νὰ τοὺς μοιάσουμε καὶ νὰ τοὺς ξεπεράσουμε. Ἐμεῖς, οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες ὅμως, εἴ-

μαστε περήφανοι γιὰ τὸν ἀγώνα μας ἀπὸ τὸ 1940 ἕως τὸ 1944 καὶ αὐτὸν πρέπει νὰ ἐπικαλεστοῦμε· οἱ πρωταγωνιστές του ζοῦν ἀνάμεσά μας. Κι αὐτὸς ὁ ἀγώνας στὰ βουνὰ τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Μακεδονίας ἔγινε γιὰ τὴ σημερινὴ δημοκρατία καὶ τὴ σημερινὴ ἐλευθερία καὶ ἐναντίον τῆς τυραννίας ποὺ ἂν δὲν γρηγοροῦμε θὰ ἀναγκαστοῦμε νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουμε καὶ πάλι.

Τὰ τελευταῖα μεγάλα θέματα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν κατὰ τὸ 1992 εἶναι πρῶτα οἱ πυρκαγιές ποὺ λίγο ἔλειψε νὰ ἀφανίσουν καὶ τὸ μεγάλο ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου στὴν Ὠρωπία. (Στὶς εἰκόνες βλέπετε τοὺς καπνοὺς ποὺ ἀνεβαίνουν στὸν οὐρανὸ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο καὶ ἀκόμη τὰ ἀποτελέσματα τῆς δράσης τῆς φωτιᾶς.)

Ἡ συζήτηση καὶ ἡ ψήφιση ἐνὸς ἀκόμη νόμου γιὰ τὰ λατομεῖα δημιούργησε συγκίνηση καὶ ἀντιδράσεις. Κατὰ τὴ σύνταξή του δὲν λήφθηκε σοβαρὰ ὑπόψη τὸ συμφέρον τῶν ἀρχαίων καὶ κυρίως τὸ συμφέρον τῶν ἀνθρώπων. Ὑπῆρξε δημόσια παρέμβαση τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας μὲ εὐμενὴ ἀποτελέσματα ὅχι ὅμως στὸν βαθμὸ ποὺ ἐπιθυμοῦμε. Ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ, τὰ συμφέροντα τῶν λατόμων εἶναι ἰσχυρότερα ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ αἰσιοδοξοῦμε. Τὶ θὰ συμβεῖ μποροῦμε νὰ τὸ προβλέψουμε κρίνοντας ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος.

Τὸ 1992 ὑπῆρξε ἀπὸ κάθε ἄποψη δυσάρεστο, συνεπῶς καὶ γιὰ τὰ ἀρχαῖα τῶν ὁποίων ἡ τύχη μᾶς ἀπασχολεῖ. Οἱ κλοπὲς τῶν μουσείων, ἡ κατάργηση τῶν τελωνειακῶν ἐλέγχων, οἱ πυρκαγιές, οἱ ἄστοχες ἐκθέσεις εἶναι κύρια στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν καὶ στρέφονται καὶ αὐτὰ γύρω ἀπὸ τὸ μέγα θέμα ποὺ κυρίως μᾶς ἀπασχόλησε ὡς Ἔθνος. Ἄν οἱ παραλείψεις καὶ τὰ σφάλματα ποὺ σᾶς ἀνέφερα γίνουν συνείδηση, ἴσως ἡ χρονιά ποὺ διανύουμε νὰ ἀποδειχθεῖ λιγότερο δυσάρεστη καὶ δυσμενὴς καὶ ἀρχὴ γιὰ ὀρθότερη ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων ποὺ μόνοι μας δημιουργοῦμε.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΧΡΗΣΤΟΥ Ι. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *Μικρά Κείμενα*

(BAE ἀρ. 149)

Συλλογή τῶν δημοσιευμένων κειμένων τοῦ Χρήστου Καρούζου, πλὴν τῶν μεγάλων ἀρχαιολογικῶν, καταταγμένη χρονολογικὰ καὶ μὲ βιβλιογραφικὴ ἀναγραφή τῶν παραλειπομένων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Ἀπ' ἀφορμὴ ἑνὸς βιβλίου — [Τὰ ἐπαρχιακὰ μουσεῖα] — Ἀπάντηση στὸν κ. Καζαντζάκη — Δευτερολογία [Ἡ συζήτηση γιὰ τοὺς κοινωνικοὺς νόμους] — Οἱ Βερναρδάκηδες καὶ ὁ δημοτικισμός — Ἡ Σαμοθράκη τοῦ Ἰῶ — Νίκου Μπέρτου: *Τζιόττο* — Ἀπάντηση στὸν κ. Ζαχ. Παπαντωνίου — Χρῆστος Τσούντας — Βασικὰ ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης (Α' καὶ Β') — Ἡ «συζήτηση» γιὰ τὰ βασικὰ ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης — Ἐξήγηση — «Λέαγρος ἀνέθηκεν Γλαύκωνος δώδεκα θεοῖσιν» — Καινούργια εὐρήματα — «Παλιὰ Σαμιώτικα ἀγάλματα» — Ἀκρωτηριασμένα ἀρχαῖα, ἱμπεριονισμός, ἐξπρεσιονισμός — «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1934-35» — Τὰ πεννητάχρονα τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς — Ζωντάνεμα — Δωδώνη — Ἡ Νίκη τῆς Πάρου — Οἱ καινούργιες ἀνασκαφές τῆς Ὀλυμπίας: τὰ πρῶτα εὐρήματα — Τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας — Φειδίας καὶ Σολωμός — Δύο βιβλία γιὰ τὴ Σπάρτη — Wilhelm Dörpfeld — Ἐνας θησαυρὸς καὶ ἕνας ἀγώνας [Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη] — Σύντομη κρίσις: Ἀλ. Παπαδιαμάντης — Ν. Γ. Παπαδάκης — [Περὶ τῆς πορείας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας] — Ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐποχὴ — Ἡ ἔκδοση τοῦ «Σοφιστῆ» — Ἐνα μνημεῖο τῆς ἀρχαίας τέχνης τῆς Νάξου — Τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς — Τὰ ταξίδια καὶ οἱ ἀρχαῖοι — Ἡρωϊκὸ καὶ ἐμπορικὸ πνεῦμα, θρησκευτικὴν συνείδησιν εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ἀρχαίων — Σημερινοὶ τεχνοκρίτες καὶ Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη — Οἱ ἀρχές τῆς αἰσθητικῆς ὅρασης στὸν 5ον αἰῶνα π.Χ. — Ἡ πνευματικὴ ἀνανέωση στὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας τέχνης — Ὁ Παρθενών — Ἡ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων — Σημείωμα περὶ τῆς στάσεως τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων ἔναντι τοῦ ζητήματος τῆς ἐκθέσεως ἔργων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης ἐν Ἀμερικῇ — Ἡθὸς ἀνθρώπων δαίμων — Ραδιοφωνικὲς ὁδηγίαι μουσείου — Ἡ ἀρχαῖκὴ πλαστικὴ — Ἡ κλασσικὴ πλαστικὴ — Ὁ παιδαγωγικὸς ρόλος τῶν μουσείων — Ὁ ἐλληνικὸς τόπος καὶ ἡ ἐλληνικὴ τέχνη — Τὸ προοίμιον τῶν «Κυπρίων ἐπῶν» — Γνωρίσματα καὶ χαρακτῆρας τῆς ἐλληνικῆς τέχνης — Τί τὸ κάλλιστον — Εἰσαγωγικὸ σημείωμα — Gilbert Murray (1866-1957) — Σολωμικὸς εὐγενισμός — Ἐκατὸ χρόνια ἀνασκαφῶν στὴν ἀρχαία ἀγορά — Τὰ κυβερνητικὰ μέτρα πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος — Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη καὶ ἀφαίρεση — Ἀρχὴ τοῦ ἐλληνικοῦ πορτραίτου καὶ ἀνάπτυξίς του στὸν 5ο καὶ 4ο αἰ. π.Χ. — [Ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων] — [Ἀπάντηση στὴν Ἑταιρεία Φιλολόγων] — Χαρακτηριστικὰ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης — Σκέψεις γιὰ τὰ αὐτόγραφα τοῦ Σολωμοῦ — Κ. Α. Ρωμαῖος

Σχῆμα: 24×17, σελ. 484

ISSN 1105-7785

ISBN 9600-7036-48-4

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας στὸν βίο τοῦ Χρήστου Καρούζου*

(BAE ἀρ. 150)

Σύντομη βιογραφία τοῦ μεγάλου Ἑλλήνα ἀρχαιολόγου μὲ παράλληλη ἐξέταση ζητημάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Κεφάλαιο πρῶτο: Οἱ παλαιότεροι

Κεφάλαιο δεύτερο: Ἀναζητήσεις τῆς νεότητας

Κεφάλαιο τρίτο: Ἡ κατάκτηση τῆς ἀρχαιολογίας

Κεφάλαιο τέταρτο: Ἀγῶνες μέσα στὴν καταχνιά

Κεφάλαιο πέμπτο: Πραγματοποιήσεις

Κεφάλαιο ἕκτο: Τὸ δειλινὸ ἐνὸς ὄνειρου

Χαρακτηρισμός — Ἐπίλογος — Ἐπίμετρο. 1967-1994 — Κατάλοιπα — Δημοσιεύματα γιὰ τὸν Χρῆστο Καρούζο — Ἐργογραφία τοῦ Χρήστου Καρούζου

Σχῆμα: 24×17, σελ. 217

ISSN 1105-77-85

ISBN 960-7036-47-6

Πωλήσεις-Παραγγελίες:

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Γραφεῖο Διαθέσεως Δημοσιευμάτων

Τηλ. (01) 3642349, 3647585

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-6)

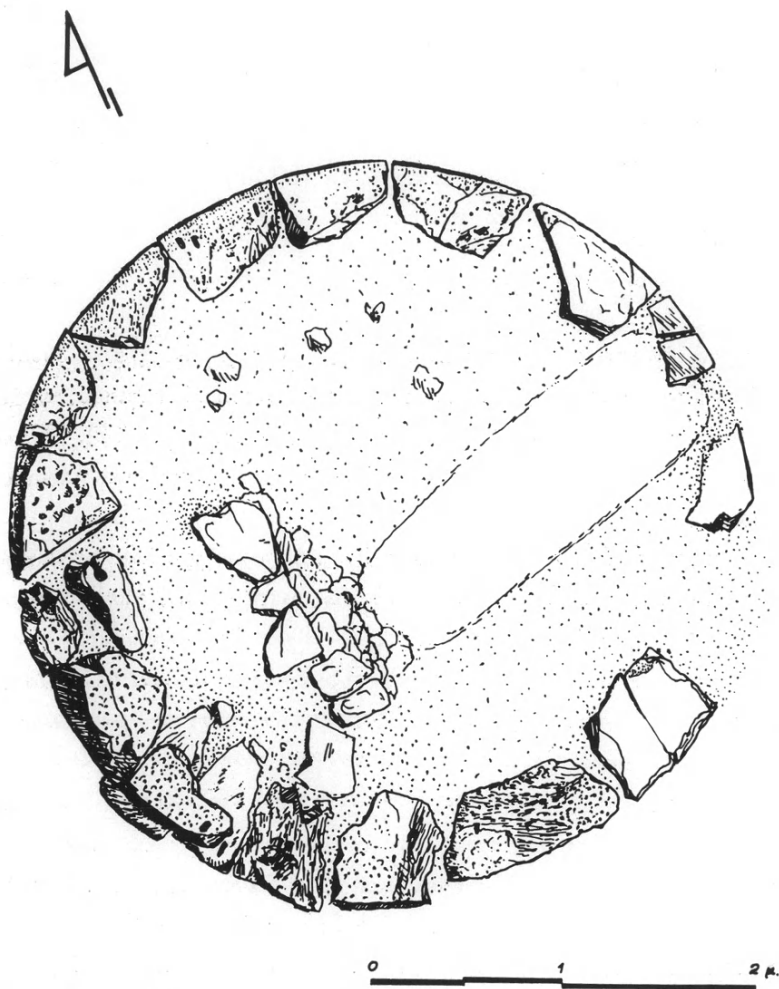
Συνεχίστηκε για δέκατη ὄγδοη χρονιά ἡ ἀνασκαφή καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ Ραμνοῦντος τῆς ὁποίας τὴ διεύθυνση εἶχε ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη. Τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἔκαμε ἡ κυρία Ἀναστασία Βουτσινᾶ, τὶς μαρμαρικὲς ἐργασίες ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς καὶ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου ἦταν ὁ κ. Δημήτριος Ἀλαγιάννης. Κατὰ τὸ 1992 ἐγίναν ἐρευνες στὴ Νότια καὶ στὴ Βόρεια Ὀδὸ καὶ στὸ φρούριο.

Κυκλικὸς περίβολος

Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνοῦντος εἶχε δοθεῖ σύντομη ἐκθεση γιὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ κυκλικοῦ ταφικοῦ περιβόλου κοντὰ στὸ Ἱερὸ τῆς Νέμεσης (ΙΑΕ 1976, 13-14 εἰκ. 7 πίν. 6β). Τοῦ περιβόλου αὐτοῦ τὰ λείψανα, θεμέλια σχεδὸν μόνον, ἐρευνήθηκαν καὶ πάλι συστηματικὰ (εἰκ. 1, πίν. 1α).

Ἡ δὴ κατὰ τὸ 1976 στὸ κέντρο τοῦ ἐρειπίου ὑπῆρχε λάκκος ἀρχαιοκαπήλων. Δὲν ἦταν ὅμως ἀρκετὰ ἐπίμονοι καὶ συστηματικοὶ γιατί ὅταν αὐτὸς καθαρίστηκε καὶ ἡ ἀνασκαφή προχώρησε σὲ βάθος, ἀποκαλύφθηκε λακκοειδὴς τάφος σκαμμένος στὸν μαλακὸ σχιστόλιθο τῆς περιοχῆς, μήκους (στὸν πυθμένα) 2 μ. καὶ πλάτους 0.60-0.70 μ. Τὸ βάθος τοῦ τάφου ἦταν ± 1 μ., ἥτοι ἀπεῖχε ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς εὐθυνηρίας τοῦ περιβόλου 0.60 μ. ἕως 1.60 μ. Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἶχαν παραβιάσει τὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ λάκκου.

Τὴ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ τάφου ἀποτελοῦσε τοῖχος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, θεμελιωμένος σὲ βάθος 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς εὐθυνηρίας τοῦ περιβόλου. Τὸ ὕψος τοῦ τοίχου εἶναι 1.25 μ., τὸ πάχος 0.45 μ. καὶ τὸ πλάτος του, στὸ ἀνώτατο σωζόμενο σημεῖο, 1.50 μ. Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου στὴ θεμελίωση συνέπιπτε μὲ τὸ πλάτος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ λάκκου τοῦ τάφου. Ἡ ὄψη τοῦ τοίχου ἦταν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, δηλαδὴ πρὸς Ἀνατολὰς. Τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὸν τοῖχο καὶ τὸν

Εἰκ. 1. Λεῖψανα ταφικοῦ περιβόλου. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

περίβολο ἦταν γεμισμένο μὲ κοινούς λίθους. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τάφου ἐκτεινόταν κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ περιβόλου ὁ ὅποιος στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἔχει ὑποστῇ καθίζηση.

Στρῶμα ὕψους 0.20 μ. στὸν πυθμένα τοῦ τάφου ἀποτελοῦσαν τὰ λείψανα καύσης νεκροῦ ἐφήβου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ χάλκινη στλεγγίδα πού βρέθηκε μαζί μὲ τὰ λοιπὰ κτερίσματα τὰ ὅποια εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1 (1203). Λεκανίδα μόνωτη μελαμβαφῆς μὲ πῶμα, συγκολλημένη, ὕψ. 0.063 μ., διαμ. χειλέων 0.109 μ., βάσ. 0.071 μ.

2 (1204). Λήκυθος ἐλλιπής, συγκολλημένη, ὕψ. 0.133 μ. Στὸν ὦμο ἀκτινωτὸ κόσμημα.

3 (1205). Λήκυθος μελανόγραφη ἐλλιπής σωζ. ὕψ. 0.101 μ. Στὸν ὦμο ἀκτινωτὸ κόσμημα, στὸ σῶμα τρία διπλὰ ἀνθέμια.

4 (1206). Λήκυθος μελανόμορφη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα ὕψ. 0.194 μ. Στὸν ὦμο ἀκτινωτὸ κόσμημα, στὸ σῶμα μαίανδρος καὶ δύο πολεμιστές, ἄλογο καὶ Ἀθηνᾶ μὲ κράνος καὶ ἀσπίδα.

5 (1207). Λήκυθος ἐρυθρόμορφη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα, ὕψ. 0.148 μ. Στὸν ὦμο ἀνθέμια, στὸ σῶμα γυναίκα μὲ φιάλη καὶ θύρσο καὶ πίσω της βωμός.

6 (1208). Λήκυθος ἐρυθρόμορφη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ ἐλλιπής ὕψ. 0.148 μ. Στὸν ὦμο ἀκτινωτὸ κόσμημα, στὸ σῶμα φτερωτὴ γυναίκα πού κρατεῖ δάδα.

7 (1209). Λήκυθος ἐρυθρόμορφη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ ἐλλιπής, ὕψ. 0.148 μ. Στὸν ὦμο ἀκτινωτὸ κόσμημα, στὸ σῶμα ἀριστερὰ κίων, δεξιὰ γυναίκα καθισμένη πού γνέθει.

8 (1210). Ἀλάβαστρο πῆλινο μελανόγραφο ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ ἐλλιπές, ὕψους 0.162 μ. Διακόσμηση ἀπὸ ταινίες, μαίανδρο καὶ ζώνη ὠών.

9 (1211). Λήκυθος μελανόγραφη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ ἐλλιπής, ὕψ. 0.23 μ. Στὸν ὦμο ἀκτινωτὸ κόσμημα, στὸ σῶμα δύο ζῶνες ἀπὸ κλαδιὰ δάφνης.

10 (1212). Στλεγγίδα χάλκινη συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ κομμάτια, παραμορφωμένη, μέγ. μήκους, ὅπως εἶναι διπλωμένη σὲ τρία, 0.125 μ.

Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ πού συνοπτικὰ ἀναφέρεται παραπάνω ἡ πυρὰ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Τὸ νεκροταφεῖο τοῦ 5ου αἰῶνα στὸν Ραμνούντα, καθὼς καὶ τῶν παλαιότερων περιόδων, δὲν εἶναι γνωστὸ ποῦ βρίσκεται. Στὴν ἐκθεση τούτῃ περιγράφονται καύσεις τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. στῇ Βό-

ρεια Ὀδó, στὸ ἐσωτερικὸ περιβόλου ὁ ὁποῖος εἶναι παλαιότερος τῶν γειτονικῶν τοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ὁ ἐδῶ κυκλικὸς περίβολος σώζεται ἐλάχιστα καὶ ἡ χρονολόγησή του στὸν 5ο αἰῶνα δὲν συγκρούεται μὲ τὴ λιθουργικὴ ἐργασία ποὺ παρουσιάζουν οἱ λίθοι του. Λεῖψανα ἢ ἔχνη ταφῆς νεώτερης δὲν βρέθηκαν ἄνω τοῦ λάκκου τῆς καύσης ποὺ περιγράφηκε. Ἐὰν ὑπῆρχε ἄλλη ταφή ὑπερ-κείμενη αὐτῆς τοῦ 5ου αἰῶνα, αὐτὴ θὰ εἶχε γίνει μέσα στὴν τεχνητὴ ἐπίχωση ποὺ συγκρατοῦσε ὁ κυκλικὸς τοῖχος τοῦ περιβόλου. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτὴ δὲν ἔχει σωθεῖ τίποτε. Ἐξ ἄλλου ἡ ταφή τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. βρίσκεται μέσα στὰ ὅρια τοῦ περιβόλου ἀλλὰ ὄχι στὸ κέντρο. Ὁ ἐδῶ κυκλικὸς περίβολος λοιπὸν ἀνήκει τοπογραφικῶς στὴ σειρὰ τῶν περιβόλων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. τῆς Νότιας Ὀδοῦ, δὲν ὑπάρχουν ὅμως στοιχεῖα γιὰ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα στὴν ἐποχὴ αὐτή, ἐξ αἰτίας τῶν ἐλάχιστων λειψάνων του.

Νότια Ὀδός

Τῆς Νότιας Ὀδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος, ποὺ διασχίζει ὁλόκληρὴ τὴν κοιλάδα τοῦ Λιμικοῦ καὶ καταλήγει στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης, τὴν πορεία ὑποθέτουμε ἀπὸ τοὺς περιβόλους ποὺ εἶχαν ἰδρυθεῖ κατὰ μῆκος της. Τμῆμα τῆς κατασκευῆς τῆς ὁδοῦ δὲν εἶχε διαπιστωθεῖ.

Μετὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση σημαντικῆς ἑκτασῆς νότια τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, τὴ μεταφορὰ τῆς εἰσόδου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου νοτιότερα καὶ τὴν κατάργηση μεγάλου τμήματος τῆς σύγχρονης ἀσφαλτοστρώτου ὁδοῦ καὶ τῆς πλατείας πρὸ τοῦ ἱεροῦ, παρέστη ἀνάγκη ἐκτελέσεως μεγάλης ἑκτασῆς ἐργασιῶν. Πλὴν τῆς νέας περιφράξεως τοῦ χώρου ποὺ περιέλαβε καὶ ἑκατοντάδες στρεμμάτων δασικῆς ἑκτασῆς τοῦ Δημοσίου, ἀποξηλώθηκε τὸ ἀσφαλτικὸ ὁδόστρωμα τῆς δημόσιας ὁδοῦ καὶ τῆς πλατείας ποὺ καταργήθηκαν καὶ ἐρευνήθηκε ἡ ἀρχαία ὁδὸς ποὺ ὡδηγοῦσε ἀπὸ τοὺς τελευταίους ταφικοὺς περιβόλους τῆς Νότιας Ὀδοῦ ἕως τὸ Ἱερό.

Μὲ ἀφετηρίαν τὸν περίβολο τοῦ Εὐφράνορος ἀναζητήθηκε, πρὸς Βορρά, τὸ ἀνάλημμα τοῦ τέλους τῆς Νότιας Ὀδοῦ τὸ ὁποῖο ἦταν ἀναγκαῖο λόγῳ τῆς μορφολογίας τοῦ τόπου. Δεκαοκτὼ μέτρα μετὰ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου τοῦ Διοφαντίδου ἀποκαλύφθηκε τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ δρόμου, τὸ ὁποῖο ἦταν γνωστὸ μόνον ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο τμῆμα του (ΙΑΕ 1976, 20· 1979, 1-2· 1982, 127-129· 1983, 126-128) τὸ πλησιέστατα πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης.

Ὁ τοῖχος ὅπως σώζεται παρουσιάζεται παραμορφωμένος ἐξαιτίας τῶν ὠθήσεων πού εἶχε δεχθεῖ πρὶν νὰ ἐπιχωθεῖ. Γενικῶς ἡ ὄψη του ἐκφεύγει τῆς κατακορύφου, ὅπως προκύπτει ὅμως ἀπὸ τὴν τοιχοδομία καὶ στὴν ἀρχαιότητα δὲν θὰ παρουσίαζε ἀψογή ὄψη γιατί εἶναι κτισμένος πρόχειρα χωρὶς ἐκζήτηση οὔτε ἐπιδίωξη μνημειώδους ὕφους. Οἱ Ἀρχαῖοι μεταχειρίστηκαν ἀργούς λίθους διαφόρων μεγεθῶν μὲ σκοπὸ νὰ κατασκευάσουν ἀνάλημμα περιορισμένου χρόνου βίου. Ἡ διατήρησή του ὀφείλεται στὸ ὅτι ἐνωρὶς ἀρχισε νὰ καλύπτεται ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα χώματα τοῦ λόφου (πίν. 1β).

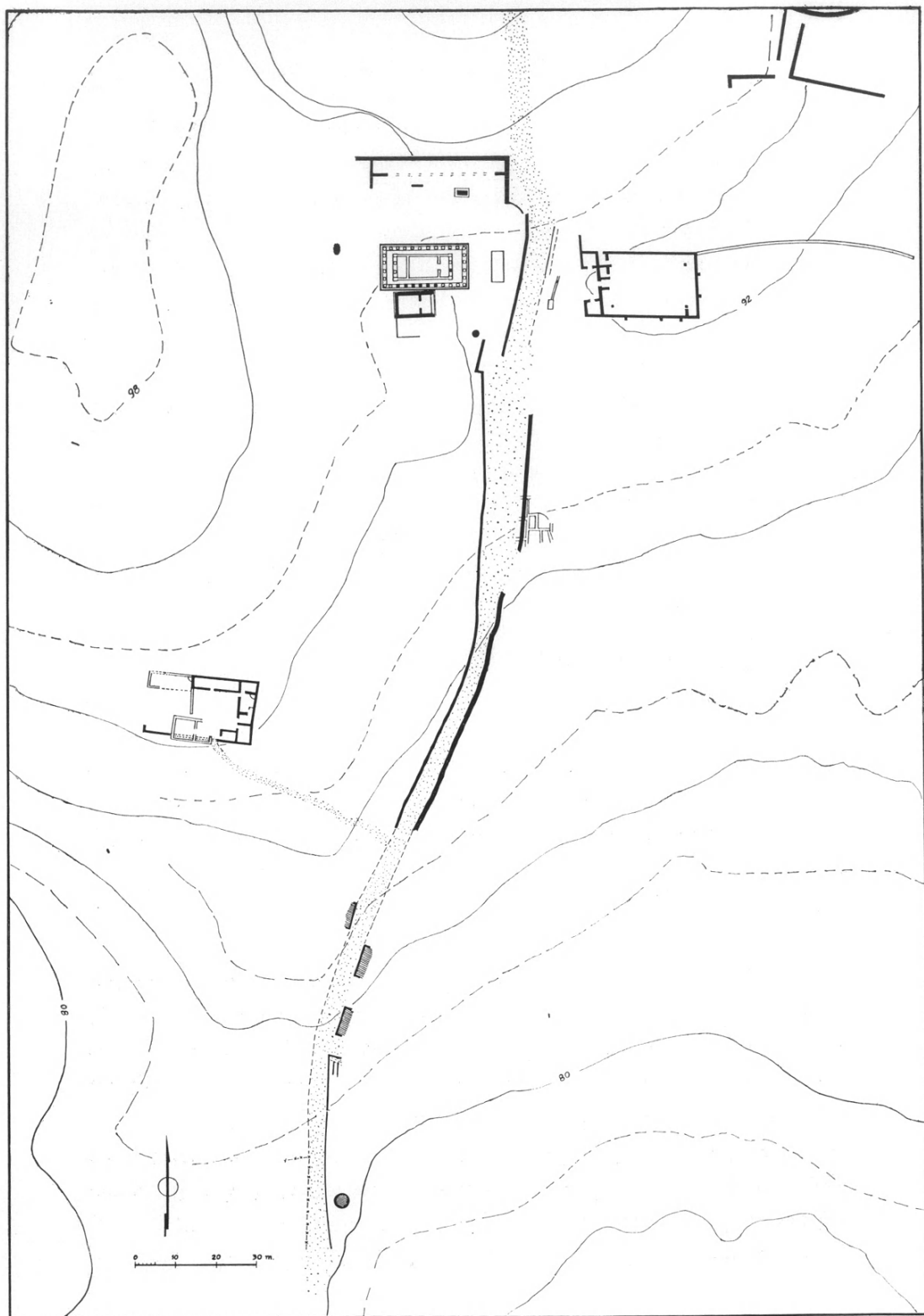
Τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ καθορίζεται ἀπὸ τοῖχο πού ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὄριό της σὲ μῆκος 65 μ. περίπου, διακόπτεται σὲ μῆκος 13 μέτρων καὶ συνεχίζεται, πρὸς Βορρά, σὲ μῆκος 34 μ. Τὸ πλάτος τοῦ πρώτου τμήματος εἶναι 3.40-5.20 μ. καὶ τοῦ δεύτερου 9-9.50 μ. Ἐκεῖνο πού προκαλεῖ ἐντύπωση εἶναι πὼς ὁ ἐντελὼς χαμηλὸς αὐτὸς τοῖχος πάχους περίπου 0.90 μ. εἶναι πρόχειρα κατασκευασμένος μὲ ἀργούς λίθους ἀλλὰ καὶ μὲ πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κτιρίου (εἰκ. 2).

Τὰ καλύτερα διατηρούμενα πώρινα μέλη εἶναι τὰ ἐξῆς:

1 (1146). Τμῆμα ἐπιστέψεως τοίχου ἐλλιπὲς δεξιά, ὕψ. 0.395, πλ. 0.65, βάθ. 0.33 μ.. Στὸ ἄνω μέρος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς σώζει τμήμα ταινίας, ὕψ. 0.08 καὶ ἐξοχῆς 0.006 μ. Στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη του φέρει στὴν ἀκέραιη γωνία ἐγκοπὴ κατ' ὅλο τὸ ὕψος μήκους 0.17 καὶ βάθους 0.095 μ. καὶ ἐν συνεχείᾳ δύο δοκοθήκες. Ἡ μία εἶναι πλήρης μήκ. 0.115 μ., πλ. 0.7 μ. καὶ βάθ. 0.075 μ. Ἡ δεύτερη δοκοθήκη σὲ ἀπόσταση 0.11 μ. ἀπὸ τὴν πρώτη δὲν σώζεται κατὰ τὸ μῆκος, ἐνῶ κατὰ τὶς λοιπὲς διαστάσεις εἶναι ὅμοια πρὸς τὴν προηγούμενη.

2 (1147). Τμῆμα ἐπιστέψεως τοίχου ἐλλιπὲς ἀριστερὰ καὶ δεξιά, ὕψ. 0.395 μ., πλ. σωζ. 0.58, βάθ. 0.335 μ. Σώζει στὴν ὄψη τὴν ταινία ὕψ. 0.075 μ. ἐξοχῆς 0.006 μ. καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια μία πλήρη δοκοθήκη μήκ. 0.115 μ., πλ. 0.07 μ. καὶ βάθ. 0.065 μ. Δεύτερη δοκοθήκη σὲ ἀπόσταση 0.115 μ. ἀπὸ τὴν πλήρη δὲν σώζεται κατὰ τὸ μῆκος ἐντελῶς.

Σώζονται ἐλλιπεῖς πέντε παρόπλινθοι, οἱ 1148-1152, οἱ ὁποῖες ἔχουν τὸ ἴδιο ὕψος, 0.21 μ., πλὴν τῆς 1152 πού σώζεται μέχρις ὕψ. 0.17 μ. Οἱ λοιπὲς διαστάσεις ποικίλλουν.

Είχ. 2. Τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς νότιας ὁδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

3 (1148). Πλίνθος ἀκέραιη δεξιά καὶ ἐμπρός, μήκους 0.64 μ., βάθ. 0.41 μ. Ἄνω φέρει κατὰ τὸ κεντρικὸ μέρος ἐπεξεργασία μὲ βελόνι, ἐνῶ ζώνη πλ. 0.13 μ. δεξιά καὶ ἐμπρός ἔχει ὑποστειῖ λεπτότερη ἐπεξεργασία.

4 (1149). Πλίνθος ἀκέραιη ἐμπρός καὶ πίσω σωζ. μήκ. 0.16-0.46 μ. καὶ πλήρους βάθους 0.60 μ. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπεξεργασμένη μὲ χονδρὸ βελόνι ὅπως καὶ ἡ στενὴ ἐσωτερικὴ. Ἡ ἐμπρός εἶναι λεία.

5 (1150). Πλίνθος σχεδὸν ἀκέραιη 0.34×0.40 μ.

6 (1151). Θραῦσμα πλίνθου μήκ. 0.45 μ., βάθ. 0.21 μ. Σώζει μόνο τὴν ἐσωτερικὴ στενὴ ἐπιφάνεια ἡ ὁποία χωρίζεται σὲ δύο ταινίες. Ἡ ἄνω ὕψ. 0.09 μ. εἶναι λεία καὶ ἡ κάτω 0.12 μ. ἐργασμένη μὲ τὸ βελόνι καὶ βαθύτερη τῆς ἄνω κατὰ 0.018 μ.

7 (1152). Θραῦσμα πλίνθου γωνιακό, ἐλλιπὲς ἀπὸ κάτω 0.32×37 μ. Οἱ δύο στενὲς ἀκέραιες πλευρὲς καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι λεῖες.

Τὸ αὐτὸ ὕψος τῶν λιθοπλίνθων δείχνει ὅτι εἶχαν τὸν ἴδιο προορισμό. Ἐπειδὴ εἶναι χαμηλό, 0.21 μ., καὶ τὸ βάθος τους ποικίλλει, πιθανὸν θεωρῶ ὅτι ἀνήκουν σὲ βαθμίδες κτιρίου.

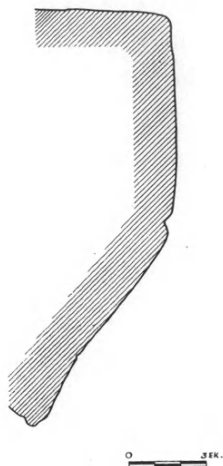
Πέντε θραύσματα διαφόρων μεγεθῶν (1153-1167) ἀνήκουν σὲ πώρινους ἀρράβδωτους κίονες, πολὺ φθαρμένους.

8 (1153). Ὑψ. 0.54 μ., διαμ. 0.35 μ. 9 (1154). Ὑψ. 0.52 μ., διαμ. 0.35 μ. 10 (1155). Ὑψ. 0.46 μ., διαμ. 0.35 μ. 11 (1156). Ὑψ. 0.63 μ., διαμ. 0.35 μ.

12 (1157). Ὑψ. 0.37 μ. ἐντελῶς κατεστραμμένο. Στὴ μία ἐπιφάνεια, ἄνω ἢ κάτω, σώζεται τόρμος ὀρθογώνιος διαστάσεων 0.07×0.075 μ., βάθους 0.04 μ.

Δύο θραύσματα πώρινα, τὸ ἓνα πλίνθου ὕψ. 0.21 μ. καὶ τὸ ἄλλο ἀδιάγνωστο βρίσκονται ἀκόμη ἐνεκτισμένα στὸν τοῖχο. Ἡ προέλευσή τους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ, ὅπως καὶ τῶν λοιπῶν ποὺ περιγράφονται συνοπτικά. Γνωρίζουμε ὅτι στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης εἶχαν κατασκευαστεῖ κατὰ τὸν 6ο π.Χ. αἰώνα δύο μικροὶ ναοί (ΠΑΕ 1982, 136-142). Ὁ ἓνας, ὁ νεώτερος, ἦταν δωρικὸ ῥυθμοῦ, σώζονται μάλιστα καὶ θραύσματα κίωνων μὲ ραβδώσεις.

Ἀπὸ τὰ νέα θραύσματα ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ 1-2 τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο μέρος τοῖχου κτιρίου. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὶς δοκοθῆκες. Ἄν ἀνήκουν στὸν δεύτερο ἀρχαϊκὸ ναό, αὐτὸν τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., θὰ πρέπει νὰ συνδυαστοῦν μὲ τὶς παρωπλίνθους ποὺ φέρουν τὶς ἀνάγλυφες ταινίες (ΠΑΕ 1982, 137 εἰκ. 3), ὕψ. 0.398 μ., ὅσον δηλαδὴ καὶ

Εἰκ. 3. Τμήμα πωρίνου κιονοκράνου. (Σχ. Ἀναστ. Βουτσινᾶ.)

τῶν 1-2. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ κτιρίου στὸ ὁποῖο ἀνήκουν στεφόταν λοιπὸν ἴσως με δύο ἰσοῦψεῖς δόμους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κάτω ἔφερε τὶς τρεῖς στενές ταινίες πὺλ χώριζαν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λίθου σὲ τρεῖς ζῶνες καὶ ὁ τελευταῖος δόμος, πάνω στὸν ὁποῖο στηριζόταν ἡ ξυλοκατασκευὴ τῆς στέγης, τὴν ἐξέχουσα ταινία πλάτους 0.08 μ.

Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ πῶρος τῶν δύο μελῶν, αὐτῶν με τὶς δοκοθήκες καὶ αὐτῶν με τὶς στενές ταινίες, δὲν εἶναι ὁ ἴδιος. Τὰ νέα μέλη εἶναι ἀπὸ λευκὸ μαλακὸ πῶρο καὶ τὰ παλαιὰ ἀπὸ σκληρό. Οἱ ἀρράβδωτοι κίονες εἶναι μικρῆς διαμέτρου καὶ δὲν μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν με τὰ ἀπὸ παλιὰ γνωστὰ πώρινα μέλη λόγω ἀκριβῶς τοῦ μεγέθους τους. Στους ἀρράβδωτους αὐτοὺς κίονες πρέπει νὰ ἀνήκει τμήμα δωρικοῦ κιονοκράνου, τρία συγκολλημένα θραύσματα ὕψ. 0.166 μ. πὺλ ἀπαρτίζουν γωνία (ἀρ. 1237). Ἡ φθορά του εἶναι μεγάλη καὶ τὸ σχέδιο πὺλ παραθέτω (εἰκ. 3) ἐξαπατᾷ γιατί δὲν ἀποδίδει τὴν ἀρχικὴ μορφή του. Οἱ ἱμάντες δὲν διακρίνονται καὶ ὁ ἐχίνος δὲν παρουσιάζει κανένα χαρακτηριστικὸ παλαιότητας, ὅπως θὰ περίμενε κανεῖς ἀπὸ ἓνα ἀρχαῖο, λόγω τοῦ ὕλικου κατασκευῆς, οἰκοδόμημα. Ἡ εἰκαζόμενη διάμετρος στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐχίνου εἶναι 0.386 μ.

Τὰ λείψανα τῶν πώρινων οἰκοδομημάτων τοῦ ἱεροῦ βρέθηκαν θρυμματισμένα στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου. Μερικὰ μέλη θὰ κείτονταν στὸν γύρω χώρο

καὶ ὅταν χρειάστηκε νὰ γίνει ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νότιου δρόμου χρησιμοποιεῖσθαι ὡς οἰκοδομικὴ ὕλη ὅλοι οἱ διαθέσιμοι λίθοι ποὺ βρίσκονταν σκορπισμένοι στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ.

Σημαντικὸ γιὰ τὴ σημασία του εὑρημα ἀπὸ τὸν χώρο τῆς νότιας ὁδοῦ, βορείως τοῦ περιβόλου τοῦ Διοφαντίδου καὶ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ εἶναι ἀρκετὲς λίθινες σφαῖρες ἀπὸ ἐγχώριο λίθο.

13 (1158). Πλήρης, διαμ. 0.27 μ. 14 (1159). Ἀτελὴς σφαιρικὴ διαμ. 0.28 μ. 15 (1160). Ἀτελὴς σφαιρικὴ διαμ. 0.25 μ. 16 (1161). Ἀτελὴς σφαιρικὴ διαμ. 0.26 μ. 17 (1162). Ἐλλιπής, διαμ. 0.30 μ. 18 (1168). Θραῦσμα σφαίρας μὲ χάραγμα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. 19 (1169). Ἀκέραιη διαμ. 0.25 μ. ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία. 20 (1170). Διαμ. 0.30 μ. τὸ ἥμισυ, ἀπὸ τὴ Δυτικὴ οἰκία. 21 (1171). Διαμ. 0.23-0.26 μ. τμήμα, ἀπὸ τὴ Δυτικὴ οἰκία. 22 (1175). Διαμ. 0.28 μ. θραῦσμα, ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος. 23 (1184). Ἀκέραιη διαμ. 0.25 μ., ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. 24 (1149). Διαμ. 0.31 μ., ἐλλιπής, ἀπὸ τὸν μικρὸ κυκλικὸ ταφικὸ περίβολο.

Οἱ περισσότερες σφαῖρες εἶναι ἀτελῶς ἐργασμένες καὶ δὲν ἔχουν σχῆμα πλήρως σφαιρικόν. Εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ ντόπιο λίθο τῆς ἐπιφανείας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ τους. Ὅσες εἶναι ἐλλιπεῖς τοῦτο ὀφείλεται στὴ θραύση τους κατὰ τὴν πρόσκρουση στὸ δάρυμα ἐναντίον τοῦ ὁποίου ρίχτηκαν μὲ τὰ λιθοβόλα.

Ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ τοὺς τόπους προελεύσεως οἱ σφαῖρες βρέθηκαν σκορπισμένες ἀπὸ τοῦ μικροῦ κυκλικοῦ περιβόλου καὶ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας μέχρι τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος, μὲ μεγαλύτερη πυκνότητα στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ τέλους τῆς Νότιας Ὀδοῦ. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν σφαιρῶν αὐτῶν σημαίνει ἐχθρικὴ ἐπίθεση ἐναντίον οὐχυρώματος. Ὡς οὐχύρωμα ποὺ σκοπὸ εἶχε τὴν παρεμπόδιση χρήσης ἀπὸ ἐχθρὸ τῆς Βόρειας Ὀδοῦ καὶ συνεπῶς τὴν προσβολὴ τοῦ φρουρίου ἀπὸ Νότου, δηλαδὴ ἀπὸ ξηρᾶς, θεωρῶ τὸν πλατὺ ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νότιου δρόμου ὁ ὁποῖος κτίστηκε βιαστικὰ μὲ χρῆση καὶ παλαιῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Προσβολὴ τοῦ Ραμνουῦντος ἀπὸ Νότου γνωρίζω μόνον αὐτὴν τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ, κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο. Κατὰ τὸ γνωστὸ ψήφισμα τὸ τιμητικὸ γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Ἐπιχάρη ποὺ δημοσίευσεν παλαιότερα (ΑΔ 22, 1967, Α', 38-52 πίν. 39-40), κατὰ τὸ ἔτος τοῦ ἄρχοντος Πειθιδήμου ὁ Ἐπιχάρης μετέφερε τὸ

στρατηγεῖο του στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης τὸ ὁποῖο φυσικὰ ὀχύρωσε. Τοῦτο ἔγινε διότι ἔπρεπε νὰ εἶναι κοντὰ στὸ μέτωπο. Οἱ στρατιῶτες τοῦ Ἀντιγόνου βρίσκονταν νότια τοῦ ἱεροῦ, στὰ ὄρια μὲ τὸν γειτονικὸ δῆμο τῆς Τρικορύθου. Καὶ ὁ μὲν Ἐπιχάρης, κατὰ τὸ ψήφισμα, κράτησε μακριὰ τοὺς Μακεδόνες. Ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ ὁ ἔχθρὸς κατέλαβε τὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ καὶ ἔφθασε στὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ ποὺ προστατευόταν πλέον μόνον ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῦχο τοῦ νότιου δρόμου, τὸ στρατηγεῖο τοῦ Ἐπιχάρη (ΙΑΕ 1978, 4 εἰκ. 4· ΑΕ 1979, 12-16 εἰκ. 8), μερικὰ οἰκήματα καὶ τὸ γενικῶς δύσβατο τῆς περιοχῆς. Ἡ παράκαμψη τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ Δυσμῶν ἢ ἀπὸ Ἀνατολῶν ἦταν σχεδὸν ἀδύνατη γιὰ στράτευμα βαριά ὀπλισμένο καὶ μὲ λιθοβόλα. Γιὰ νὰ πλησιάσει ὁ ἔχθρὸς τὸ φρούριον ἀπὸ ξηρᾶς ἔπρεπε νὰ ἔχει ἐλεύθερη τὴ Βόρεια Ὀδὸς ἡ ὁποία ἦταν ἀρκετὰ πλατιά καὶ ὁμαλή. Ἡ μόνη εἴσοδος σὲ αὐτὴν ὅμως εἶναι ἀπὸ τὸ τμήμα της μεταξὺ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης καὶ τοῦ στρατηγείου τοῦ Ἐπιχάρη τὸ ὁποῖο ἦταν ὀχυρωμένο. Οἱ λίθινες σφαῖρες ρίχτηκαν ἀπὸ λιθοβόλα μὲ σκοπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ὀχυρώματος αὐτοῦ ποὺ προστάτευε τὴν πρόσοδο στὴ βόρεια ὁδὸ. Ἡ εὕρεση σφαιρῶν στὸν μικρὸ στρογγυλὸ περίβολο, στὴ Δυτικὴ Οἰκίᾳ καὶ στὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος ὀφείλεται στὴν ἀστοχία τῶν λιθοβόλων τῶν ἐπιτιθεμένων.

Ὁ χρόνος κατασκευῆς τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ νότιου δρόμου εἶναι ἄγνωστος. Ἀπὸ ὅρο χωρίου χτισμένο στὸν τοῖχο ποὺ δημοσιεύεται στὸ περὶ ἐπιγραφῶν τμήμα τῆς ἐκθεσης τούτης, προκύπτει ὅτι οἰκοδομήθηκε μετὰ τὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντα Ἀπολλοδώρου τοῦ 319/8 π.Χ. Ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ, γιατί ὁ τοῖχος εἶναι ἐντελῶς πρόχειρος καὶ στὴν κατασκευὴ του δὲν ἀκολουθεῖται κανένα εἶδος ἐντεχνης τοιχοδομίας. Εἶναι ἀμελέστερος καὶ ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς ξηρολιθιές. Ἡ χρονολόγησή του στὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου π.Χ. ἀρμόζει καὶ πρὸς τὴ διαμόρφωση ποὺ ἔλαβε τὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν πέντε γνωστῶν ταφικῶν περιβόλων (μικρὸς στρογγυλός, Ἀγαπαίου, Μενεστίδου, Εὐφράνορος, Διοφαντίδου) καὶ τὴν ἀνάγκη ἰδρύσεως κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ καὶ κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης, ἀναθημάτων.

Ὁ ὅρος χωρίου ποὺ μνημονεύτηκε, ἐφ' ὅσον βρέθηκε στὴν ἀρχικὴ του θέση, πράγμα πολὺ πιθανόν, θὰ ὄριζε τὴ δυτικῶς τοῦ τοίχου ἐπίπεδη ἔκταση στὴν ὁποία δὲν ὑπάρχουν λείψανα κτισμάτων. Ὁ χώρος αὐτὸς ἦταν ἰδιωτικὸς καὶ τὸ ἱερὸ περιοριζόταν στὴν περιοχὴ ποὺ κατέχουν τὰ κτίσματά του, δηλαδὴ

τὸ τεχνητὸ ἄνδρηρο μόνο μὲ τοὺς ναοὺς, τὸν βωμό, τὴν κρήνη καὶ τὴ στοά. Πιθανῶς ἀνῆκε στὸ ἱερὸ καὶ ἡ ἀνατολικῶς τοῦ μικροῦ βωμοῦ ἔκταση μὲ τὸ στρατηγεῖο τοῦ 'Επιχάρη.

Τὸ ἀνάλημμα τοῦ 'Αρξίου

Σε παλαιότερη περίοδο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μερικῶς, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου δρόμου, μεταξὺ τῶν περιβόλων τῆς Μνησικρατείας καὶ τοῦ Πυθάρχου, ἀνάλημμα (πίν. 2α), ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ ἡ ὠραία ἀνάγλυφη στήλη τῆς οἰκογενείας τοῦ 'Αρξίου ('Εργον 1988, 3 εἰκ. 3, 4· ΠΑΕ 1988, 6 πίν. 2). 'Εν ὅψει μελλοντικῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ἀναλήμματος καθαρίστηκε ἀνασκαφικῶς ὁ χώρος τῆς ὁδοῦ καὶ ἀπομακρύνθηκαν οἱ σκορπισμένες λιθόπλινθοι. 'Ο καθαρισμὸς τοῦ δρόμου ἔδειξε στοιχεῖα ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ σὲ ἄλλα σημεία του, ὅτι δηλαδὴ τὴν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου τὴν εἶχαν κάνει οἱ 'Αρχαῖοι ὁμαλὴ γεμίζοντας τὰ κενά, τίς κοιλότητες καὶ τίς σχισμὲς μὲ λιθαράκια, κροκάλες καὶ χῶμα.

'Η νέα ἔρευνα ἀποκάλυψε ὅτι τὸ ἄνδρηρο στὸ ὁποῖο ἀνῆκε τὸ ἐπιτύμβιο κιόνιο τῆς Λυσιμάχης (ΠΑΕ 1976, 30· 1988, 7) δὲν εἶναι ἐνιαῖο μὲ τοῦ 'Αρξίου ἀλλὰ χωρίζονται ἀπὸ κενὸ πλάτους 2.60 μ. τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι γεμισμένο μὲ τὴ γνωστὴ στὸν βόρειο δρόμο ξερολιθιὰ μεταξὺ συνεχομένων περιβόλων.

Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀναλήμματος τοῦ 'Αρξίου βρέθηκε τοῖχος μὲ κατεύθυνση ΒΔ ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν πλευρὰ πλάγιου ταφικοῦ δρόμου, μεταξὺ ἀναλήμματος 'Αρξίου καὶ περιβόλου Πυθάρχου, χρήσιμου γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τῶν τάφων τῆς δυτικῆς τοῦ βόρειου δρόμου περιοχῆς. 'Ομοία ἀρχὴ δρόμων μὲ τὴν ἴδια κατεύθυνση ἔχει βρεθεῖ καὶ βορειότερα, μεταξὺ περιβόλων κόρης καὶ 'Ιεροκλέους ἰδιαιτέρα καλῆς διατήρησης, μεταξὺ 'Ιεροκλέους καὶ παλαιότερου ἀνωνύμου καὶ τρίτος ἀκόμη βορειότερα.

'Ο περίβολος τοῦ 'Ιεροκλέους

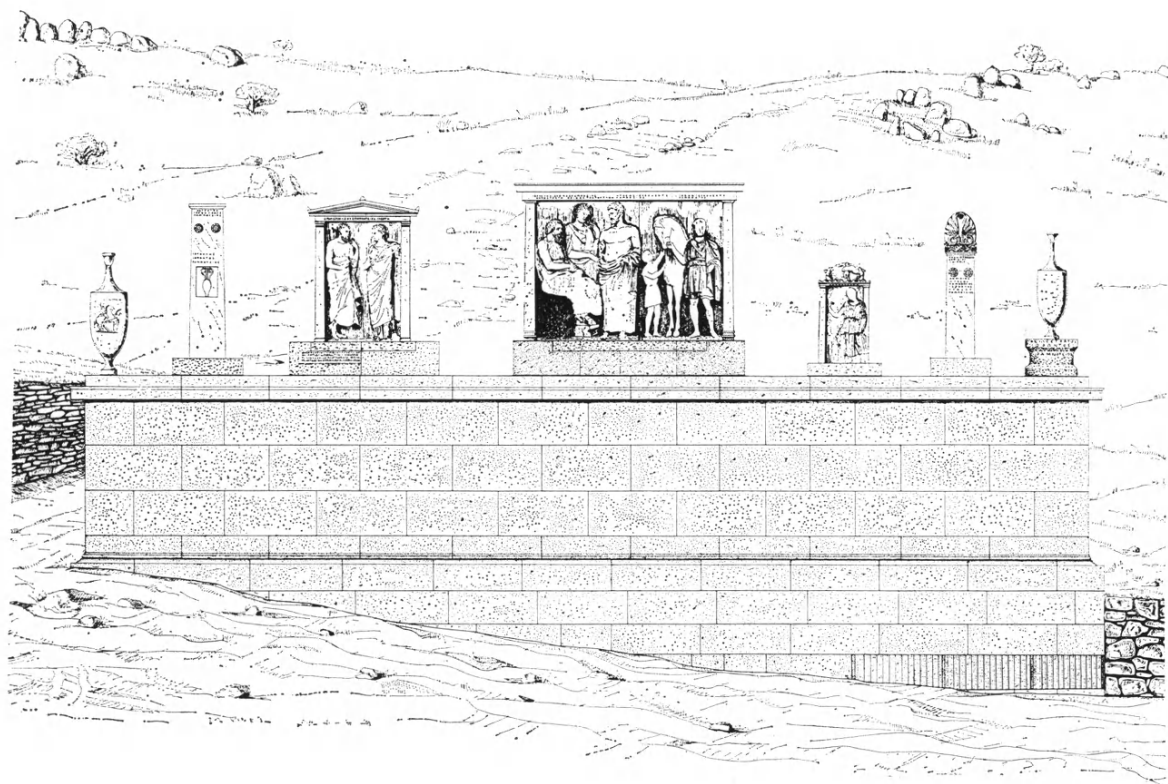
'Ο περίβολος αὐτὸς εἶναι πλήρως γνωστὸς ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ του καὶ δημοσίευση (ΠΑΕ 1976, 30-34 καὶ 45-48· 1977, 3-18 εἰκ. 1-7 πίν. 1-6· ΑΕ 1979, 39-42 εἰκ. 17-18 πίν. 11γ· Στήλη, τόμος Ν. Κοντολέοντος, 402-407 πίν. 187-190). 'Απὸ τὴν κατασκευὴ του σώζονταν μερικὰ γεῖσα ποὺ

χρησίμευαν ὡς ἐπιστέψεις καὶ λίγες πωρόπλινθοι καθὼς καὶ ὁ κατώτερος δόμος. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου, τὸ ὁποῖο ἐρευνήθηκε μερικῶς, καὶ τὰ ἀπὸ ἀρουραῖο πῶρο θεμέλια τῶν ναῖσκων του σώζονταν ἐπίσης ἀλλὰ φθείρονταν ἀπὸ τὶς βροχὲς καὶ τὴ φυτεία. Ἡ ἀναστήλωση τοῦ περιβόλου κρίθηκε ὡς ἡ ἐνδεδειγμένη λύση παρὰ τὸ ὅτι τὰ σωζόμενα λείψανα ἦταν λιγοστά· θὰ προστατευόταν ἡ ἐπίχωση τοῦ περιβόλου καὶ τὸ μεγαλύτερο ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Ραμνοῦντος θὰ ἀποκοτοῦσε πάλι τὴν ἀρχαία του ὄψη, οἱ λιθόπλινθοι καὶ τὰ γεῖσα θὰ ἔπαυαν νὰ φθείρονται καὶ ἡ μορφή τοῦ βόρειου δρόμου θὰ συμπληρωνόταν μὲ τὸν μέγιστο περίβολο τοῦ Ραμνοῦντος ὁ ὁποῖος βρισκόταν σὲ ἐρείπια. Ἦδη οἱ ἄλλοι περίβολοι εἶχαν ἀναστηλωθεῖ ἢ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τοῦ πρώτου πρὸς Νότο, τοῦ Διογείτονος, μέχρι τοῦ τελευταίου πρὸς Βορρά.

Στὴν ἀναπαράσταση ποὺ ἔχει δημοσιευθεῖ (ΑΕ 1979, 40 εἰκ. 17) ὁ περίβολος εἰκονίζεται μὲ πέντε δόμους ἄνω τοῦ κυματιοφόρου δόμου. Στὴν ἀναστήλωση τοποθετήθηκαν τρεῖς δόμοι. Νέα μελέτη τῶν ἀναλογιῶν τοῦ περιβόλου, τῶν ἐπιχώσεων καὶ τοῦ ὕψους σχετικὰ μὲ αὐτὸν λειψάνων πυρῶν ποὺ εἶχαν ἀνασκάψει παλαιότερα οἱ ἀρχαιοκάπηλοι καὶ σύγκριση μὲ τὶς ἀναλογίες ἄλλων περιβόλων ὁδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ δόμοι τοῦ περιβόλου ἦταν τρεῖς. Σὲ τοῦτο συνηγορεῖ καὶ ἡ ἔλλειψη λιθοπλίνθων. Μὲ πέντε δόμους οἱ πωρόπλινθοι θὰ ἦταν πενήντα πέντε, μὲ τρεῖς μόνον τριάντα πέντε. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν μόνον δέκα. Ἀπὸ τὰ γεῖσα τὰ ὁποῖα ἦταν ἔντεκα βρέθηκαν τὰ ἑξί. Ἡ ἀναλογία διατηρήσεως ἀρχαίων μελῶν ὁδηγεῖ πρὸς τὴ λύση τῶν τριῶν δόμων (εἰκ. 4, πίν. 2β).

Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους εἶχε καταστραφεῖ καὶ λεηλατηθεῖ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤδη χρόνια καὶ ἡ λεηλασία συνεχίστηκε ὡς τὶς μέρες μας (ΠΑΕ 1976, 30 κέ. 1977, 3 κέ.). Γιὰ τὴν ἀναστήλωση χρειάστηκε νὰ γίνῃ συστηματικὸς καθαρισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ἐπίχωσης ποὺ ἀπομένει πάνω στὰ ἐρείπιά του. Φάνηκε ἀμέσως ἡ μεγάλη ἀρχαιοκαπηλικὴ ἐπέμβαση τῶν χρόνων μας μὲ τὴ μορφή μεγάλου λάκκου στὰ τοιχώματα τοῦ ὁποίου διακρίνονταν λείψανα καύσεων νεκρῶν. Ἐρευνήθηκαν τέσσερις ταφές-καύσεις οἱ ὁποῖες εἶχαν γίνῃ κατὰ τὸν μακρὸ ἄξονα τοῦ περιβόλου (N-B), ἡ μία σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἄλλη, δύο ταφῶν μάλιστα τμήματα ταυτίζονται.

Ὁ νοτιότερος τάφος-καύση 1 εἶχε μῆκος 2.20 μ. καὶ πλ. 1 μ. Τὸ πᾶχος τῶν λειψάνων τῆς καύσης ἦταν 0.05-0-10 μ. Ὁ 2 βρισκόταν βορειότερα τοῦ 1, ἀλλὰ ἦταν παλαιότερός του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ 1 κατέλαβε καὶ

Εἰκ. 4. Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους, ἀναπαράσταση. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

τμήμα τοῦ 2. Τὸ μῆκος τοῦ 2 ἦταν 0.86 μ., τὸ πλάτος 0.73-0.90 μ. καὶ τὸ πάχος τῆς καύσης 0.05-0.10 μ. Ὁ τάφος 3 βρισκόταν βορειότερα τοῦ 2, τὸ μῆκος τοῦ ἦταν 1.90 μ., τὸ πλάτος 0.95-1.05 μ. καὶ τὸ πάχος τῆς πυρᾶς ὅσο τῶν προηγουμένων. Τοῦ τάφου-πυρᾶς 4 τὸ νότιο καὶ τὸ βόρειο τοίχωμα συνέπιπτε μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ τάφου 3. Τὸ ἀνατολικὸ βρισκόταν 0.10 μ. δυτικότερα τοῦ ἀντιστοίχου τοῦ τάφου 3. Τὸ μῆκος ἦταν 1.80 μ. καὶ τὸ πλάτος 0.95-1.04 μ.

Ἡ ἐπίχωση τῶν ταφῶν ἦταν σχεδὸν ἡ ἴδια καὶ στοὺς τέσσερις. Ἀμμόδη χρώματα ἀνάμεικτα μὲ λατύπη μαλακοῦ βράχου, μικρὲς πέτρες καὶ μικρότατα θραύσματα πώρου ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ περιβόλου.

Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου-καύσης 2 ἴσως ἦταν ἀλειμμένα μὲ λάσπη, ὅπως διαπιστώθηκε ὅτι εἶχε γίνει σὲ τάφο τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους (ΠΑΕ 1989, 3-4). Ὁ πυθμένος τοῦ τάφου 3 ἦταν στρωμένος μὲ συμπίεσμένη λατύπη πώρου πάχους 0.08-0.15 μ. Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση αὐτὴ ἀποκαλύφθηκε ὁ παλαιότερος τάφος 4 τοῦ ὁποῖου τὰ λείψανα τῆς καύσης εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὴ ΒΔ γωνία του. Ὁ πυθμένος τοῦ τάφου καλυπτόταν ἀπὸ στρώμα λάσπης ποὺ εἶχε σκληρυνθεῖ.

Ἀπὸ τὸν τάφο 1 προέρχονται τὰ ἑξῆς:

1 (1213). Δακρυδόχος συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ ἐλλιπής. Ὑψ. 0.098 μ., διαμ. 0.067 μ., διαμ. χειλέων 0.027 μ. καὶ ποδὸς 0.023 μ.

2 (1214). Θραύσματα ἄβαφης λοπάδος μὲ χεῖλος χαμηλό, βαθμίδα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ λαβὴ κυλινδρική. Εἰκαζόμενη διάμ. χείλους 0.16 μ. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα μοιάζει μὲ τὴ μεγάλου μεγέθους λοπάδα ἀρ. 1970 τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Αgora XII εἰκ. 18 πίν. 95).

3 (1215). Σιδερένιο καρφί μὲ χάλκινο κεφάλι ἡμισφαιρικό, ὕψ. 0.067, διαμ. ἐφηλίδος 0.033 μ.

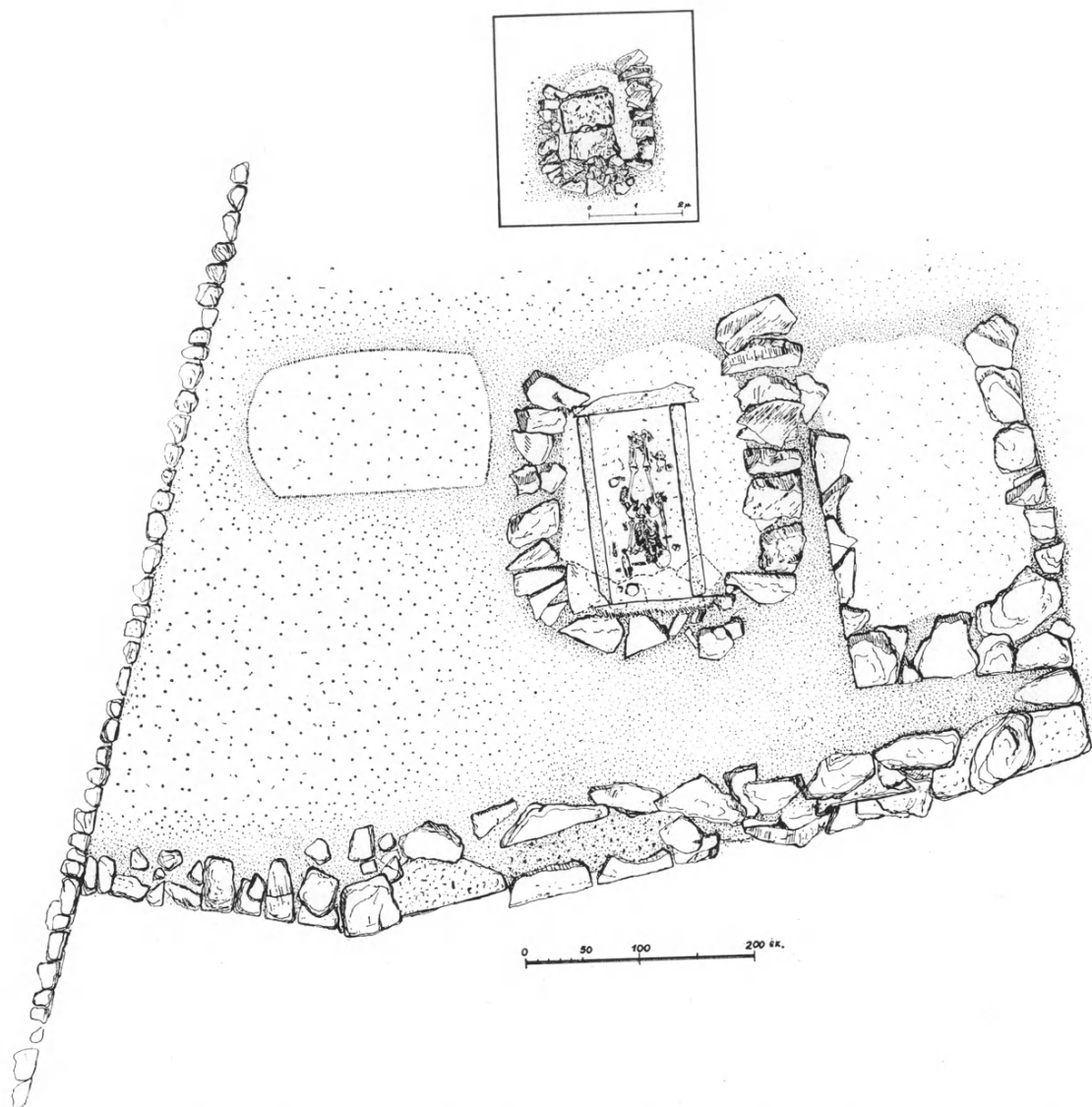
4 (1216). Ἀπὸ τὸν τάφο 3 προέρχεται χωνὶ συγκολλημένο καὶ ἐλλιπὲς κάτω, ὕψ. σωζ. 0.055, διαμ. 0.096 μ. σχήματος ἡμισφαιρικοῦ καὶ μὲ ἐπίπεδο χεῖλος ἄνω. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος περιμετρικῶς ὑπάρχει κοίλη γραμμὴ. Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ χεῖλος εἶναι ἄβαφα ἐνῶ ἐξωτερικὰ τὸ ἡμισφαιρικὸ τμήμα καλύπτεται μὲ ἀραιὸ καστανόμαυρο γάνωμα. Τὸ κυλινδρικὸ μέρος φέρει ὡς διάκοσμο πέντε κάθετες καστανόμαυρες γραμμές.

***Ανώνυμος ταφικός περίβολος**

Βορείως τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους, σὲ ἀπόσταση μόλις 10.50 μ. σώζονται τὰ ἐρείπια ταφικοῦ περιβόλου γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχει ἤδη γίνεи λόγος (ΙΑΕ 1987, 12-13). Εἶναι παλαιότερος τοῦ Ἱεροκλέους καὶ ἔχει μῆκος 6.90 μ. Ἀπὸ τὸν περίβολο σώζεται ἡ ἀνισούψης, ἐξαιτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους, εὐθυντηρία καὶ ὁ πρῶτος δόμος ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξὶ λιθοπλίνθους ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ τρεῖς εἶναι θραυσμένες. Ἡ ὄψη τους εἶναι ἀδρή, λατομεῖου, χωρὶς ἐπεξεργασία πλὴν τοῦ ἐπιμελοῦς ὀρθογωνισμοῦ τὸν ὁποῖο ἔχουν ὑποστῇ. Τὸ μάρμαρο τῶν πλίνθων εἶναι γαλάζιο, ὅπως τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ λατομεῖο ποὺ βρίσκεται σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση, δυτικά. Ὁ περίβολος τοῦτος δὲν παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τοὺς λοιποὺς τῶν ταφικῶν δρόμων τοῦ Ραμνουῦντος. Εἶναι κατασκευασμένος δυτικότερα ἀπ' ὅ,τι οἱ γειτονικοὶ τοῦ τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ δείχνει φανερά ὅτι δὲν ἀνήκει στὸν ἴδιο μὲ αὐτοὺς τεχνικὸ κύκλο. Ἡ τοιχοδομία του εἶναι ἀμελής. Ὁ μοναδικὸς σωζόμενος δόμος εἶναι χτισμένος ἀπὸ λιθοπλίνθους κακοκομμένες, ἀκανόνιστου ὀρθογώνιου σχήματος καὶ χωρὶς καμία ἐπεξεργασία καὶ ἡ εὐθυντηρία ἐπὶ τῆς ὁποίας βαίνει εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ πλακοειδεῖς ἀδούλευτες πέτρες τοποθετημένες ὅπου παρίσταται ἀνάγκη (εἰκ. 5, πίν. 3α).

Ἡ χρῆση γαλάζιου μαρμάρου στὸν Ραμνουῦντα σὲ κτίρια ἢ τείχη προσιδάξει στὸν 5ο π.Χ. αἰ. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ τὸ βρίσκουμε στὸν μικρὸ πολυγωνικὸ ναό, στὸ κατώτερο μέρος τοῦ μεγάλου ναοῦ, στὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα καὶ στὸν μεγάλο στρογγυλὸ ταφικὸ περίβολο τῆς νότιας ὁδοῦ. Στους περιβόλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. χρησιμοποιήθηκε τὸ λευκὸ μάρμαρο τῆς ἀγίας Μαρίας καὶ ὁ πῶρος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκαν ταφές καὶ πυρές. Στὸ βόρειο μέρος του σχηματίζεται περίβολος πλ. 2 μ. καὶ μήκους 3.20 μ. ἀνοικτὸς στὴ δυτικὴ πλευρὰ κατασκευασμένος ἀπὸ μία σειρὰ ἀργές πέτρες. Στὸ ἐσωτερικὸ του διαπιστώθηκε ὅτι σὲ βάθος 1.70 μ. καὶ 1.55 μ. ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τῆς ὄψης τοῦ περιβόλου εἶχαν καεῖ δύο νεκροί. Ἡ κατώτερη καὶ παλαιότερη πυρὰ πλ. 1 μ. καὶ μήκ. 2.40 μ. ἦταν ἀκτέριστη. Τὸ πάχος τῶν λειψάνων τῆς καύσης ἔφθανε τὰ 0.20 μ. Στὸ ὑπερκείμενο στρώμα εἶχε καεῖ δεύτερος νεκρός. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς καὶ ἐδῶ ἦταν 0.20 μ. Ὡς μόνον κτέρισμα βρέθηκε ἀρβυλλοειδὲς ληκύθιο τοῦ τέλους τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Εἰκ. 5. Ἀνώνυμος ταφικὸς περίβολος τοῦ βορείου δρόμου, καὶ λεπτομέρεια τοῦ κεντρικοῦ τάφου πρὶν ἀπὸ τὸ ἀνοιγμὰ του. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

Στὸ μέσον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκε ταφή μέσα σὲ κιβωτιόσχημο τάφο κατασκευασμένο ἀπὸ ἀκατέργαστες πλάκες ἐσωτ. διαστάσεων 0.70×1.75 μ. Τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ ἦταν ἀνατολικὰ καὶ ὡς κτερίσματα ὑπῆρχαν ληκύθια τῶν γύρω στὸ 425 π.Χ. χρόνων. Ὁ τάφος σκεπαζόταν μὲ δύο μεγάλες πλακοειδεῖς πέτρες καὶ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἔφερε μικρὸ περίβολο ἀπὸ ἀργεῖς πέτρες, ἀνοιχτὸ στὰ δυτικά, ὅπως ὁ παρακείμενός του πρὸς Βορρά.

Στὸ νότιο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκε μία ἀκόμη πυρὰ 1.25×2 μ. περίπου μὲ τὸν μεγάλο ἄξονα ἀπὸ Β πρὸς Ν. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς ἦταν καὶ ἐδῶ 0.20 μ. Τὰ κτερίσματα ἦταν ἓνα κυάθιο τῆς περιόδου 350-325 π.Χ., μία βαθιὰ χωρὶς πόδι κύλικα (bolsal) ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 350 π.Χ., ἓνα ἀπλὸ χάλκινο κάτοπτρο καὶ ἓνας κύλινδρος λιθαργύρου. Εἶναι προφανές ἀπὸ τὸ κάτοπτρο πὼς στὴν πυρὰ εἶχε καεῖ γυναίκα.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο βρέθηκε παλαιότερα συγκεντρωμένη κεραμική σὲ θραύσματα. Τὸ εὔρημα περιλαμβάνει ποικιλία ἀγγείων, χαρακτηριστικῶν ταφικῶν ποὺ ἐκτείνονται χρονολογικὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. μέχρι τῶν μέσων, ἢ καὶ λίγο ἀργότερα, τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Στὰ παλαιότερα ἀγγεῖα ἀνήκουν τρεῖς λευκὲς λήκυθοι ποὺ σώζονται ἀποσπασματικὰ καθὼς καὶ μεγάλα ταινιωτὰ πινάκια. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀνήκουν θραύσματα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων μέτριας ποιότητος καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας. Σὲ μερικὰ διακρίνονται μέρη παράστασης ἐπαυλείων. Τέλος στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀνήκει σειρὰ μικρῶν μελαμβαφῶν ἀσήμαντων ἀγγείων πολὺ κοινῶν στίς ταφές τῆς ἐποχῆς (ΙΑΕ 1987, 13).

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ περιβόλου δὲν ἀποκάλυψε ἐπιτύμβιες στήλες ἢ γλυπτὰ καὶ ἡ ἔρευνα ποὺ ἔγινε ἐμπρὸς του ἦταν ἄκαρπη. Ἀποκαλύφθηκε μόνον βαθὺ ρέμα μέσα στὸ ὁποῖο δὲν βρέθηκαν οὔτε οἱ λιθόπλινθοι τῶν ὑπερκείμενων δόμων τοῦ περιβόλου. Ὁ περίβολος, ἂν ἦταν ὁλόκληρος μαρμάρινος, φαίνεται ὅτι λεηλατήθηκε ἤδη στὰ ἀρχαῖα χρόνια. Πολὺ κοντὰ του βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή λιθόπλινθοι ἀπὸ γαλάζιο μάρμαρο ποὺ πιθανότατα ἀνήκουν σὲ αὐτόν.

Ἀπὸ τὰ εὑρήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ περιβόλου προκύπτει ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ 430 π.Χ. μέχρι τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ γαλάζιο μάρμαρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένος,

τὰ κτερίσματα καὶ ἡ θέση του σὲ σχέση με τοὺς περιβόλους τοῦ 'Ιεροκλέους καὶ τοῦ 'Αθηνοδώρου, τὸν χρονολογοῦν στὸν 5ο π.Χ. αἰ.

Στὸ ἴδιο αἰῶνα χρονολογοῦνται ταφές στὸν μεγάλο καὶ τὸν μικρὸ στρογγυλὸ ταφικὸ περίβολο τοῦ νότιου δρόμου.

Τὰ εὐρήματα τῶν τάφων

Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκαν σὲ βάθος δύο ἀλλεπάλληλες καύσεις νεκρῶν. Στὴν ἀνώτερη καὶ νεώτερη βρέθηκε ὡς κτερίσμα ἓνα ἀρυβαλλοειδὲς λεγκύθιο (ἀρ. 1216α) ὕψ. 0.075 μ. με ταινία διακοσμητικὴ στὸν ὄμο, τῶν γύρω στὸ 425 π.Χ. χρόνων (πρβ. *Agora* XII, 1124 καὶ 1125).

Στὸν κιβωτιόσχημο τάφο, στὸ μέσον τοῦ περιβόλου, βρέθηκαν τὰ ἐξῆς κτερίσματα ποὺ ἀνῆκαν σὲ νεκρὴ γυναίκα:

1 (1217). Λήκυθος λευκὴ κακῆς διατήρησης ὕψ. 0.255 μ. με παράσταση νέου ἀγενείου ὀρθίου πλαί σὲ τάφο. Στὸν ὄμο τρία ἀνθέμια. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση μαίανδρος.

2 (1218). Ληγύθιο ἀρυβαλλοειδὲς μελαμβαφὲς ἀκέραιο ὕψ. 0.108 μ. Στὸν λαιμὸ ὑπάρχει διπλὴ ἐγχάρακτη γραμμὴ.

3 (1219). Ληγύθιο ἀρυβαλλοειδὲς μελαμβαφὲς ἀκέραιο, ὕψ. 0.132 τῶν περὶ τὸ 430 π.Χ. χρόνων (πρβ. *Agora* XII ἀρ. 1122 πίν. 38).

4 (1220). Πυξίς μελαμβαφῆς ἀκέραια, τοῦ τύπου Α, ὕψ. 0.078 μ., διαμ. 0.085 μ. Σῶζεται καὶ τὸ πῶμα ὕψ. 0.031, διαμ. 0.093 μ.

5 (1221). Πῶμα ξύλινο συγκολλημένο καὶ ἐλλιπές. Στὸ κέντρο ἔφερε χάλκινο δίσκο με κρίκο ποὺ σώθηκαν. Σωζ. ὕψ. 0.014, διαμ. ± 0.08 μ. Διάμ. χάλκινου δίσκου 0.02, διάμ. κρίκου 0.021 μ.

6 (1222). 'Αλάβαστρο ἐξ ἀλαβάστρου σὲ θραύσματα καὶ φθαρμένο.

7 (1223). Ξύλινο κυλινδρικὸ ἀρωματοδοχεῖο. Φέρει πῶμα με κομβίο. Μῆκ. 0.086, με τὸ πῶμα 0.105, διαμ. 0.101 μ.

8 (1224). Μικρότατη πυξίδα κυλινδρικὴ ξύλινη, με τμήμα τοῦ πώματος, συγκολλημένη. Διάμ. βάσ. 0.025 μ., ὕψ. 0.021 μ.

9 (1225). Ξύλινου καλύμματος κατόπτρου τὸ ἥμισυ, ὀρθογώνιο, σωζ. διαστ. 0.09×0.09 μ. 'Εσωτερικὰ εἶναι σκαλισμένο γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ κατόπτρου. Σῶζει λείψανα κόκκινου χρώματος.

Στην πυρά πού βρίσκεται στο νότιο μέρος του έσωτερικού του περιβόλου βρέθηκαν τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα:

10 (1126). Κάτοπτρο χάλκινο ἀκέραιο, καλῆς διατήρησης, διαμ. 0.116 μ.

11 (1127). Τμῆμα ξύλινου καλύμματος κατόπτρου με λείψανα, στο έσωτερικό, κυανοῦ χρώματος.

Στην πυρά πού βρίσκεται στο νότιο μέρος του έσωτερικού του περιβόλου βρέθηκαν τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα:

1 (1228). Κυάθιο συγκολλημένο ὕψ. 0.027 μ. τῶν περὶ τὸ 350-325 π.Χ. χρόνων (πρβ. Agora XII ἀρ. 949 εἰκ. 9).

2 (1229). Δίωτο σκυφοειδές ἀγγεῖο (bolsal) συγκολλημένο καὶ ἐλλιπές. Έσωτερικά ἐμπέστη διακόσμηση ἀπὸ ἀνθέμια σταυροειδῶς τοποθετημένα μέσα σὲ κύκλο. Ὑψ. 0.048, διάμ. βάσης 0.069, χειλέων 0.103 μ.

3 (1230). Κυλίνδρου λιθάργυρου τμῆμα, έσωτερικά κοῖλο. Σωζ. μῆκ. 0.08 μ.

4 (1231). Χάλκινο κάτοπτρο με λαβή ἐλλιπές καὶ φθαρμένο διαμ. 0.16 μ., ὕψ. 0.24 μ.

Παρόδιο ἀνάλημμα

Μεταξὺ τῶν περιβόλων τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τῶν ἀδελφῶν Ἀθηνοδώρου καὶ Δρομοκλῆ, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Βόρειας Ὀδοῦ, σώζεται σὲ κακὴ κατάσταση ἀνάλημμα πού συγκρατοῦσε τὰ χώματα. Ἡ Βόρεια Ὀδὸς ἀρχικὰ ἦταν ρεματιά ἢ ὁποῖα με τὴν κατασκευὴ στὶς παρυφές της τῶν ταφικῶν περιβόλων ἀπέκτησε μορφὴ δρόμου. Οἱ ἐπικλινεῖς πλευρές της, ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ, κόπηκαν σ' ὁλόκληρο τὸ μῆκος της, ἀπὸ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος μέχρι τοῦ βόρειου ἀωνύμου καὶ τὰ χώματα συγκρατήθηκαν εἴτε ἀπὸ τοὺς ταφικούς περιβόλους εἴτε ἀπὸ ἀναλήμματα πού σχημάτιζαν, κυρίως στὴ δυτικὴ πλευρά, ταφικὰ ἄνδρα. Σὲ τούτῃ τὴν ἔκθεση καὶ σὲ παλαιότερη (ΠΑΕ 1988, 6-7 πίν. 1β) περιγράφεται ἀνάλημμα κοντὰ στὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται ἡ ἀνάγλυφη στήλη τοῦ Ἀρξίου τοῦ 4ου π.Χ. αἱ. καὶ ἐπιτύμβιος κιονίσκος (ΠΑΕ 1976, 30· SEG 28, 258). Τὸ νέο ἀνάλημμα εἶναι ἀμελέστερο, κατασκευασμένο με ἀργοὺς λίθους, καὶ ἡ διατήρησή του λιγότερο καλὴ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους ἀκατέργαστους λίθους στὴ βάση του με μικρὰ βύσματα πού συμπληρώνουν τὰ κενὰ καὶ μικρότερους λίθους στὸ ὑπόλοιπο τοῦ τοίχου. Διατηρεῖται μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ δεύτερου δόμου τοῦ

περιβόλου τοῦ Ἀθηνόδωρου μόνο κατὰ τὸ βόρειο μέρος του καὶ σὲ μῆκος 6 μέτρων. Ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο τοῖχο σώζονται σποραδικὰ μερικοὶ μεγάλοι λίθοι, στὸ κάτω μέρος του. Ἡ τοιχοδομία εἶναι πρόχειρη, χωρὶς τέχνη καὶ σύστημα (εἰκ. 6).

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ ἀναλήμματα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ κείτονταν ἀνάγλυφα καὶ μέλη ἐπιστημάτων, κυρίως βάσεις. Ἡ θέσις στὴν ὁποία βρέθηκαν δὲν βοηθεῖ στὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων. Μετὰ τὴ νομοθεσία κατὰ τῆς πολυτελείας τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, τὸ νεκροταφεῖο τοῦ 4ου αἰ. ἄρχισε νὰ ἐγκαταλείπεται, ἀφ' ἐνὸς διότι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνουν βελτιώσεις ἢ προσθῆκες στοὺς περιβόλους καὶ τὰ ἐπιστήματα, ἀφ' ἑτέρου γιατί ἄρχισαν νὰ ἐκλείπουν οἱ μεγάλες οἰκογένειες στὶς ὁποῖες ἀνῆκαν τὰ μνημεῖα. Οἱ ἐρειπωμένοι περίβολοι χρησίμευαν ὡς τόπος πορισμοῦ στηλῶν ἢ βάσεων καὶ τὰ θραυσμένα ἀνάγλυφα ἔμεναν ἐπὶ τόπου καὶ σκεπάζονταν ἀπὸ τὰ χώματα. Οἱ βάσεις τῶν ναύσκων καὶ τῶν στηλῶν, ὡς λιγότερο χρήσιμες λόγῳ τοῦ σχήματος καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τους, σώζονται σὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ καὶ στὰ νεκροταφεῖα καὶ στὸ φρούριο (βάσεις στηλῶν ψηφισμάτων). Τὰ ἀνάγλυφα θραύστηκαν κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μολυβιοῦ ἀπὸ τὶς βάσεις τους ἢ θρυμματίστηκαν ἐπίτηδες. Ἐχει ἤδη διατυπωθεῖ εἰκασία διάβασης τῶν στρατευμάτων τοῦ Φιλίππου Ε' ἀπὸ τὸν Ραμνούντα, τὸ 200 π.Χ., καὶ ἡ πρόκληση καταστροφῶν στὸν ναὸ τῆς Νέμεσης (H. Thompson, *Hesperia* 50, 1981, 354 σημ. 52). Ἀπὸ τὴ διήγησι τοῦ Λιβίου τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γνωρίζουμε ὅτι καὶ τὰ ταφικὰ μνημεῖα δὲν διέφυγαν ἀπὸ τὴ μακίαν τοῦ Φιλίππου (Λίβιος, XXXI, 24, 18): *Sed et Cynosarges et Lycium et quidquid sancti amoenive circa urbem erat incensum est, dirutaque non tecta solum sed etiam sepulcra, nec divini humanive juris quicquam prae impotenti ira est servatum.* (Ἀλλὰ τὸ Κυνόσαργες καὶ τὸ Λύκειο καὶ οἰοδῆποτε ἱερὸ καὶ τόπος ἀναψυχῆς γύρω ἀπὸ τὸ ἄστυ πυρπολήθηκαν· γκρεμίστηκαν ὅχι μόνο τὰ οἰκοδομήματα ἀλλὰ ἀκόμη οἱ τάφοι καὶ τίποτε ποὺ νὰ ἀνήκει στοὺς θεοὺς ἢ στοὺς ἀνθρώπους δὲν γλίτωσε ἀπὸ τὴν ἀνεξέλεγκτη ὀργή του.)

Ὅλων τῶν περιβόλων τὰ ἀνάγλυφα βρέθηκαν θραυσμένα καὶ ἐλλιπῆ, μερικὰ μάλιστα θρυμματισμένα σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ δὲν ἐπιδέχεται παρὰ μόνο τὴν ἐξήγησι τῆς ἐπίτηδες καταστροφῆς τους.

Τὸ ἀνάλημμα ἀποτελεῖ προέκταση τῆς πρόσοψης τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους καὶ καταλήγει στὸ νότιο ἄκρο τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀθηνόδωρου. Τὰ ἐπιστήματα ἦταν ἰδρυμένα στὸ ἄνδρo ποὺ σχηματίζεται δυτικά του καὶ στὸ ὁποῖο κείτονταν τὰ ἐρείπια παλαιότερου περιβόλου γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος. Βρέθηκαν λοιπὸν στὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς Βόρειας Ὁδοῦ τὰ ἑξῆς:

1. Βάση ὀρθογώνια ἐπιτύμβιου ἀγγείου ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.12 μ., πλ. 0.80, βάθ. 0.58. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρει κυκλικὸ τὸρμο διαμ. 0.20 μ., βάθ. 0.04 μ.

2. Βάση ὀρθογώνια ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο 0.67×0.85 μ., ὕψ. 0.20 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρει κυκλικὸ τὸρμο διαμ. 0.52 μ., βάθ. 0.03-0.05 μ. Πίσω ἀκατέργαστη, ὁ τὸρμος ἐργασμένος μετὰ τὸ βελόνι. Ἡ βάση αὐτὴ εἶναι τὸ ὑπόβαθρο τῆς βάσης λίθινου ἀγγείου ποὺ δημοσίευσα παλαιότερα (ΠΑΕ 1975, 29· SEG 26, 343) καὶ ἔφερε λουτροφόρο ποὺ στόλιζε τὸν τάφο τῆς Ἀρχίππης Φιλοστράτου, ἀνεψιᾶς τοῦ Ἀθηνόδωρου καὶ τοῦ Δρομοκλῆ. Ἡ εὑρεσὴ τῆς λίγα μέτρα νοτιότερα τοῦ περιβόλου τῶν δύο ἀδελφῶν δὲν εἶναι ἀνεξήγητη.

3. Βάση ἐπιτύμβιου ναῖσκου ἀπὸ γαλάζιο μάρμαρο ὕψ. 0.35 μ., μήκους 1.05 μ., βάθ. 0.67 μ. Σῶζει τοὺς δύο πλευρικοὺς τὸρμους γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν παραστάδων.

4. Τὸ ἥμισυ βάσης στήλης ὕψ. 0.47 μ., μήκους 0.68 μ., βάθ. 0.68 μ. ἀπὸ γαλάζιο μάρμαρο. Φέρει ἄνω τὸ ἥμισυ τὸρμου μήκους 0.40 μ., πλ. 0.18 μ., βάθ. 0.07 μ.

5. Τριγωνικοῦ σχήματος σχεδὸν ἀκατέργαστη βάση λίθινου ἀγγείου ἀπὸ λευκοκύανο μάρμαρο, ὕψ. 0.25 μ., μήκους 0.56 μ., βάθ. 0.37 μ. Ἀνω φέρει κυκλικὸ τὸρμο διαμ. 0.15 μ., βάθ. 0.04 μ.

6. (922). Στήλη ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ 30 τουλάχιστον κομμάτια, πολὺ ἐφθαρμένη καὶ ἐλλιπής, μετὰ ἀέτωμα, ὕψ. 1.46 μ., πλ. κάτω κατ' ἀποκατάσταση 1.02 μ., πλάχ. 0.24 μ. Εἰκονίζεται δεξιὰ ἀντρας ὀρθιος, στὴ μέση γυναίκα ὀρθια κατὰ μέτωπο καὶ δεξιὰ γυναίκα ἢ ἀντρας ποὺ κάθετα σὲ κλισμό. Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ ἀετώματος σῶζονται λείψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.018 μ.

[Κ]λεοφῶν [-]οφῶ[ντος] Ῥαμ[νοῦ]σιος] Νικήρ[ατος] Κλεοφ[ῶντος] Ῥαμνοῦ

Τὸ ἀνάγλυφο χρονολογεῖται στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἡ τελευταία λέξη τῆς ἐπιγραφῆς ἔμεινε ἀπὸ τὸν χαρακτὴ ἡμιτελής.

Τὰ θραύσματα τοῦ ἀναγλύφου βρέθηκαν διασκορπισμένα σὲ διάφορα σημεία, ἀπὸ 1.50 μ. μέχρι 7.50 μ. νοτίως τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀθηνοδώρου. Ἐνα θραῦσμα τοῦ ἀναγλύφου, φθαρμένη κεφαλὴ γυναικὸς ἢ ἀνδρός, εἶχε περισυλλεγεῖ κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1960 (ἀρ. 186).

Τὰ πρόσωπα τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἄλλου. Κλεοφῶν ὀνομάζεται ἀκόμη ὁ πατέρας τῆς Φαιναρέτης, συζύγου προφανῶς τοῦ Εὐθύφρονος, γιοῦ τοῦ Εὐφράνородος (ΙΑΕ 1975, 9· SEG 26, 302).

7 (1145). Ἀνάγλυφο ἐπιτύμβιου ναῖσκου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀποτελούμενο ἀπὸ ἑπτὰ συγκολλημένα θραύσματα καὶ ἑλλιπές. Κύρια ἔλλειψη τὸ κεφάλι τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς. Εἰκονίζεται ἀριστερὰ γυναίκα καθισμένη σὲ σκίμποδα πρὸς δεξιὰ, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, νὰ σύρει τὴν καλύπτρα μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ χαιρετᾷ τὸν ἄντρα δεξιὰ. Στὸ μέσον, σὲ ταπεινότερο ἀνάγλυφο, εἰκονίζεται δευτέρη γυναίκα κατὰ μέτωπο, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ἢ ὅποια ἀκουμπᾷ τὸ γερμένο πρὸς τ' ἀριστερὰ κεφάλι τῆς στῆ δεξιὰ παλάμη τῆς. Τὴν παράσταση κλείνει δεξιὰ ἄντρας μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει γυμνὸ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸ στέρνο. Ἀπὸ τῆς μορφῆς αὐτῆς λείπει τὸ κεφάλι, τὸ δεξιὸ χέρι κάτω ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ ἀριστερὸ πόδι πάνω ἀπὸ τὰ σφυρά. Λείπει ἀκόμη τμήμα τῆς πλίνθου, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι τῆς καθισμένης γυναίκας, ἀπὸ τῆς ἀρθρώσεως τοῦ πρώτου σφηνοειδοῦς, εἶναι διαμορφωμένο ὡς ὑπόδημα, λεῖο, τοῦ ὁποῖου οἱ λεπτομέρειες δηλώνονταν μὲ χρῶμα. Τὰ δύο μεγάλα τεμάχια ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κύριο μέρος τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς εἶχαν βρεθεῖ ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους τὸ 1958 καὶ δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Ε. Μαστροκώστα (ΙΑΕ 1958, 29 πίν. 26β)· βρισκόνταν καταγεγραμμένα στὸν Ραμνούντα (ἀρ. 79). Ὑψ. 1.23 μ., πλ. 0.72 μ., πάχ. 0.05-0.20 μ. (πίν. 3β).

8 (1195). Τμήμα τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς λαβῆς ἐπιτύμβιας ληκύθου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ὕψ. 0.18, πλ. 0.185 μ., πάχ. 0.065 μ. Σώζεται μέρος τοῦ κυλινδρικοῦ λαιμοῦ, χωρὶς τὸ χεῖλος, καὶ τὸ ἀνώτατο τῆς πλακοειδοῦς λαβῆς.

9 (1196). Θραῦσμα ἀπὸ τὴν κοιλιά ἐπιτύμβιας ληκύθου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.11 μ., πλ. 0.115 μ., πάχ. 0.02 μ. Πάνω στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια σώζονται τὰ ἔχνη διπλοῦ μαιάνδρου ὕψ. 0.042 μ. καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν ἀκτίνες. Τὰ χρώματα ἔχουν πλήρως ἐξαφανιστεῖ.

10 (1197). Θραῦσμα ποδιοῦ ληκύθου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, διαμ. 0.155, ὕψ. 0.14 μ.

11 (1198). Τὸ κάτω μέρος γυμνοῦ ἀνδρικοῦ ἀγαλματίου, ἀπὸ τοῦ στομάχου μέχρι κάτω τῶν γονάτων, ὕψ. 0.13 μ. Τὸ δεξιὸ πόδι εἶναι στάσιμο. Τοῦ 4ου π.Χ. αἱ.

12 (1199). Δύο χέρια σὲ δεξίωση, πολὺ φθαρμένα, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, $0.085 \times 0.145 \times 0.085$ μ. Διακρίνεται καλὰ τὸ ἔξω μέρος τῶν δακτύλων δεξιοῦ χεριοῦ μορφῆς ποὺ βρίσκεται στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ ἀναγλύφου.

13 (1200). Ἀριστερῆς κνήμης ἀνδρικῆς μορφῆς ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου, τὸ ἄνω τοῦ ἀστραγάλου τμῆμα ὕψ. 0.15 μ., πλ. 0.09 μ., πάχ. 0.07 μ.

14 (1201). Τμῆμα κιονίου μὲ ραβδώσεις ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο εὐρυνόμενου κατὰ τὸ ἕνα ἄκρο, ὕψ. 0.017 μ., πλ. 0.07-0.085 μ. Ἀνήκει, χωρὶς νὰ κολλάει, στὸ ἐπόμενο θραῦσμα.

15 (1202). Τὸ κατώτατο μέρος λουτροφόρου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ἐλλιπές, ὕψ. 0.11 μ., μεγ. διαμ. 0.155 μ. Σώζει, μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἀγγείου, τοῦ ὁποῖου διατηρεῖται μικρότατο τμῆμα, σπείρα ἀπλὴ χωρὶς διάκοσμο, κυμάτιο μὲ ἀνάγλυφα ὡὰ καὶ λόγχες, ἄλλη σπείρα μικρότερη ἀπὸ τὴν ὁποία ἀρχίζουν οἱ ραβδώσεις ποὺ σώζει πλήρως τὸ προηγούμενο θραῦσμα. Βρέθηκε νοτίως τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους. Πιθανῶς καὶ τὸ θραῦσμα 14 νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο μέρος.

Ἱερὸν Δήμητρος(ς)

Σὲ παλαιότερη ἐκθεσὴ μου περιέγραψα τὴ μορφή τεμένους ΒΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ κεραμικὰ εὐρήματα (ΙΑΕ 1988, 1-3 εἰκ. 1). Βορειοανατολικά τοῦ τεμένους, σὲ ἀπόσταση 5 μ. περίπου ἀποκαλύφθηκε, κάτω ἀπὸ μικρὴ ἀδιατάρακτη ἐπίχωση ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀποσύνθεση τῆς ἄγριας φυτείας τοῦ χώρου, ἐκτεταμένη αὐλὴ σχήματος τραπεζίου διαστ. 15-19 μ. (N-B) \times 13-15 μ. (A-Δ). Οἱ τοῖχοι ποὺ τὴν ὀρίζουν εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ πέτρες ποὺ συλλέχτηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Δὲν σώζονται σὲ ὕψος καὶ οὔτε γύρω τους βρέθηκαν λίθοι σκορπισμένοι. Τὸ ἀνώτερο μέρος λοιπὸν τῶν τοίχων ἦταν ἀπὸ ὠμές πλίνθες καὶ κλαδιά. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ τοίχου περιλαμβάνονται οἱ ἐξέχοντες βράχοι τοῦ ἐδάφους. Νότια μόνον τοῦ βορείου τοίχου τῆς αὐλῆς βρέθηκαν ἀρκετὲς πέτρες οἱ ὁποῖες τοῦ ἀνήκουν. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἴσως ἦταν ὁλόκληρος λίθινος.

Ἡ εἴσοδος στὴν αὐλὴ δὲν βρέθηκε, πιθανῶς νὰ ἦταν στὴ ΝΑ ἄκρῃ τῆς νότιας πλευρᾶς ὅπου καταλήγει φυσικὰ τὸ σημερινὸ μονοπάτι πρὸς τὸν χῶρο. Ὁ περικλειόμενος ἀπὸ τὸν τοῖχο χῶρος δὲν εἶναι ἐνιαῖος. Χάρη στοὺς φυσικοὺς βράχους τοῦ ἐδάφους καὶ μὲ τὴ βοήθεια λίγων λίθων δημιουργοῦνται τρία βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα ποὺ μειώνουν τὴν ἔντονη κατωφέρεια. Στὸ κέντρο τοῦ χώρου τρία κομμάτια βράχου βρέθηκαν ἐπίτηδες τοποθετημένα καὶ σχηματίζουν βάθρο ἢ βωμὸ (εἰκ. 7).

Στὴ ΝΔ γωνία τῆς αὐλῆς ποὺ περιγράφηκε σώζονται τὰ θεμέλια τεσσάρων μικρῶν δωματίων. Τὰ τρία εἶναι διατεταγμένα κατὰ σειρὰν ἀπὸ Δ πρὸς Α. Παλαιότερο εἶναι τὸ δωμάτιο 1, τὸ ὁποῖο προϋπῆρχε τοῦ ὅλου συγκροτήματος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3.10 - 3.15 μ. (B-N) \times 3.35-3.45 μ. (A-Δ). Ἡ εἴσοδος του, πλάτ. 0.90 μ., βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρὰ του καὶ σὲ ἄγνωστη ἐποχὴ φράχτηκε μὲ ὀρθιες πλάκες καὶ ἀργοὺς λίθους. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπίχωση εἶχε ἐξαφανιστεῖ ἐξ αἰτίας τῆς ἔντονης κλίσης τοῦ ἐδάφους. Βρέθηκαν μόνο κομμάτια ἀπὸ πλάκες σχιστολιθικῆς ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνήκουν εἴτε σὲ στέγη εἴτε σὲ δάπεδο. Δὲν βρέθηκαν κεραμίδια. Πιθανὸν εἶναι ὅτι τὸ δωμάτιο αὐτό, μόνο του στὴν ἀρχή, ἀποτελοῦσε ναῖσκο.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναῖσκου κατέληγε ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς αὐλῆς καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ὁ νότιος. Ἀποτελοῦσε λοιπὸν ὁ ναῖσκος ἐξάρτημα τοῦ μεγάλου τραπεζιόσχημου χώρου, γιατί ἡ διευθέτησή ποὺ περιγράφηκε ἔγινε, χωρὶς ἀμφιβολία, σκόπιμα. Κατόπιν κατασκευάστηκαν ἀνατολικά τοῦ ναῖσκου μέσα στὴν αὐλὴ δύο ἀκόμη δωματία ποὺ ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους μὲ θύρα πλ. 1 μ. Τὸ δυτικότερο (2) ἔχει διαστάσεις 1.20 \times 3.10 μ. καὶ τὸ ἀνατολικὸ (3) 2.60 \times 3.30 μ. Ἡ στέγη καὶ τῶν δύο ἦταν ἀπὸ πλάκες σχιστολίθου ποὺ βρέθηκαν πεσμένες στὸ ἐσωτερικὸ, μάλιστα στὸ δωμάτιο 3 καὶ τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο μὲ ὅμοιες πλάκες.

Σύγχρονο ἢ μεταγενέστερο πρὸς τὰ δωματία 2 καὶ 3 εἶναι τέταρτο δωμάτιο συνεχόμενο πρὸς Βορρά, μὲ εἴσοδο πλ. 1 μ. στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3 \times 4 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκε γεμάτο πέτρες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς τοίχους του, καὶ θραύσματα πηλίνων λακωνικῶν κεραμίδων. Ὁ χῶρος αὐτὸς στεγαζόταν μὲ κεραμίδες σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς 2 καὶ 3 καὶ πιθανῶς τὸν ναῖσκο 1. Τοῦ δωματίου 4 ὁ βόρειος τοῖχος δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸν δυτικὸ τῆς αὐλῆς ὅπως καὶ τῶν δωματίων 2 καὶ 3

δέν συνδέονται ὀργανικά οὔτε μὲ τὸν ναῖσκο 1 οὔτε μὲ τὸν νότιο τοῖχο τῆς αὐλῆς.

Μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ βόρειου τρίτου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου 2 σχηματίζεται μικρὸς χώρος 0.42×1 μ. ἀχρηστευμένος μὲ συσσωρευση ἀργῶν λίθων. Ὡς ἀνώτερο στρώμα ὑπῆρχαν πλάκες σχιστολίθου, χῶμα καὶ λατύπη σχιστολίθου.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ γειτονικὸ τέμενος ποὺ βρέθηκε κατάσπαρτο μὲ χιλιάδες ὀστρακα ποὺ ἀνήκουν σὲ πλῆθος μικρῶν ἀγγείων, στὴν αὐλὴ βρέθηκαν ἐλάχιστα ἀρχαῖα.

Δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν εὕρεση τῆς θεότητας ποὺ λατρευόταν στὴν αὐλὴ ποὺ περιγράφηκε καὶ τῆς ὁποίας τὰ δωμάτια 2, 3 καὶ 4 ἀποτελοῦσαν βοηθητικὰ παραρτήματα, ἐνῶ τὸ 1 ἦταν ἴσως ὁ ἀρχικὸς ναῖσκος. Ἡ ἔλλειψη εὐρημάτων στὴν αὐλὴ καὶ τὰ δωμάτια καὶ ἡ πληθώρα τῆς λατρευτικῆς κεραμικῆς στὸ διπλανὸ τέμενος (ΠΑΕ 1988, 2) σημαίνει ὅτι τὸ δεύτερο χρησίμευε ὡς ἀποθέτης τοῦ πρώτου ὅπως ἦδη ὑπέθεσα (ὁ.π. 3). Ὡς πιθανότερη λατρευομένη θεότητα θεωρῶ τὴν Δήμητρα. Δὲν συνηθίζεται ἡ χρῆση, σχεδὸν ἀποκλειστικά ἐδῶ, σκύφων στὴ λατρεία της, τοῦτο ὅμως ἴσως εἶναι ἰδιοτυπία τῆς τοπικῆς λατρείας τοῦ Ραμνουντος, ἡ ὁποία παρατηρεῖται καὶ στὴ γειτονικὴ Ἑρέτρια. Ἀπὸ ἐτῶν εἶναι γνωστὴ ἡ μορφή τοῦ ἐκεῖ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος σὲ ἀποθέτη τοῦ ὁποίου βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς σκύφων ποὺ χρονολογοῦνται στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (Κ. Δαβάρας, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 257 κέ. Βλ. καὶ Κ. Schefold, Ἑρέτρια, ἀρχ. ὁδηγός, 1973, 138-141 καὶ I. Metzger, Eretria VII, 11 εἰκ. 1-2 πίν. 4-9).

Τὸ ἐρημικὸ τῆς περιοχῆς, ἡ θέση πάνω σὲ λόφο, οἱ πολλοὶ βράχοι γύρω ὅπου βρίθουν τὰ χάσματα καὶ οἱ σχισμὲς εἶναι γενικὰ χαρακτηριστικὰ θέσης θεσμοφορίου (Ἄλ. Δάφφα Νικονάνου, Θεσσαλικά ἱερά Δήμητρος (1973), 42 κέ.) Ἡ μέχρις ὑπερβολῆς ἀφθονία ἐνὸς τύπου ἀγγείου ποὺ ἔμενε στὸν τόπο τῆς λατρείας, ὅπου μάλιστα οἱ πιστοὶ τὸ θρυμμάτιζαν γιὰ νὰ μὴ γίνει μελλοντικὰ νέα χρῆση του, εἶναι στοιχεῖα λαϊκῆς λατρείας.

Στοὺς χώρους ποὺ ἐρευνήθηκαν βρέθηκαν λίγα θραύσματα ἀγγείων. Συνοπτικὰ ἀναφέρονται ἐδῶ τὰ σημαντικότερα καὶ ἀναγνωριζόμενα, γιὰτὶ εἶναι τὰ μόνα χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ἐκτενέστερη περιγραφή τους θὰ γίνῃ ἄλλοῦ.

Δωμάτιο 1. 1. Θραύσματα λεκανίδος ἢ λεκάνης (πρὸ τοῦ 480 π.Χ.). 2. Στόμιο χρηστικῆς ὑδρίας (575 - 550 π.Χ.). 3. Θραύσματα σκύφων μελανό-

γραφῶν. 4. Τμῆμα λύχνου (β' τέταρτο - τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.). Δωμάτιο 2· 5. Χεῖλος ταινιωτοῦ κανάστρου (περὶ τὸ 490 π.Χ.). Δωμάτιο 3· 6. Τμῆμα βάσης κάδου (500 - 480 π.Χ.;). 7. Δύο θραύσματα μελανόμορφου ἀγγείου (β' τέταρτο 6ου π.Χ. αἰ.). 8. Δύο θραύσματα κλειστοῦ μελανόμορφου ἀγγείου (β' τέταρτο 6ου π.Χ. αἰ.). 9. Θραῦσμα ὀλπης χωρὶς πόδι (γύρω στὸ 500 π.Χ.). 10. Λεπίδα ὀψιανοῦ. 11. Ἀγνύθα. 12. Θραῦσμα τριφυλλόστομης οἰνοχόης (γύρω στὸ 500 π.Χ.). 13. Δύο θραύσματα λεκανίδος (τελευταῖο τέταρτο 6ου π.Χ. αἰ.). 14. Θραύσματα τῶν λεγόμενων «ὑπογεωμετρικῶν» σκύφων. Δωμάτιο 4· 15. Τὸ κάτω μισὸ εἰδωλίου ὀρθίας γυναικῆς πεπλοφόρου (ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰ.). Χῶρος 5· 16. Λεκάνη μὲ γεφυρόστομη προχολή (525-500 π.Χ.). 17. Θραῦσμα λύχνου (τέλος 6ου-ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰ.). 18. Θραῦσμα λύχνου (γ' τέταρτο 6ου π.Χ. αἰ.). Αὐλή· 19. Τμῆμα μέχρι τῶν μηρῶν εἰδωλίου ὀρθίας γυναικῆς πεπλοφόρου (ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰ.), ὅμοιο μὲ τὸ 15.

Βρέθηκαν ἀκόμη ἐκτὸς ἀπὸ κυψέλες, ποὺ μνημονεύτηκαν καὶ θραύσματα ἀπὸ ἀγνύθες καὶ ἀπὸ μαγειρικὰ σκεύη, κομμάτια ἀπὸ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα τῶν ὁποίων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθεῖ τὸ σχῆμα καί, τέλος, κομμάτια ἀπὸ λακωνικὲς κεραμίδες στέγης.

Ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν ἀγγείων ποὺ ἀναφέρονται παραπάνω μαρτυρεῖται στὴν χῶρο ὅπου βρέθηκαν δραστηριότητα ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἕως καὶ τὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Κατόπιν ὁ χῶρος φαίνεται ὅτι καθαρίστηκε προσεκτικὰ καὶ ἐγκαταλείφθηκε.

Ὁ χῶρος ὁλόκληρου τοῦ συγκροτήματος δὲν χρησιμοποιήθηκε στὰ μετὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. χρόνια. Λίγα θραύσματα ἀπὸ πῆλινες κυψέλες στὸ ἀνώτατο στρώμα τῆς ἐπίχωσης ἐπιβεβαιώνουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν τὸν χρησιμοποιοῦσαν καὶ ὅτι ἦταν λόγῳ τοῦ ἐρημικοῦ κατάλληλος γιὰ τὴν τοποθέτηση κυψελῶν, δεῖγμα ἀπουσίας ἀνθρώπων.

Ὁ Δ. Φίλιος κατὰ τὴν πρόχειρη ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους ποὺ ἔκαμε τὸ 1880 (ΙΑΕ 1880, 66), βρῆκε κυλινδρικό βάθρο τοῦ ὁποῖου τὴν ἐπιγραφὴ ὁ Στέφανος Ἀθ. Κουμανούδης (ὁ.π. 13· ΑΕ 1979, 65-66) ἐρμήνευσε ὡς ὄρο τοῦ τεμένους, πιθανῶς τῆς Νέμεσης. Τοῦ ἱεροῦ τῆς θεᾶς σώζονται ὄροι τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., οἱ ὁποῖοι ὀρίζουν ἱερό, ὄχι τέμενος. Ἄν ἡ συμπλήρωση ἀπὸ τὸν Κουμανούδη τῆς χαμένης ἐπιγραφῆς εἶναι ὀρθή, θεωρῶ πιθανόν ὅτι ὁ ὄρος ὄριζε τὸ τέμενος ποὺ περιγράφεται παραπάνω καὶ τὸ ὁποῖο

βρίσκεται δυτικά ακριβώς και ύψηλότερα τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους. Τὸ κατρακύλισμα τοῦ ὄρου ἔως τὸν περίβολο εἶναι κάτι φυσικὸ γιὰτὶ καὶ σπόνδυλοι τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης βρέθηκαν κοντὰ στὸ φρούριο.

Τὸ φρούριο

Ἡ ἔρευνα στὸ φρούριο περιερίστηκε κατὰ τὴ χρονιὰ αὐτὴ στὴν ἀφαίρεση τῶν νεότερων ἀνώτατων ἐπιχώσεων ποὺ καλύπτουν τὰ κτίσματα τῆς ΝΑ συνοικίας. Οἱ παλαιᾶς ἐπιχώσεις τοῦ Στάη, ἡ πυκνὴ φυτεία τῶν σχίνων τῶν ὁποίων οἱ ρίζες κυριαρχοῦν ἀνάμεσα στὰ οἰκοδομικὰ λείψανα, οἱ ἄφθονοι λίθοι σωρευμένοι στὸν χῶρο κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ βίου τοῦ φρουρίου, καθορίζουν καὶ τὸν τρόπο τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐνῶ τὰ κτίρια τῆς συνοικίας ἐμφανίζονται σχεδιαστικὰ σὲ κάτοψη σχεδὸν πλήρη, ἡ γνώση μας γιὰ τὴν πραγματικὴ μορφή τους καὶ προσορισμὸ εἶναι ἀτελής (εἰκ. 8).

Κατὰ τὸ 1992 καθορίστηκε πλήρως ἡ πορεία τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης μέχρι τῆς πλατείας τῶν ἀναθημάτων ΟΖ', βρέθηκε τὸ εἰκαζόμενο νότιο σκέλος τῆς ὁδοῦ καθὼς καὶ δρομίσκος ὁ ὁποῖος ὡδεγεῖ ἀπὸ τὸν πύργο F' τοῦ φρουρίου ἐπίσης στὴν πλατεία τῶν ἀναθημάτων. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς μορφῆς τῶν κτισμάτων ποὺ ἀποκαλύπτονται καὶ τὴν ἀκριβὴ χρονολόγησή τους ἀπαιτεῖται συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τους. Εὐρήματα, κυρίως ἐπιγραφές ποὺ ἀνακαλύπτονται στὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις ἀνακοινώνονται στὴν ἐκθεση τούτης.

Ὁ δρόμος τῆς Ἀνατολικῆς πύλης

Ἐδῶσα ἤδη περιγραφή τοῦ ἐρευνημένου τμήματος τῆς ὁδοῦ ποὺ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ πύλη ὡδεγεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου καὶ καταλήγει στὸ θέατρο (ΙΑΕ 1989, 11 εἰκ. 4· ΙΑΕ 1990, 4 εἰκ. 3). Ἡ ἔρευνα προχώρησε περισσότερο καὶ ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ βόρειο σκέλος τῆς ὁδοῦ ποὺ ἀρχίζει 19 μ. περίπου μετὰ τὴν πύλη, ὑπάρχει ἀντιστοίχως καὶ νότιο τὸ ὁποῖο ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος 6 μ. περίπου. Καλυπτόταν, ὅπως καὶ ἡ ὑπόλοιπη ὁδὸς καὶ τὸ Ἀφροδίσιο, μὲ παχύτατη ἐπίχωση πλήρη ἀπὸ ὄστρακα μὲ τὴν ὁποία γεμίστηκε στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ἡ περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ δεύτερου τμήματος τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῦ νέου σκέλους, τοῦ νότιου, ἀποτελοῦν τὶς δύο πλευρές ὀρθογώνιου κτιρίου, τοῦ ὁποῖου σώζεται στὴ θέση της ἡ ὑψηλὴ μονόλιθη παρα-

στάδα τῆς θύρας, διαστάσεων 0.27×0.38 μ., ὕψους 2.16 μ. στὴ ΝΔ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἐπίσης στὴ θέση του, δίπλα στὴν παραστάδα, κατώφλι πλ. 1.45 μ. (πίν. 4α). Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ποὺ θὰ ἐρευνηθεῖ στὸ μέλλον βρίσκεται σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὸ μερικῶς ἐρευνημένο οἰκοδόμημα τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Καὶ τὰ δύο, λόγῳ τῆς θέσεώς τους, ἴσως ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τοὺς στρατιωτικούς.

Τὸ Ν σκέλος τῆς ὁδοῦ πλάτους 1.30-1.40 μ. δὲν εἶναι λιθόστρωτο, ὅπως ἡ ὑπόλοιπη καὶ ἔχει ἔντονη κατηφορικὴ κλίση πρὸς Νότο. Τοῦτο σημαίνει ὅτι σύντομα θὰ τερματίζεται, πιθανῶς στὸ οἰκοδόμημα ποὺ μνημονεύτηκε, καὶ ὅτι θὰ ὑπάρχει ὑψηλὸ ἀνάλημμα πρὸς Νότο (εἰκ. 9).

Οἱ ἐπιγραφές

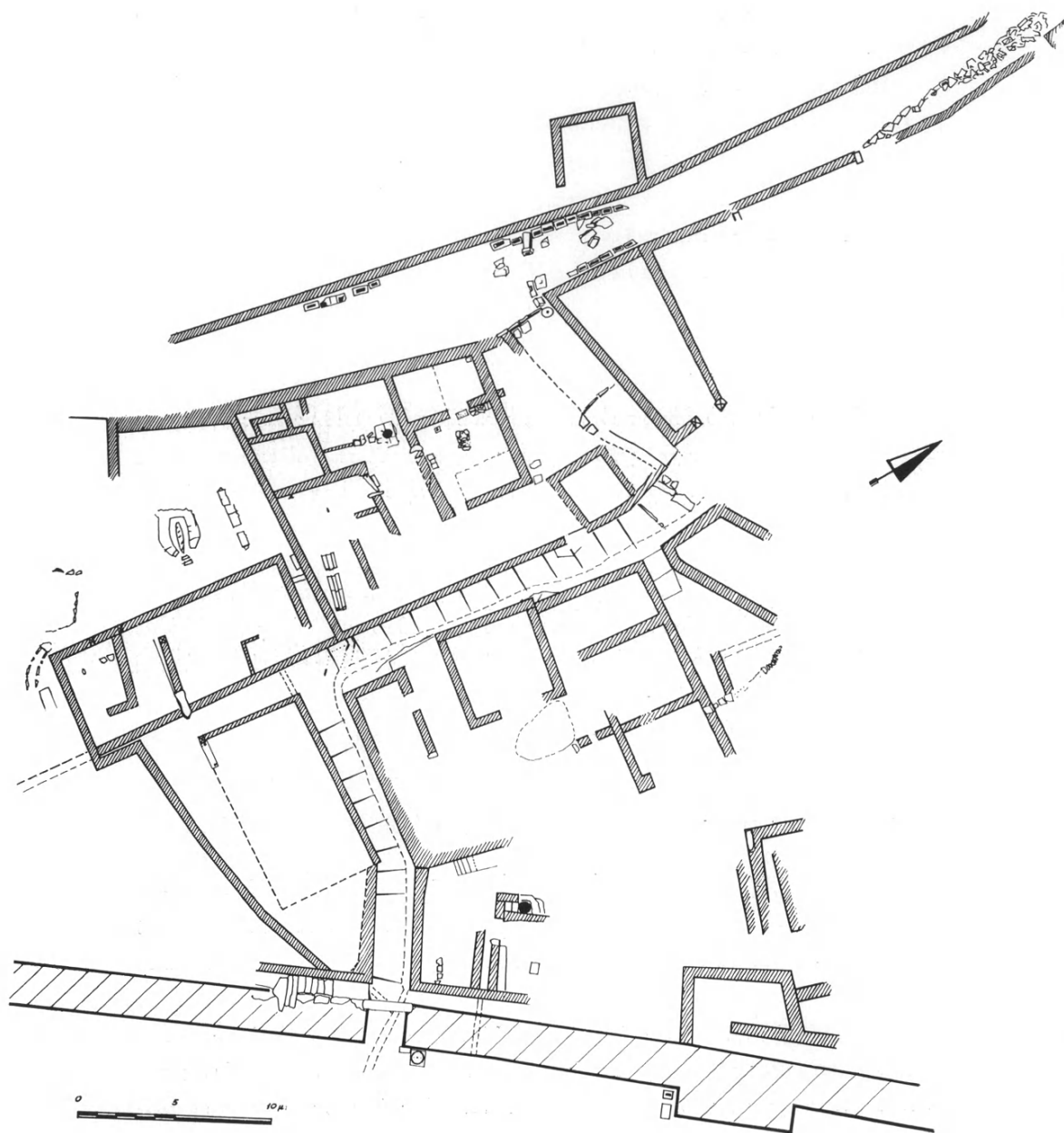
Οἱ ἐπιγραφές ποὺ δημοσιεύονται εἰς τὰ ἐξῆς δὲν βρέθηκαν στὴν ἀρχικὴ τους θέση ἀλλὰ σὲ δευτέρη χρήση θραυσμένες καὶ ἐλλιπεῖς οἱ περισσότερες. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴ γνώση τῶν πραγμάτων τοῦ Ραμνοῦντος.

1 ((1093)). Στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ ἀέτωμα τὸ ἄνω μέρος ὕψ. 0.70 μ., πλ. 0.42-0.44 μ. (στὸ ἀέτωμα), πάχ. 0.10-0.13 μ. Ὑψ. γρ. 0.005 μ. Κάποτε χρησίμευε ὡς κατώφλι ἢ ὡς δάπεδο καὶ τὰ γράμματά της ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξαλειφθεῖ. Βρέθηκε στὸ φρούριο στὸν χῶρο ΟΔ' ἀκριβῶς δυτικὰ τοῦ μαρμαρίνου στομίου δεξαμενῆς σὲ ἀπόσταση 0.20 μ. ἀπὸ αὐτό, κατακόρυφα στὸ ἔδαφος τοποθετημένη.

- 1 [ἐ]δοξεν τοῖς στρατενομένοις τῶν πολιτῶν Ῥαμνοῦντι [Ῥαν]τίμ[αχος]
[Π]ανσανίου Οἰναῖος εἶπε[ν]· ἐπειδ[ὴ] -----]
3 [.]αγαν [-----]
[.]περ [-----]

Σώζονται ἀκόμη τμήματα ἀρκετῶν στίχων μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ.

Ὁ Ἀντίμαχος εἶναι ὁ γνωστότατος τεταγμένος ἐπὶ τοὺς παρόικους τοῦ Ραμνοῦντος γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. ΠΑΕ 1991, 29. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ προτείνει ψήφισμα.

Εἰκ. 9. Ἡ ἀνατολική πύλη, ὁ δρόμος πρὸς τὸ θέατρο καὶ τὰ παρόδια κτίσματα. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

- 2 (1103).** Στήλη ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ ἄβακα καὶ κυμάτιο στὶς τρεῖς πλευρές, ἐλλιπὲς κάτω, ὕψ. 0.47, πλ. 0.33-0.345, πᾶχ. 0.067 μ. (στὸν ἄβακα 0.075 μ.). Ὑψ. γρ. 0.007 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο ὡς βαθμίδα, στὸ στενὸ ἀνατολικοδυτικὸ δρομάκι ποὺ ἀρχίζει περίπου ἀπὸ τὸν πύργο F τοῦ τείχους καὶ καταλήγει στὴν πλατεία ΟΖ'.

*Νικόστρατος Δίωνος Π[αία]ριεὺς εἶπεν· ἐπειδὴ Τιμ[ο]κράτης
πρότερόν τε διατελεῖ καὶ λέγων τὰ ἄριστα καὶ πράττων ὑπὲρ*

3 τοῦ κοινεῖ συν[φέ]ροντος [-----]

Ὁ χαρακτὴρ τοῦ ψηφίσματος χαράζει τὸ Ω ὡς Α με προέκταση τῶν λοξῶν σκελῶν ὀριζοντίως. Ὁ ἴδιος ἔχει χαράξει καὶ ἄλλα ψηφίσματα τῶν γύρω ἀπὸ τὸ 222 π.Χ. χρόνων, ὅπως τὸ ΠΑΕ 1989, 27 ἀρ. 13 πίν. 12α.

Δίων Παιανιεὺς μνημονεύεται σὲ ἐπιγραφὰς παλαιότερες τῆς ἐδῶ (ΡΑ 4513, 4514). Πιθανῶς ὁ ἐδῶ εἰσηγητὴς νὰ εἶναι τῆς ἰδίας οἰκογενείας.

- 3 (1024).** Σημαντικὸ εἶναι τὸ πολὺ φθαρμένον ψήφισμα ποὺ εἶναι χαραγμένο στὴν ἄνω ἐπιφάνεια θρανίου ποὺ εἶχε ἀνατεθεῖ ἀρχικὰ στὴν Ἀφροδίτη Ἑγεμόνη (ΠΑΕ 1991, 24 εἰκ. 16). Τὸ ψήφισμα τῆς ἀθηναϊκῆς βουλῆς ψηφίστηκε ἐπὶ τοῦ ἄρχοντος Ἀσκληπίδου καὶ μὲ αὐτὰ ἐπιτρέπεται στὸν ἐπὶ Ῥαμνουῖντα στρατηγὸ Εὐθυκράτη Εὐθυκράτους Μυρρινούσιο νὰ κάνει, μὲ δική του δαπάνη, ἐπισκευὰς στὸ φρούριο ποὺ εἶχε ὑποστεί ζημιὰς ἀπὸ ἐπιδρομὴ πειρατῶν.

Ὁ ἄρχων Ἀσκληπίδης εἶναι ἄγνωστος. Ὁ στρατηγὸς Εὐθυκράτης ἀπαντᾷ ὡς ἔφηβος ἐπὶ ἄρχοντος Ἐχεκράτους τὸ 101/0 π.Χ. (IG II², 1028 στ. 131). Ὅταν ἀνέλαβε στρατηγὸς θὰ ἦταν τουλάχιστον 30 ἐτῶν, τὸ ψήφισμα δηλαδὴ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ τὸ ἐνωρίτερο περὶ τὸ 88 π.Χ., ὅταν ὁ Εὐθυκράτης εἶχε τὴν ἐλάχιστη ἀπαιτούμενη ἡλικία (P. J. Rhodes, *Commentary*, 510 καὶ 536). Ἡ τελευταία μαρτυρούμενη παρουσία στρατηγοῦ ἐπὶ Ῥαμνουῖντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν ἦταν κατὰ τὸ 99/8 π.Χ. (ΠΑΕ 1989, 19 ἀρ. 3). Στὴν ὁμάδα ἐπιγραφῶν ἀναθέσεως χαλκῶν λαμπάδων (117/6-99/8 π.Χ.) μνημονεύεται ὁ Ραμνοῦς καὶ ἡ παραλία χώρα μαζί. Στὸ ἐδῶ ψήφισμα παραλείπεται ἡ μνεῖα τῆς παραλίας (στ. 4) καὶ στὸν στ. 14 μνημονεύεται ὁ στρατηγὸς χωρὶς ὄνομα καὶ διακριτικόν.

Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε καταργήθηκε τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ ἐπὶ *Ραμνοῦντα*. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ψήφισμα ὁ Εὐθυκράτης δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁ τελευταῖος στρατηγός.

Ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία ὁ Εὐθυκράτης προσέτρεξε στὴν ἀθηναϊκὴ βουλὴ εἶναι ἢ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς στρατηγίας του ἐπιδρομὴ πειρατῶν στὸν *Ραμνοῦντα* καὶ πιθανῶς ἢ προσωρινὴ κατάληψή του ἀπὸ αὐτοὺς. Ἡ ἔκφραση ἐν τῷ φρουρίῳ (στ. 6) ὑπονοεῖ ὅτι οἱ φθορὲς ποὺ μνημονεύονται ἔγιναν μέσα σ' αὐτὸ καὶ οἱ ἐπισκευές, στὸ τεῖχος ἢ τὶς πύλες, εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ φρουρίου. Προσβολὴ πειρατῶν κατὰ τοῦ *Ραμνοῦντος* καὶ τοῦ φρουρίου μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη.

- 4 (1102).** Βάθρο στρογγυλὸ ἀκέραιο μὲ φθορές, ὕψ. 0.48, διαμ. 0.615 μ., ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο. Κατὰ τὴν πρώτη του χρῆση ἔφερε στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τόρμο ὀρθογώνιο 0.25×0.33 μ., βάθ. 0.037 μ. στὸ μέσον τοῦ ὁποίου ὑπάρχει δεύτερος κυκλικὸς διαμ. 0.06 μ., βάθ. 0.025 μ. Ἡ κυκλικὴ ἐπιφάνεια τοῦ βάθρου ἦταν λεία καὶ ἔφερε στὸ ἄνω μέρος ἐπιγραφὴ τουλάχιστον 4 στίχων, ὕψ. γρ. 0.02 μ. Κατὰ τὴ δεύτερη χρῆση τοῦ βάθρου ἔγινε ἐπεξεργασία τῆς κυκλικῆς ἐπιφανείας μὲ ψιλὸ βελόνι, ἢ ἐπιγραφὴ σβήστηκε σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ, τὸ βάθρο τοποθετήθηκε ἀνεστραμμένο καὶ στὴν τέως κάτω ἐπιφάνεια λαξεύτηκε κυκλικὸς τόρμος διαμ. 0.135 μ., βάθ. 0.08 μ. (εἰκ. 10, πίν. 4β). Τὸ βάθρο κεῖται στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου ΟΖ', ὅπου ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα τρία τουλάχιστον.

[---] ολ [.] ες: γε [---]

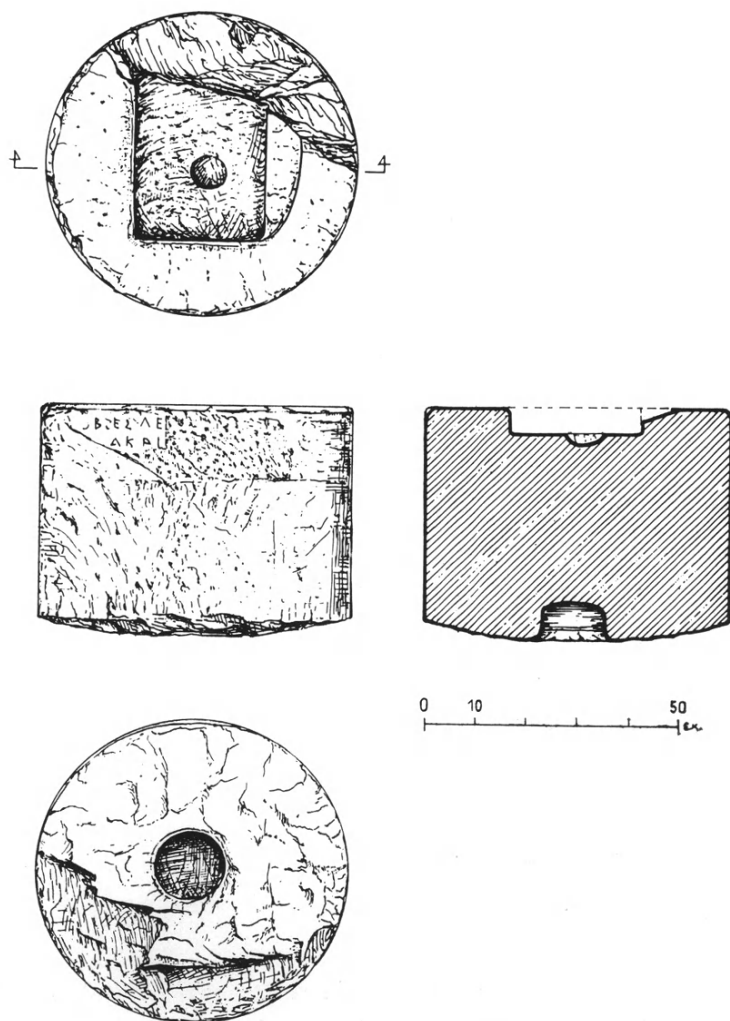
[---] γαεοι [----]

[---] τ [----]

[----] α [---]

Ἀπὸ τὴ γραφὴ τὸ κείμενο τοῦτο χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Πιθανῶς πρόκειται περὶ ἐπιγράμματος. Ὁ τόρμος χρησίμευε γιὰ τὴν ἴδρυση τετράγωνου Ἑρμοῦ, συνήθους ἀναθήματος στὸν *Ραμνοῦντα*.

- 5 (1106).** Βάθρο μικροῦ ἐμπρόσθια δεξιὰ γωνία ὕψ. 0.054 μ., πλ. 0.126 μ., βάθ. 0.157 μ. Ἀνω σώζει τμημα κυκλικοῦ σχεδὸν τόρμου γιὰ μαρμάρινο ἀνάθημα καὶ στὴ γωνία κοίλωμα διαμ. 0.005 μ. Φέρει ἀκόμη καὶ

Εἰκ. 10. Στρογγυλὸ βάθρο με λείψανα ἐπιγράμματος. (Σχ. Μανόλιας Σκουλούδη.)

ἀποτύπωμα κύκλου διαμ. 0.075 μ. Ὑψ. γρ. 0.005(Θ)-0.008 μ. Βρέθηκε σὲ νεώτερες ἐπιχώσεις BA τοῦ Ἀφροδισίου.

[δεῖνα δεῖνος]ου θυγάτηρ

[- - - -]ι

Τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

- 6 (1122).** Πλακὸς θρανίου δεξιὸ τμήμα, ὕψ. 0.12 μ., πλ. 0.34 μ., βάθ. 0.355 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι ὑπόκοιλη καὶ κατὰ τὴν ἄνω ἐμπρόσθια παρυφὴ φέρει κυμάτιο. Ἀπὸ κάτω δεξιὰ ὑπάρχει ταινία πλ. 0.05-0.09 μ. ἐργασμένη μὲ βελόνι λίγο βαθύτερα γιὰ τὴν ἔδρουση πάνω στὸ πόδι τοῦ θρανίου. Ἐμπρὸς φέρει ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.025(ο)-0.039 (μ). Βρέθηκε BA τοῦ Ἀφροδισίου σὲ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν Στάτη.

[- -]ακου Ἀρ[- -]

Σώζεται καὶ δεύτερο θραῦσμα, ἀριστερὸ ἢ δεξιὸ ὕψ. 0.15, πλ. 0.20 μ., πᾶχ. 0.16 μ. ποὺ φέρει τὰ γράμματα -]το[- . Τοῦ 1ου-2ου μ.Χ. αἰ. Εὐάκης IG XII, 7, 421 (Bechtel HP σ. 191).

- 7 (1139).** Λίθος ἀκατέργαστος ὕψ. 0.25 μ., πλ. 0.575 μ., πᾶχ. 0.30 μ. Ὑψ. γρ. 0.013-0.02 μ. Βρέθηκε, χτισμένος στὰ ἀρχαῖα χρόνια, στὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ τέλους τῆς Νότιας Ὀδοῦ, σὲ ἀπόσταση 60 μ. νοτίως τοῦ ἄκρου τοῦ ἀναλήμματος.

ἐπ' Ἀπολλοδώρου ἄρχοντος

ὄρος χωρίου πεπραμένου

3 ἐπὶ λύσῃ φράτερσι τοῖς μετ' Ἀντι-
φίλο HH.

Ὁ ἄρχων εἶναι αὐτὸς τοῦ 319/8 π.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων. Στὸν στ. 3 τὸ A τῆς λέξης φράτερσι ἔχει καμπύλη τὴν ὀριζόντια κεραία.

Ὁ φρατρίαρχος Ἀντίφιλος μνημονεύεται καὶ στὸν ὅμοιο ὄρο οἰκίας τοῦ 314/3 π.Χ. (ΠΑΕ 1991, 55 ἀρ. 25) καὶ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς ὁμωνύμους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Ἀντιφίλου Θεοδώρου ἀναθέτει στὴ

Νέμεση ἡ μητέρα του Λεωνίκη (*IG* II² 3839· Pouilloux ἀρ. 42). Ἀντίφιλος Θεοφίλου ἀναθέτει μαρμαρίνο ἀνάθημα στὸν ἥρωα ἰατρό (Pouilloux ἀρ. 30). Ἡ ἐπιτύμβια στήλη του χαμένη σήμερα δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Sundwall (*Klio* 9, 1909, 370· *IG* II² 7330· Pouilloux ἀρ. 60). Ἀντίφιλος Κλεοχάρου διατελεῖ πρύτανις ἐπὶ ἄρχοντος Λεωστράτου, τὸ 303/2 π.Χ. (*Agora* XV, 62 στ. 282). Γιὰ τὴ δοτική λύση βλ. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, I, 356 κέ.

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ὁ τοῖχος στὸν ὁποῖο ὁ ὅρος βρέθηκε χτισμένος εἶναι σύγχρονος μὲ αὐτόν. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης ἦταν διαμορφωμένο πλήρως κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ ὅτι στὸ τελευταῖο τμήμα τῆς νότιας ὁδοῦ εἶχαν στηθεῖ ἀναθήματα (*ΙΑΕ* 1979, 2). Μέσα στὸν λιθοσωρὸ ἐξάλλου τῆς ὁδοῦ βρέθηκε ὅρος τοῦ ἱεροῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (δ.π. 1). Ἄν ἡ θέση ὅπου βρέθηκε ὁ ὅρος ἦταν περίπου ἡ ἀρχική, κάτι πολὺ πιθανό, τότε τὸ δυτικὰ τοῦ ἀναλήματος τῆς ὁδοῦ χωράφι ἦταν ἰδιωτικὸ καὶ ὁ ἐνεκτισμένος ὅρος βρέθηκε στὴν ἀρχική του θέση καὶ ὄριζε τὴν ἑκταση ΝΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, στὴν ὁποία παλαιότερα ἔχουν γίνεи ἐρευνες χωρὶς νὰ βρεθοῦν κτίσματα. Φαίνεται ὅτι τὸ ἱερὸ ἦταν ἐγκλειστο, ἀνάμεσα σὲ ἰδιωτικὰ κτίσματα καὶ ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ ἡ διοίκησή του ἀναγκάστηκε νὰ κατασκευάσει τὰ μεγάλα ἀναλήμματα γιὰ τὴ δημιουργία ἐπιπέδου ὠφελίμου χώρου πρὸς Βορρά.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἐδῶ ὅρου στὸ 319/8 π.Χ. ἐπιβάλλει ἀναθεώρηση τῶν ἀποψέων ποὺ ἐπικρατοῦν γιὰ τὸν χρόνον ἑναρξης χρήσης χρονολογημένων ὄρων στὴν ἀρχαία Ἀθήνα. Εἶναι παραδεκτὴ ἡ γνώμη τοῦ W. S. Ferguson (*Klio* 11, 1911, 268-270) ὅτι ἡ χρονολόγηση τῶν ὄρων ἀποτελεῖ καινοτομία τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, ποὺ ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται τὸ 315/4 π.Χ.

Στὸν ὄρο *IG* II² 2724 ὁ Kirchner συμπληρώνει τὸ ἐλλιπὲς ὄνομα τοῦ ἄρχοντος σὲ [Ἀπολλ]οδώρου. Τὴ συμπλήρωση αὕτὴ ἀπορρίπτουν οἱ St. Dow καὶ Al. H. Travis γιὰ λόγους συλλαβισμοῦ (*Hesperia* 12, 1943, 163) ἀλλὰ καὶ προσαρμογῆς τῆς ἐπιγραφῆς στὴ θεωρία τοῦ Ferguson καὶ συμπληρῶνουν τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος σὲ [Νικ]οδώρου, τοῦ 314/3 π.Χ. Τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ πιστεύει ὁ M. Finley (*Land and Credit in Ancient Athens*, 181) παρὰ τὸ ὅτι δέχεται κατὰ βάση τὴ θεωρία τοῦ Ferguson. Γιὰ νὰ συμβιβάσει τὴ θεωρία μὲ τὴν περίπτωσιν χρονολογημένων ὄρων πρὸ τοῦ 315/4 π.Χ. διατυπώνει τὴν ἄποψιν ὅτι μία καινοτομία μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἄτυπα καὶ

πρὶν ἀπὸ τὴ θεσμοθέτησὴ τῆς. Τὶς ἀπόψεις τοῦ Ferguson δέχεται ὁ John V. A. Fine, Horoi, *Hesperia* Suppl. IX, 53-54. Ἡ ἀποψη τοῦ Finley συμβιβάζει τὴν παλαιότερη χρονολογία μὲ τὴ θεωρία τοῦ Ferguson, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπιβεβαίωσὴ τῆς πρὸς τὸ παρόν. Ἡ συμπλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 2724 παραμένει ἐκκρεμὴς γιὰτὶ καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Kirchner εἶναι ἐξίσου ἰσχυρὴ μὲ τῶν νεωτέρων μελετητῶν.

- 8 (1105).** Λίθος σχεδὸν ἀκατέργαστος πλὴν τῆς ἐνεπιγράφου ἐπιφανείας, ὕψ. 0.11, πλ. 0.254, μ. πᾶχ. 0.066 μ. Ὑψ. γρ. 0.015 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο σὲ νεώτερες ἐπιχώσεις BA τοῦ Ἀφροδισίου.

[Ὁρος] οἰκίας

[πε]πραμένης

3 ἐρανισταῖς

τ[ο]ῖς Ξενοπείθου

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ὁ ὅρος χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ξενοπείθης, ἄγνωστης πατρίδας, εἶναι ὁ εἰσηγητὴς ψήφισματος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης. Ἀπὸ τὸ ψήφισμα δὲν σώζεται παρὰ μόνον τὸ ὄνομα, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρώτη λέξη τοῦ κειμένου (ἀρ. 442).

Ὅμοιους ὅρους ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴ Λῆμνο, βλ. Finley, *δ.π.* ἀρ. 112-115. Γιὰ τοὺς ὅρους ὅπου ὁ πιστωτὴς εἶναι ἔρανος ἢ ἐρανιστὴς βλ. Finley, 100 κέ.

- 9 (1098).** Στήλη μὲ κυμάτιο καὶ ἄβακα, ἀκέραια, ὕψ. 0.655 μ., πλ. 0.28-0.31 μ., πᾶχ. 0.07-0.09 μ. Ὑψ. γρ. 0.018-0.025 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο, ὡς βάση περιρραντηρίου στὸν χῶρο OE'.

Φίλων

Φίλωνος

Κορωνεὺς

Τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

Τὸ κτίσμα μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκε ἡ στήλη χρονολογεῖται στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἡ χρῆση παλαιότερων στηλῶν ἀπὸ τὸ νεκροτα-

φεῖο πού βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ φρουρίου εἶναι φυσική καί ἔχει διαπιστωθεῖ καί σέ ἄλλες περιπτώσεις (βλ. ἐπιγρ. 12 καί 13).

- 10 (1104).** Στήλη ἐπιτύμβια ἐλλιπής κάτω, μέ ἀέτωμα, ὕψ. 0.63 μ., πλ. 0.37-0.385 μ., πᾶχ. 0.07 μ. Στὸ ἀέτωμα ὑπάρχει ἀνάγλυφο ἀνθέμιο. Ὑψ. γρ. 0.02(O)-0.045(K). Βρέθηκε ὡς κάλυμμα τοῦ ἀγωγοῦ στὸ τέλος τοῦ βορρονοτίου σκέλους τοῦ δρόμου τῆς Α πύλης.

Ἀ[ρισ]τόνικος

Α[5-6]ιος

Τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Γιά τὴν ἀρχική προέλευση τῆς στήλης βλ. τὴν προηγούμενη ἐπιγραφή.

- 11 (1095).** Ὅριζόντια ἐπίστεψη ἐπιτύμβιου ναῦσκου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ἐλλιπής δεξιά, μέ ἀκροκεράμους, ὕψ. 0.16 μ., μήκ. 0.93 μ., βάθ. 0.49 μ. Ὑψ. γρ. 0.018-0.02 μ. Βρέθηκε στὸ χῶρο Ο' ἀνάστροφα, τοποθετημένη ὡς στυλοβάτης πρὸ τοῦ κλιβάνου.

Ἀγαρίστη Κηφισοκλείδου Ε[ἰτεαίου(;-)-]

Τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Γιά τὴν ἀρχική προέλευση τῆς ἐπίστεψης βλ. τὴν ἐπιγραφή ἀρ. 11.

Γλυπτὰ τοῦ Ραμνοῦντος

Τὰ παλαιότερων ἐποχῶν γλυπτὰ ἀπὸ τὸν Ραμνοῦντα εἶναι λίγα, ὅπως ἄλλωστε καί ἄλλα μνημεῖα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1992 βρέθηκε στὴ Νότια Ὁδό, βορείως τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διοφαντίδου, κεφαλᾶκι ἀγάλματος κούρου (ἀρ. 1090) ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο ὕψ. 0.09 μ., πού σώζεται μόνο κατὰ τὸ πίσω μισό. Τὰ μαλλιά πέφτουν ἔως τοὺς ὤμους ὡς μάζα, χωρὶς νὰ δηλώνονται μέ λεπτομέρειες καί συγκρατοῦνται μέ πλατιὰ ταινία πού δένεται πίσω σὲ κόμπο (ἡράκλειον ἄμμα). Σώζεται, φθαρμένο, καί τὸ δεξιὸ αὐτὶ πού φαίνεται πὼς εἶχε σχῆμα στρογγυλευμένο. Τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. πιθανῶς (πίν. 5β, δεξ.).

Ὁμοίου μεγέθους κεφαλᾶκι (ὑψ. 0.09) ἀπὸ λεπτόκοκκο παριανὸ μάρμαρο βρέθηκε στὸ φρούριο (ἀρ. 1097) σὲ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν Στάη, στὸν χῶρο Ο'. Εἶναι κεφαλὴ πιθανῶς ἐρμαϊκῆς στήλης. Ἀπὸ τὰ μαλλιά ποὺ δένονται μὲ ταινία λείπουν ἐμπρὸς ἀριστερὰ ἐνῶ τὸ πάνω μέρος τους καὶ πίσω χαμηλὰ εἶναι λαξευμένα ἐπίπεδα. Στὸν λαιμὸ διατηροῦνται λείψανα στενοῦ τόρμου. Τὸ ἀρχαϊκὸ μειδιάμα εἶναι ἔντονο. Τὸ γένι ὅπως καὶ τὰ μαλλιά ἀποδίδονται ὡς μάζα (πίν. 5β, ἀρ.).

Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Νότιας πύλης προέρχεται τὸ πολὺ φθαρμένο κεφάλι τετράγωνου Ἑρμῆ (ἀρ. 1000) ὑψ. 0.26 μ. (μὲ τὸ γένι) -0.32 (μὲ τὸν λαιμὸ). Στὸ κεφάλι αὐτὸ διατηροῦνται λίγα στοιχεῖα τῆς γλυπτικῆς του. Διαπιστώνεται στὴν ἀριστερὴ παρειᾷ ἡ γραμμικὴ ἀπόδοση τοῦ γενείου, ἡ ταινία ποὺ ἔσφιγγε τὰ μαλλιά καὶ οἱ κυματιστοὶ πλόκαμοι τῶν μαλλιῶν πίσω ποὺ φαίνονται νὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ χονδρὲς χάνδρες. Τὸ ἀρχαϊκὸ μειδιάμα εἶναι ἔντονο, ἐκτὸς ἂν ὀφείλεται στὴ φθορά (πίν. 6α-β). Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ πιστεύω πὼς ἀνήκει στὴν ἐνεπίγραφη ἐρμαϊκὴ στήλη ἀρ. 931 ἡ ὁποία ἦταν ἰδρυμένη στὸν δρόμο τῆς Νότιας Πύλης, στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ἔξω τῆς θύρας ποὺ ὀδηγοῦσε στὴ ΝΑ συνοικία (*Ἔργον* 1990, 8-9).

Σὲ παλαιότερη ἔκθεσή μου (*ΙΑΕ* 1976, 60) ἔδειξα ὅτι δὲν βρέθηκε ποτὲ στὸν Ραμνούντα ἐπιτύμβια ἀρχαϊκὴ κόρη, ἡ ὁποία δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀδυναμία ἐλέγχου πληροφοριῶν τῶν χωρικῶν (H. G. Lolling, *AM* 4, 1879, 281 κέ. Collignon, *Les Statues funéraires*, 74· X. Καρούζου, *Ἀριστόδικος*, 75 Γ9). Ἀντίθετα κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1960 εἶχε περισυλλεγεῖ, ἄγνωστο ἀπὸ ποῦ, πιθανῶς ἔκειτο ἔξω ἀπὸ τὸ σπιτάκι τὸ λεγόμενο τοῦ Στάη στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης, θραῦσμα ἀρχαϊκῆς ἐπιτύμβιας στήλης (ἀρ. 155). Ἔχει ὑψ. 0.28 μ., πλ. 0.20 μ., πάχ. 0.12 μ., εἶναι ἀπὸ μάρμαρο Πεντέλης, τῆς περιοχῆς τοῦ Διονύσου καὶ σώζει ἀνάγλυφο τμῆμα τοῦ βραχίονος σὲ ὀριζόντια θέση καὶ τοῦ πήχεως σὲ κατακόρυφη θέση, ἀριστεροῦ χεριοῦ ἀνδρὸς ποὺ εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κρατᾷ δόρυ. Τμῆμα τοῦ δόρατος αὐτοῦ προβάλλεται στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πήχεως. Εἰκονίζοταν λοιπὸν ὄρθιος ὀπλίτης ὅπως σὲ γνωστότατα μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς (G. M. A. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, εἰκ. 126, 129, 162, 156, 161, 162). Μνημονεύονται μόνο τὰ πλησιέστερα χρονικῶς πρὸς τὸ ἐδῶ θραῦσμα (πίν. 5β).

Ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμῆμα τῆς στήλης εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ διατυπωθεῖ οἰαδήποτε εἰκασία γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησή της. Σὲ καμιά ἀπὸ τὶς ἀττικὲς

στήλες πού σώζουν τήν παράσταση ὀπλίτου ὀρθίου μέ δόρυ, δέν εἰκονίζεται τὸ ἀριστερό χέρι στήν ἴδια ἀκριβῶς θέση, σέ ὀρθή γωνία δηλαδή, γιά νά συγκριθεῖ ἡ διάπλαση τῶν μυῶν. Στὸ θραῦσμα τὸ ἀνάγλυφο μοιάζει μέ τῆς στήλης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 3071 ἀπὸ τὴ Σταμάτα (Richter, ὁ.π. εἰκ. 129), πού χρονολογεῖται στὰ γύρω ἀπὸ τὸ 530 π.Χ. χρόνια. Ἄν ἡ χρονολόγηση αὐτὴ εἶναι σωστή, τότε τὸ ἀνάγλυφό μας ἀνήκει στήν περίοδο τοῦ πρώτου ναοῦ, τοῦ δεύτερου γνωστοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. Ἀπὸ τὸ μικρὸ θραῦσμα τοῦ γλυπτοῦ μποροῦμε νά εἰποῦμε μόνο ὅτι πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. μεταχειρίστηκαν καὶ στὸν Ραμνούντα τὸν τύπο τῆς στενῆς ἀρχαϊκῆς στήλης μέ τήν παράσταση ὀπλίτου, γνωστῆς ἀπὸ ἄλλους δήμους τῆς Ἀττικῆς.

Ὑστεροαρχαϊκῇ, σχεδὸν πλήρη, ἐρμαϊκῇ στήλῃ εἶναι ἐκείνη πού βρέθηκε στὸν πρόδρομο ναῖσκου στὸ φρούριο (ἀρ. 1036 *Ἔργον* 1991, 3-4).

Ἔργο μικρογλυπτικῆς τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. εἶναι τὸ κεφαλάκι ΕΑΜ 2337 ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνουῦντος, ὕψ. 0.11 μ. Εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὰ ὑπ' ἀριθμ. 1090 καὶ 1097 τοῦ Ραμνουῦντος καὶ ἡ σχέση τους περιορίζεται στὸ μικρὸ μέγεθος.

Τὰ σχέδια τῶν μνημείων

Ὅπως θὰ ἔχουν ἤδη παρατηρήσει οἱ ἀναγνώστες τῶν ἐκθέσεων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνουῦντος, ὀρισμένα μνημεῖα ἀπεικονίζονται μέ νέα σχέδια τῶν ὁποίων ἡ ἐκπόνηση κατέστη ἀναγκαία ἐξ αἰτίας τῆς προόδου τῆς ἐρεύνης.

Στὴν ἐκθεση τούτῃ παρέχω νέα ἀναπαράσταση τοῦ ταφικοῦ περιβάλου τοῦ Ἱεροκλέους (εἰκ. 4, τὴν παλαιὰ ἀναπαράσταση βλ. *ΑΕ* 1979, 40 εἰκ. 17), ἡ ὁποία διαφέρει σέ πολλὰ ἀπὸ τὴν ἤδη δημοσιευμένη. Γιά λόγους ἐνότητος τῆς εἰκονογράφησης τῆς ἀνασκαφῆς ἀκολουθεῖται, κατὰ τὸ δυνατόν, τεχνολογία πού εἶναι σὲ ἀρμονία μέ τῶν παλαιότερων σχεδίων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

Ἡ τοπογράφηση τῆς μεζονος περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1991 συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή μου καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὴ διευθύντρια τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν δρ. E. French. Ἡ ἐργασία συνίσταται στὴν ἀποτύπωση τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαϊότητος ἀνεξαρτήτως ἐποχῆς (τάφων, κτιρίων, δρόμων κλπ.) μὲ τὴ βοήθεια ταχυμέτρου EDM καὶ τῆ σύγχρονη καταγραφὴ ὅλων τῶν στοιχείων τους (εἶδος μνημείου, μορφή, διαστάσεις, προσανατολισμός, διατήρηση, ἀνασκαφικὲς πληροφορίες, βιβλιογραφία κλπ.) σὲ ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων. Ἡ Δ' Ἐφορεία Κλασικῶν καὶ Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων (Ναυπλίου) ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς προϊσταμένης της κυρίας Φ. Παχύγιαννη διευκόλυνε σημαντικὰ τὸ ἔργο μας καὶ ἡ ἀρχαιολόγος τῆς Ἐφορείας κυρία Ἐ. Παλαιολόγου, ἡ ὁποία τὸ παρακολούθησε μᾶς ὑπέδειξε καὶ πρόσφατες ἀνακαλύψεις της οἱ ὁποῖες προστέθηκαν στὸν κατάλογο¹.

Ἡ ἐργασία ἄρχισε τὴν 6η Ἰουλίου καὶ διήρκεσε ὡς τὴν 8η Αὐγούστου 1992. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ συμπληρώθηκε ἡ τοπογράφηση ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς πρὸς Β τῆς σύγχρονης ὁδοῦ Φιχτιῶν - Μυκηνῶν καὶ σημειώθηκαν ὅλες οἱ ἐνδείξεις ὑπάρξεως ἀρχαίων δρόμων, μυκηναϊκῶν καὶ μεταγενεστέρων πρὸς Β καὶ πρὸς Α τῶν Μυκηνῶν. Ἀπὸ αὐτοὺς ἄλλους εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ὁ B. Steffen², ἄλλοι εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ καὶ παρακολουθηθεῖ ἀργότερα καὶ μερικὰ συμπληρωματικὰ τμήματα ἀνιχνεύτηκαν καὶ ἐπισημάνθηκαν ἀπὸ τὰ

1. Στὴν τοπογράφηση ἔλαβαν μέρος ὁ τοπογράφος Dr Arzen Gideon μὲ βοηθὸ τὸν φοιτητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Manchester M. Southate, ἡ ἀρχιτέκτων κυρία A. Kabdebo, ὁ καθηγητὴς τοῦ West Sussex College κ. John Lavery καὶ οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες Anton Jansen, Kim Shelton καὶ H. Dierckx τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πεννσυλβανίας, Jan Verstraete τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leuven καὶ Χλόη Ντόντου, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cardiff.

2. *Karten von Mykenai* (Berlin 1884).

μέλη τοῦ συνεργείου Α. Jansen καὶ J. Lavery. Συνολικά ἔχουν ἀποτυπωθεῖ καὶ καταγραφεῖ ἑκατὸν σαράντα σημεῖα τοῦ ὁδικοῦ δικτύου καὶ διακόσια δέκα ἄλλα μνημεῖα πάσης φύσεως, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρειάστηκε νὰ καθαριστοῦν ἀπὸ τὰ χρώματα καὶ τὴ φυτεία πού τὰ εἶχε σκεπάσει. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἐντοπίστηκαν καὶ ταυτίστηκαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν ἀνασκαφῶν Τσουντα, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπῆρχαν ἀκριβεῖς πληροφορίες. Σημειώθηκε ἐπίσης καὶ ἡ θέση κιβωτιόσχημου τάφου τοῦ θου αἰ. π.Χ., τὸν ὁποῖον ἀνακάλυψε στοὺς πρόποδες τῆς Σάρας μηχανικὸς ἐκσκαφέας καὶ καθάρισε συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας.

Προκειμένου νὰ συμπληρωθεῖ ὁ ἀρχαιολογικὸς χάρτης τῆς περιοχῆς μένει νὰ ἐξεταστεῖ ἡ πρὸς Ν τῆς ὁδοῦ ἑκταση ὅπου τὰ γνωστὰ μνημεῖα εἶναι λιγότερα, ἀλλὰ ὅχι λιγότερο σπουδαῖα.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

3. ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 7 - 16)

Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ 1992 οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων κτιρίων σύμφωνα μὲ τὶς ἐγκεκριμένες μελέτες τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἰ. Μαυρομματίδη καὶ μὲ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψή του. Παράλληλα συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν Καββαδία ἢ συμπλήρωσης τῆς ἔρευνας στὰ ἤδη ἀνεσκαμμένα ἀπὸ αὐτὸν καὶ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους κτίρια, γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν μελετῶν συντήρησης καὶ γιὰ τὴν ἀπάντηση προβλημάτων ποὺ προκύπτουν κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευσή¹.

Ὁ χώρος τῆς Σκανῆς

Στὸ συγκρότημα τῆς Σκανῆς ὁλοκληρώθηκε κατὰ τὸ 1992 ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μελέτης ἀποκατάστασης τῶν χώρων τοῦ λουτροῦ (Ο καὶ Π), ποὺ συνορεύουν μὲ τὸ ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων² στὰ ΝΔ του. Συντηρήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν μερικῶς τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ τῶν σωζομένων τοξωτῶν ὀροφῶν (πίν. 7α), κυρίως ὅμως στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο χώρων ἀποκαταστάθηκαν τὰ τμήματα τῶν τοίχων, τῶν ὁποίων ἡ κατάρρευση ἀπειλοῦσε τὴ στερεότητα τοῦ ἐρειπίου. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, τεμάχια ὀπτοπλίνθων καὶ κουρασάνι, καθὼς καὶ πώρινα μέλη ἀπὸ παλαιότερα κτίρια σὲ κρίσιμά τους σημεῖα. Τὸ 1992 κατασκευάσθηκαν μὲ βάση τὰ ἀποτυπώματα τῶν ἐλλειπόντων μελῶν καὶ τοποθετήθηκαν στὶς θέσεις τους: α) οἱ πώρινες παραστάδες καὶ τὸ ἀνώφλι (ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικὸ) τῆς θύρας ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ κυρίως δωμάτιο τοῦ λουτροῦ (Ο) στὸν κυκλικὸ

1. Στὶς ἐργασίες αὐτές, ποὺ ἐνισχύθηκαν καὶ πάλι οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸ Νομαρχιακὸ Ταμεῖο Ἀργολίδας, ἔλαβαν μέρος ἡ ἀρχαιολόγος Εἰρ. Ψαρρᾶ καὶ οἱ φοιτήτριες τῆς ἀρχαιο-λογίας Ἑλ. Καρακίτσου καὶ Σοφ. Διαμαντοπούλου.

2. ΠΑΕ 1989, 50-53.

χώρο μὲ τὸ περιρραντήριο (Π)³ (πίν. 7β), β) ἡ παραστάδα τῆς ἐσωτερικῆς πρόσοψης τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου ἀπὸ τὸν χώρο Ξ πρὸς τὸ λουτρό (πίν. 8α) καὶ γ) δύο πωρόλιθοι στὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα τοῦ κυκλικοῦ χώρου Π δεξιὰ ἀπὸ τὴν πόρτα γι' αὐτὸν ποὺ μπαίνει (πίν. 8β). Γύρω ἀπὸ τοὺς λίθους αὐτούς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν τοίχων ὅπου εἶχαν σχηματισθεῖ διαμπερὴ κενὰ ἢ κοιλότητες ἀποκαταστάθηκε μὲ τὸ παραδοσιακὸ ὕλικὸ ἡ τοιχοποιία, ἐνῶ στὶς ὑπόλοιπες, ὑγιέστερες ἐπιφάνειες ἐγινε ἀπλῶς ἀρμολόγημα⁴. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὶς ἐργασίες ἀποκατάστασης ἐγιναν στὸν χώρο Ο, στὸ σημεῖο ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ ΝΔ γωνία τῆς λεκάνης τοῦ λουτροῦ, ὅπου τὸ δάπεδο εἶχε ὑποχωρήσει⁵, καὶ στὴ βάση τῆς παρακείμενης παραστάδας ποὺ ἀποκαταστάθηκε, συμπληρωματικὲς παρτηρήσεις γιὰ τὸν ἀγωγό, ὁ ὁποῖος παρελάμβανε τὰ βρώμικα νερὰ ἀπὸ τὸν διπλάνο σηκό τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ λουτρό καὶ τὰ ὀδηγοῦσε, κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν χώρων Μ, Λ καὶ Κ, ἔξω ἀπὸ τὴ σκανὰ καὶ κατόπιν, κάτω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο, στὴ βόρεια κατωφέρεια τοῦ ὑψώματος.

Στοὺς χώρους Ι, Η καὶ Δ ὁ ἤδη συντηρημένος τοῖχος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὑψώθηκε ἀπὸ 60 μέχρι 20 ἐκ. γιὰ νὰ ἐμποδιστοῦν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, ποὺ παρατηρήθηκε ὅτι κυλώντας ἀπὸ τὴν κατωφέρεια στὰ ἀνατολικά κατέστρεφαν μὲ γοργὸ ρυθμὸ τὶς συντηρημένες ἐπιφάνειες (πίν. 9α-β). Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὕτη ἀποκαταστάθηκε στὴ ΝΑ γωνία τοῦ σηκοῦ τῶν Αἰγυπτίων ἡ γένεση τοῦ τόξου τῆς θολωτῆς ὀροφῆς (πίν. 9β) καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ προσθίου τμήματος τοῦ τριμεροῦς θρανίου γιὰ τὰ ἀγάλματα (πίν. 9β).

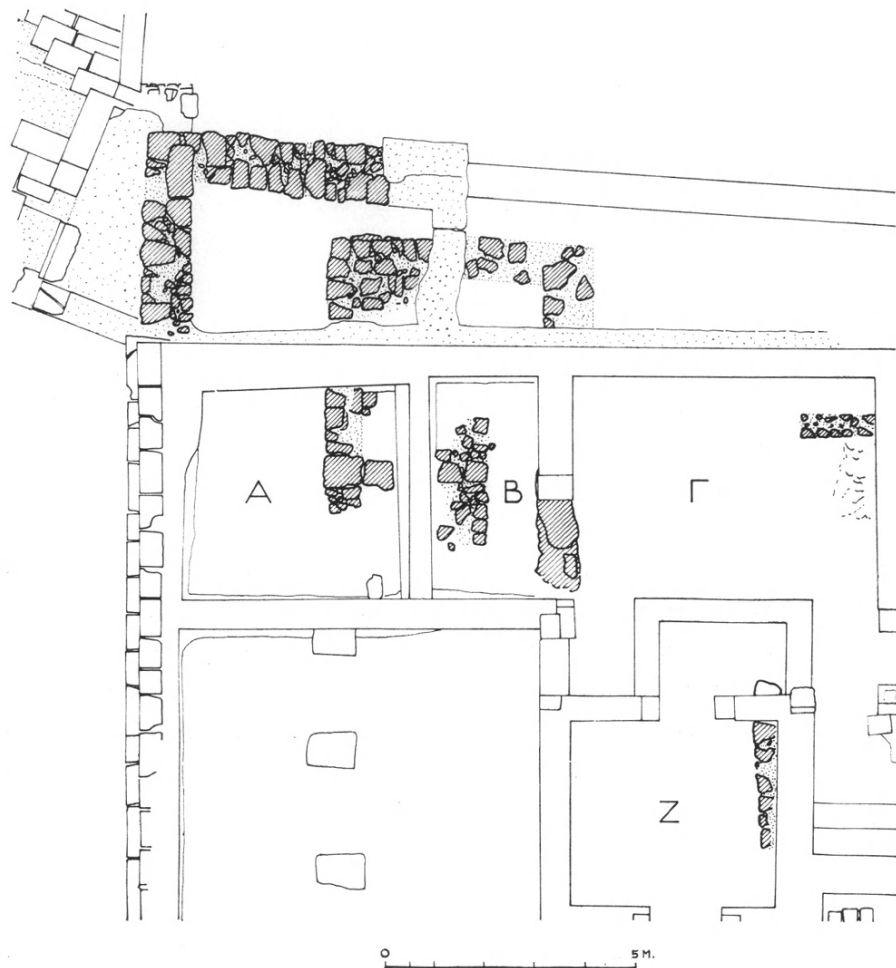
Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες συντήρησης προχώρησε στὴ σκανὰ ὁ καθαρισμὸς στοὺς χώρους Ηβ, Α καὶ Β στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ συγκροτήματος. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν ἐγινε προσπάθεια νὰ ἀποσαφηνισθοῦν τὰ σωζόμενα στὴν περιοχὴ κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τῶν ρωμαϊκῶν δαπέδων λείψανα ἰσχυροῦ κλασικοῦ ἢ πρώιμου ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος⁶ (εἰκ. 1) : 'Ολόκληρη ἡ ΒΑ γωνία τῆς ρωμαϊκῆς σκανᾶς ἐδράσθηκε σὲ ἰσχυροὺς προγενέστε-

3. ΠΑΕ 1990, 48. V. LAMBRINOUDAKIS, L'eau médicale à Epidaure, *Colloque «L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec»* (Paris 1992) 111.

4. ΠΑΕ 1987, 65-67· ΠΑΕ 1989, 50.

5. Πρβ. ΠΑΕ 1990, 48.

6. ΠΑΕ 1990, 47.

Εἰχ. 1. Λείψανα ἐλληνιστικῶν κτιρίων κάτω ἀπὸ τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ συγκροτήματος τῆς σκανῆς.

ρους τοίχους, οἱ ὅποιοι συγκρατοῦσαν στὸ ἀπότομα κατερχόμενο αὐτὸ σημεῖο τὸ ἔδαφος στὸ ἐπίπεδο τῆς ἡρεμῆς περιοχῆς πάνω στὴν ὁποία ἀπλώθηκε τὸ ὑπόλοιπο συγκρότημα (πίν. 10α). Τὰ ἐγγεγραμμένα στὴ γωνία ποὺ σχηματίζουν οἱ παλαιότεροι αὐτοὶ τοῖχοι, σύγχρονά τους καὶ ἐξίσου ἰσχυρὰ θεμέλια (πίν. 10β) ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν συνδέονταν στὰ ΒΑ μὲ αὐτοὺς⁷ καὶ ὅτι σχημάτιζαν ἕναν παραλληλόγραμμο χῶρο, ποὺ ἡ ἀνατολική πλευρά του ἔτρεχε κάτω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου Γ τῆς σκανᾶς καὶ ποὺ πιθανῶς διέθετε ἀνοιγμα πρὸς Ν στὴ ΝΑ του γωνία (πίν. 11α). 'Η ἐπίχωση ποὺ συγκρατοῦσαν οἱ προγενέστεροι τοῖχοι τῆς ΒΔ γωνίας, μέσα στὴν ὁποία ἐγκαταστάθηκε τὸ πρὸς αὐτοὺς τμήμα τῶν συγχρόνων τους θεμελίων (πίν. 11β καὶ 12α), βρέθηκε ἰδιαίτερος συμπαγῆς καὶ γεμάτη ἀπὸ μεγάλες πέτρες, ὥστε νὰ εἶναι στερεά, καὶ χρονολογήθηκε ἀπὸ τὰ εὐρήματα στὸν 4ο π.Χ. αἰ. 'Η ἐντύπωση ποὺ δίδεται ἀπὸ τὰ λείψανα αὐτὰ στὸν μελετητή, λόγω τῆς ἀνωτέρω ἐπίχωσης, ποὺ πρὸς τὰ ΝΑ σβήνει πρὸς τὸν ἀνερχόμενο μαλακὸ βράχο, καὶ λόγω τῆς ἰσχυρότερης — ἢ ἀπλῶς στὸ χαμηλότερο αὐτὸ σημεῖο σωζόμενης; — κατασκευῆς τῶν τοίχων στὰ ΒΑ, εἶναι ὅτι τὸ προγενέστερο, ὕστερο κλασικὸ ἢ πρῶιμο ἐλληνιστικὸ κτίριο στὸ ὁποῖο ἀνῆκαν ἀναπτύχθηκε σὲ περισσότερα ἐπίπεδα στὴν ἀμέσως ἀνατολικὰ τῆς κλασικῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ ὁμαλὴ πλαγιά. Τὸ κτίριο αὐτὸ πρέπει ἐξάλλου νὰ ἦταν ἀφενὸς ἀρκετὰ μεγάλο, ἀν λάβει κανεὶς ὑπόψη του καὶ ἄλλα λείψανα θεμελίων, ἰδιαίτερα ἀσαφὴ λόγω τῆς σὲ μεγαλύτερο βάθος ἰσοπέδωσης γιὰ τὴ σκανὰ στὸ ἀνερχόμενο πρὸς τὰ ΝΑ ἔδαφος (τμήματα θεμελίων παρὰ τὸν ἀνατολικὸ καὶ ἐγκάρσια κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ χώρου Ζ τῆς σκανᾶς⁸, παρὰ τὸν βόρειο τοῖχο στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου Γ⁹, πιθανῶς συνανήκει καὶ τὸ θεμέλιο ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράσθηκε τὸ ἀρχικὸ κλιμακοστάσιο στὸν χῶρο Δ τῆς σκανᾶς¹⁰), καὶ ἀφετέρου νὰ περιεῖχε βαριὰ καὶ μεγάλα σὲ ὕψος τμήματα (πρβ. τὰ βαριὰ θεμέλια καὶ τὸ ὑπόστρωμά τους στὰ ΒΔ). Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὰ λείψανα αὐτὰ ἀνήκουν στὸ συγκρότημα

7. "Ὅπως δηλώνεται στὸ σχέδιο ποὺ δημοσίευσε ὁ HILLER VON GAERTRINGEN, *IG* IV² 1, πίν. 3, «secundum Kabbadium».

8. *ΠΑΕ* 1990, 47, πίν. 88.

9. 'Αποτυπώθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1990, βλ. προηγουμένη σημείωση καὶ ἐδῶ τὴν εἰκόνα 1.

10. *ΠΑΕ* 1990, 45-46.

τῶν ἐπὶ *Κυνὸς σκανάματων* ποὺ ἀναφέρουν οἱ οἰκοδομικὲς ἐπιγραφές *IG IV² 1, 109* καὶ *SEG XV, 207¹¹*, στὸ ὁποῖο μαρτυροῦνται *νακόρειον, παστὰς¹², κλεισία καὶ πύργοι*.

Ὁ καθαρισμὸς προχώρησε κατὰ τὸ 1992 καὶ στοὺς χώρους τῆς σκανᾶς ποὺ ἐκτείνονταν ψηλότερα στὴ βραχῶδη ἀνωφέρεια τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ ἀνατολικά, σχηματίζοντας τὴ ΒΑ γωνία τοῦ συγκροτήματος. Πάνω ἀπὸ τὸν χῶρο Δ, στὰ ἀνατολικά του, σχηματίζονταν ὁ χῶρος Ρ (πίν. 12β), ὁ ὁποῖος εἶχε ἐρευνηθεῖ ἀτελῶς ἀπὸ τὸν Καββαδία¹³. Ἀποδείχθηκε ὅτι εἶχε ἐξοικονομηθεῖ κατὰ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα του μέσα στὸν ἀπότομα ἀνερχόμενο πρὸς τὰ ἐκεῖ μαλακὸ βράχο καὶ ὅτι ἡ ἀνατολική του πλευρὰ σχηματίζονταν στὸ κατώτερο τμήμα ἀπὸ τὸ κόψιμο στὸν βράχο καὶ συνεχιζόταν ψηλότερα μὲ λιθοδομή. Ἦδη τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀλλὰ καὶ τὸ κλιμακοστάσιο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια πλευρὰ του δείχνουν ὅτι ὁ χῶρος Ρ (διαστ. 5.40 μ. [Α-Δ] καὶ 3.40 μ. [Β-Ν]) ἦταν χαμηλὸς καὶ ἡμιυπόγειος μὲ πρόσβαση ἀπὸ τὰ νότια κάτω ἀπὸ τὸ κλιμακοστάσιο.

11. Πρβ. Α. BURFORD, *The Greek Temple-Builders at Epidaurus* (1969) 77-79.

12. Ἡ ἀποψη τῆς BURFORD, ὅ.π. 78, ὅτι τὰ σκανάματα δὲν βρίσκονταν ὅπου καὶ ἡ μεταγενέστερη σκανά, ὅπως σκέφθηκε ὁ Καββαδίας, ἀλλὰ «στὶς χαμηλότερες πλαγιὲς τοῦ βουνοῦ στὰ ΒΑ τοῦ ἱεροῦ (τοῦ Ἀσκληπιοῦ)», δὲν φαίνεται πιθανή γιὰ δύο λόγους: Πρῶτον διότι στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἔπρεπε τὸ ἱερὸ ὄρος *Κύων/Κυνόρτιον* νὰ μὴν εἶναι τὰ ὑψώματα πάνω στὰ ὁποῖα ἰδρύθηκε τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, ἀλλὰ ὁ πρὸς τὰ ΒΔ τοὺς μεγαλύτερος ὄρεινὸς ὄγκος, ποὺ μέχρι σήμερα δὲν ἔδωσε ἔχνη ἀρχαίων κατασκευῶν. Καὶ δεύτερον ἐπειδὴ ὅλες οἱ ἀναφερόμενες στὸ κείμενο *IG IV² 1, 109* δαπάνες φαίνονται νὰ ἀφοροῦν σὲ ἔργα ποὺ ἔγιναν περὶ τὰ *Κυνὸς σκανάματα*: Στὸ μακρότατο κείμενο τῶν 356 στίχων δύο μόνο περιπτώσεις εἶναι ἀσφὲς ἂν συνδέονται τοπικά, ἡ *παστὰς ἡ ἐπ' Ἀπόλλωνος*, II, 122, καὶ ἡ *ἰππόστασις ἡ ἐν τῷ ἱερῷ*, III, 98. Ἐὰν καὶ γιὰ τὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ἡ ἀσάφεια κριθεῖ ὑπὲρ τῆς σχέσης μὲ τὰ σκανάματα, ποὺ εὐνοεῖ ἡ στατιστικὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ κειμένου αὐτοῦ, τότε ἡ *παστὰς* καὶ τὰ σκανάματα ἦταν στὴν ἴδια περιοχὴ, ποὺ ἦταν ἡ περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Μιὰ ἄλλη ἀπαραίτητη παρατήρηση εἶναι ὅτι ἡ *παστὰς* δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ βόρεια στοὰ πάνω στὸ μεγάλο ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπως εἶπε ὁ Καββαδίας καὶ δέχθηκε καὶ ἡ Burford: Μπροστὰ τῆς δὲν βρέθηκε κανένας ἀγωγός, ἐνῶ σαφῶς στὴν ἐπιγραφὴ γίνεται λόγος γιὰ τὸν *ὀχετὸν τὸν πρὸ τᾶς παστάδος τᾶς παρ' Ἀπόλλωνα*, ὁ ὁποῖος μπορεῖ μόνο νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν μεγάλο ἀγωγὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ σκανά (*IAE* 1974, 93, *IAE* 1989, 48, *IAE* 1991, 73). Ἔτσι ὁ ὄρος *παστὰς* ἐδῶ μπορεῖ νὰ μὴ δηλώνει τὸ προστώο, τὴ στοὰ, ἀλλὰ ἕναν πρόστυλο χῶρο.

13. Βλ. τὸ σχέδιο ποὺ ἀναφέρεται στὴ σημ. 7.

‘Ο νότιος τοῖχος τοῦ Ρ ἐπεκτεινόταν πέρα τῆς γωνίας μὲ τὸν ἀνατολικὸ περὶ τὸ 1 μ. πρὸς τὴν ἀνωφέρεια, λειτουργώντας ἐδῶ προφανῶς ὡς ἀνάλημμα. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴ γνώση τῆς μορφῆς καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ συγκροτήματος τῆς σκαλῆς εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν γιὰ τοὺς χώρους νότια τοῦ Ρ: ‘Ο μακρὸς διάδρομος (Τ) πίσω (ἀνατολικά) ἀπὸ τὸ λουτρὸ (Ο), τὸν σηκὸ τῶν Αἰγυπτίων (Ι) καὶ τὸν χώρο Η ποὺ σημείωσε ἤδη ὁ Καββαδίας¹⁴, ἀποδείχθηκε ὅτι βρισκόταν σὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο, λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν χώρων αὐτῶν καὶ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸν προθάλαμο τοῦ λουτροῦ (Ο) στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῶν χώρων Υ καὶ Ρ μὲ μία κλίμακα ἀπὸ ὀπτοπλίνθους (πίν. 13α). Τὸ κεφαλόσκαλο αὐτῆς τῆς κλίμακας συναντοῦσε ἡ ἐξοδος πρὸς τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἀπὸ τὸ κλιμακοστάσιο τοῦ χώρου Δ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἕνα νέο κλιμακοστάσιο πάνω ἀπὸ τὸν χώρο Υ στὰ νότια τοῦ Ρ (πίν. 13β) ὀδηγοῦσε σὲ ἕνα ἀκόμη ἀνώτερο ἐπίπεδο, προφανῶς αὐτὸ τοῦ ὀρόφου τοῦ Ρ. Ἐτσι ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ συγκροτήματος τῆς σκαλῆς ἐνεφάνιζε ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ κλιμακωτῇ, πιθανότατα, ὅψη ἰσογείου καὶ δύο ὀρόφων. Σὲ τὴ ὕψος ἔφθανε ὁ ἐπιμήκης βοηθητικὸς χώρος Μ, ποὺ ἦταν προσιτὸς μόνο ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρό-πυλο (ἱππόστασις;) δὲν γνωρίζουμε, τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι ἦταν ἰσόγειος.

Κλασικὸς βωμὸς

Γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης ἀποκαταστάσεως τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ κρίθηκε ἀναγκαῖα ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον τὸ θεμέλιο τῆς βόρειας πρὸς τὴν κατωφέρεια πλευρᾶς του ἦταν σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος του ἐνισχυμένο μὲ προεξοχὴ τῶν τριῶν κατωτέρων δόμων του, ὅπως διαπιστώθηκε μὲ παλαιότερη τομὴ στὴ ΒΑ τοῦ γωνία¹⁵. Μὲ αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἐγίνε τομὴ στὴ ΒΔ γωνία τῆς θεμελίωσης, ὅπου καὶ διαπιστώθηκε ἡ ἐνίσχυση ὁλόκληρης τῆς πλευρᾶς (πίν. 14α). Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι ἡ ἐνισχυμένη αὐτὴ θεμελίωση πάτησε ἐπάνω σὲ ἐπίχωση ποὺ ἔπεσε τὸν 4ο π.Χ. αἰ., λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ βωμοῦ. Ἐτσι ἡ ἐνίσχυση θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀπλῶς ὡς μέτρο ποὺ ἀποσκοποῦσε νὰ ἀντισταθμίσει τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴν ἔδραση πάνω σὲ μαλακὰ χρώματα στὴν

14. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

15. ΠΑΕ 1988, 23-24.

κατωφέρεια, ἀφοῦ μάλιστα περιορίζεται σέ δόμους θεμελίων πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηρίας τοῦ βωμοῦ. Συγχρόνως ὅμως ἀποτελεῖ ἀσθενὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ βαρύτερης κατασκευῆς στὸ βόρειο τμήμα τοῦ βωμοῦ. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς τετρακιονίου θριγκώματος πάνω ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτὸ συγκεντρώθηκαν σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους¹⁶.

Ὁ περίβολος τοῦ λόφου

Στὰ δυτικὰ τοῦ μυκηναϊκοῦ τελετουργικοῦ ἀνδρόρου ποὺ μετατράπηκε κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους σὲ ὑπαίθριο τέμενος¹⁷, ἀναζητήθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ἐλληνιστικοῦ πώρινου καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ χυτοῦ περιβόλου, ποὺ προστάτευαν τὸν λατρευτικὸ χῶρο ἀπὸ τὰ χῶματα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου¹⁸. Οἱ περίβολοι αὐτοὶ βρέθηκαν νὰ συνεχίζονται ἐπὶ 8.40 μ. πέραν ἀπὸ τὸ ἄνδρo, μὲ ἐλαφρὴ κάμψη πρὸς τὰ νότια (πλν. 14β). Προφανῶς στὸ σημεῖο περὶπου αὐτὸ διακόπτονταν, ἀφήνοντας τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ἐγκαταστάσεις καὶ δὲν εἶχε γίνεи ἰσοπέδωση, ἐλεύθερη. Στὸ μέσον αὐτῆς τῆς πλευρᾶς ἐγίνε тоμή γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀνωτέρω συμπεράσματος, ἡ ὁποία σὲ μικρὸ βάθος ἀποκάλυψε τὸν μαλακὸ βράχο.

ΝΑ συγκρότημα λουτρῶν

Στὰ νότια τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα στὸ νοτιοανατολικὸ συγκρότημα τῶν λουτρῶν, τοῦ ὁποίου τὸ δυτικὸ μόνo τμήμα εἶχε ἀποκαλύψει ὁ Καβαδιάς, χωρὶς νὰ φθάσει στὴν ἐρμηνεία του¹⁹. Τὸ συγκρότημα αὐτὸ ἐγκαταστάθηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ —ἰσχυρὰ ἀνυψωμένου μετὰ τὴν κατασκευὴ στὴ βόρειά του πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς— αὐχένα, ποὺ ἔνωε τὸν πρόβουνο πάνω στὸν ὁποῖο ἀναπτύχθηκε τὸ ἱερὸ μὲ τὸν κύριο ὄγκο τοῦ Κυνορτίου. Στὴ θέση αὕτὴ ἐκμεταλλεύθηκε τὴν κατωφέρεια γιὰ τὴν ἐξοικονόμηση τοῦ ἐπιπέδου τῶν ὑποκαύστων, ἐνῶ στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο πρὸς τὴ δεξαμενὴ κατασκευάσθηκαν οἱ χῶροι τοῦ κυρίως λουτροῦ²⁰. Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσα

16. Βλ. προηγ. σημ. καὶ ΠΑΕ 1981, 160-179.

17. ΠΑΕ 1981, 179-180. ΠΑΕ 1987, 52-58. ΠΑΕ 1988, 21-23.

18. ΠΑΕ 1989, 54 καὶ 55.

19. Βλ. τὸ σχέδιο ποὺ ἀναφέρεται ἀνωτ., στὴ σημ. 7.

20. ΠΑΕ 1990, 49. 1991, 75-78 καὶ εἰκ. 1.

ἦταν ἡ περαιτέρω ἔρευνα τοῦ συστήματος ἐφοδιασμοῦ μὲ νερὸ τῶν λουτρῶν ποὺ λειτουργοῦσε στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ συγκροτήματος (πίν. 15α-β). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ καθιζήσεως Λ ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ ΝΑ γωνία (πίν. 12α)²¹ ἄλλη μία (Ν), μεγαλύτερη (2.5×3 μ.) δεξαμενὴ καθιζήσεως (χωρὶς ὅπῃ ἀπορροῆς στὸ σωζόμενο κατώτερο τμῆμα της) βρέθηκε ὑψηλότερα, στὴν ὁποία διατηρήθηκε πολὺ καλὰ τὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (πίν. 15α). Ἀνάμεσά τους μεσο-λαβεῖ ἓνας ἐπιμήκης χώρος (Μ) μήκους 12 μ., μὲ αὐξομειούμενο πλάτος (1.80 - 3.20 μ.), ἔτσι ὥστε μὲ τὴν εὐθύγραμμη ἐξωτερικὴ του πλευρὰ νὰ ἀπορροφᾷ τὴν καμπύλη μεσοτοιχία μὲ τοὺς χώρους τοῦ κυρίως λουτροῦ. Ὁ ἐσωτερικὸς, δυτικὸς πάντως τοῖχος τοῦ χώρου αὐτοῦ συνεχίζεται καὶ πέραν τῆς δεξαμενῆς Ν, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι προσκολλήθηκε σὲ αὐτόν, ἀφοῦ διαθέτει δικό της δυτικὸ τοῖχο καὶ ἀνατολικὰ ἡ γωνία της ἐξέχει ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἐπιμήκους χώρου Μ. Ὁ χώρος στὴ γωνία ποὺ σχηματίζουν ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς Ν καὶ ἡ συνέχεια τοῦ μακροῦ δυτικοῦ τοίχου βρέθηκε γεμάτος μὲ πέτρες καὶ τὸ ἴδιο συμπαγὲς μπάζωμα παρατηρήθηκε καὶ στὰ νότια τῆς δεξαμενῆς σὲ ἓνα τμῆμα 2 μ. τοῦ χώρου Μ τὸ ὁποῖο ὀρίζεται ἀπὸ ἐγκάρσιο θεμέλιο. Τὸ περιβάλλον αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς πρόνοια στερεώσεως τοῦ ἐδάφους γύρω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ. Ἀπὸ τὸν ἐπιμήκη χώρο περνοῦσαν ἀσφαλῶς οἱ ἀγωγοὶ ποὺ διοχέτευαν τὸ νερὸ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ Ν στὴ δεξαμενὴ Λ. Τὸ νερὸ στὴ δεξαμενὴ Ν ἐρχόταν ἀπὸ τὰ ΒΑ μὲ ἓναν κτιστὸ ἀγωγὸ ἐσωτερικοῦ πλάτους περ. 60 ἐκ., ποὺ ἔφθανε τὴ δεξαμενὴ στὴ ΒΑ της γωνία. Ἡ δὲ ἡ κατεύθυνση τοῦ ἐπιμήκους χώρου καὶ τῆς συνέχειάς του μὲ τὴ δεξαμενὴ Ν, κυρίως ὅμως τοῦ ἀγωγοῦ Ο ποὺ στρέφεται ἀκόμη ἀνατολικότερα πρὸς τὸν κύριο ὅγκο τοῦ Κυνορτίου, καθιστοῦν τὴν πιθανότητα συνέχειας τοῦ συγκροτήματος τῶν λουτρῶν μὲ τὸ συγκρότημα τῆς σκανᾶς καὶ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου πολὺ μικρή. Ἡ κεραμεικὴ, ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς Ν κυρίως, ἐπιβεβαιώνει τὴ χρῆση τῆς ἐγκατάστασης ἀπὸ τὸν 2ο μέχρι τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. καὶ τὴν παράταση τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας μέχρι τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

21. ΠΑΕ 1991, 78, ὅπου ἀναφέρεται ἀπλῶς ὡς δεξαμενὴ Λ.

Λοιπές ἐργασίες

Κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1992 ταυτίσθηκε ἀκόμη καὶ ἐπανατοποθετήθηκε τὸ ἀσβεστολιθικὸ κατώφλι τῆς θύρας πρὸς τὸν ἀνατολικὸ πλευρικὸ χῶρο τοῦ νυμφαίου (πίν. 16) καὶ συντηρήθηκαν ὀρισμένα τμήματα τῶν θεμελίων τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, στὰ ὅποια τὰ παλαιότερα μέτρα (πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση τῆς νεώτερης ἐμπειρίας) εἶχαν ἐν μέρει ἀστοχήσει. Ὁ Ἰ. Μαυρομματίδης περισυνέλεξε κοντὰ σὲ πηγάδι μὲ ἀρχαῖο ὕλικό, ποὺ βρίσκεται σὲ κτῆμα στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου ὁ ὅποιος ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν ὁδὸ Λυγουριοῦ - Ναυπλίου πρὸς τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πυραμίδας²², τεμάχιο ἐνεπίγραφου λίθου πάνω στὴν ἀδρὴ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου διακρίνονται τὰ γράμματα: *Καλλίστρατ[ος- -] / Δαμ[έ]ω δεκάτ[αν- -]*.

B. K. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

22. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πανσάνιον Ἑλλάδος Περιήγησις. Κορινθιακὰ-Λακωνικά* (1976), σ. 193.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΛΑΟΥΣ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 17 - 19)

Συνεχίστηκε για πέμπτη ανασκαφική περίοδο ή έρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Κλάους καὶ γιὰ δέκατη τῆς Καλλιθέας-Πατρῶν ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ χρηματοδότηση αὐτῆς καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν ὡς ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἡ λέκτωρ Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ. Λίτσα Κοντορλῆ-Παπαδοπούλου, οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολογίας Ἰ. Μόσχος, Ἐ. Σερβετοπούλου, Ἐ. Σαράντη, Σ. Κασκαντίρη καὶ ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τομέα τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Τμήματος Ἱστορίας τοῦ Ἰόνιου Πανεπιστημίου γιὰ ἐκπαίδευση.

Κλάους

Στὸ Κλάους (θέση «Κούκουρα»), ΝΑ τοῦ ἐργοστασίου οἰνοποιίας Achaia-Claus, ἐρευνήθηκαν τέσσερις βυθισμένοι, ἀλλὰ ἀσύλητοι λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι (Λ, Μ1, Μ2, Ν) (πίν. 17α).

Τάφος Α

Τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἀκανόνιστου κυκλικοῦ σχήματος θαλάμου (διαστ. 2.85×3 μ.) καὶ τμήμα τοῦ κατηφορικοῦ δρόμου τοῦ τάφου εἶχαν καταστραφεῖ (ὅπως καὶ τῶν ἀνασκαφέντων πέρυσι) ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα (μπουλντόζα) κατὰ τὴ διάνοιξη πρὸ ἐτῶν δρόμου στὴ θέση αὐτή. Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου κλεινόταν μὲ ἰσχυρὴ ξηρολιθιά ἀπὸ ἀκανόνιστες καὶ ἀτάκτως τοποθετημένες πέτρες, ἐνῶ τὸν θάλαμο διέσχιζε κατὰ μῆκος τοῦ πρόσθιου τοιχώματος πήλινος ἀποστραγγιστικὸς(;) ἀγωγός, πιθανότατα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων¹. Στὸ

1. Χρονολογεῖται μὲ ἐπιφύλαξη στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἐπεὶδὴ στὴ συνέχειά του πρὸς Ν παρακάμπτει τὸν θάλαμο τοῦ γειτονικοῦ τάφου Μ1, στοιχεῖο ποὺ ὑποδηλώνει γνώση

δυτικό τμήμα τοῦ θαλάμου ὑπῆρχε ἀβαθής, ἀκανονίστου ὠοειδοῦς σχήματος, λάκκος (διαστ. $0.92 \times 0.70 \times 0.24$ μ.) με δύο μεγάλες καλυπτήριες πλάκες².

Ὁ τάφος περιεῖχε τέσσερις ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δύο ἦταν πρωτογενεῖς (Α, Β) καὶ δύο δευτερογενεῖς (Γ, Δ). Εἰδικότερα, ἡ ταφή Α, ἐλλιπῆς κατὰ τὴ λεκάνη καὶ τὰ κάτω ἄκρα (εἶχαν ἀποκοπεῖ κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ) με προσανατολισμὸ Α-Δ, εἶχε τοποθετηθεῖ στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ δαπέδου σὲ ὑπτία στάση καὶ πιθανότατα εἶχε κτερισθεῖ με μία ὀστέινη περόνη, ἐνῶ πλησίον τοῦ κρανίου βρέθηκαν μερικὰ κάρβουνα³. Ἡ ταφή Β, πλησίον τῆς ταφῆς Α, με προσανατολισμὸ Α-ΒΔ καὶ σὲ ὑπτία ὀκλάζουσα στάση εἶχε κτερισθεῖ με ἓνα ληκύθιο καὶ ἓναν ψευδόστομο ἀμφορίσκο, ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ πλησίον τοῦ κρανίου. Νοτίως αὐτῆς τῆς ταφῆς βρέθηκε ὁμάδα ἐπτὰ ἀγγείων (πέντε ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, μία λεκανίδα καὶ ἓνα θήλαστρο), δύο πήλινα ἀμφικωνικά σφονδύλια καὶ ἓνα στεάτινο κωνικό, ἓνα χάλκινο μαχαίρι, χάλκινη περόνη καὶ μικρὸς χάλκινος σιγύνης, κτερίσματα τὰ ὁποῖα μάλλον ἀνήκουν σὲ αὐτὴν τὴν ταφή.

Ἀπὸ τὶς δευτερογενεῖς ταφές, ἡ Γ ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἐπιμελῶς παραμερισμένα ὅστὰ τῶν κάτω ἄκρων (πιθανῶς τὰ ἀποκομμένα τῆς πρωτογενοῦς ταφῆς Α;) στὸ βάθος τοῦ θαλάμου καὶ ἦταν ἀκτέριστη, ἐνῶ ἡ ταφή Δ ἀπὸ ἀτάκτως παραμερισμένα καὶ ριγμένα στὸν ἀβαθὴ λάκκο Ι ὅστὰ⁴ καὶ εἶχε κτερι-

καὶ προσπάθεια προστασίας καὶ τοῦ τάφου τούτου ἀπὸ τὰ ὑπογείως διαρρέοντα ὕδατα. Ὁμοιοὶ ἀγωγοί, πάντως, δὲν εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἄλλα μυκηναϊκά νεκροταφεῖα τοῦ Αἰγιατικοῦ χώρου.

2. Ἡ κατασκευὴ λάκκων γιὰ ταφές ἢ ὀστεοφυλάκια εἶναι γνωστὴ ἀπὸ πολλὰ μυκηναϊκά νεκροταφεῖα (βλ. BLEGEN, *Prosymna*, 246· WACE, *ChT*, 136-7· ΙΑΚΩΒΙΔΗ, *Περατὴ Β*, 14), ἀλλὰ τὸ ἔθιμο παρουσιάζεται με ἰδιαίτερη συχνότητα καὶ ἀρκετὴ ἰδιοτυπία (βαθεῖς πλαιοσκεπεῖς λάκκοι σὲ σειρὲς στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου) στὰ μυκηναϊκά νεκροταφεῖα τῆς Κεφαλονιάς, τῆς Ἡλείας καὶ τῆς Ἀχαΐας. Γιὰ συζήτηση καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. S. KONTORLI-PAPADOPOULOU, *Mycenaean Chamber Tombs: Construction and Burial Customs* (forthcoming in *SIMA*) 291· TH. J. PAPADOPOULOS, *Mycenaean Achaea*, 54 κέ.

3. Τὰ κάρβουνα αὐτὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὑπολείμματα καθαρτῆριος πυρᾶς ἢ καύσεως ἀρωματικῆς οὐσίας (λιβανωτοῦ ἢ φυτοῦ). Πρβ. WACE, *ChT*, 140-1· A. J. PAPADOPOULOS, *Aigion*, 37 κέ. σημ. 1.

4. Ἡ ταφή Δ εἶναι πιθανότατα ἡ πρώτη ταφή τοῦ τάφου, ἀφοῦ τὰ σκελετικά της λεί-

σθεῖ με σπασμένα ἀγγεῖα (τρίωτο σταμνίσκο, κύλικα και ἀλάβαστρο) και δεκαέξι χάντρες ἀπὸ κορναλίνη.

Τάφος Μ1

Ὁ τάφος αὐτὸς ἰσομεγέθης περίπου πρὸς τὸν Α (διαστ. 2.50×3 μ.), εἶχε δρόμο βραχὺ και ἔντονα κατηφορικὸ (μῆκ. 3.38 μ. και πλάτ. 1.37-1.57 μ.) και εἴσοδο φραγμένη με ἰσχυρότατη ἀλλὰ ἀκατάστατη ξηρολιθιά. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δρόμου βρέθηκαν πολλὰ και ἐνδιαφέροντα ὕστρακα ἀνοιχτῶν κυρίως ἀγγείων (κύλικων, σκύφων, κρατήρων και μεγάλων ἀμφορέων). Ὁ πεταλόσχημος θάλαμος εἶχε πλημμυρίσει ἀπὸ νερὰ και σὲ νεώτερους χρόνους εἶχε χρησιμεύσει ὡς βόθρος ἀπορριμμάτων. Εὐτυχῶς δὲν εἶχαν καταστραφεῖ οἱ ταφές και τὰ εὐρήματα, ἀλλὰ εἶχαν ἐπικίνδυνα διαβρωθεῖ. Στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου ἀναγνωρίστηκαν δύο πρωτογενεῖς ταφές (Α, Β) και σωρὸς παραμερισμένων ὀστῶν κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος. Ἡ ταφή Α, ἐλαφρῶς διαταραγμένη και τοποθετημένη στὸ κέντρο τοῦ θαλάμου με προσανατολισμὸ Α-Δ και κτερισμένη με δύο ἀγγεῖα (ψευδόστομο ἀμφορίσκο και ἀπίσχημο πιθαμφορέα), μία λόγχη και ἓνα μαχαίρι, ἔκειτο σὲ ὕπτια ὀκλάζουσα στάση. Ἡ ταφή Β, περισσότερο διαταραγμένη ἀπὸ τὴν Α, λόγω τῆς βίαιης πτώσης τῆς ὀροφῆς, βρέθηκε στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ θαλάμου σὲ θέση παράλληλη και στάση πιθανῶς ὅμοια με τὴν Α και ἦταν κτερισμένη με ἓναν ψευδόστομο ἀμφορίσκο. Οἱ δύο αὐτὲς ταφές εἶναι οἱ τελευταῖες τοῦ τάφου, ἐνῶ οἱ πρωιμότερες παραμερίστηκαν ἀτάκτως στὸ ΒΑ τοίχωμα τοῦ θαλάμου και μερικὰ ἀπὸ τὰ κτερίσματά τους ἀπορρίφθηκαν, ὅπως ὑποδηλώνει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ δρόμου. Ἀνάμεσα στὸν σωρὸ τῶν ὀστῶν βρέθηκαν τμήμα χάλκινου μαχαίριου, δίωτος σταμνίσκος, ἓνα στεατίνο και τρία πῆλινα ἀμφικωνικὰ σφονδύλια, μία σπασμένη και ἐλλιπὲς ἐλεφάντινη χτένα, τμήματα χάλκινης περόνης, περισσότερες ἀπὸ εἴκοσι χάντρες και πλακίδια ἀπὸ ὑαλόμαζα και μία ἀπὸ κορναλίνη.

ψανα εἶχαν σκουπισθεῖ και τοποθετηθεῖ στὸν λάκκο γιὰ νὰ ἐξοικονομηθεῖ χώρος γιὰ τίς ἐπόμενες ταφές. Σὲ αὐτὸ συνηγοροῦν και τὰ πρωιμότερα κτερίσματά της.

Τάφος M2

Ὁ τάφος αὐτὸς εἶχε κοινὸ δρόμο μὲ τὸν M1. Στὸ πέρασ τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος καὶ σὲ ἀπόσταση 0.36 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου M1 ἀνοίχτηκε τὸ στόμιο τοῦ τάφου M2⁵, μὲ λοξὸ ἀνώφλι καὶ ἰσχυρή, ἀλλὰ ἀκατάστατη ξηρολιθιά, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ὁποίας βρέθηκε ἀκριβῶς πίσω της πλαγίως τοποθετημένος καὶ σπασμένος μεγάλος ψευδόστομος ἀμφορέας καὶ ὁ κυκλικὸς θάλαμος βυθισμένος. Ὁ τάφος περιεῖχε μία πρωτογενὴ ταφὴ (Α), τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοιχώματος τοῦ θαλάμου σὲ ὕπτια ὀκλάζουσα στάση μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ, ἀκτέριστη καὶ δύο τουλάχιστον δευτερογενεῖς (Β-Γ), τῶν ὁποίων τὰ λείψανα εἶχαν παραμερισθεῖ ἀτάκτως σὲ σωρὸ κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοιχώματος καὶ ἦταν κτερισμένες μὲ ἓναν τρίωτο πιθαμφορέα, ἓνα τρίωτο κυλινδρικό ἀλάβαστρο καὶ ὄστρακο ἑνὸς ἄλλου καὶ διάσπαρτα ὄστρακα τριῶν ψευδόστομων ἀμφορίσκων.

Τάφος N (πίν. 17β)

Ὁ τάφος αὐτὸς βρέθηκε δυτικὰ καὶ στὴν ἴδια σειρὰ μὲ τὸν τάφο Θ, ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ πέρυσι. Ὁ δρόμος του εἶχε καταστραφεῖ τελείως ἀπὸ τὴν μπουλντόζα καὶ ὁ θάλαμός του κλεινόταν μὲ ξηρολιθιά ἀπὸ ἀκανόνιστες, ἀλλὰ ἐπιμελῶς τοποθετημένες, πλακοειδεῖς πέτρες. Ἡ ὀροφὴ τοῦ πεταλὸσχημου θαλάμου (διαστ. 2.09×1.63 μ.) εἶχε μερικῶς καταρρεῦσει καὶ εἶχε διαταράξει τὶς ταφές ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ τὰ κτερίσματα. Ἀναγνωρίσθηκαν ἑξὶ πρωτογενεῖς ταφές ἐπὶ τοῦ δαπέδου (Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ), κτερισμένες μὲ εἴκοσι ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (δεκαοκτὼ ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, μία μόνωτος πρόχους καὶ ἓνας δίωτος ἀμφορίσκος) καὶ δεκαεπτὰ μικροεργήματα (λίθινα καὶ πήλινα σφονδύλια, χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ κορναλίνη, χάλκινη κυλινδρική λαβὴ ἀγγείου, περόνες χάλκινη καὶ ὀστίνη, χάλκινο μαχαίρι). Ἀπὸ τὶς ταφές αὐτὲς σημαντικὲς εἶναι οἱ Β καὶ Γ, ποὺ πιθανότατα ἀνήκουν σὲ γυ-

5. Θαλαμοειδεῖς τάφοι μὲ παραθάλαμο, ποὺ ἀνοίγεται στὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου, ὅπως ὁ M2, εἶναι σπάνιοι στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, μὲ λίγα δείγματα ἀπὸ τὴ Λακωνία (Ἐπίδαυρο Λιμνερὰ Τ. 1, 2, 3, Ι) καὶ Μεσσηνία (Βολιμιδία-Ἀγγελόπουλου Τ. 9, 7;). Γιά συζήτηση καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. S. KONTORLI-PAPADOPOULOU, *Aegeum* I (1987) 147 κέ. πίν. XLIIa· XLIIIa.

ναίκα σὲ ὕπτια στάση, ἡ ὁποία πέθανε κατὰ τὸν τοκετὸ καὶ θάφτηκε μαζί με τὸ νεογέννητο βρέφος της⁶. Οἱ ταφές Ε, Ζ πιθανότατα εἶναι παιδικές καὶ ἦταν κτερισμένες μὲ τέσσερις ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἓνα δῖωτο ἀμφορίσκο καὶ ἓνα χάλκινο μαχαίρι. Ἡ ταφή Α, στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ θαλάμου ἀνήκει σὲ ἐνήλικα τοποθετημένο σὲ ὕπτια ὀκλάζουσα στάση καὶ κτερισμένο, μὲ ἓναν ψευδόστομο ἀμφορίσκο καὶ μία προχοῖσκη, ἐνῶ ἡ ταφή Δ, στὸ ὀπίσθιο τμήμα τοῦ θαλάμου, ἦταν τοποθετημένη σὲ πλάγια ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση καὶ κτερισμένη μὲ ἓναν ψευδόστομο ἀμφορίσκο, ἓνα ἀμφικωνικὸ σφονδύλι καὶ μία χάλκινη λαβὴ ἀγγείου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς παραπάνω ταφές, βρέθηκαν καὶ δύο ἐπιμήκεις λάκκοι (Ι, ΙΙ, διαστ. $1.32 \times 0.52 \times 0.49$ μ. καὶ $1.57 \times 0.47 \times 0.42$ μ.). Ὁ λάκκος Ι περιεῖχε μία πρωτογενή, ἀκτέριστη ταφή (Η), τοποθετημένη σὲ ὕπτια ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση καὶ διάσπαρτα ὅστὰ μιᾶς καύσης (Θ) στὸ ΝΑ τμήμα του, πὺ προστίθεται στὰ λίγα καὶ σπάνια δείγματα αὐτοῦ τοῦ ταφικοῦ ἐθίμου ἀπὸ τὸν Αἰγαιακὸ χῶρο⁷. Ὁ λάκκος ΙΙ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ μία πρωτογενή ταφή (ταφή Ι), τοποθετημένη σὲ πλάγια ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση καὶ κτερισμένη μὲ ἓνα χάλκινο δρεπανόσχημο μαχαίρι, πλησίον τῶν ὁστῶν τῆς λεκάνης.

Καλλιθέα

Στὴν Καλλιθέα (θέση «Λαγανιδιά») ἐρευνήθηκαν δύο τάφοι (VIII καὶ IX), δυτικὰ καὶ νοτιοδυτικὰ τοῦ θολωτοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου (πίν. 18α).

Τάφος VIII (πίν. 18β, 19)

Στὸν τάφο αὐτὸ (διαστ. 2.13×2.25 μ.), σχήματος κυκλικοῦ, βρέθηκαν ὁκτὼ ταφές τοποθετημένες σὲ δύο ἐπάλληλα στρώματα ἐπίχωσης τοῦ θαλά-

6. "Ομοιες ταφές εἶναι σπανιότατες καὶ γνωστὲς μόνο ἀπὸ τὸν θολωτὸ μυκηναϊκὸ τάφο τῆς Κίπερης-Πάργας καὶ τὸν τύμβο Γ τῆς προϊστορικῆς ἀκρόπολης Ἐφύρας στὴν Ἠπειρο καὶ μεμονωμένους τάφους τῶν νεκροταφείων Πρόσυμνας καὶ Ἐλευσίνας, βλ. ΤΗ. J. PAPADOPOULOS, *AM* 76, 1981, 7 κέ.· *Aegeum* 1, 1987, 140, σημ. 20. Πρόσφατα βρέθηκε ταφή ἐπίτοκης γυναίκας στὸν τάφο Ε τοῦ Κλάους (ταφή Δ).

7. Τὰ δείγματα καύσης νεκρῶν εἶναι σπάνια στὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο, βλ. συζήτηση καὶ βιβλιογραφία, ΙΑΚΩΒΙΔΗ, *Περατὴ Β*, 31-57. Μία ἄλλη καύση βρέθηκε στὸν τάφο Ο τῆς Καλλιθέας-Σπέντζες τὸ 1980, βλ. ΠΑΕ 1980, 108 πίν. 93α.

μου. Στὸ ἀνώτερο στρώμα (βάθ. 2.25 μ.) ὑπῆρχαν τρεῖς πρωτογενεῖς (Α, Β, Δ) καὶ δύο δευτερογενεῖς (Γ, Ε), ἐνῶ στὸ κατώτερο (βάθ. 2.33 μ.) τρεῖς ἀκόμη πρωτογενεῖς ταφές (Ζ, Η, Θ). Οἱ πρωτογενεῖς ταφές Α, Β, Δ τοῦ ἀνώτερου στρώματος ἦταν τοποθετημένες παράλληλα μεταξὺ τους μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ σὲ θέση ὕπτια ὀκλάζουσα, ἐνῶ οἱ δευτερογενεῖς Γ καὶ Ε (κρανία καὶ μερικὰ ὀστά) παραμερισμένες στὴν προέκταση τοῦ ἄξονα τῆς κεντρικῆς ταφῆς Α καὶ πλησίον τοῦ ὀπισθίου τοιχώματος τοῦ θαλάμου.

Οἱ ταφές Α καὶ Β ἦσαν ἀκτέριστες, ἐνῶ τὰ μόνα κτερίσματα τῆς Δ ἦταν ἓνα κυλινδρικό τρίωτο ἀλάβαστρο, ἓνας φακόσχημος στεάτινος σφραγιδόλιθος μὲ ἀπλὴ διακόσμηση ἀκτινωτῶν γραμμῶν, ἀπότμημα ἀμφικωνικοῦ σφονδυλίου καὶ ἕξι μικρὲς κυλινδρικές χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα.

Ἀπὸ τίς ταφές τοῦ κατώτερου στρώματος, ἡ Ζ ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα τρίωτο κυλινδρικό ἀλάβαστρο, ἓνα πῆλινο ἀμφικωνικό σφονδύλι καὶ θραύσματα κρίκου δαχτυλιδιοῦ ἀπὸ ὑαλόμαζα, ἡ Η μὲ μία ἀδιακόσμητη ὀπισθότμητη πρόχου καὶ ἡ Θ μὲ «θησαυρὸ» χάλκινων ὄπλων καὶ ἐργαλείων (σταυρόσχημο μακρὸ ξίφος, μεγάλη λόγχη, μαχαίρι, ξυράφι καὶ διπλὸ πέλεκυ), λίθινο ἀκόνι, ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο καὶ χάντρες περιδεραιίου. Ἡ ταφή Θ ἀσφαλῶς ἀνήκει σὲ ἐξέχον πρόσωπο (πολεμιστῇ-ιερέα;) τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ τῆς Καλλιθέας.

Τάφος ΙΧ

Ὁ τάφος αὐτὸς εἶχε θάλαμο ἐλλειψοειδοῦς σχήματος (διαστ. 1.60×1.90 μ.) καὶ περιεῖχε μία ταφή μόνον, ἀκτέριστη (Α)⁸, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου σὲ ὕπτια ὀκλάζουσα στάση.

Συνολικὰ οἱ τάφοι Κλάους καὶ Καλλιθέας περιεῖχαν περισσότερες ἀπὸ εἴκοσι τέσσερις (24+) ταφές, ἐνῶ πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἦταν καὶ τὰ κτερίσματα τῶν νεκρῶν: περισσότερα ἀπὸ πενήντα ὀλόκληρα ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (μεγάλοι ἀμφορεῖς, ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, κυλινδρικά ἀλάβαστρα, λεκάνες, πρόχοι, κύλικες, σταμνίσκοι κ.ἄ.), χάλκινα

8. Ἡ ἀπουσία κτερισμάτων πιθανότατα ὀφείλεται στὸν καθαρισμὸ τοῦ τάφου γιὰ νὰ δεχθεῖ νέες ταφές, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν ἐγίναν ποτέ, ἴσως λόγω τῆς αἰφνίδιας κατάρρευσης τῆς ὀροφῆς τοῦ τάφου.

ὄπλα καὶ ἐργαλεῖα (λόγχες, μαχαίρια) καὶ διάφορα μικροεργήματα (χάλκινες καὶ ὀστέινες περόνες, πήλινα καὶ στεάτινα σφονδύλια, χάντρες περιδερκίων ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ κορνάλινη κ.ἄ.).

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ χρονολογοῦν τοὺς τάφους στὴν ΥἚ ΠΙΑ-Γ καὶ ὑπομυκηναϊκὴ περιόδους.

Γεωφυσικὴ ἔρευνα, ποὺ διεξήχθη ἀπὸ τοὺς γεωφυσικοὺς-γεωλόγους κυρίας Χ. Καπόπουλο καὶ Ἰ. Μπαλάτσα στὸν χώρο τοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας (Λαγανιδιᾶς) μὲ σύγχρονο τεχνικὸ ἐξοπλισμὸ καὶ μέσα, ἔδειξε ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τάφοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐρευνήθηκαν ἐφέτος λόγω ἐλλείψεως χρημάτων καὶ χρόνου.

Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὰ νεκροταφεῖα Καλλιθέας καὶ Κλάους-Πατρῶν ὑπόσχεται ἐνδιαφέροντα καὶ πλούσια εὐρήματα καὶ εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν πρόληψη σύλησης καὶ καταστροφῆς τῶν τάφων ἀπὸ τὶς σπεῖρες τῶν ἀρχαιοκαπήλων.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 20-27)

Συνεχίστηκαν για έκτη περίοδο φέτος οι ανασκαφές της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας στην αρχαία Μεσσήνη υπό τη διεύθυνση του υπογραφομένου. Συμμετείχαν ο συνάδελφος καθηγητής του Πανεπιστημίου του Salzburg Florens Felten και η σύζυγός του Βασιλική Felten, ο Δρ. Fr. Wilhelm Hamdorf, οι αρχαιολόγοι Σοφία 'Ασουχίδου, Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Σαπφώ 'Αθανασοπούλου, Δήμητρα Γιαννοπούλου και Μαρία Καλλιμάνη και οι φοιτητές και φοιτήτριες Meike Droste, Christine Rögl, Raimund Kästler, Walter Gauss, Ulrika Bornestaf, Isabella Donkow, Peo Ekström, Helena Ivanell, Laetitia Zobel, Toshihiro Osada, Μυρτώ Βέικου, 'Αντώνιος Ζόμπολας, 'Αντωνία Γιαλλελή, Αικατερίνη Τζαμουράνη και Ροδόπη Γουγουσάκη. 'Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Minnesota Frederic Cooper ανέλαβε με ομάδα βοηθών και συνεργατών του την αποτύπωση όλων των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών του 'Ηρώου-Μαυσωλείου στα νότια του Σταδίου με στόχο τη μελέτη, τη σχεδιαστική αποκατάσταση του μνημείου και την αναστήλωσή του. Οι αρχιτέκτονες 'Αθανάσιος Νακάσης και Παναγιώτης Μπίρταχας συνέχισαν τις αποτυπώσεις και τις μελέτες αποκατάστασης-άναστήλωσης των κτισμάτων του 'Ασκληπείου. 'Ο καθηγητής Günter Nobis συνέχισε τη μελέτη των όστων των ζώων. Τη συντήρηση των μικροαντικειμένων ανέλαβαν οι σπουδαστές των ΤΕΙ Μισέλ Ροκενμπούκε, Γεωργία Σωτηροπούλου, 'Αργυρώ Καλού και Ζωή Πλέστη. Τήν επιστασία είχε και φέτος ο Διονύσιος 'Ανδρουτσάκης· ο Γιώργος Μπαλόπουλος ασχολήθηκε με τις αγορές αγροτεμαχίων, ενώ ο 'Αλέξης 'Αθανασόπουλος με τη διαχείριση. Οι φωτογραφίες οφείλονται στον Βασίλη Σταματόπουλο, ενώ η τελική επεξεργασία και το μελάνωμα των σχεδίων στον Εύαγγελο 'Ολύμπιο.

Τα μνημεία που έρευνήθηκαν ήταν: α) οι στοές του Γυμνασίου που περιβάλλουν το Στάδιο (XVII/5), β) το τέμενος Δ του 'Ασκληπείου και γ) η Κρήνη 'Αρσινόη (XVI/8).

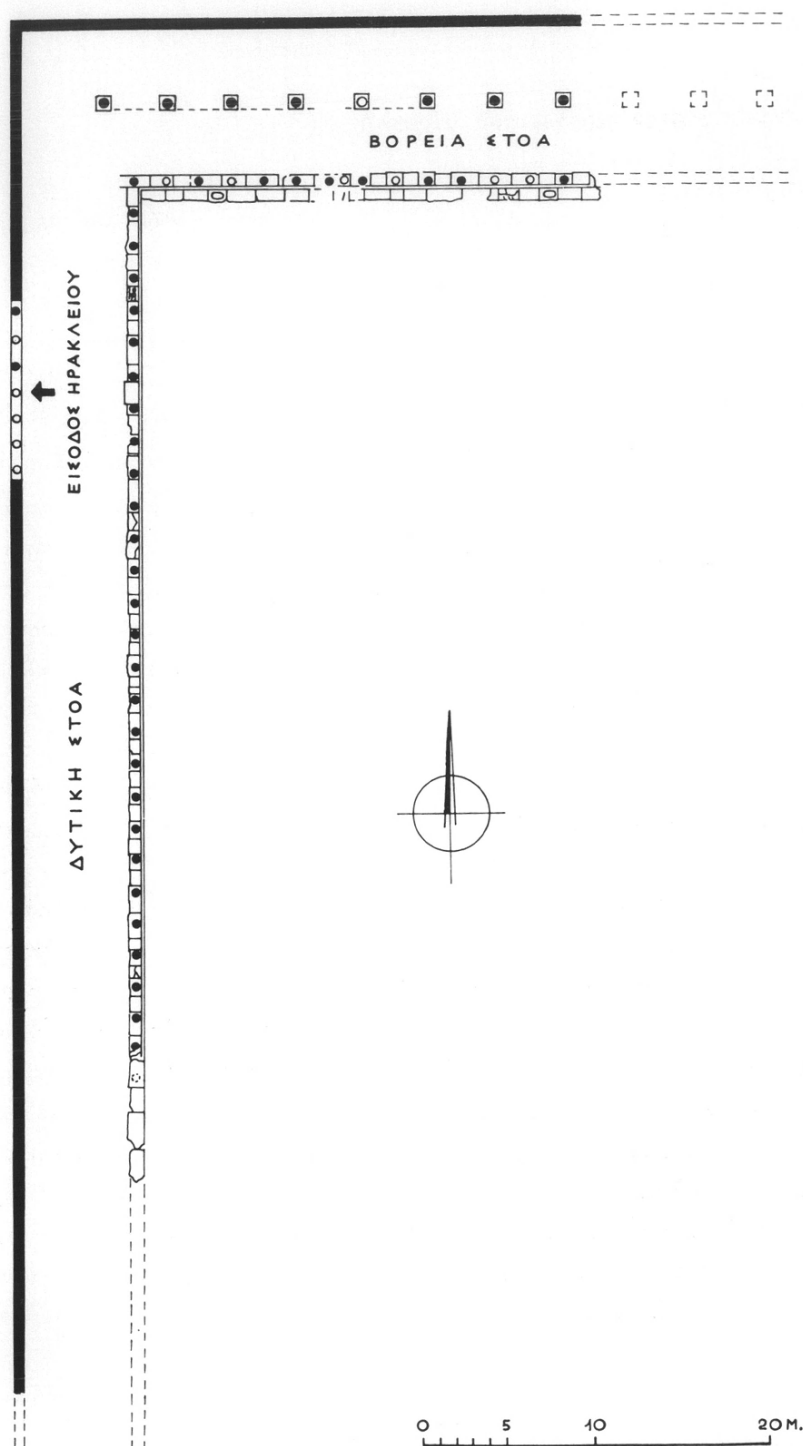
Τὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ τέμενος τοῦ Ἡρακλῆ

Τὸ τεράστιο στωικὸ οἰκοδόμημα ποὺ περιβάλλει σὲ σχῆμα πεῖ τὸ πέταλο τοῦ Σταδίου καὶ συνεχίζεται πρὸς Ν κατὰ μῆκος τῶν πρανῶν τοῦ στίβου¹ ἀνήκει, ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὰ ἐπιγραφικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα, στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ μαζί με τὸ Στάδιο ἐνιαῖο οἰκοδομικὸ συγκρότημα. Ὁ Παυσανίας (IV 32, 1) σημειώνει γιὰ τὸ Γυμνάσιο ἀπλῶς τὰ ἑξῆς : τὰ ἀγάλματα τὰ ἐν τῷ Γυμνασίῳ ποιήματά ἐστιν ἀνδρῶν αἰγυπτίων, Ἐρμῆς καὶ Ἡρακλῆς τε καὶ Θησεύς. Μὲ τὰ ποιήματα ἀνδρῶν αἰγυπτίων ὑπονοεῖ πιθανῶς ἔργα ἀλεξανδρινῶν γλυπτῶν ἢ ἔργα τῆς ἐλληνιστικῆς γενικῶς ἐποχῆς.

Οἱ ἀσβεστολιθικοὶ δωρικοὶ κίονες μετὰ τις εἴκοσι ἀβαθεῖς, σχεδὸν ἐπίπεδες ραβδώσεις, ποὺ ἐξεῖχαν ἐν μέρει ἀπὸ τὸ ἔδαφος πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης, ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς ὄρθιοι στῆ θέση τοὺς πάνω στὸν στυλοβάτη. Μέλη τοῦ δωρικοῦ θριγκοῦ (ἐπιστύλια, τρίγλυφα μετὰ συμφυεῖς μετόπες καὶ γεῖσα) βρέθηκαν διάσπαρτα γύρω τοὺς (πίν. 20α). Ἡ δυτικὴ στοὰ, πλάτους 7 μ. περίπου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 59 μέτρων, φέρει τριάντα δύο κίονες, μονολιθικοὺς ἢ ἀποτελούμενους ἀπὸ δύο ἕως τρεῖς σπονδύλους, διαμ. κάτω 0.52 μ. Εἴκοσι ἐπτὰ ἀπὸ τοὺς κίονες βρέθηκαν ὄρθιοι πάνω στὸν στυλοβάτη μετὰ ἐλλείψεις στὸ ἀνώτερο τμήμα τοὺς ἢ καὶ ἀκέραιοι (εἰκ. 1, πίν. 20β).

Ἡ βόρεια διπλὴ στοὰ, πλάτους 9.60 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 26.15 μ. (πίν. 21α) ἕως τῆς δυτικῆς ὀχθῆς τοῦ χειμάρρου, ποὺ ἔχει ἀποκόψει τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς. Ἡ ἐξωτερικὴ κιονοστοιχία τῆς βόρειας στοᾶς σώζει δεκατρεῖς κίονες, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ ὁκτώ, οἱ ὁποῖοι ἐδράζονται σὲ κυλινδρικές βάσεις, ὕψους 0.30-0.34 μ. καὶ διαμ. 0.635 μ., καὶ φέρουν εἴκοσι τέσσερις ἀβαθεῖς ραβδώσεις (πίν. 21β). Τὸ ὕψος τῶν κιόνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ἐφθανε μαζί με τὸ κιονόκρανο τὰ 5.47 μ., ἢ κάτω διάμετρός τοὺς εἶναι 0.59 μ., ἐνῶ ἡ ἄνω 0.51 μ. Ὁ πίσω βόρειος τοῖχος τῆς στοᾶς ἔχει ἀνακατασκευασθεῖ στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια μετὰ ἀκανόνιστες μικρὲς πέτρες καὶ ἔφερε ἐπίχρισμα, σώζει ὅμως καὶ μέρος τῆς ἀρχικῆς ἐλληνιστικῆς κατασκευῆς ἀπὸ ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ. Ἡ θεμελίωση προπύλου, τὸ ὁποῖο

1. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Τὸ Στάδιο τῆς Μεσσήνης, *Πρακτικὰ Συμποσίου Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων 5-9 Σεπτεμβρίου 1988* (ἐκδόσεις W. Coulson - H. Kyrieleis), 87-91.

Είχ. 1. Κάτοψη της δυτικής στοᾶς.

ἐξεῖχε πρὸς Β διατηρεῖται ἐν μέρει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ τοίχου τῆς βόρειας στοᾶς. Ἐπισκευὲς ρωμαϊκῶν χρόνων εἶναι ἐμφανεῖς καὶ στὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς, ὁ ὁποῖος ἔχει κατὰ διαστήματα ὑπόστρωση ἀπὸ θράυσματα κεραμιδιῶν.

Μεταξὺ τῶν κιόνων τῆς δυτικῆς στοᾶς ὑπῆρχαν κατὰ διαστήματα βάθρα γιὰ τὴν ἀνίδρυση ἀνδριάντων, τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κατὰ χώραν πάνω στὸν στυλοβάτη σὲ καλὴ σχετικὰ κατὰστασι διατήρησης. Τὸ πρῶτο μονολιθικὸ ἀπὸ ἐρυθρωπὸ ἄσβεστόλιθο, ἄρ. εὐρ. 4204, ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τῶν κιόνων 17 καὶ 18, ὕψ. 0.78 μ. (ἡ στέψη δὲν διατηρεῖται), πλ. ἄνω 0.54, κάτω 0.58 μ., φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου/1ου π.Χ. αἰ.:

Οἱ ἡφηβευμένοι ὑπὸ Θεοφάν[εος]

Κράτωνα Θεοφάνεος

3 *τὸν αὐτῶν εὐεργέταν ἀρετᾶς*

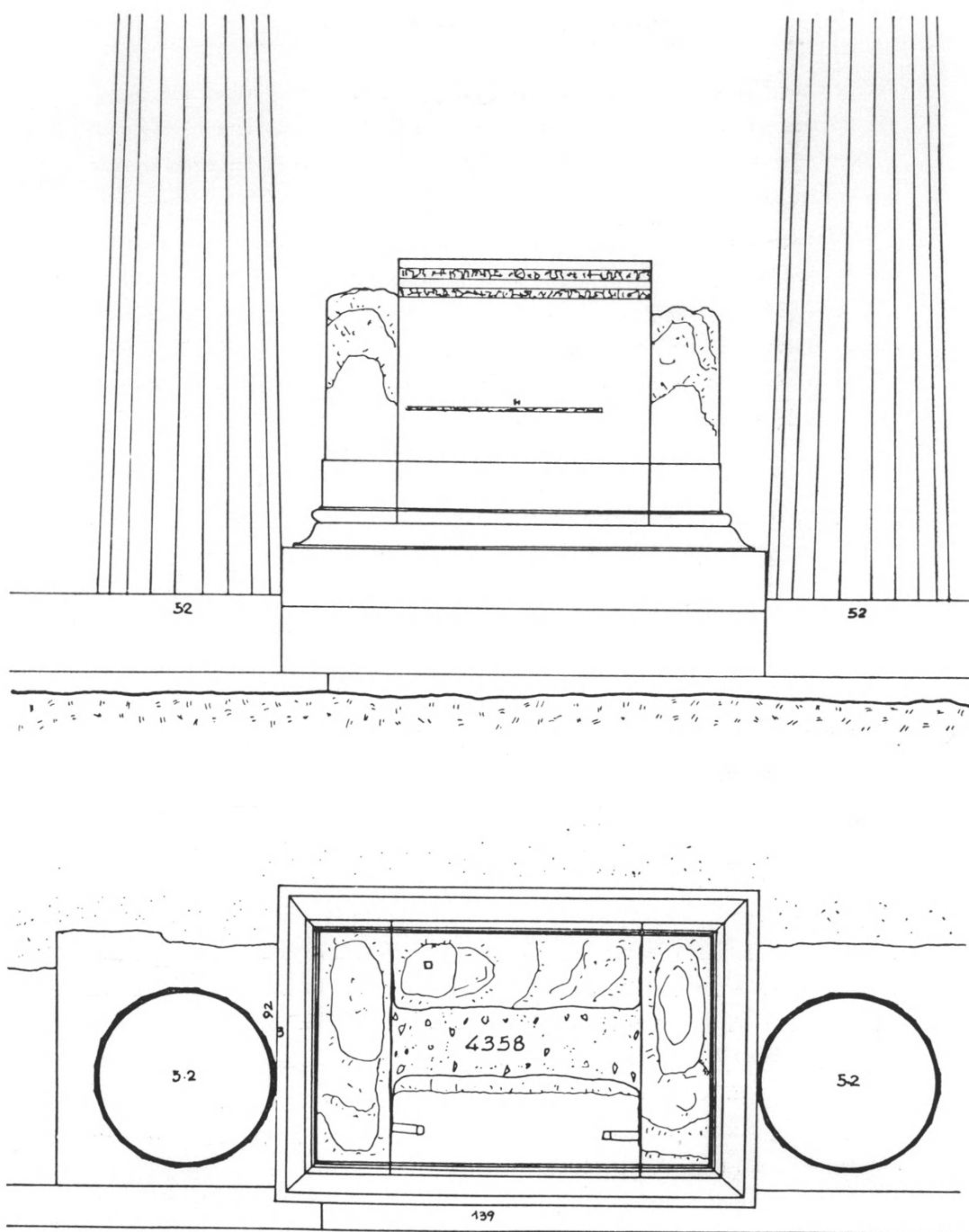
ἔνεκεν καὶ εὐνοίας

τᾶς εἰς αὐτούς.

Ὑψος γραμμάτων 0.02 - 0.022 μ. Ἡ διατύπωση ἡφηβευμένοι ὑπό... δὲν ἀπαντᾶται σὲ ἄλλες παρεμφερεῖς ἐφηβικὲς ἐπιγραφές. Ὁ τιμώμενος Γυμνασίαρχος Θεοφάνης εἶναι ὁμώνυμος τοῦ εὐεργέτη τῆς πόλεως Θεοφάνη [...]ωνος, ὁ ὁποῖος τιμήθηκε ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης μὲ χάλκινο ἀνδριάντα, στημένον δίπλα στὰ λίθινα καθίσματα τῆς προεδρίας τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Σταδίου². Τὸ κενὸ τῶν γραμμάτων ἐντούτοις εἶναι μικρὸ καὶ δὲν ἐπιτρέπει νὰ συμπληρώσουμε [*Κράτ*]ωνος καὶ νὰ θεωρήσουμε τὸν *Κράτωνα Θεοφάνεος* τῆς νέας ἐπιγραφῆς ἄρ. 4204 γόνου τῆς ἴδιας οἰκογένειας.

Τὸ δεύτερο βάθρο μεταξὺ τῶν κιόνων 10 καὶ 11 σώζει μόνο μέρος τῶν ὀρθοστατῶν, χωρὶς στέψη. Τὸ τρίτο, ἄρ. εὐρ. 4358, ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τῶν κιόνων 7 καὶ 8 ἀποτελεῖται ἀπὸ περίτεχνη κυματιοφόρο βάση, διαστ. 0.92 μ. × 1.39 μ. καὶ τέσσερις ὀρθοστάτες ὕψ. 0.76 μ. χωρὶς τὴ στέψη, πλ. 0.70 μ., πᾶχ. κάτω 0.25 μ., ἄνω 0.20 μ. Φέρει στὴν ὄψη τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 2, πίν. 22α).

2. *Ἔργον* 1991, 35 εἰκ. 48.

A. N. 139

Είχ. 2. Ἐντερίγραφο βάθρο ἀρ. 4358.

Ἀπόλις τοὺς αὐτὰς εὐεργέτα[ς]
[---]αν Ἀμόντα vacat Ἀμόνταν Φίλω[---]

v a c a t

Δημήτριος Φί(λ)ωνος Ἀθηναῖος ἐποίησεν.

Ὑψος γραμμάτων δύο πρώτων στίχων 0.015-0.025 μ. Ἡ ὑπογραφή τοῦ καλλιτέχνη εἶναι χαραγμένη με μικρότερα γράμματα καὶ κατὰ 0.31 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς δύο πρώτους στίχους (πίν. 22β). Ὁ ἀθηναῖος κλασικιστῆς γλύπτης Δημήτριος Φίλωνος, ἀπὸ τὸν δῆμο Πτελέα, εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τέσσαρα ἐνεπίγραφα βάθρα ἀνδριάντων τοῦ (IG II², 3782, IG II², 4257, SEG XVII, 78, SEG XXI, 793). Ἡ δραστηριότητά του τοποθετεῖται μεταξὺ 150 - 80 π.Χ.³

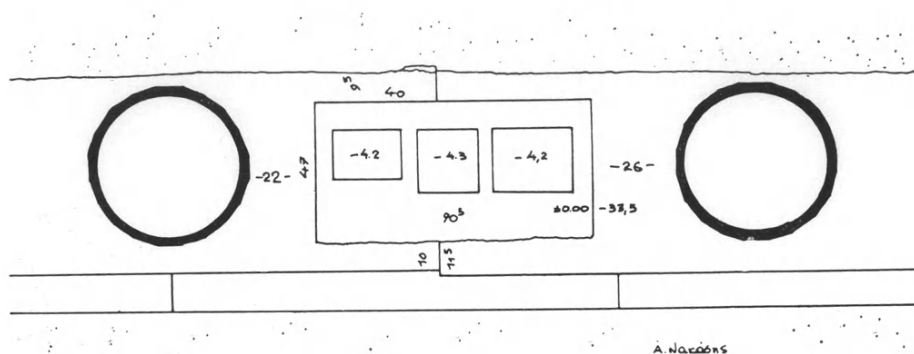
Δύο συνανήκοντα θραύσματα δωρικοῦ ἐπιστυλίου, συνολικοῦ μήκους 1.91 μ. καὶ ὕψ. 0.33 μ. ποὺ βρέθηκαν πεσμένα μπροστὰ στοὺς κίονες 6 καὶ 7 τῆς δυτικῆς στοᾶς, φέρουν τὴν ἐξῆς ἐλλιπὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.:

[ὁ τάδε ἀνέθηκεν Ἡ]ρακλεῖ καὶ ταῖ πόλει.

Ὑψος γραμμάτων 0.075-0.09 μ. Ἐπάνω στὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς, μεταξὺ τῶν κίωνων 4 καὶ 5 ἀποκαλύφθηκε ἐπίμηκες χαμηλὸ ὀρθογώνιο βάθρο, διαστ. 0.47 μ. × 0.905 μ., με τρεῖς ἀνισομεγέθεις ὀρθογώνιες ἐγκοπές γιὰ τὴν ἐνθεση ἰσάριθμων ἀνισοῦψων ἐρμαϊκῶν στηλῶν (εἰκ. 3, πίν. 23α). Ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτές, ἀσβεστολιθικὴ καὶ ἐλλιπὴς κάτω, με συμφυεῖς ὀγκώδεις ψευδοβραχίονες, βρέθηκε πεσμένη μπροστὰ ἀπὸ τὸν κίονα 4 δίπλα στὸ βάθρο (πίν. 23α). Εἰκονίζει τὸν Ἡρακλῆ με λεοντὴ στὸ κεφάλι καὶ φέρει μεταξὺ ἄμματος καὶ αἰδοίου τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή:

Φιλλιάδας
Νέωνος
3 Ἡρακλεῖ
ἀνέθηκε.

3. Βλ. G. LIPPOLD, Griechische Plastik, *HdA* III 1950, 367 σημ. 31-33. *RE* IV 2852, ἀρ. 126. *RE* V 826, ἀρ. 12.

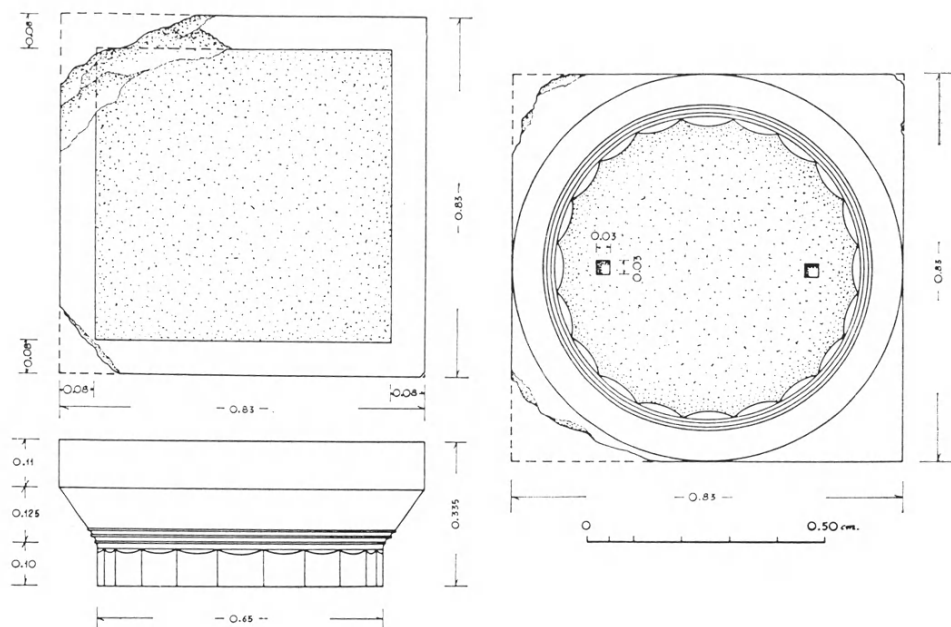

Εἰκ. 3. Βάθρο ἐρμαϊκῶν στηλῶν δυτικῆς στοᾶς.

Τύπος γραμμάτων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ὁ Φιλλιάδας εἶναι πιθανότατα γόνος τῆς γνωστῆς φιλομακεδονικῆς οἰκογένειας τῶν Φιλιαδῶν τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (Δημοσθένης 18, 295). Λόγω τοῦ χειρωνακτικοῦ τῆς ἐργασίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς χρήσης τοῦ σκληροῦ τοπικοῦ ἀσβεστόλιθου γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς στήλης δὲν εἶναι δυνατό νὰ χρονολογήσει κανεὶς τὸ ἔργο μὲ βάση τὰ τεχνοτροπικά του στοιχεῖα. Ἡ γενικὴ αὐστηρὴ ἔκφραση τοῦ Ἡρωαθεοῦ καὶ τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καὶ τῆς κόμμωσός του προδίδουν ἀρχαϊσμό πού σχετίζεται μὲ τὸ εἶδος τοῦ μνημείου (Ἑρμηρακλῆς).

Τόσο ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἐπιστυλίου ὅσο καὶ ὁ ἐνεπίγραφος Ἑρμηρακλῆς δηλώνουν τὴν παρουσία ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλῆ, προστάτου τῶν νέων καὶ τοῦ Γυμνασίου πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ πού ἀνασκάψαμε. Ἀγαλμα τοῦ Ἡρακλῆ, καθὼς ἐπίσης τοῦ Ἑρμῆ καὶ τοῦ Θησέα εἶδε ὁ Πausanias στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλης, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω. Καὶ πράγματι, ὁ τοῖχος τῆς δυτικῆς στοᾶς πίσω ἀπὸ τοὺς κίονες 4 ἕως τουλάχιστον καὶ 8 παρουσιάζει εὐρὺ ἄνοιγμα πύλης μὲ σειρά ἀρράβδωτων μονολιθικῶν κίωνων πάνω σὲ στυλοβάτη, οἱ ὅποιοι ἔφεραν προφανῶς προστέγασμα προπύλου, τὸ ὁποῖο ὡδηγοῦσε στὸ τέμενος τοῦ Ἡρακλῆ (εἰκ. 1, πίν. 23β). Δύο μόνο ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ προπύλου ἔχουν μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθεῖ, ὁ ἕνας ὀρθιος πάνω στὸν στυλοβάτη, ἐνῶ ὁ δεύτερος, ἐνεπίγραφος⁴ (φέρει κατάλογο ἐφήβων κατὰ φυλές) πεσμένος.

4. Ὁ ἀρράβδωτος ἐνεπίγραφος αὐτὸς κίονας εἶχε βρεθεῖ ὀρθιος στὴ θέση του ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς τοῦ Μωρέως τὸ 1828: *Expédition*, 27-29.

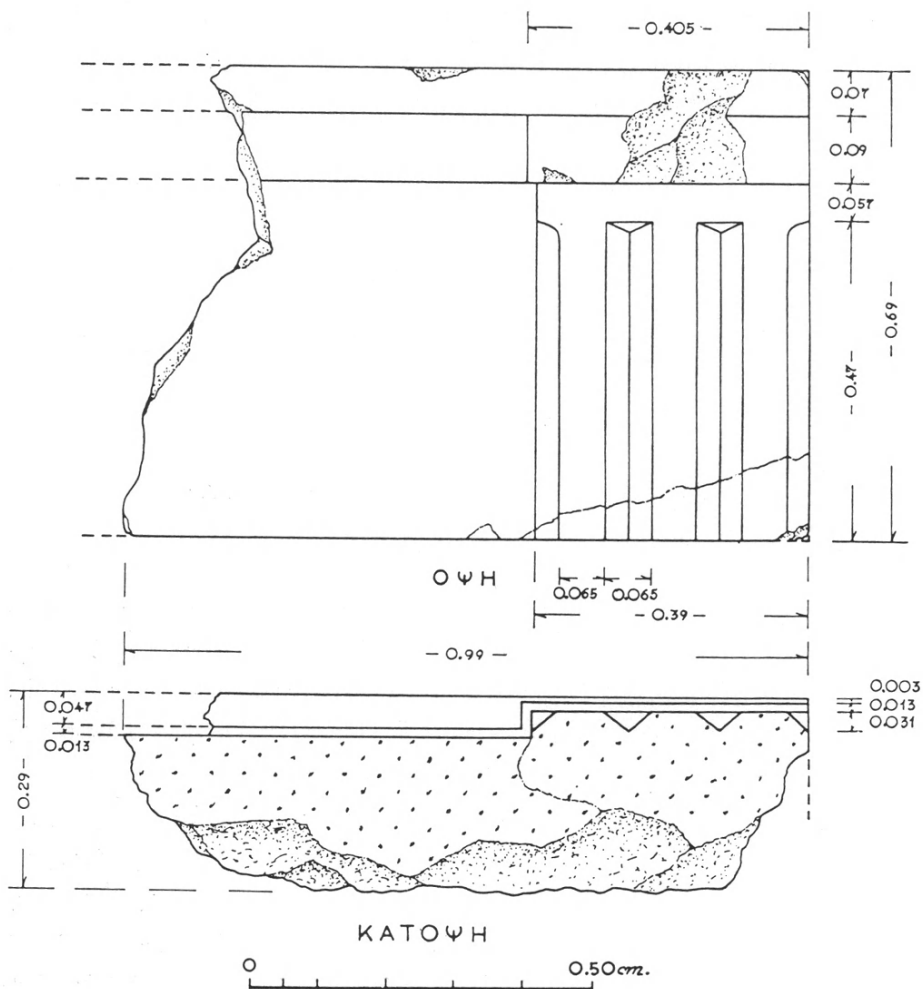

Εἰκ. 4. Δωρικό κιονόκρανο ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἡρακλῆ.

Ὅρισμένα κολοσσιαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως ἕξι σφόνδυλοι δωρικῶν κιόνων, τρία δωρικά κιονόκρανα (εἰκ. 4) καὶ δωρικό τρίγλυφο με συμφυή ἀκόσμητη μετόπη (εἰκ. 5), ποὺ ἀποκαλύφθηκαν διάσπαρτα γύρω στὸ πρόπυλο (πίν. 23β), ἀνήκουν χωρὶς ἀμφιβολία στὸν ναὸ τοῦ Ἡρακλῆ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνασκαφή προγραμματίζεται γιὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη.

Οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, ποὺ ἀποκάλυψε ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος τὸ 1959 μπροστὰ στὸ κλιμακοστάσιο τοῦ Σεβαστείου⁵, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Τεῖσαρχος Διονυσίου ὑποσχέθηκε 500 δεινάρια γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἀρχαίου Γυμνασίου καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς τε Ὀλυμπικῆς στοᾶς καὶ τῆς Μέσας. Φαίνεται πιθανὸ Μέση στοὰ νὰ ὀνομαζόταν ἡ βόρεια στοὰ τοῦ

5. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΠΑΕ* 1959, 170-171. *SEG* 23 (1968) 207.

Εἰκ. 5. Μετόπη συμφυῆς με τρίγλυφο ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἡρακλεῖ.

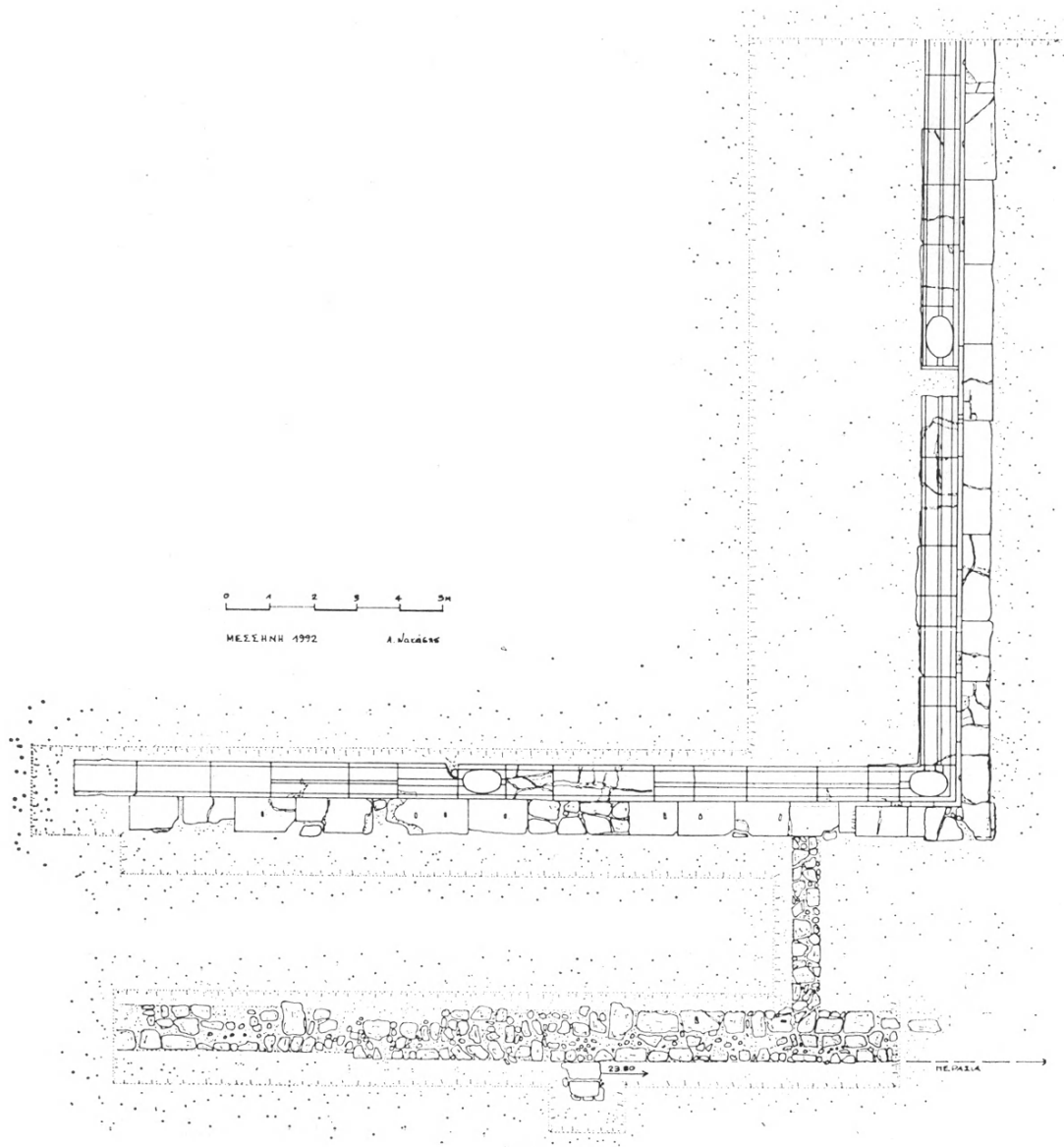
Γυμνασίου, πού βρίσκεται στὸ μέσον, μεταξύ δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς, ἐνῶ τὴν ἐπωνυμία *Ὀλυμπικὴ στοὰ* ἔφερε πιθανῶς ἡ δυτικὴ, πού ἀποδεικνύεται ἡ σημαντικότερη στοὰ τοῦ Γυμνασίου. Ἐπισκευὲς ρωμαϊκῶν χρόνων εἶναι ἐμφανεῖς, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, τόσο στὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς ὅσο καὶ στὸν τοῖχο τῆς βόρειας στοᾶς. Στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή κάποιος Δομέτιος ὑπόσχεται νὰ ἐπισκευάσει τὸν ναὸ τοῦ *Ἡρακλέους καὶ Ἑρμοῦ ἐν Γυμνασίῳ*. Ὁ ναὸς τοῦ Ἡρακλῆ ἄρχισε ἤδη νὰ ἀποκαλύπτεται, ὅπως εἶδαμε. Ὁ ναὸς τοῦ Ἑρμῆ φαίνεται πὼς βρισκόταν κοντὰ στὸ τέμενος τοῦ Ἡρακλῆ. Μία ἐλλιπὴς ἐπιγραφή, τοῦ τέλους τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., χαραγμένη σὲ θραῦσμα στέψης ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου, μέγ. μήκ. 0.34 μ., μέγ. πλ. 0.25 μ., μέγ. πάχ. 0.145 μ., ἀρ. εὐρ. 2483, πού βρέθηκε στὸν τοῖχο τῆς βόρειας στοᾶς ἔχει ὡς ἑξῆς:

[---]ς Ἑρμῆ.

Ἡ ἐπιγραφή (γράμματα ὕψους 0.04 μ.) βεβαιώνει ὅπωςδὴποτε τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ καὶ τοῦ θεοῦ αὐτοῦ, προστάτη τοῦ Γυμνασίου, δίπλα σὲ ἐκεῖνον τοῦ Ἡρακλῆ καὶ ἐλέγχει ὡς ἀκριβὴ τὴ μαρτυρία τοῦ Παυσανία (IV 32, 1).

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς συνεχίσθηκε καὶ νοτιότερα τοῦ καλὰ διατηρημένου τμήματός της, μήκους 59 μ., πού περιγράψαμε παραπάνω. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ νότιο τμήμα της εἶναι πολὺ κατεστραμμένο. Σῶζεται μέγρος μόνο τῆς εὐθυνηρίας του καὶ κατὰ διαστήματα καὶ τοῦ στυλοβάτη, ἐνῶ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν κιόνων ἔχει καταπέσει πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ χωμάτινου πρानοῦς τοῦ Σταδίου. Ἡ δυτικὴ στοὰ, ὅπως βεβαίωσε ἡ συνέχιση τῆς ἐρευνας, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀνατολική, δὲν συνεχίζεται ἕως τὸ πέρασ τοῦ στίβου, ἀλλὰ διακόπτεται σὲ μῆκος 110 μ. περίπου ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο της. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νότιο αὐτὸ τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς βρίσκεται ὀρθογώνιο περίστυλο αἶθριο δωρικοῦ ρυθμοῦ, πλευρᾶς 30 μέτρων περίπου, τὸ ὁποῖο προεξέχει πρὸς Δ (εἰκ. 6). Στὸ μέσον τοῦ αἵθριου ἀποκαλύφθηκαν μερικῶς τὰ θεμέλια ὀρθογώνιου μνημείου ἢ ναΐσκου. Ἡ μορφή καὶ ἡ σύνδεση τοῦ περιστυλου αὐτοῦ αἵθριου μὲ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς Παλαίστρα.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ βόρειου τμήματος τῆς δυτικῆς στοᾶς βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τιμητικὰ βάθρα καὶ τὸν Ἑρμηρακλῆ καὶ τρεῖς ἐνεπίγραφες στήλες, οἱ ὁποῖες, μὲ βάση τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπωνύμου ἱερέως τοῦ Διὸς

Είκ. 6. Κάτοψη τῆς παλαίστρας (BA γωνία).

Ἰθωμάτα καὶ τοῦ ἔτους, χρονολογοῦνται ἀκριβῶς στὸ 3, τὸ 11 καὶ τὸ 20 μ.Χ., στὰ χρόνια δηλαδὴ τῶν αὐτοκρατόρων Αὐγούστου καὶ Τιβερίου. Φέρουν τὰ ὀνόματα τῶν Γυμνασιαρχῶν καὶ τῶν Ὑπογυμνασιαρχῶν ἀκολουθούμενα ἀπὸ καταλόγους ἐφήβων, οἱ ὅποιοι ἀποκαλοῦνται *τριετίρεις* καὶ κατανέμονται κατὰ φυλές: Ἀριστομαχίδος, Ὑλλίδος, Κρεσφοντίδος, Δαΐφοντίδος, Κλεολαίας καὶ Ξένων. Καὶ οἱ τρεῖς στῆλες εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπες ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ ἰδιαίτερα τὴν κυματιοφόρο στέψη τους, γεγονὸς ποὺ καθιστᾷ βέβαιη τὴν ἀνίδρυσή τους πάνω σὲ κοινή, ἐνιαία βάση, ἐνῶ ἡ εὗρεσή τους πολὺ κοντὰ στὸ πρότυπο τοῦ Ἡρακλείου δείχνει ὅτι ἦταν πιθανῶς στημένες μέσα στὸ τέμενος τοῦ θεοῦ αὐτοῦ. Ἡ πληρέστερα σωζόμενη ἀπὸ τὶς στῆλες, ἀρ. εὗρ. 4200, ἔχει ὕψος 1.13 μ., πλ. κάτω 0.445 μ., ἄνω 0.57 (μαζί με τὸ ἐξέχον κυμάτιο), πλάχ. 0.22 μ. καὶ φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή σὲ τριάντα πέντε στίχους:

COLUMNA A

<p>Ἐπὶ ἱερέος Κράτωνος τοῦ Ἀρ- χεδάμου, ἔτους MB, Γυμνασιαρχῶν Λυσιδάμου τοῦ Λυσικράτους,</p>	<p>Σωσικράτης) 20 Δαΐφοντίδος Ἄνδρων Ἀπολλωνίου Σωτᾶς Τίμωνος</p>
<p>5 Εὐδαιμοκλέους τοῦ Ἀρίστω- νος, Τριετίρεις· Ἀριστομαχίδος Φιλοκράτης Νικαίου Καλλιτέλης Θεαρίωνος</p>	<p>Κλεολαίας Θάλιππος Ἀρίστωνος 25 Νικόδαμος Καλλικλέους Ἰεροκλῆς Καλλιστράτου Ὀνασικράτης Καλλισθένης</p>
<p>10 Ἄνδρων Ἀπολλω[νίου] Νίκαρχος Ἀδρομένους Ὑλλίδος Λυκίσκος Καλλικράτους Χρύσιππος Κάλλωνος</p>	<p>Φιλέας Δημητρίου Ἀπολλώνιος Ἀρτέμωνος 30 Ξένοι Σέξτος Κοίλιος Ἀχαιῆκος Ἡρακλείδας Ἐρμία</p>
<p>15 Νίκιππος Ὀνασικλέος Διόφαντος Κάλλωνος Κρεσφοντίδος Θέων Ὀνάσωνος</p>	<p>Σέξτος Καλπούριος Αἰνέας Εὐδοξος Πασικράτους</p>

COLUMNA B

	Ἀριστίων Θεοδώρου	Κλώδιος)
	Ἑστιαῖος Θεοδώρου	Λεύκιος Φήσον
	Πασίων)	Ἐπαφρᾶς)
	Σωτᾶς Πασίωνος	15 Ἀντίοχος)
5	Ἀττικὸς)	Λαέ[ρτι]ος Εὐαμέρον
	Ἀλεξᾶς Τίμωνος	Πομπώνιος Ἀγαθοκλῆος
	Διονύσιος)	Καλλίστρατος Ἀφροδισίου
	Γάιος Ποπλίου	Ἡσίδωρος Κλεονίκου
	Σοιξίας Εὐβούλου	20 Ὀνησιφόρος Ἀριστοκράτεος
10	Φιλοκράτης)	Λυσίμαχος)
	Λεύκιος Εὐτόχου	

Ὑψος γραμμάτων ἀπὸ 0.01 μ. (=O) ἕως 0.025 μ. Χρονολογεῖται στὸ 11 μ.Χ., τρία δηλαδὴ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Αὐγούστου καὶ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Τιβερίου σὲ αὐτοκράτορα. Ἡ φυλὴ τῶν Ξένων, ποὺ περιλαμβάνει ἀρκετοὺς Ρωμαίους, εἶναι ἡ πολυπληθέστερη. Ὀμώνυμες φυλὲς ὑπῆρχαν καὶ στὴ μεσσηνιακὴ πόλὴ τῆς Θουρίας, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς ἐπιγραφῆς IG V¹, 1386, ὅπου καὶ οἱ ἔφηβοι ἀποκαλοῦνται τριτίερες. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατούσα ἐρμηνεία θήτευσαν καὶ ἀσκοῦνταν ἐπὶ τρία ἔτη στὸ Γυμνάσιο, πιθανῶς ἀπὸ 17 ἕως 20 ἐτῶν, πρὶν γίνουν δεκτοὶ στὴν τάξη τῶν ἀνδρῶν. Ἀντίστοιχη εἶναι καὶ ἡ ἐπωνυμία *πρωτεῖρες*, ποὺ παραδίδεται γιὰ τὴ Λακωνία⁶.

Τρεῖς ἀκόμη μακροσκελεῖς ἐφηβικὲς ἐπιγραφὲς βρίσκονται χαραγμένες σὲ ἰσάριθμους κίονες, στὸν ἀρράβδωτο τοῦ προπύλου πρὸς τὸ Ἡράκλειο, σὲ ἓνα σφόνδυλο κίονος τῆς δυτικῆς στοᾶς, ποὺ βρέθηκε πεσμένος στὸ βόρειο πέραρ της, καὶ στὸν πρῶτο ἀπὸ Δ κίονα τῆς μεσαίας κιονοστοιχίας τῆς βόρειας στοᾶς. Οἱ σωζόμενοι αὐτοὶ κατάλογοι ἐφήβων εἶναι μακροσκελέστε-

6. Βλ. ΗΣΥΧΙΟΝ, Κατὰ Πρωτείας. «Ἡλικίας ὄνομα οἱ Πρωτεῖρες παρὰ Λακεδαιμονίους». Πρβ. ΦΩΤΙΟΝ, 140, 21. Κατὰ Πρωτείας. «Πρωτεῖραι οἱ περὶ εἴκοσι ἔτη παρὰ Λάκωσι».

ροι τῶν προηγουμένων. Σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων καὶ τὴν ἀναγραφή τοῦ ἔτους χρονολογοῦνται ὁ μὲν τελευταῖος στὰ χρόνια τοῦ Τιβερίου, ἐνῶ οἱ δύο πρῶτοι στὸν 3ο μ.Χ. αἰ., εἶναι δηλαδὴ περίπου σύγχρονοι μὲ τοὺς ἐφηβικοὺς καταλόγους ποὺ βρέθηκαν στὴν Κορώνη καὶ τὴ γειτονικὴ τῆς πόλη Κολωνίδες⁷. Τὴν ἐπιγραφή στὸν ἀρράβδωτο κίονα τοῦ προτύλου ἀναφέρουν καὶ τὰ μέλη τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς τοῦ Μωρέως μεταγράφωντας τρεῖς μόνο ἀπὸ τοὺς τελευταίους εὐανάγνωστους στίχους τῆς⁸.

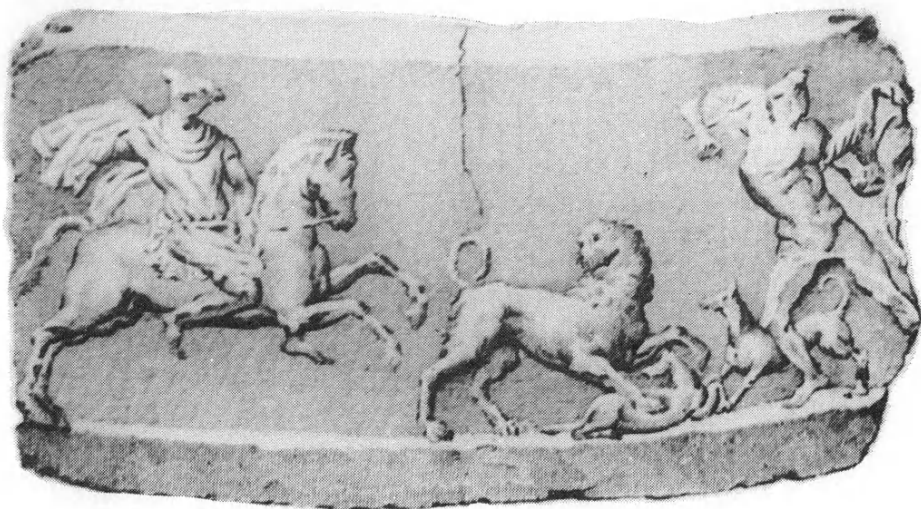
Μέσα στὴν ἐπιφανειακὴ τέλος ἐπίχωση τῆς δυτικῆς στοᾶς βρέθηκαν πολυ-ἀριθμα μέλη δύο ἢ καὶ περισσότερων κυκλικῶν κλιμακωτῶν βάθρων μεγάλων διαστάσεων, ποὺ ἔφεραν ἀνθήματα. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ σὲ μορφή κλιμακωτοῦ κόλουρου κώνου ἔφερε κορινθιακὸ κίονα μὲ χάλκινο ἀνθήμα στερεωμένο στὸ κιονόκρανο. Τὸ κάτω μέρος τοῦ κιονοκράνου εἶχε ἐντοπισθεῖ καὶ σχεδιασθεῖ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Γαλλικῆς Ἐπιστημονικῆς Ἀποστολῆς τοῦ Μωρέως⁹. Ἡ διάμετρος τοῦ δεύτερου κυκλικοῦ βάθρου φθάνει τὰ τέσσερα μέτρα. Τὴν ἴδια διάμετρο περίπου ἔχουν καὶ τέσσερα θραύσματα μαρμάρινης βάσης μὲ ἐπιμελημένο ἀνεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο. Εἶναι πιθανὸ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν καμπύλη ἀνάγλυφη πλάκα, ὕψ. 0.90 μ., τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ποὺ βρέθηκε ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἀποστολὴ τὸ 1828 στὸ Στάδιο τῆς Μεσσήνης καὶ μεταφέρθηκε στὸ Λοῦβρο¹⁰ (εἰκ. 7): εἰκονίζει κυνήγι λέοντος ἀπὸ τὸν ἔφιππο Ἀλέξανδρο καὶ τὸν πεζὸ Κρατερὸ καὶ ἀναφέρεται συχνὰ στὴ βιβλιογραφία ὡς σχετιζόμενη μὲ τὸ ἀνθήμα τοῦ Κρατεροῦ στοὺς Δελφοὺς, ἔργο τοῦ Λυσίππου.

7. Βλ. IG V¹, 1398 καὶ 1400.

8. A. BLOUET, *Expédition Scientifique de Morée*, 27-29 πίν. 24 K καὶ πίν. 28 εἰκ. 1.

9. A. BLOUET, *Expédition Scientifique de Morée*, 28 πίν. 28 εἰκ. V.

10. A. BLOUET, ὁ.π. 35, πίν. 35, εἰκ. II, ὅπου σημειώνονται τὰ ἑξῆς: Bas-relief en pierre, trouvé à Messène. Ce bas-relief qui est aujourd'hui au Musée royal, a été apporté en 1828 à Paris, par ordre du gouvernement français. Ἀκολουθεῖ περιγραφή καὶ ἐρμηνεία καὶ σημειώνεται τέλος ὅτι ὁ βαρῶνος Stackelberg σχεδίασε τὸ γλυπτὸ στὴ Μεσσήνη κοντὰ στὸ ἀρχαῖο Γυμνάσιο. Πρβ. καὶ J. J. POLLITT, *Art in the Hellenistic Age* (Cambridge 1986) 38 εἰκ. 31.

Εἰκ. 7. Ἀνάγλυφη λίθινη πλάκα με κυνήγι λιονταριοῦ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης στὸ Λοῦβρο. (Σχ. Stackelberg.)

Τέμενος χθόνιας θεότητας (XVI/2 Ω)

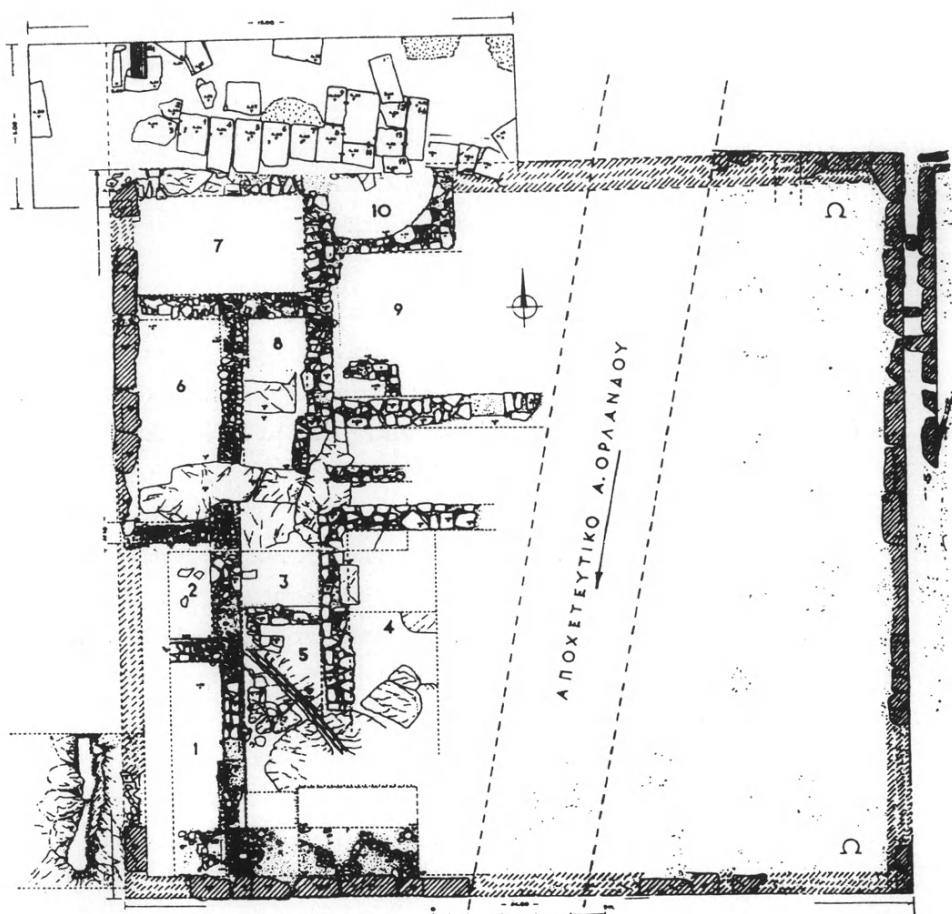
Ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ τέμενος τῆς Ὁρθείας ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος, διαστ. 24×24 μ. (εἰκ. 8, πίν. 24α) σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης καὶ μὲ κατεστραμμένη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του ἀπὸ τὴν ἀποχετευτικὴ αὐλάκα, ποὺ κατασκευάστηκε τὸ 1960 γιὰ τὴν παροχέτευση τοῦ χειμάρρου¹¹. Ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὰ θεμέλια εἶχε ἐλάχιστο πάχος, ἐνῶ τὸ φυσικὸ πέτρωμα ἐξεῖχε στὴν ἐπιφάνεια κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του. Οἱ κατάλογοι τῶν κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας, ποὺ βρέθηκαν κατὰ καιροὺς διάσπαρτοι στὸν γύρω χώρο, μᾶς ὁδήγησαν πρὸς στιγμὴν στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ οἰκοδόμημα θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἱερὸ τῆς θεᾶς αὐτῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος ἔφερε στὸ φῶς τὰ θεμέλια μιᾶς σειρᾶς δωματίων (εἰκ. 8, 1-11), ἄγνωστος πρὸς τὸ παρὸν χρήσης μὲ ἐξαίρεση τὸ δωμάτιο ἄρ. 8, ποὺ φέρει λιθόστρωση καὶ ἐπί-

11. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1960, 213.

χρυσμα άσβεστοκονίας και μπορεί να αναγνωρισθεῖ ως δεξαμενή. Τὸ φυσικὸ πέτρωμα ἐξέχει πάνω ἀπὸ τοὺς χαμηλοὺς τοίχους μεταξὺ τῶν δωματίων 3, 8 καὶ 6 (πίν. 24α). Τὸ δωμάτιο 10 ἔχει ἐσωτερικὴ τὴ μορφή τεταρτημορίου κύκλου, ἐνῶ πῆλινος ἀγωγὸς νεροῦ περνάει λοξὰ μὲ ΒΔ-ΝΑ κατεύθυνση κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο 5 (εἰκ. 8). Ἀνοίγματα εἰσόδων ἢ κατώφλια δὲν σώζονται. Τὰ δωμάτια 4 καὶ 9, τῶν ὁποίων ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ τοῦ 1960, εἶναι πολὺ μεγαλύτερων διαστάσεων ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα καὶ περιβάλλονται ἀπὸ ἰσχυρότερους τοίχους. Καταλαμβάνουν τὸ μέσον περίπου τοῦ οἰκοδομήματος καὶ διαχωρίζονται ἀπὸ τὸν διάδρομο 11. Ἀποτελοῦν τοὺς κεντρικοὺς χώρους τοῦ κτίσματος, χωρὶς νὰ εἶναι ἀκόμη σαφὴς οὔτε ἡ μορφή οὔτε ἡ λειτουργία τους. Τὰ εὐρήματα ἐντούτοις, πὺ περιγράφονται παρακάτω, μιλοῦν σαφῶς γιὰ τὸν λατρευτικὸ προορισμὸ ὁλόκληρου τοῦ οἰκοδομήματος. Κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν χώρων 3, 4 καὶ 5 ἀποκαλύφθηκε τεράστιος ἀριθμὸς πῆλινων ἀναθηματικῶν πλακιδίων καὶ εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀπορριφθεῖ μαζὶ μὲ θραύσματα ἀγγείων καὶ ὅστὰ ζῶων μέσα σὲ κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ πετρώματος.

Τὸ θεματολόγιο τῶν παραστάσεων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία: εἰκονίζονται νεκρόδειπνα (πίν. 24β-γ), ἵππεῖς (πίν. 25α-β), καθιστὲς γυναικεῖες θεότητες, καθὼς καὶ ἀνδρικές (πίν. 25γ-δ καὶ 26γ), πολεμιστὲς, τρεῖς κατ' ἐνώπιον γυναικεῖες μορφές (πίν. 26α), κ.ἄ. Ἕνα μόνον κεφάλι εἰδωλίου μὲ κρᾶνος εἰκονίζει ἴσως τὴν Ἀθηνᾶ. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει μοναδικὸ σύμπλεγμα δύο καθιστῶν σὲ κοινὸ θρόνο γυναικῶν μὲ κάλυμμα στὸ κεφάλι καὶ μιᾶς τρίτης ἀσκεποῦς ἀνάμεσά τους, πὺ σηκώνει τὰ χέρια στὴ γνωστὴ χειρονομία τῶν θρηνωδῶν (πίν. 26β). Εἶναι συμπαγὲς καὶ πλασμένο στὸ χέρι χωρὶς τὴ χρῆση μήτρας. Πλαστικὰ ἀποδίδονται μόνον τὰ κεφάλια, ἐνῶ οἱ κορμοὶ εἶναι σανιδόσχημοι. Ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίᾳ χρονολογοῦνται στὰ ἀρχαῖα χρόνια.

Ἡ χρονολόγησις τῶν ἀναθηματικῶν πλακιδίων καὶ τῶν εἰδωλίων ποικίλλει. Τὰ παλαιότερα χρονολογοῦνται στὸν 7ο π.Χ. αἰ., ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ σύγχρονος μὲ τοὺς ἵππεῖς τῆς ζωφόρου τοῦ Πρινῆ ἵππεας τοῦ πίν. 25α-β, προῖον λακωνικοῦ πιθανῶς ἐργαστηρίου, τὰ θραύσματα τῆς ἀνάγλυφης πῆλινης πλάκας μὲ τὴν καθιστὴ γυναικεῖα μορφή δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ καὶ τὸ κεφάλι (πίν. 26δ) πὺ ἀνήκει σὲ κορμὸ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου. Τὰ νεώτερα φαίνεται νὰ

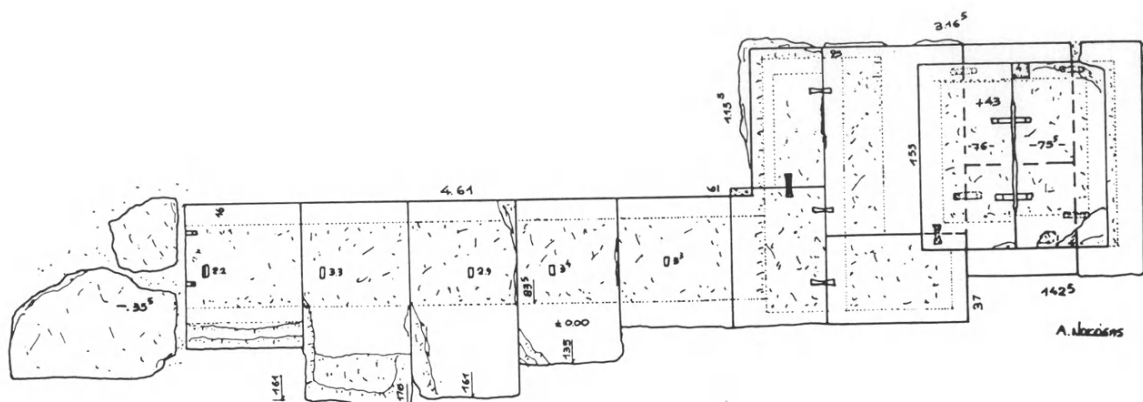
Εἰκ. 8. Κάτοψη τοῦ τεμένους Ω χθόνιας θεότητας.

κατεβαίνουν τουλάχιστον έως τὸν 2ο/1ο π.Χ. αἰ., χωρὶς νὰ λείπουν φυσικὰ παραδείγματα τοῦ 6ου, τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου/3ου π.Χ. αἰ. Τὸ πλῆθος τῶν πήλινων ἀναθημάτων, κυρίως πλακιδίων, καὶ τὸ θεματολόγιο ἐμφανίζουν στενὴ συγγένεια μὲ ἀνάλογα εὐρήματα ἀπὸ χθόνια ἱερὰ τῆς Λακωνικῆς καὶ τῆς Μεσσηνίας καὶ ἀπὸ μυκηναϊκοὺς τάφους, ὅπου τὰ ἀναθήματα ἀπευθύνονται σὲ χθόνιο "Ἡρωα.

Δὲν μπορεῖ ὥστόσο νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τὸ οἰκοδόμημα Ω νὰ ἦταν ἀφιερωμένο στὴ λατρεία χθόνιας γυναικείας θεότητας ἢ ζεύγους θεοτήτων καὶ τῶν ἀρσενικῶν παρῆδρων τους, πιθανότατα στὴ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης. Ὁ Πausanías (IV 31, 9) ἀναφέρει στὴ Μεσσήνη *Δήμητρος ἱερὸν... ἄγριον καὶ Διοσκουέων ἀγάλματα φέροντες τὰς Λευκίππου*, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴ σειρὰ ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ περιηγητὴς στὴν περιγραφή τῶν μνημείων, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὰ νότια τῆς ἀγορᾶς κοντὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο, ὅπου καὶ βρίσκεται τὸ ἱερὸ ποὺ ἀνασκάπτουμε. Στὴν οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω ἀναφέρεται καὶ ἐπισκευὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος.

Τὰ ἀναθήματα δὲν ἀντιτίθενται στὸν προτεινόμενο ταυτισμὸ, δείχνουν μάλιστα λατρευτικὴ σχέση μὲ τὸ μεσσηνιακὸ ἱερὸ στὸ Καρνάσιο τῆς Ἀνδανίας, γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή IG V 1, 1390 καὶ ἀπὸ τὸν Pausanías (IV 33, 4-6), στὸ ὁποῖο λατρεύονταν οἱ Μεγάλες Θεὲς Δήμητρα καὶ Κόρη καὶ ἡ θεότητα τῶν πηγῶν Ἀγνὴ (κατ' ἄλλους ἐπὶ κλησὴ τῆς Δήμητρος ἢ τῆς Κόρης), καθὼς ἐπίσης οἱ μεγάλοι θεοὶ (Διόσκουροι ἢ Κάβειροι) καὶ ὁ Ἀπόλλων. Τὸ τρίμορφο εἰδώλιο τοῦ πίν. 26β εἶναι πιθανὸ νὰ εἰκονίζει τὶς Μεγάλες Θεὲς καθισμένες σὲ κοινὸ θρόνο (ὅπως ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Δέσποινα τῆς Λυκόσουρας) μὲ τὴν Ἀγνὴ ἀνάμεσά τους. Ὅπως δὴποτε ἡ πρώιμη χρονολόγησις ὀρισμένων πήλινων πλακιδίων δείχνει ὅτι ἔχουμε ἐνώπιόν μας ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα ἱερὰ τῆς Μεσσηνίας, τὸ ὁποῖο ἐνσωματώθηκε στὸ ἵπποδάμειο πολεοδομικὸ μετὰ τὴν ἱδρύσιν τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτόνομης Μεσσηνίας τὸ 370/369 π.Χ. καὶ συνέχισε τὴ λειτουργία του τουλάχιστον ἕως τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν στὶς ἐπιχώσεις χρονολογοῦνται στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος ἀποκαλύφθηκε κολοσσαῖο ἐπίμηκες βάθρο σὲ σχῆμα Γ (εἰκ. 9), ποὺ ἔφερε σειρὰ χάλκινων ἀνδριάντων, καθὼς καὶ ἀνεξάρτητο μαρμάρινο σύμπλεγμα πάνω σὲ

Εἰκ. 9. Κάτοψη βάθρου μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμενος Ω.

τετράγωνη βάση στὸ ἀνατολικὸ πέρασ του. Ἀπὸ τὸ μαρμάρινο σύμπλεγμα βρέθηκαν ὀρισμένα θραύσματα γλυπτῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων πόδια ἀλόγων, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν στὸ σύμπλεγμα τῆς ἀρπαγῆς τῶν Λευκιππίδων ἀπὸ τοὺς Διοσκούρους, ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Παυσανία σὲ σχέση μετὰ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος. Ἕνας ὀρθοστάτης, ὕψ. 0.99 μ., πλ. 1.20 μ., πᾶχ. 0.23 μ., ἀρ. εὐρ. 2214, ἀπὸ τὸ ἐπίμηκες βάθρο τῶν χάλκινων ἀνδριάντων φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή μετὰ γράμματα ὕψ. 0.03-0.038 μ. τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.:

Ἐπίχαριον Πολυκλέο[υς]

ἡ πόλις ἀνέθηκε.

Τὸ ἔδαφος κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ βάθρου παρουσιάζει ἐντονὴ διάβρωση καὶ ἀπότομη κλίση πρὸς Β καὶ καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχωση ἱκανοῦ πάχους. Μέσα στὴν ἐπίχωση αὕτῃ ἔχουν καταπέσει οἱ ὀρθοστάτες καὶ οἱ στέψεις τοῦ μακρόστενου βάθρου, στὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ ὁ παραπάνω ἐνεπιγραφὸς ὀρθοστάτης (ἀρ. εὐρ. 2214). Μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ βάθρου βρέθηκε πεσμένος καὶ σφόνδυλος ἀσβεστολιθικοῦ κίονος, διαμ. 0.49 μ., ὕψ. 1.05 μ., ποὺ ἀνήκει στὴν ὑστερορωμαϊκὴ στοά. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐνδεκάστιχῃ ἐπιγραφῇ (ἀρ. εὐρ. 4256) :

[- - - - -]
 Ἔτους ΝΖ
 ἀγορανόμος
 Ἰππαρχος Λυσίππου
 φύσει δὲ Δαμοθαμοῦς
 5 ὑπαγορανόμος
 Θάλιππος Ἀρίστωνος
 ὑπαρῆται
 Ἐπαφρᾶς
 Στέφανος
 10 Ἀλέξανδρος
 [- -] αὐτοῦ
 [- - - - -]

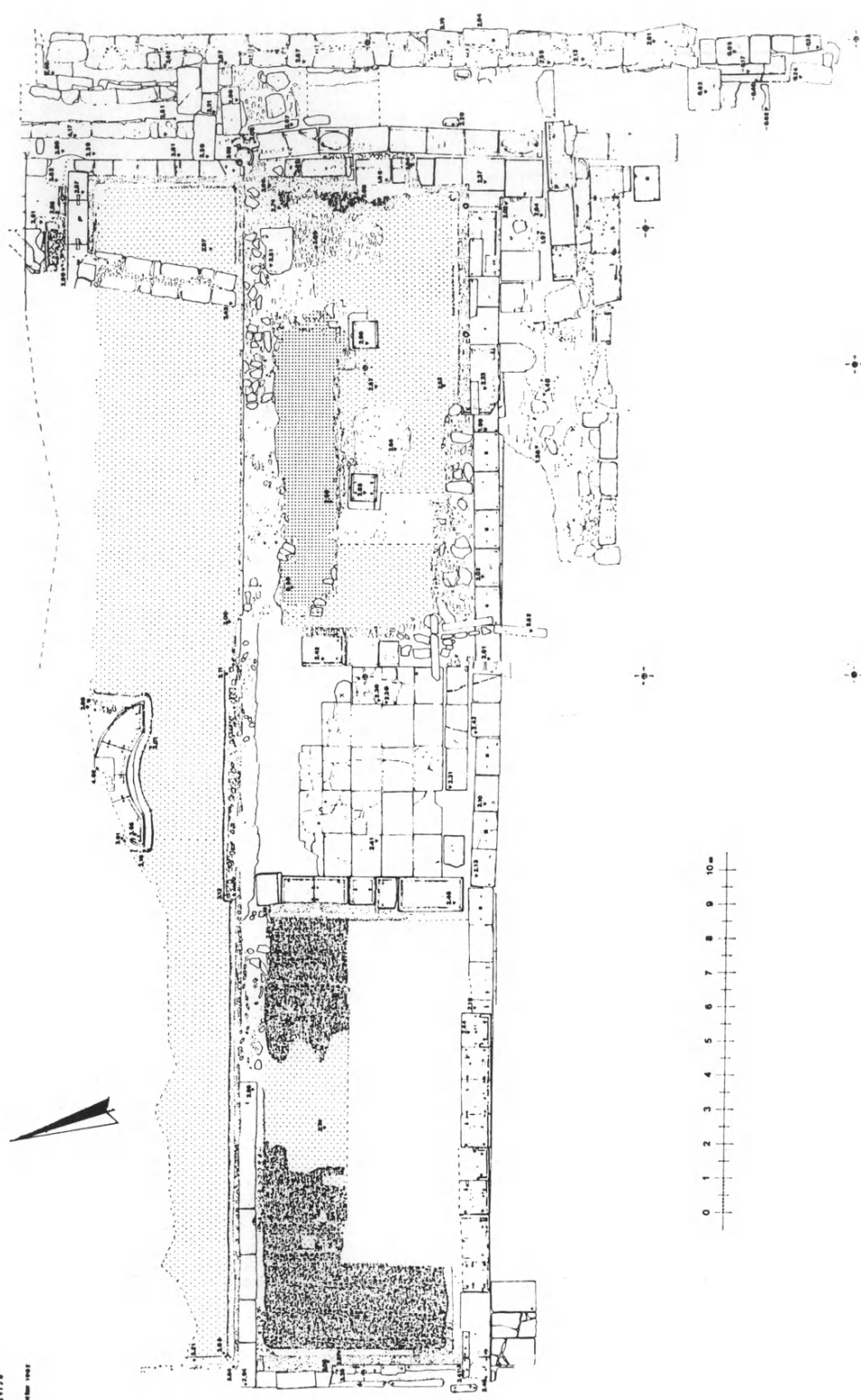
Ἦχος γραμμάτων 0.029 - 0.036 μ. Τύπος γραμμάτων τοῦ 1ου/2ου μ.Χ. αἰῶνα¹².

Κρήνη Ἀρσινόη

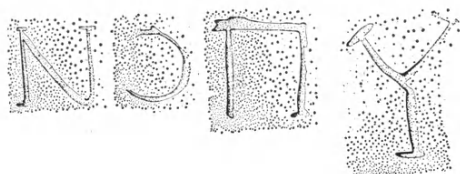
Τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Κρήνης εἶχε ὁ καθηγητὴς Florens Felten, ὁ ὁποῖος συνέταξε καὶ τὴν ἔκθεση ποὺ ἀκολουθεῖ. Δὲν ὑπάρχει πιὰ ἀμφιβολία ὅτι τὸ οἰκοδόμημα XVI/8 ταυτίζεται μὲ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας (4.31.6). Τὴν ταύτιση ἐνισχύουν ὅχι μόνο ἡ θέση τοῦ οἰκοδομήματος στὴν ἀγορὰ ἀλλὰ καὶ οἱ μνημειώδεις διαστάσεις του, καθὼς καὶ ἡ μορφή του (εἰκ. 10). Τὸ πλακόστρωτο στὰ Δ τῆς μεγάλης δεξαμενῆς ἀποτελεῖ κεντρικὴ αὐλὴ πλ. 8 μ. (πίν. 27), ἡ ὁποία πλαισιώνεται συμμετρικά, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἀπὸ δύο δεξαμενὲς μῆκ. 13 μ. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς αὐλῆς καὶ τῆς δεξαμενῆς ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ στυλοβάτη, οἱ πλάκες τοῦ ὁποίου φέρουν τὰ τεκτονικὰ γράμματα Ν, Ο, Π, Ρ, Υ καὶ Φ (εἰκ. 11). Οἱ πλάκες τοῦ στυλοβάτη φέρουν στὸ μέσον ὀρθογώνιο τόρμο καὶ χάραξη γύρω ποὺ ὀρίζει τὴν κάτω διάμετρο τοῦ κίονος σὲ 0.64 μ. Ὁ στυλοβάτης σὲ μῆκος 10.70 μ. καλύπτεται ἀπὸ σειρὰ πλκ-

12. Ἀνάλογη ἐπιγραφή ἀγορανόμου καὶ ὑπαγορανόμου πάνω σὲ κίονα τῆς ΥΡ στοῦς βλ. ΠΑΕ 1989, 70-71, ὅπου καὶ σχετικὰ σχόλια.

MESSENE
 Messenian
 Greek City
 Plan 1928/29

Ελ. 10. Κάτοψη τῆς Κρήνης Ἀρσινόης.

Εικ. 11. Τεκτονικά σημεία ἐπὶ τοῦ στυλοβάτη. (Σχ. Ch. Rogl.)

κῶν πού προέρχονται ἀπὸ βάθρα ἀγαλμάτων σὲ δεύτερη χρῆση. Οἱ σωζόμενοι τόρμοι καὶ οἱ αὐλακες μολυβδοχόησης στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ ἀνωδομῆς ἀπὸ ὀρθοστατές. Σὲ δεύτερη φάση ἡ ἀνωδομὴ ἔφερε διπλὴ σειρὰ ὀρθοστατῶν μὲ γέμισμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ ἀσβεστοκονία ἀνάμεσά τους, ὅπως δείχνει σωζόμενο τμήμα τῆς σὲ μῆκος 4.30 μ. στὴ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς (εἰκ. 12). Ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τῆς δεξαμενῆς σώζεται μόνο ἡ πρώτη σειρὰ πωροπλίνθων σὲ μῆκος 8.85 μ. στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοδομήματος. Τὸ δάπεδο τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς, ἀποτελούμενο ἀπὸ θραύσματα κεραμιδιῶν τοποθετημένων σὲ ζῶνες πάνω σὲ ὑδραυλικὸ ἐρυθρωπὸ κονίαμα, ἀνήκει στὴν τελευταία φάση τοῦ 3ου-4ου μ.Χ. αἰ. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν κεραμιδιῶν βρέθηκε ὑπόστρωμα ἀπὸ ἐρυθρωπὸ κονίαμα μὲ μικρὰ θραύσματα κεραμιδιῶν, πού ἀνήκει σὲ μιὰ πρωιμότερη φάση. Σὲ μεγαλύτερο βάθος καὶ μόνο στὴν ἀνατολικὴ δεξαμενὴ διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ τρίτου δαπέδου τῆς πρώτης φάσης σὲ ἔκταση 8.60 μ. × 1.80 μ., τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ λευκὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα μὲ λεπτὰ χαλίκια καὶ ὑπόστρωμα ἀπὸ ἀκανόνιστες ἐρυθρωπὲς πέτρες, πού ἐδράζονται στὸ φυσικὸ πέτρωμα. Τὸ τρίτο αὐτὸ δάπεδο ἐκτείνεται μόνο μέχρι τὰ δύο κυματοφόρα βάθρα, τὰ τοποθετημένα κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα τῆς δεξαμενῆς.

Ἡ παρουσία τριῶν οἰκοδομικῶν φάσεων εἶναι προφανής. Στὴν πρώτη ἀνήκουν ὁ στυλοβάτης, ἡ στενότερη δεξαμενὴ καὶ πιθανότατα ἡ πυκνὴ σειρὰ τῶν ἀναθηματικῶν βάθρων σὲ δεύτερη χρῆση. Στὴ δεύτερη φάση ἀνήκουν οἱ μεγαλύτερες δεξαμενὲς καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν διπλῶν ὀρθοστατῶν πάνω στὸν στυλοβάτη. Στὴν τρίτη φάση τέλος ἀνήκει τὸ δάπεδο μὲ τὰ κεραμίδια τοποθετημένα σὲ ζῶνες. Ἡ πρώτη φάση μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ, πρὸς τὸ παρὸν σύμ-

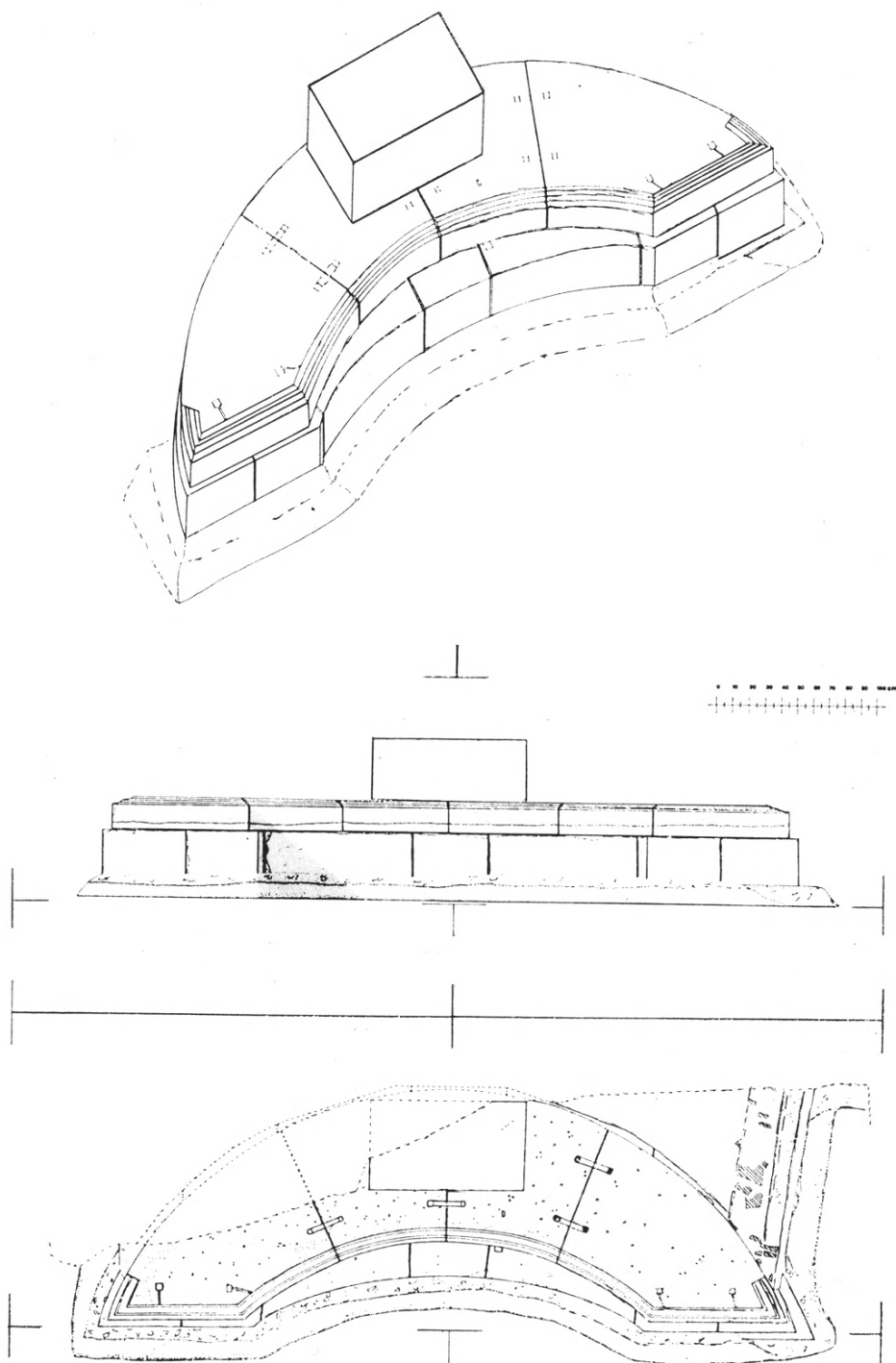
φωνα μόνο με τὰ νομίσματα, στὸν 2ο π.Χ. αἰ. Βόρεια καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο κατὰ 0.30 μ. περίπου ἐκτείνεται καθ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς τριμεροῦς κατασκευῆς (ἀνατολική δεξαμενή, πλακόστρωτη αὐλή, δυτική δεξαμενή) μίᾳ συνεχῆς ἐπιμήκης δεξαμενῇ ἐσωτερικῶν διαστάσεων 34.90 μ. × 4.55 μ. (εἰκ. 12). Οἱ ἐξωτερικοὶ τῆς τοῖχοι εἶναι κτισμένοι με πωροπλίνθους, ποὺ στὴ βόρεια πλευρὰ συνδέονται με πελεκόσχημους συνδέσμους. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς δεξαμενῆς ἀπέχει 1.25 μ. ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀναλημματικὸ τοῖχο, στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ ὁποίου σῶζεται ἡ ἐκροὴ ἀγωγοῦ μεταφορᾶς νεροῦ ἀπὸ τὴν πηγὴ Κλεψύδρα. Καὶ ἡ ὑπερυψωμένη αὐτὴ πίσω δεξαμενὴ παρουσιάζει σύμφωνα με τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, τρεῖς οἰκοδομικὰς φάσεις. Διακρίνονται δύο διαφοχικὰ δάπεδα: τὸ κάτω ἐδράζεται σὲ στρώμα ἀκανόνιστων ἐρυθρωπῶν λίθων καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα με χαλίκια, ἐνῶ τὸ ἄνω δάπεδο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐρυθρωπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα με θραύσματα κεραμιδιῶν.

Στὸ μέσον τῆς ὑπερυψωμένης πίσω δεξαμενῆς καὶ στὸν ἄξονα τῆς αὐλῆς, καθὼς καὶ ὁλόκληρου τοῦ κρηναίου οἰκοδομήματος ἀποκαλύφθηκε ἡμικυκλικὸ ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο με κυμάτιο στὴν ὄψη, ποὺ ἐδράζεται σὲ πωρολιθικὸ θεμέλιο μικρότερης καμπυλότητος ἀπὸ αὐτὴν τοῦ βᾶθρου. Ἐφερε προφανῶς σύνταγμα ἀγαλμάτων, ἡ σχέση τοῦ ὁποίου με τὴν πρώτη ἢ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τῆς Κρήνης δὲν εἶναι ἀκόμη σαφής.

Συμπερασματικὰ σημειώνουμε ὅτι ἡ Κρήνη τῆς ἀγορᾶς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἓνα ἀπλὸ κοινόχρηστο οἰκοδόμημα, ἀλλὰ ἓνα μνημειακὸ δημόσιο νυμφαῖο. Στὴν πρώτη ἐλληνιστικὴ ἤδη φάση οἱ μεγάλες διαστάσεις του, ἡ βαθμιδωτὴ του διάταξη καὶ ἡ κιονοστοιχία τῆς πρόσοψης μαρτυροῦν τὸν ἀντιπροσωπευτικὸ, προπαγανδιστικὸ χαρακτήρα του, τὸν ὁποῖο ὑπογράμμιζε ἐπὶ πλέον ὁ πλούσιος ἀγαλματικὸς διάκοσμος. Οἱ κυματιοφόρες στέφεις τῶν βᾶθρων τῆς πρώτης φάσης φέρουν ἐγκοπὲς σὲ σχῆμα πελμάτων γιὰ τὴ στήριξη χάλκινων ἀνδριάντων. Στὴ δεύτερη ρωμαϊκὴ φάση παρέμεινε βασικὰ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο, με τὴ διαφορὰ ὅτι ἀπομακρύνεται ἡ κιονοστοιχία τῆς πρόσοψης καὶ διευρύνονται οἱ δύο κάτω συμμετρικὲς δεξαμενές.

Τυχαῖα εὐρήματα

Σὲ ἀπόσταση 100 μ. περίπου στὰ Α τῆς Κρήνης Ἀρσινόης (XVI/8), στὴ βόρεια δηλαδὴ πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς, βρέθηκε τυχαῖα ἀσβεστολιθικὴ στήλη με

Εἰκ. 12. Ἡμικυκλικὸ βᾶθρο βόρειας δεξαμενῆς.

κυματοφόρο στέψη καὶ ἔξεργη ταινία κάτω ἀπὸ αὐτὴν, ἑλλιπὴς κάτω, μέγ. ὕψ. 0.665 μ., πλ. 0.40 μ., πάχ. 0.15 μ., ἡ ὁποία φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή (ἀρ. εὐρ. 4215) κάτω ἀπὸ τὴν ἔξεργη ταινία:

Ἀπόλλωνι Ἀγνιεῖ.

᾽Υψ. γραμμάτων 0.01-0.022 μ., τύπος γραμμάτων τέλους 4ου/ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰ. Μία δευτέρη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὸν Ἀπόλλωνα Ἀγνιέα ἀπὸ τὴ Μεσσήνη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., χωρὶς συγκεκριμένη θέση εὑρεσης, βλ. *IG V¹*, 1441. Ἡ θέση εὑρεσης τῆς νέας ἐπιγραφῆς δείχνει ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγνιέα θὰ πρέπει μάλλον πρὸς τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς νὰ ἀναζητηθεῖ. Ὁ Παυσανίας δὲν τὸ ἀναφέρει, γιὰ τὴ πιθανὴν δὲν λειτουργοῦσε στὴν ἐποχὴ του, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸ μόνον ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν «κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν» τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Τὰ νομίσματα**

Ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ὁφείλεται στὸν Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, ὁ ὁποῖος συνέταξε καὶ τὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ. Τὸ 1992 βρέθηκαν στὴ Μεσσήνη δύο ἀργυρὰ καὶ ἑκατὸν δεκαπέντε χάλκινα νομίσματα ποὺ συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση κατασκευῆς καὶ διάρκειας ζωῆς τῶν οἰκοδομημάτων. Τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ω-Ω, ὅπου τὰ πρῶιμότερα χρονολογοῦνται στὸν 4ο π.Χ. αἰ., ἐνῶ τὰ ὑστερότερα στὸν 1ο μ.Χ. Στὴν τελευταία φάση χρήσης τοῦ Σεβαστείου ἀνήκουν οἱ ἐπισημασμένες στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἑλληνιστικὲς κοπὲς καὶ οἱ λίγο ὑστερότερες ψευδοαυτόνομες κοπὲς τῆς. Τὰ νομίσματα ἀπὸ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη χρονολογοῦνται τόσο στὴν πρώτη φάση τῆς ἑλληνιστικῆς κατασκευῆς ὅσο καὶ στὴν ὕστατη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Τὰ νομίσματα ἀπὸ τὸ Στάδιο δείχνουν συνεχὴ χρήση ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. ἕως τὸν 5ο μ.Χ. αἰ. Τὰ νομίσματα τοῦ μεσσηνιακοῦ

** Στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν περιλαμβάνονται τὰ ἀμφίβολα καὶ τὰ παραδοθέντα. Ὅσα νομίσματα φέρουν ἀστερίσκο εἶναι ἀργυρά.

νομισματοκοπείου κυριαρχοῦν ποσοστιαῖα, ἀκολουθούμενα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Σικυῶνος· δὲν λείπουν ἐπίσης νομίσματα Ἀργούς, Ἀθηνῶν, Μακεδονίας, Ἀμοργοῦ καὶ Φώκαιας.

Βαλανεῖο (XVI/2E)

1.	1546	N1.333	4.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 511.
2.	1547	N2.334	4.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 521.

Τερὸ Δήμητρος καὶ Ἥρωος (XVI/2 ΩΩ)

3.	1549	N1.1	A.03	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 516.
4.	1550	N2.1	A.03	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 514.
5.	1552	N1.4	Γ.02	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 508-511.
6.	1560	N1.12	E.4	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 523-524.
7.	1567	N1.19	ΣΤ.3	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 516.
8.	1564	N4.16	Z.03	Σικυῶνος, 330-200 π.Χ., Warren 1, 38, ομ.4η.
9.	1562	N2.14	Z.03	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 520-521.
10.	1563	N3.15	Z.03	Μεσσήνης, 1ος-2ος μ.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 527.
11.	1554	N1.6	H.03	Νουμεριανοῦ, 283-284 π.Χ., <i>RIC V</i> , 196, 416.
12.	1566	N2.18	K.01	Ἀθηνῶν, 3ος αἰ. π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 89.
13.	1617	N1.20	A.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., μὲ 3 ὑστερόσημα μετὰ τὸ 31 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 519.
14.	1618	N2.21	A.01	Μεσσήνης ὡς ἄνω μὲ 1 ὑστερόσημο.
15.	1620	N1/31	N.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> 511.
16.	1623	N4/35	N.01	Σικυῶνας, ἐλληνιστικό.
17.	1622	N3/33	N.01	Κορίνθου ὡς ρωμ. ἀποικίας, 54/55 μ.Χ., Amandry, <i>σειρ. XX</i> ἀρ. 49.
18.	1624	N5/36	N.01	Μεσσήνης μὲ 1 ὑστερόσημο, τύπ.: 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 516.
ὕστ.: μετὰ 31 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 519.
19.	1625	N1/36	1.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 511.
20.	1626	N2/37	1.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>πρβλ. SNG Cop.</i> , 521
21.	1628	N1/30	3.01	Ἀργούς, 350-228 π.Χ., <i>BMC Pel.</i> 101
22.	1629	N1/49	3.02	Μεσσήνης, 369-330 π.Χ., ἄγν. <i>παραλλ. SNG Cop.</i> , 499.
23.	1630	N2/50	3.02	Ἀθηνῶν (:).
24*	1632	N2/48	4.01	Ἀλεξάνδρου Γ' (μετὰ θάνατο) 310-301 π.Χ., Price 1802.
25.	1633	N3/51	4.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG Cop.</i> , 521.
26.	1635	N1/22	5.01	Φιλίππου Β' (:).

27.	1637	N1/43	8.02	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG</i> Cop., 525.
28.	1638	N1/44	9.01	Σικυώνας, ἐλληνιστικό.
29.	1639	N2/46	9.01	Κορίνθου, 400-200 π.Χ., <i>SNG</i> Cop., 169 κέ.
30.	1643	N4/26	9.02	Ἄργους, 350-228 π.Χ., BMC Pel. 96.
31.	1640	N1/23	9.02	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., πρβ. <i>SNG</i> Cop., 521.
32.	1641	N2/24	9.02	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., πρβ. <i>SNG</i> Cop., 520-1.
33.	1642	N3/27	9.02	Ἀμοργοῦ, 200-1 π.Χ., πρβ. BMC 83, 1/3. Anson, π. VI, 3.
34.	1644	N5/29	9.02	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG</i> Cop., 526.
35.	1649	N5/42	11.01	Κορίνθου, 400-146 π.Χ., <i>SNG</i> Cop., 169-84.
36.	1650	N6/47	11.01	Κορίνθου, 400-146 π.Χ., <i>NNG</i> Cop., 169-84.
37.	1645	N1/38	11.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., πρβ. <i>SNG</i> Cop., 521.
38.	1646	N2/39	11.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., ἄγνωστη παραλλ. τοῦ <i>SNG</i> Cop, 5-21.
39.	1647	N3/40	11.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., πρβ. <i>SNG</i> Cop., 520-1.

Κρήνη Ἀρσινόη (XVI/8)

40.	1654	N7/48	Δ.01	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG</i> Cop., 520-521.
41.	1652	N5/46	Δ.01	Λικίνιου Α', 312-313 μ.Χ., πρβ. RIC VI, σ. 390, 345
42.	1651	N4/45	Δ.01	Βαλεντινιανὸς Α ἢ συναυτοκρ. 364-375 μ.Χ., πρβ. LRBC II, 2068.
43.	1653	N6/47	Δ.01	Ἀνώνυμη φόλλις τυπ. Α2, 976-1028, DOC III, 2 σ. 655 κέ.
44.	1569	N6/40	Ε.02	Σικυώνας, ἐλληνιστικό.
45.	1568	N5/39	Ε.02	Κων/νου Β' ὡς καίσαρα, 317-337 μ.Χ.
46.	1657	N9/43	Ε.02	Κων/νου Α', 324-330 μ.Χ., LRBC I, 1172.
47.	1656	N8/42	Ε.02	Κων/νου Α' ἢ γιῶν του 330-335 μ.Χ., πρβ. LRBC I, 1005).

Στάδιο (XVII/5)

48.	1588	N-/40	Δυτ. Στ. 01	Φώκαιας, 4ος αἰ. π.Χ., <i>SNG</i> Cop., 1031.
49.	1570	περισυλ.	Δυτ. Στοά	Μεσσήνης, 369-330 π.Χ., πρβ. <i>SNG</i> Cop., 501.
50.	1577	περισυλ.	Δυτ. Στοά	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG</i> Cop., 521.
51.	1578	περισυλ.	Δυτ. Στοά	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG</i> Cop., 514.
52.	1581	περισυλ.	Δυτ. Στοά	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG</i> Cop., 521.

53.	1572	περιουλ.	Δυτ. Στοά	Ἀχ. Συμπολιτείας, α' μισθὸ 2ου π.Χ., <i>SNG</i> Corp., 325 κέ.
54.	1582	περιουλ.	Δυτ. Στοά	Ἀλεξ. Σεβήρου, 222-231 μ.Χ., <i>RIC</i> IV, 2, 117, 594/611.
55.	1583	περιουλ.	Δυτ. Στοά	Σεπτ. Σεβήρου, 196 μ.Χ., <i>RIC</i> IV, 1, 190, 725.
56.	1571	περιουλ.	Δυτ. Στοά	Ἑλλ. πόλης ἐπὶ Ἰουλ. Δόμνας, 196-208 μ.Χ., <i>Grunauer</i> σ. 146.
57.	1586	περιουλ.	Δυτ. Στοά	Θεοδοσίου ἢ διαδόχων, 383-392 μ.Χ., πρβ. <i>LRBC</i> II, 2403.
58.	1661	περ. νότια	Δυτ. Στοά	Ἀργους, 4ος-3ος αἰ. π.Χ., πρβ. <i>SNG</i> Corp., 65.
59.	1662	περ. ἀνατ.	Δυτ. Στοά	Φλιοῦντος, 400-360 π.Χ., <i>SNG</i> Corp., 10
60.	1592	N1/44	Δυτ. Στ. Α.01	Πτολεμαίων, ἐλληνιστικό.
61.	1659	N1/46	Δυτ. Στ. 02	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., <i>SNG</i> Corp., 521.
62.	1591	N4/43	Δυτ. Στ. 01	Ἑλλ. πόλης ἐπὶ Σεβήρων, 196-206 μ.Χ., <i>Grunauer</i> σ. 46.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 28 - 47)

Τὸ 1992 ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου ἐστράφη καὶ πρὸς τὴν ἐξερεύνηση τῶν βαθύτερων στρωμάτων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος παράλληλα μὲ τὴ συνεχιζόμενη ἔρευνα στὸν χώρο τῆς πολιτικῆς ἀγορᾶς. Τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο ἐνίσχυσαν ὁ προϊστάμενος τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν Λ. Κολώνας καὶ ὁ δῆμαρχος Θέρμου Δ. Ἀραπογιάννης. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ βοηθῶς ἦταν ἡ ἀρχαιολόγος Βάσω Νούλα. Ὁ Dr K. A. Wardle τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Birmingham ἐξέτασε τὴν κεραμεικὴ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγάρου Β. Τὰ σχέδια ἔκανε ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γ. Διαμαντόπουλος. Στὴν ἀποκάλυψη τῶν στρωμάτων καὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ μεγάρου Β ἐργάσθηκε ὁ τεχνίτης ἀνασκαφῆς Ν. Δασκαλάκης ἐπικεφαλῆς ἄλλων εἰδικευμένων ἐργατῶν. Ἡ πολὺπλευρὴ βοήθεια τοῦ ἀρχιφύλακα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ Θέρμου Χρήστου Κοσμᾶ ἦταν καὶ πάλι ἰδιαίτερα χρήσιμη καὶ ἀποτελεσματικὴ. Τὸ Ἐργαστήριο Ἀρχαιομετρίας τοῦ ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» ὑπὸ τὸν Ι. Μανιάτη ἀνέλαβε τὴ χρονολόγηση ἀπανθρακωμένου ὕλικου μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ραδιενεργοῦ ἀνθρακα καὶ τοῦ πιθαριοῦ μὲ τὴ μέθοδο τῆς θερμοφωταύγειας. Ὅλους τοὺς εὐχαριστῶ πολὺ.

ΜΕΓΑΡΟ Β

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ «παλαιότερου προϋπάρχοντος ναοῦ» (μέγαρο Β) ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σωτηριάδη¹ (πίν. 28α) καὶ τὶς ἐπαναληπτικὰς ἔρευνες τοῦ Κωνσταντίνου Ρωμαίου², τὰ σκάμματα εἶχαν ἐπιχωματωθεῖ καὶ ὁρατὰ ἦταν μόνο τὰ ἐρεῖπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλω-

1. Πρῶτες ἀνακρινώσεις γιὰ τὸ μέγαρο Β: Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, *ΠΑΕ* 1898, 105-106 καὶ τὸ δημοσίευσά του στὴν *ΑΕ* 1900, 179. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *ΑΔ* II 1902-1908, 4, *ΠΑΕ* 1908, 97-98, Τὰ ἐλλειψοειδῆ κτίσματα τοῦ Θέρμου 1909, 28 κέ.

2. *ΑΔ* 1, 1915, 229 κέ. 242 κέ. *ΑΔ* 6, 1920-21, Παράρτημα, 168, *ΑΔ* 9, 1924-25, Παράρτημα, 4.

νος Θερμίου. Ἡ παρούσα ἔρευνα, τρίτη κατὰ σειρὰν στὸν ἴδιο χῶρο, ἀπέβλεψε ἐξ ἀρχῆς στὴν ἐπανεξέταση τοῦ μεγάρου Β, τοῦ γνωστοῦ καὶ πολυσυζητημένου κτιρίου ποὺ βρισκόταν θαμμένο ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Οἱ φωτογραφίες ποὺ εἶχαν δημοσιευθεῖ ἦταν ἐλάχιστες καὶ ἀσαφεῖς, ἐνῶ στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστολές ποὺ ἔστελνε ἀπὸ τὸν Θέρμο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ὁ Σωτηριάδης³, δὲν ὑπῆρχαν ἡμερολόγια, σχέδια ἢ φωτογραφίες. Τὸ σχέδιο ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Σωτηριάδης στὴν *AE* 1900⁴ περιέχει τὴ μόνη ἕως τώρα αὐθεντική, ἀλλὰ ἀνεπαρκὴ ἀποτύπωση τοῦ κτιρίου αὐτοῦ καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψή τους. Τὸ ἴδιο μετέγραψε ἀργότερα ὁ Ρωμαῖος σχηματικά, τροποποιώντας τὴ φορὰ τοῦ βόρειου τοίχου τὸν ὁποῖο ἀπέδωσε ἐλαφρῶς καμπύλο⁵. Μὲ βάση τὰ σχέδια αὐτὰ καὶ ὑστερότερες παρατηρήσεις τοῦ Ρωμαίου⁶ συντάχθηκε τὸ δημοσιευόμενο ἀπὸ τὸν Drerup⁷ καὶ παρόμοιο ἀπὸ τὸν Wesenberg⁸, γραμμικὸ σχέδιο τοῦ μεγάρου Β με ἐλαφρὰ καμπύλους ὅλους τοὺς τοίχους ἐκτὸς τῶν ἐγκάρσιων χωριστικῶν, οἱ ὁποῖοι ἔμεναν εὐθεῖς. Στὸ ἴδιο αὐτὸ σχέδιο ἀποτυπώνονται καὶ οἱ πλάκες ποὺ ἐρμηνεύθηκαν ἐξ ἀρχῆς ὡς βάσεις «ἐλλειπτικῆς περιστάσης»⁹, ἡ ὁποία θεωρήθηκε ὅτι περιέβαλε σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση τὸ μέγαρο Β. Ἡ θέση τῶν ξύλινων παραστάδων, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸν Ρωμαῖο ἐκάλυπταν τὰ μέτωπα τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ μεγάρου πρὶν κτισθεῖ θυραῖος τοῖχος στὴν πρόσοψη, ἀφῆθηκε χωρὶς μελάνωμα.

Ὁ Drerup στὸ πιὸ πάνω ἄρθρο του ἄσκησε κριτικὴ στὶς ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις τοῦ Ρωμαίου καὶ διατύπωσε δικές του ἐρμηνεῖς. Εἰδικότερα ἡ «ἐλλειπτικὴ περιστάσις», μοναδικὸ γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ παράδειγμα, ἀπασχόλησε ἐντατικότερα τὸν ἐρευνητὴ αὐτὸν καὶ ἄλλους, ἐξαιτίας τῆς σημασίας ποὺ ἀπέ-

3. Ἰ. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *AE* 1990, 191 κέ.

4. Παρένθ. πίν. σ. 175.

5. *AA* 1, 1915, 231, εἰκ. 2.

6. *AA* 9, 1924-25, Παράρτημα, 4.

7. *MarbWPr.* 1963, 3, πίν. 3.

8. B. WESENBERG, *AA* 1982, 153, εἰκ. 4.

9. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, *AE* 1900, 174. Ἀργότερα ὁ ἴδιος ἐθεώρησε τὶς πλάκες βάσεις στύλων στεγαστροῦ βωμοῦ, *AD*, ὁ.π. ἢ στύλους φράκτῃ ἢ ἀκόμη καὶ ἀπλὸν «λίθων θριγκόν» ποὺ ὄριζε τὸ τέμενος: Τὰ ἐλλειψοειδῆ κτίσματα τοῦ Θέρμου 1909, 30-31.

κτησε, ἐφ' ὅσον θεωρήθηκε ἄμεσος πρόδρομος τοῦ πτεροῦ, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε κατὰ τὸν 7ο αἰ. π.Χ.¹⁰.

Κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ τοῦ 1898, ἡ σκαπάνη ἐφθασε σὲ μεγάλο βάθος μέσα στὸν ναὸ καὶ ἀφαίρεσε ὅλα σχεδὸν τὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης ἢ ὅποια παρέμεινε ἄθικτη μόνο κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους, τὶς βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας καὶ τὸν στυλοβάτη τοῦ ναοῦ. Ὁ Σωτηριάδης ἔκτισε στὴ συνέχεια «σταυροειδεῖς ξηροτοίχους», ὅπως ἀναφέρει σὲ ἐπιστολὴ του¹¹, γιὰ νὰ συγκρατήσῃ μεταξύ τους τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ καὶ τὶς βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Σχηματίσθηκε ἔτσι ἓνα πυκνὸ δίκτυο ἀπὸ ξερολιθίδες οἱ ὁποῖες πράγματι ἐπροστάτευσαν τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ (πίν. 28α). Στὴ συνέχεια ἀνέσκαψε ὁ Ρωμαῖος καὶ πάλι, τὸ 1913 καὶ τὸ 1914, τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου καὶ τὸν «βόθρο θυσιῶν» πρὸ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας του¹², ἔκανε δὲ στρωματογραφικὴ ἔρευνα σὲ δύο θέσεις παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ ἐδημοσίευσε δύο τομές¹³, οἱ ὁποῖες καὶ διαφορετικὲς μεταξύ τους εἶναι καὶ ἀφορμὴ ἔδωσαν σὲ διαφορετικὰ θεωρίες σχετικὰ μὲ τὴν οἰκοδόμησιν καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β, καθὼς καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν «ἐλλειπτικὴ περίσταση»¹⁴.

Τὸ δυσκολότερο πρόβλημα ἦταν, καὶ δυστυχῶς παραμένει ἀκόμη, ἡ χρονολόγησις τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάρου Β πού ἐκυμάνθη ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἕως τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ¹⁵, καθὼς καὶ τῆς καταστροφῆς του πού πάντως

10. Βλ. Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟ, *AA* 1, 1915, 279, C. WEICKERT, *Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien* (1929) 7 κέ., *RE* V, 2436 κέ. (FIEHN) J. A. BUNDGAARD, *BCH* 70, 1946, 51 κέ. H. DRERUP, ὅ.π. 6 κέ. ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία σημ. 24, τοῦ ἴδιου *AA*, 1964, 157 κέ., τοῦ ἴδιου, *Griechische Baukunst* (in *Geometrischer Zeit*, 1969) 16-17, 80, 117, B. SCHMALTZ, *AA* 1980, 318 κέ., A. MALLWITZ, *AA* 1981, 621 κέ., WESENBERG, ὅ.π. 149 κέ., J. J. COULTON, *MedArchaeol*, 1, 1988, 63 κέ., ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ὅ.π. 192 κέ.

11. Βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1899, 61.

12. *AA* 1, 1915, 229-230, 242 κέ., 248 κέ.

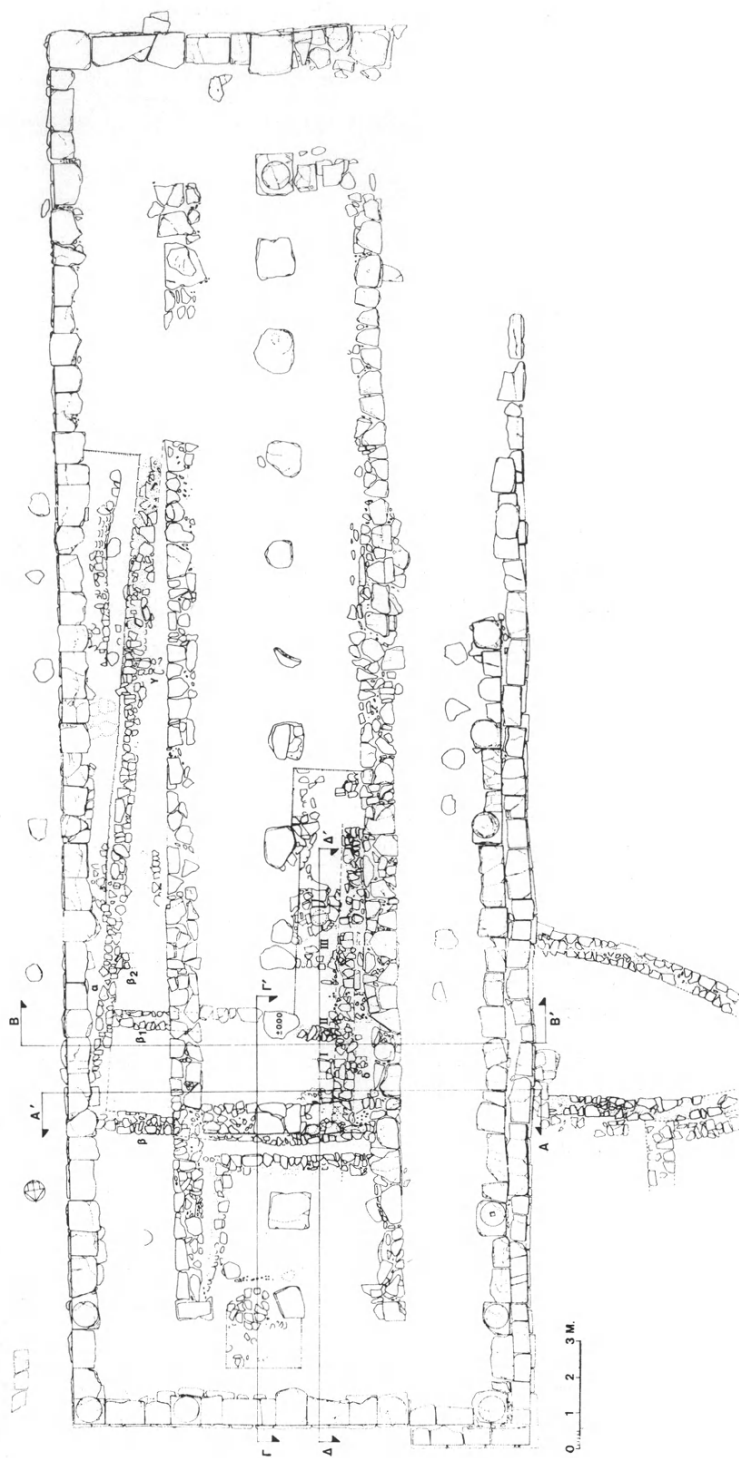
13. Αὐτόθι 245 εἰκ. 10, 246 εἰκ. 12.

14. Βλ. σημ. 10, κυρίως SCHMALTZ, ὅ.π. καὶ MALLWITZ, ὅ.π.

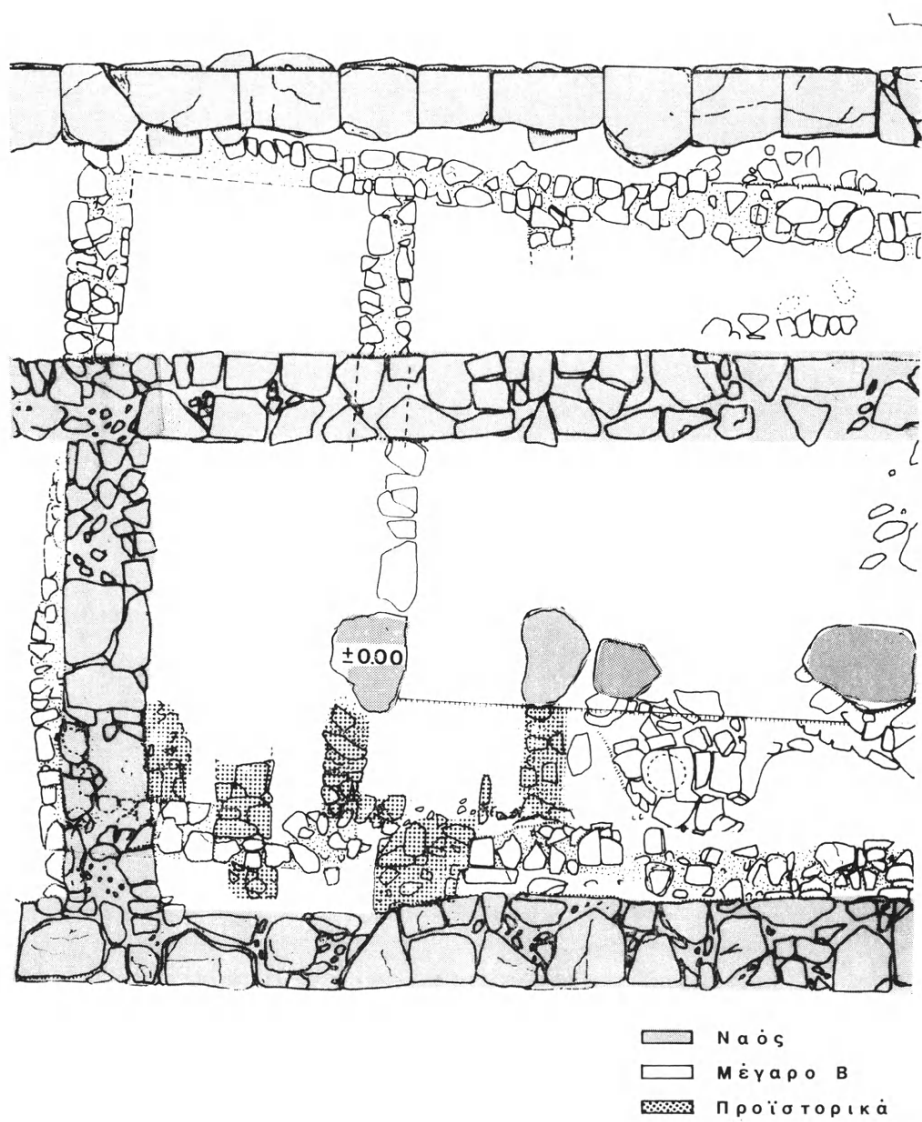
15. Βλ. *RE* ὅ.π. 2438, H. DRERUP, *Griechische Baukunst*, 16, τοῦ ἴδιου, *Marb WPr.*, 1963, 4, SCHMALTZ, ὅ.π. 333-4, A. J. MAZARAKIS-AINIAN, *Early Greek Cult Practice, Proceedings of the 5th Intern. Symposium at the Swedish Institute at Athens, 1986* (1988) 115.

προηγείται τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ ἢ ὅποια κατὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα ἔγινε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ κριτικὴ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ἐνταχθεῖ τὸ μέγαρο Β στὴν ἐξέλιξη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχημάτων ὁδηγοῦσαν σὲ διαφορετικὲς ἀπόψεις, καὶ συχνὰ σὲ ἀδιέξοδο. Συνέβαλε δὲ κυρίως τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν περιέχουν λίγες καὶ ἀτελεῖς περιγραφές τῶν εὐρημάτων ποὺ μένουν ἀτεκμηρίωτες, καθὼς δὲν συνοδεύονται ἀπὸ φωτογραφίες καὶ σχέδια, οἱ δὲ ἐρμηνεῖς μοιάζει νὰ στηρίζονται πιὸ πολὺ στὴ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Καὶ εἶχε μὲν ἡ ἐντύπωση αὕτῃ ἀναντικατάσταση ἀξία καὶ αὐθεντικότητα, ἀλλὰ ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ ἰσχύοντα ἐρμηνευτικὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς καὶ πάντως δὲν μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ γιατί λείπουν τὰ τεκμήρια. Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ γίνεῖ ἐλεγχος τῶν δεδομένων αὐτῶν ἦταν νὰ ἐπαναληφθεῖ ἡ ἀνασκαφή. Οἱ συνθήκες τῆς τρίτης κατὰ σειρὰν ἔρευνας εἶναι ἰδιότυπες καὶ δύσκολες. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀκολουθεῖ περισσότερα στάδια: Ἀφαιροῦνται πρῶτα οἱ μεγάλοι ὄγκοι τῶν μετανασκαφικῶν ἐπιχωματώσεων καὶ ὅπου χρειάζεται οἱ νεώτερες ξερολιθιές. Ἐπειτα γίνεται καθαρισμὸς τῶν περισωθέντων κτιριακῶν λειψάνων καὶ τῶν παρειῶν τῶν ἄθικτων ὑπὸ τοὺς λίθους τοῦ ναοῦ στρωμάτων. Τέλος ἐπιστρέφομε ἐπανειλημμένως γιὰ ἐξαντλητικὰ λεπτομερειακὰς ἔρευνες σὲ σημεῖα ὅπου τυχὸν μέσα στὰ σκάμματα ἔμειναν ἄθικτα ἀρχαῖα χώματα, ἀλλὰ καὶ στὶς ἴδιες τὶς παρειὰς τῶν σκαμμάτων καθὼς καὶ στὶς κατασκευὰς ποὺ πολλὰς φορὲς βρίσκονται ἢ συνερίζονται ὑπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ καὶ κάποτε συνδέονται μὲ ξερολιθιὰς ἢ ἀκόμη κεῖνται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ αὐτὰς καὶ δὲν διαφέρουν πολὺ οὔτε ὡς πρὸς τὸ ὕψος, οὔτε στὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς. Σὲ πολὺ περιορισμένη ἔκταση μετακινήσαμε λίθους τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ ἐρευνηθοῦν καλύτερα τὰ ὑποκείμενα στρώματα καὶ νὰ περισυλλεγοῦν εὐρήματα.

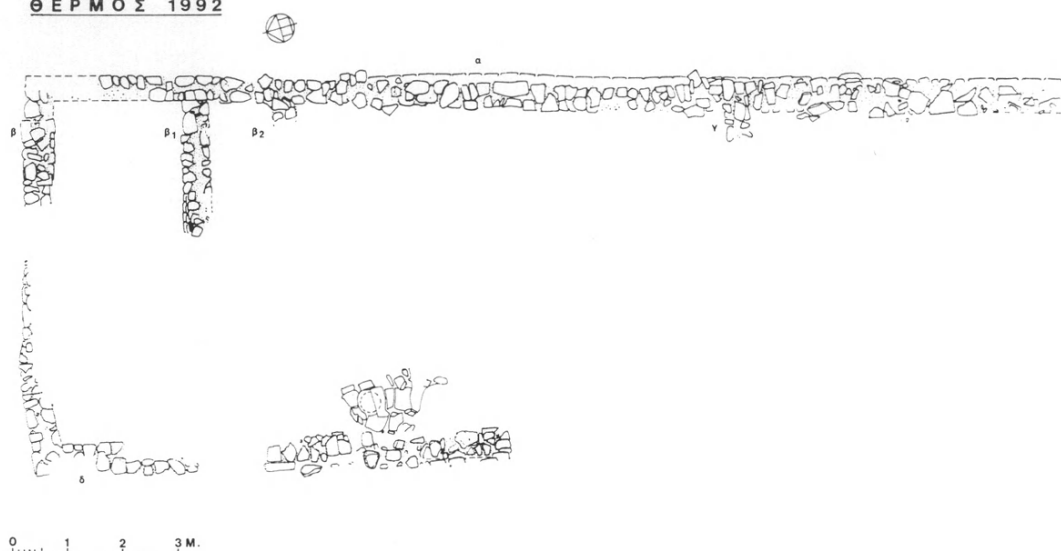
Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ τὸ βορειότερο ἄκρο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ μὲ σκοπὸ νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ «ὀπισθόδομος» τοῦ μεγάρου Β. Οἱ τομὲς οἱ ὁποῖες ἔγιναν στὸν χώρῳ αὐτὸν ἐνώθησαν σὲ σκάμμα (πίν. 28β, 29α, εἰκ. 1-3α-β), τὸ ὁποῖο ὀρίζεται πρὸς Β ἀπὸ τοῖχο (ἀνάλημμα;), ὁ ὁποῖος βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο (β) τοῦ μεγάρου Β, πρὸς Α ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη, πρὸς Δ ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ. Πρὸς Ν ἡ γραμμὴ κατὰ τὸ δυτικότερο μέρος τῆς φθάνει μέχρι τῆς ἑβδόμης ἀπὸ Ν βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας, στὸ σημεῖο ὅπου ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου Β (τοῖχος δ) χάνεται

Είχ. 1. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, μετὰ τὸ μέγεθος B καὶ τὰ προϊστορικά λείψανα, φθινόπωρο 1992.

ΘΕΡΜΟΣ 1992

Εἰκ. 3α. Τὸ μέγαρο Β, φθινόπωρο 1992.

ΘΕΡΜΟΣ 1992

ΜΕΓΑΡΟ Β.

Εἰκ. 3β. Ἡ θέση τῶν τομῶν στρωματογραφίας στὸ μέγαρο Β.

κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ἢ εἶναι κατεστραμμένος, κατὰ δὲ τὸ ἀνατολικότερο μέρος ἕως ἀπέναντι ἀπὸ τὴν τέταρτη ἀπὸ Ν βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, μέχρι τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου Β (τοῖχος α) ποὺ κατέχει τὸν χώρο τοῦ ἀνατολικοῦ πτεροῦ. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν λαορίδων ποὺ περιέχουν τοὺς τοίχους δ καὶ α, ἡ νότια γραμμὴ τοῦ σκάμματος ἔφθασε μόνο μέχρι τῆς ἑνάτης ἀπὸ Ν ἐσωτερικῆς βάσης ὅπου διέρχεται ὁ βορειότερος ἐγκάρσιος χωριστικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου (τοῖχος β1). Στὸν χώρο αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι ὀλόκληρος σχεδὸν ὁ «ὀπισθοδομος» τοῦ μεγάρου, μεγάλο μέρος τῶν τοίχων α καὶ δ, ἕνα πιθάρι, προϊστορικὰ λείψανα καὶ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ κάνομε στρωματογραφικὰ παρατηρήσεις σὲ περισσότερες θέσεις (εἰκ. 3β).

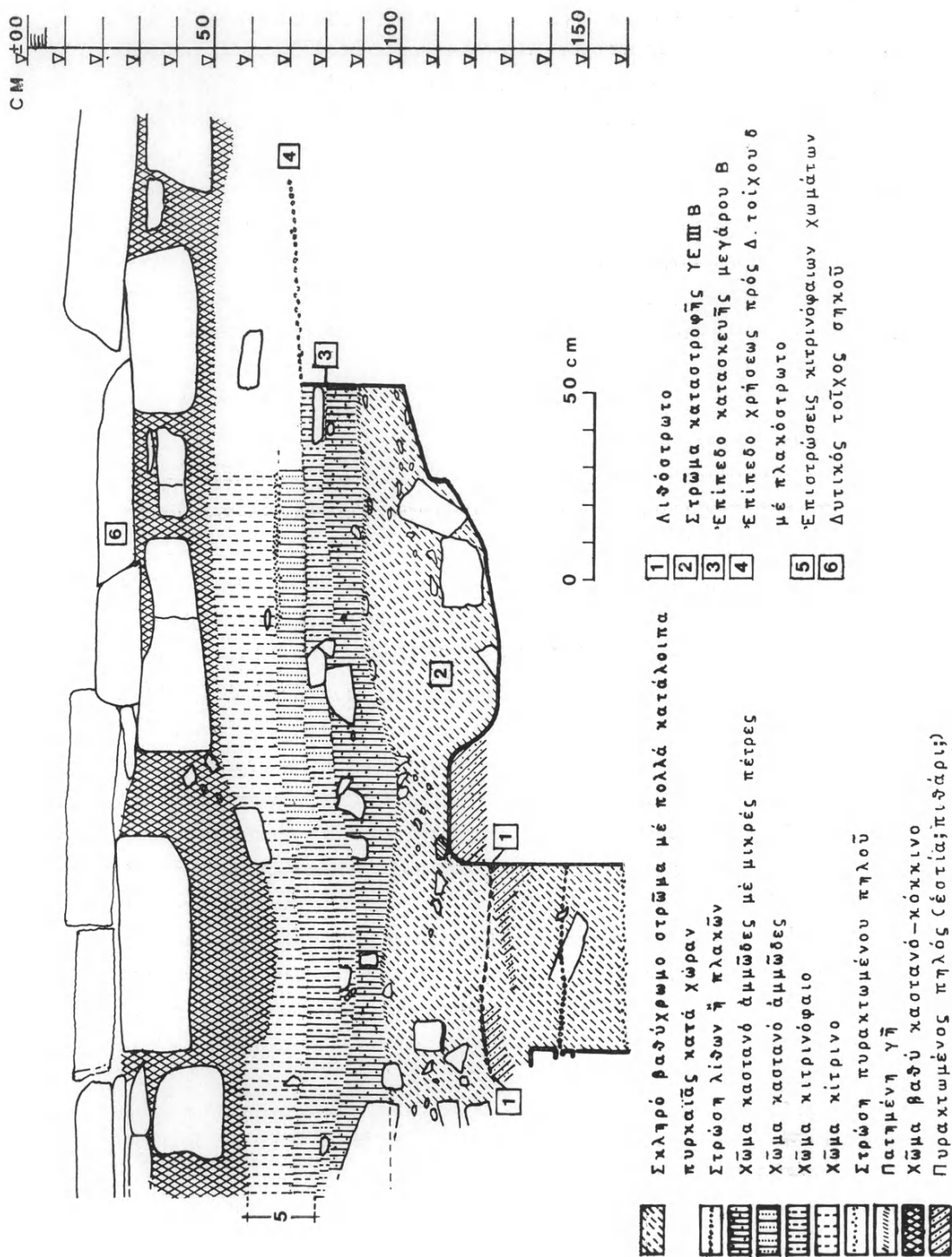
Σ τ ρ ω μ α τ ο γ ρ α φ ί α

1. Μεταξὺ τοῦ τοίχου δ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 3β, 4)

Προϊστορικὰ λείψανα

Πρόκειται γιὰ στενὴ λαορίδα μήκους 3.20 μ. καὶ πλάτους 1.20-0.50 μ. περίπου ἢ ὁποία δὲν εἶχε θιγεῖ ἀπὸ τὶς παλαιὰς ἀνασκαφές (πίν. 34α). Ἐδῶ ἦλθαν στὸ φῶς ἀποσπασματικά, ἀλλὰ ἀσφαλὴ προϊστορικὰ στρώματα (εἰκ. 2). Ἐπίπεδο χρήσεως μὲ λιθόστρωτο ὑπῆρχε σὲ βάθος κυμαινόμενο ἀπὸ 1.20 μ. στὸ βορειότερο ἕως 1.27 μ. περίπου στὸ νοτιότερο ἄκρο τῆς τομῆς¹⁶ (πίν. 33α). Οἱ λίθοι ἔχουν πάχος 0.15-0.20 μ. Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ λιθοστρώτου ἐξέρχει κατὰ 0.07-0.08 μ. ὑπόλοιπο ὀρθογωνίου περιχειλώματος ἀπὸ πυρακτωμένο κόκκινο πηλὸ, ἴσως ἐστίας ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν περίοδο χρήσεως τοῦ δαπέδου (πίν. 33α-β). Τὸ στρώμα καταστροφῆς ἐπάνω στὸ λιθόστρωτο πάχους 0.28-0.37 μ. περίπου περιεῖχε ἀπανθρακωμένες ὀργανικὲς ὕλες, στάχτη, ὑπόλοιπα πυρακτωμένων ὠμῶν πλίνθων καὶ λίγα ὀστὰ ζώων. Τὸ στρώμα αὐτὸ περιεῖχε ἐπίσης πολλὰ, ἀλλὰ κακῆς διατήρησης προϊστορικὰ ὕστρακα, ἀνάμεσά τους καὶ μυκηναϊκῶν κυλίκων μὲ σκοτεινὴ ταινία στὸ χεῖλος καὶ ὀλόβαφο ἐσωτερικῶ,

16. Τὰ βάθη τῆς ἀνασκαφῆς μετρήθηκαν ὅλα ἀπὸ τὸ ἴδιο σταθερὸ σημεῖο ποὺ εἶναι τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τῆς δεκάτης ἀπὸ Ν βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Εἰκ. 4. Στρωματογραφία 1: Μεταξὺ τοῦ τοίχου δ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σπηλαίου.

τὰ ὅποια πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ΥΕ ΙΙΙ Α2-ΙΙΒ περίοδο¹⁷. Σὲ μικρὴ τομὴ διαστάσεων 0.80×0.40 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ λιθοστρώτου καὶ μέχρι βάθους 1.40 μ. (πίν. 33β ἀρ. 6) διαπιστώθηκε παρόμοιο στρώμα καταστροφῆς μὲ θραύσματα καμένων ὠμῶν πλίνθων ποὺ περιεῖχαν ὑπόλοιπα ἄχυρων καὶ ὁστὰ μικρῶν ζώων. Σὲ βάθος 1.40 μ. ὑπάρχει ἴσως στρώση πλακοειδῶν λίθων (δάπεδο;). Ἡ κεραμεικὴ ἦταν ὅμοια μὲ ἐκείνη τοῦ ἀμέσως ἀνωτέρου στρώματος. Σὲ περιορισμένο τμῆμα τῆς τομῆς προχωρήσαμε μέχρι βάθους 1.55 μ. καὶ διαπιστώσαμε ἀσαφὴ ὑπόλοιπα κτυπητῆς πυρακτωμένης γῆς.

Μὲ τὸ στρώμα καταστροφῆς ποὺ βρέθηκε ἐπάνω στὸ λιθόστρωτο μποροῦν νὰ σχετισθοῦν δύο ἢ τρία κτιριακὰ ὑπόλοιπα (εἰκ. 2,12):

α) Τμῆμα τοίχου (τοῖχος Ι), μήκους 0.80 μ., ὁ ὅποιος φέρεται ἀπὸ Δ πρὸς Α ἐγκαρσίως ὑπὸ τὸν τοῖχο δ καὶ εἰσχωρεῖ ἐντὸς τοῦ ὀπίσθιου δωματίου τοῦ μεγάρου ἐπὶ 0.50 μ., ὑπὸ τὸ ἐλλειπὸν δάπεδο. Κεῖται σὲ βάθος 1.40-1.50 μ. (πίν. 30β, 31β, 33α). Ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ τοίχου αὐτοῦ ὑπάρχουν λιθοσσωροὶ ποὺ προφανῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλων σύγχρονων κατασκευῶν. Οἱ πέτρες αὐτὲς συγχέονται παρὰ τὴν βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β μὲ τὸ κατώτερο στρώμα ποὺ διαπιστώθηκε μέσα στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο (πίν. 31β ἀρ. 5, 36β). Πρόκειται γιὰ τὸ βαθυκάστανο σκληρὸ χῶμα μὲ μεγάλη ποσότητα λατύπης ποὺ βρίσκεται ἐπὶ τοῦ παρθένου ἐδάφους καὶ συναντᾶται σὲ ὅλες τὶς στρωματογραφικὰς τομὰς τοῦ βορειότερου μέρους τοῦ μεγάρου (πίν. 36β, 37α, 37β). Καὶ ἐνῶ στὴν ἀρχὴ φαινόταν ὅτι πρόκειται γιὰ χῶματα ποὺ εἶχαν καταρρεῦσει μὲ τὸν χρόνον ἀπὸ τὸ πρὸς Α ὕψωμα τοῦ Μεγαλάκκου, διαπιστώσαμε ἀργότερα, ἀφοῦ ἐσκάψαμε μικρὸ μέρος, ὅτι τὸ στρώμα περιεῖχε καὶ πλῆθος ὁστράκων (βλ. πιδὲ κάτω στρωματογραφία 4). Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ τοῖχος Ι ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Α συνέχεια τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ πρὸς Δ τοῦ ναοῦ ἀψιδωτοῦ προϊστορικοῦ κτίσματος ποὺ περιεῖχε πίθους¹⁸ (εἰκ. 1), δὲν ἔχει ἐλεγχθεῖ ἀνασκαφικῶς, ἀλλὰ εἶναι πιθανή.

β) Σὲ ἀπόσταση 0.35-0.45 μ. πρὸς Ν τοῦ τοίχου Ι στὸ ἴδιο βάθος, ὑπόλοιπο κατασκευῆς πιθανῶς ἄλλου τοίχου (ΙΙ) (πίν. 30β, 31β, 33α-β). Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τοίχου μήκους 1.05 μ. τὸ ὅποιο σημειώνει ὁ Σω-

17. Βλ. πιδὲ κάτω σημείωμα τοῦ κ. K. Wardle.

18. AE 1900, 177.

τηριάδης στὸ πρῶτο σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς¹⁹, ὡς ἀνήκον στὸν χωριστικὸ τοῖχο τοῦ μεσαίου ἀπὸ τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο τοῦ μεγάρου. Ὡστόσο τὸ βάθος στὸ ὁποῖο κεῖται, ὁ τρόπος κατασκευῆς καὶ ἡ κατεύθυνσή του ποὺ ἀποκλίνει πρὸς Ν σὲ σχέση μετὰ τὸ ἀσφαλῶς ἀνήκον στὸ μέγαρο Β τμήμα τοῦ χωριστικοῦ τοίχου β1 (ἀπόκλιση ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ στὸ σχέδιο τῆς δημοσίευσης τοῦ 1900), δείχνουν ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ στοιχεῖο τοῦ μεγάρου Β, ἀλλὰ γιὰ ὑπόλοιπο παλαιότερου κτιρίου ποὺ σώζεται σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης.

γ) Νοτιότερα, στὸ ἴδιο περίπου βάθος (1.41 μ.), στὴ θέση τῆς ξερολιθιάς ποὺ συνέδεε τὴν ἑνατὴ βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας τοῦ ναοῦ μετὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἡ κάτω σειρὰ λίθων, ἴσως ἄλλου, ἴδιας κατεύθυνσης, τοίχου (III, πίν. 34β). Καὶ αὐτοῦ ἡ σχέση πρὸς τὸ πρὸς Δ τοῦ ναοῦ ἀψιδωτὸ πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ.

Στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ σκάμματος ὑπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, δηλ. ἀμέσως πρὸς Δ τοῦ μεγάρου συνεχίσθηκαν οἱ στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις (εἰκ. 4, πίν. 34α). Τὸ στρώμα καταστροφῆς ἐπάνω στὸ λιθόστρωτο ποὺ ἀναφέραμε πρὸ πάνω παρουσιάζει κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ὀριζόταν ἐπάνω ἀπὸ πατημένη γῆ σὲ βάθος 0.85-0.95 μ., ποὺ ἔφερε καστὰνὸ ἀμμῶδες χῶμα μετὰ λίγες πέτρες, πιθανῶς διάστρωση γιὰ τὴ δημιουργία ἐπιπέδου κατασκευῆς τοῦ τοίχου δ. Ἀκολουθεῖ ἐπάνω σὲ αὐτὸ στρώμα κιτρινόφαιου χρώματος ὡς ὑπόστρωμα ἐπιπέδου χρήσεως στὸ ὁποῖο διαπιστώθηκαν τμήματα πλακῶν, περισσότερα στὸ βορειότερο στενὸ τμήμα τοῦ σκάμματος σὲ βάθος 0.70 μ. περίπου (πίν. 31β ἀρ. 6, 34α). Κατὰ τὸ βορειότερο μέρος φαίνεται ὅτι τὸ «πλακόστρωτο» αὐτὸ ἔφθανε ἔως τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου δ. Λόγω τῶν πιέσεων ποὺ ἔχει ὑποστεῖ τὸ ἔδαφος, δὲν εἶναι σαφὲς ἂν οἱ πλάκες αὐτὲς ὑπερέχουν ἢ ἂν βρίσκονται βαθύτερα τῆς κατώτερης σειρᾶς λίθων τοῦ τοίχου δ. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι μποροῦν νὰ σχετισθοῦν μετὰ τὸ μέγαρο Β. Στρώμα μετὰ περισσότερες ἀλλεπάλληλες ἐπιστρώσεις κιτρινόφαιου, καστὰνοῦ καὶ τέλους καθαροῦ κίτρινου χρώματος στὶς ὁποῖες παρεμβάλλονταν καὶ τμήματα πυρακτωμένου πηλοῦ, ἀπλωνόταν ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο. Ἡ ἐπίστρωση τοῦ κίτρινου χρώματος ἔχει πάχος 0.20-0.25 μ. καὶ κλίση ἐπίσης πρὸς Ν. Τὸ χῶμα αὐτὸ βρέθηκε πρὸς Δ ἐκτὸς τοῦ μεγάρου Β, ἀλλὰ ἐξαιτίας τοῦ παλαιοῦ σκάμματος

19. AE 1900, παρὲνθ. πίν. σ. 175.

δὲν γνωρίζομε ἐὰν ὑπῆρχε στὸ μέρος ὅπου ὁ τοῖχος δ εἶναι κατεστραμμένος, καθὼς καὶ ἐντὸς τοῦ δωματίου τοῦ μεγάρου στὸν δυτικότερο χῶρο, ὅπως ὑπάρχει ἀνατολικότερα στὸ ἴδιο ὀπίσθιο δωμάτιο, ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ὅπου ἐρευνήσαμε ἄθικτα στρώματα (βλ. στρωματογραφία 3 καὶ 4). Εἶναι γῆ προσερχομένη ἀπὸ τὴν περιοχὴ πρὸς Δ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Θέρμου καὶ περιέχει χαρακτηριστικὰ μικρὰ ἀποστρογγυλεμένα συσσωματώματα²⁰. Τὸ ἀνώτερο στρώμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου πατοῦν παντοῦ οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, ποὺ εἶχαν παρατηρήσει καὶ οἱ δύο προηγούμενοι ἀνασκαφεῖς, διαπιστώνεται γιὰ μία ἀκόμη φορά. Ἐδῶ ἔχει πᾶχος 0.20 ἕως 0.02 μ. καὶ εἶναι βαθὺ καστανὸ μὲ πυρακτωμένα στοιχεῖα πηλοῦ. Τὸ πᾶχος τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ὕψος στὸ ὁποῖο σώζονται τὰ ἐρείπια τοῦ μεγάρου Β τὰ ὁποῖα καλύπτονταν ἀπὸ αὐτό, ἢ ἀπὸ τὸ ὕψος στὸ ὁποῖο ἔφθανε τὸ κίτρινο στρώμα.

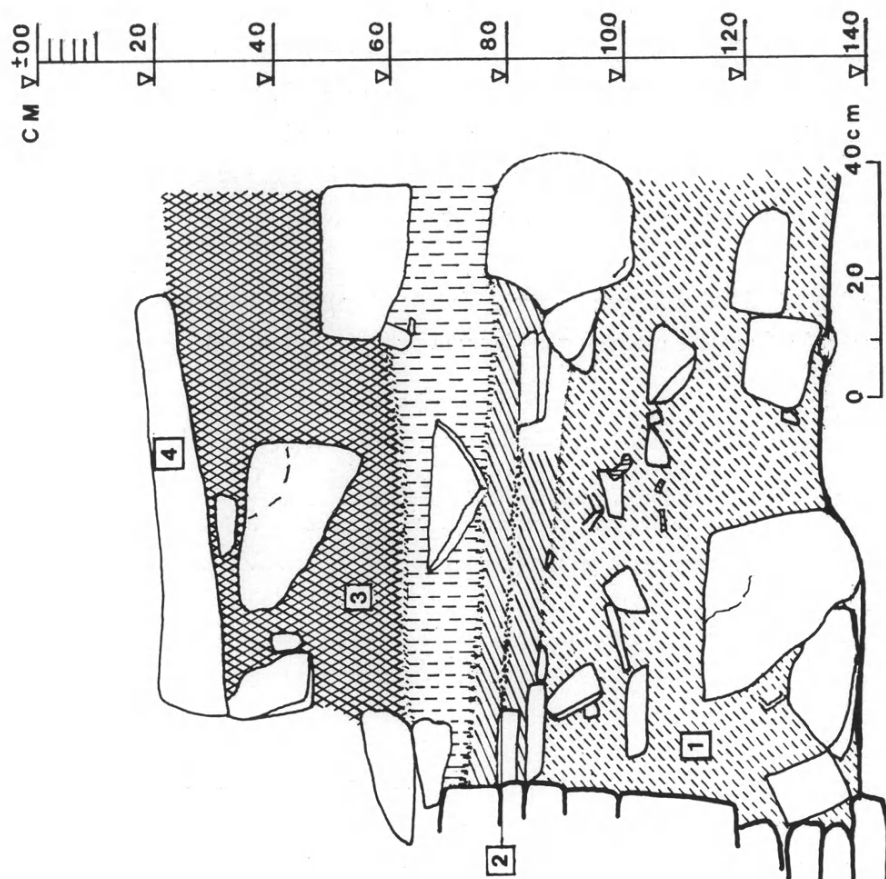
2. Μεταξὺ τοῦ πιθαριοῦ μὲ τὸ κάλυμμα καὶ τῆς ἑνατῆς βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιοροστοιχίας στήν ἀνατολική παρειὰ τοῦ δυτικοῦ σκάμματος (εἰκ. 3β, 5).

Σὲ ἀπόσταση 5.50 μ. περίπου πρὸς Ν τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ μεγάρου Β καὶ παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο βρέθηκε τὸ πιθάρι ποὺ προφανῶς σημειώνεται στὸ σχέδιο τοῦ Ρωμαίου²¹ στὴν ἴδια περίπου θέση μὲ τὸ γράμμα θ καὶ τὴν πληροφορία ὅτι περιεῖχε στάχτη. Μήπως εἶναι ἄραγε τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρει ὁ Σωτηριάδης μὲ τὴ φράση «εἷς μόνος (πίθος) εὗρέθη παντάπασι κενὸς κεκαλυμμένος ἐπιμελῶς διὰ πλακός»;²². Πράγματι τὸ πιθάρι αὐτό (εἰκ. 1-3α, πίν. 34β, 35α-β) ἔσωζε ἀκόμη τὸ πῶμα του ἀπὸ δύο ἐπ'ἀλλήλους πλακοειδεῖς λίθους, τὸν ἀνώτερο μὲ τοξωτὴ ἀπότμηση καὶ τὸν κατώτερο ὠσειδῆ, καὶ ἦταν

20. Ἡ μικροσκοπικὴ ἐξέταση ποὺ ἔκανε στὸ Ἐργαστήριον Ἀρχαιομετρίας τοῦ «Δημοκρίτου» ὁ κ. Γ. Μπασιάκος ἔδειξε ὅτι «τὸ ὑλικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ σφαιροειδῆ συσσωματώματα ὀρυκτῶν ἀργίλου καὶ δευτερογενῶν ὀρυκτῶν σιδήρου (λειμωνίτη)...Τὰ συσσωματώματα αὐτὰ ἔγιναν ἀπὸ φυσικὰς διαδικασίας συγκόλλησης ὑλικοῦ γύρω ἀπὸ κόκκους σιδηροῦχων ὀρυκτῶν, ὑποβοηθουμένης ἀπὸ τὴν ὀξειδωσὴ καὶ ἐνυδάτωση τῶν ὀρυκτῶν αὐτῶν, ἀποκλειομένης τῆς συμμετοχῆς τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου (καρποὶ κλπ.). Εἶναι σχηματισμοὶ ἑδαφικῶν ὀρίζοντων ἐμπλουτισμένων μὲ σιδηροῦχα συστατικὰ (ἀπὸ γειτονέοντα μεταλλεύματα σιδήρου) καὶ δημιουργοῦνται μὲ τὴ συμμετοχὴ τῆς ἑδαφικῆς ὑγρασίας».

21. *ΑΔ* 1, 1915, 231 εἰκ. 2, 251.

22. *ΑΕ* 1900, 177, *ΑΔ*, ὁ.π. 4.

Βαθύχρωμο στρώμα με πέτρες και ὑλικό
καταστροφῆς
Στρώση πυρακτιωμένου πηλοῦ
Χῶμα καστανό με λείψανα πυρᾶς
Χῶμα χίτρινο
Πατημένη γῆ
Χῶμα βαθύ καστανό-κόκκινο

1 Στρώμα πιθανῶς καταστροφῆς τῆς ΥΕΙΒ
2 Κατῶτερο ἐπίπεδο χρήσεως
3 Ἀνώτερο στρώμα ὑπὸ τὴν ἐνατι βᾶση
τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ σηκοῦ
4 Ἐνατι βᾶση ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας

Εἰκ. 5. Σπρωματογραφία. 2: Μεταξὺ τοῦ πιθαιοῦ καὶ τῆς ἐνατης βᾶσης τῆς ἐσωτερικῆς
κιονοστοιχίας στὴν ἀνατολική παρειὰ τοῦ δυτικοῦ σκάμματος.

βυθισμένο στὴ γῇ φθάνοντας σὲ βάθος 2.14 μ. περίπου. Τὸ ἐσωτερικὸ ποὺ περιεῖχε στὸ κατώτερο μέρος χῶμα καὶ πέτρες δὲν ἐρευνήθηκε. Τὸ χεῖλος λείπει, ἡ ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνεια βρίσκεται σὲ βάθος 1.15 μ. Ἔτσι μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸ προϊστορικὸ ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ διαπιστώσαμε στὴ στρωματογραφία 1 σὲ βάθος 1.20-1.30 μ. Λίθινο περίβλημα ἔχει κτισθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ πιθαριοῦ ἐν μέρει ἐπάνω στοὺς ὤμους του, ὕψους 0.45 μ. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ πατεῖ σὲ σκληρὸ στρώμα χρώματος μὲ μικρὲς πέτρες ποὺ βρίσκεται στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ στρώμα καταστροφῆς τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ἐπάνω στὸ λιθόστρωτο (στρωματογραφία 1) καὶ πιθανῶς ἀνήκει στὸ ἴδιο στρώμα. Στὸ στρώμα αὐτὸ πατεῖ καὶ ὁ τοῖχος δ. Ἐπομένως τὸ περίβλημα τοῦ πιθαριοῦ καὶ ὁ τοῖχος δ πρέπει νὰ ἦταν σύγχρονα. Κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες ἐνισχύουν τὴ διαπίστωση αὐτή. Μεταξὺ τῶν δύο ὑπάρχει ὀργανικὴ σύνδεση ὀρισμένων λίθων (πίν. 35β) καὶ φαίνεται ὅτι τὸ κτιστὸ περίβλημα τοῦ προϋπάρχοντος πιθαριοῦ κτίσθηκε μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς κατασκευῆς τοῦ τοῖχου δ. Τὸ περίβλημα αὐτὸ τοῦ στομίου τοῦ πιθαριοῦ ἦταν ἀναγκαῖο ἐξαιτίας τῆς ἀνύψωσης τοῦ ἐπιπέδου ποὺ ἔγινε μὲ τὰ λείψανα καταστροφῆς τῆς ΥἚ IIIB περιόδου, ἐπάνω στὰ ὁποῖα οἰκοδομήθηκε τὸ μέγαρο Β. Τὸ στόμιο τοῦ πιθαριοῦ χρειάστηκε τότε νὰ προσαρμοσθεῖ στὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ μεγάρου Β καὶ νὰ προστατευθεῖ μὲ τὸ κτιστὸ περίβλημα. Ἐπάνω στὴ νότια πλευρὰ τοῦ περιβλήματος ὑψώνεται καμπυλόσχημος τοῖχος μὲ ἀρμολογημένη μόνο τὴ βόρεια ὄψη (πίν. 34β, 35α). Ἡ νότια πλευρὰ του δὲν θὰ ἦταν ὁρατὴ. Οἱ πέτρες ἔχουν ἄδρῶς καμπύλη λάξευση γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στὸ σχῆμα τῆς κατασκευῆς. Ὁ οἰκοδομικὸς τρόπος διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ περιβλήματος. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη ἢ ὁποῖα θὰ ἔγινε γιὰ νὰ προστατεύσει καὶ νὰ ὀριοθετήσῃ τὸ πιθάρι, ἔπειτα ἀπὸ νέα ἀνύψωση τοῦ χώρου ἐξαιτίας τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β. Περιβάλλει τὸ στόμιο τοῦ πιθαριοῦ ἀπὸ τὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του καὶ φθάνει ὑψηλὰ, ἕως σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὴν ἑνατὴ ἐσωτερικὴ βάση τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ δυτικὸ τῆς ἄκρο πατεῖ ἐπάνω στὸν τοῖχο δ (πίν. 34β, 36α δεξιὰ). Στὴ βόρεια πλευρὰ δὲν βρήκαμε συνέχεια τῆς κατασκευῆς καὶ ἴσως καταστράφηκε κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή.

Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς τῆς εἰκ. 5 στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος, ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ περίβλημα τοῦ πιθαριοῦ ἕως κάτω ἀπὸ τὴν ἑνατὴ βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας (πίν. 36α). Ἔδωσε στοιχεῖα ἐπιπέδων

χρήσεως πού μποροῦν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸ πιθάρι. Σὲ βάθος 0.80 μ. περίπου ὑπάρχει στρώση πυρακτωμένου πηλοῦ πού φέρει ἔχνη ἀπανθρακωμένου ὕλικου (εἰκ. 5, ἀρ. 2). Πρέπει νομίζω νὰ σχετισθεῖ μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δαπέδου στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο τὰ ὁποῖα βρίσκονται σὲ βάθη 0.90-0.85 μ. καὶ 0.74-0.78 μ. (βλ. στὴ συνέχεια). Τὸ ὑπόστρωμά του, πάχους 0.08-0.10 μ., εἶναι χῶμα καστανὸ μαλακὸ μὲ πέτρες καὶ φέρεται σὲ χῶμα μὲ πέτρες καὶ ὕλικο καταστροφῆς πού φθάνει μέχρι βάθους 1.35-1.40 μ. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς σὲ ἐκεῖνο τῶν προϊστορικῶν λειψάνων πού προηγεῖται τοῦ μεγάρου Β. Μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο στρώμα ἢ γιὰ διάστρωση πρὶν κτισθεῖ τὸ μέγαρο Β.

Τὸ πιὸ πάνω δάπεδο σὲ βάθος 0.80 μ. δὲν ἐγγίζει τὸ περίβλημα, ὅπως θὰ ἀναμενόταν, γιατί ἔχει κοπεῖ σὲ ἀπόσταση 0.45 μ. Ἐπειδὴ σώζονται στὸ μέρος ὅπου τὸ δάπεδο λείπει δύο πέτρες οἱ ὁποῖες πιθανότατα ἀνήκουν στὴ βόρεια διαλυμένη πλευρὰ τῆς ἀνώτερης καμπυλόσχημης κατασκευῆς (πίν. 36α ἀρ. 2), φαίνεται ὅτι ἡ τομὴ τοῦ δαπέδου τοῦ μεγάρου ἐγινε γιὰ νὰ κτισθεῖ ἀκριβῶς ἡ κατασκευὴ αὐτή. Ἐπειδὴ δὲ ὅπως σημειώσαμε παρατηρεῖται ἐπὶ πλεόν, ὅτι ἡ καμπυλόσχημη κατασκευὴ κατὰ τὸ δυτικὸ τῆς ἄκρο πατεῖ ἐπάνω στὸν τοῖχο δ (πίν. 35α, 35β), ἐνισχύεται ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὴ ἐγινε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β. Θὰ μπορούσε δὲ νὰ σχετισθεῖ μὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο χρήσεως τὸ ὁποῖο διακρίνεται στὴν παρεῖα τῆς στρωματογραφίας ὑψηλότερα, σὲ βάθος 0.75 μ. περίπου. Βρίσκεται μάλιστα τὸ «δάπεδο» αὐτὸ σὲ ἐπαφὴ μὲ μία ἀπὸ τὶς πέτρες πού ἀποδώσαμε στὴν καμπυλόσχημη κατασκευή. Ἐτσι τὸ μεγάλο αὐτὸ πιθάρι ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται ἢ πάντως παρέμεινε ἀνεπαφὸ καὶ προστατεύθηκε καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομε ἕως πότε. Πάντως ἦταν θαμμένο ὑπὸ τὸν ναό.

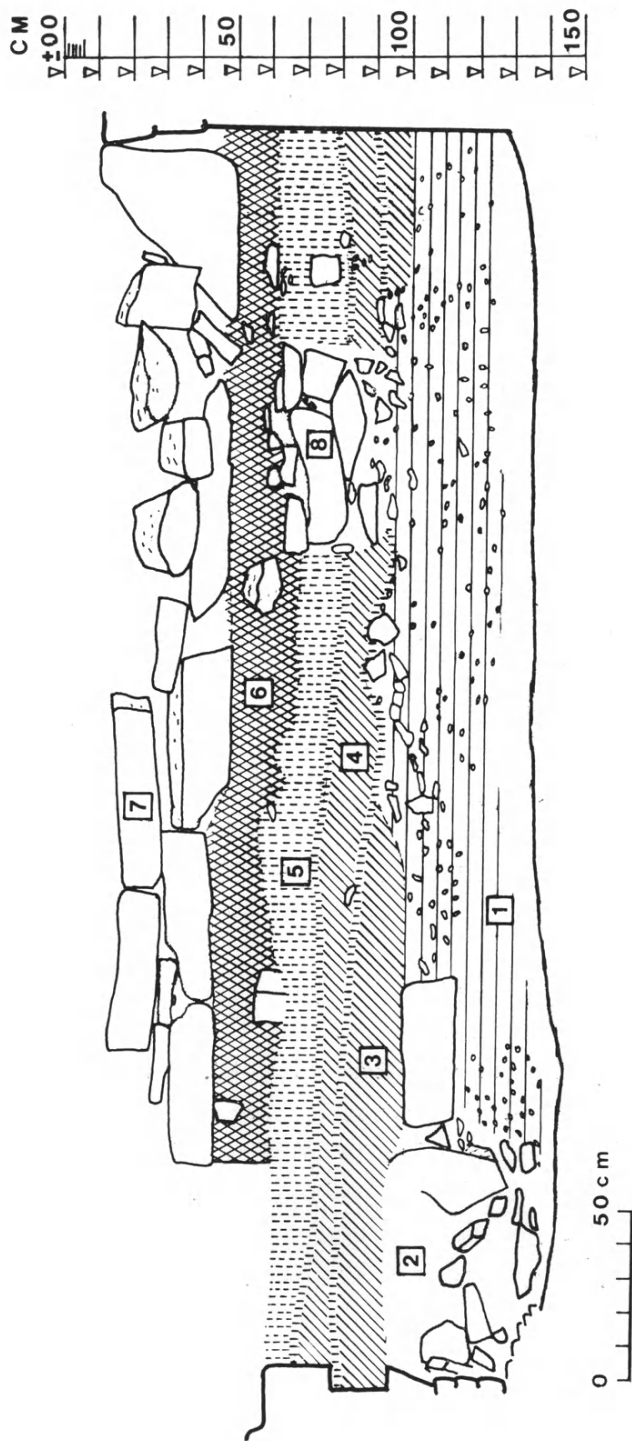
Ἀπὸ βάθους 0.75 μ., ἕως 0.61 μ. ὑπάρχει στρώση κίτρινου χρώματος ἐπὶ τῆς ὁποίας φέρεται ἡ διάστρωση γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ πιθαριοῦ γίνεται μέτρηση μὲ τὴ μέθοδο τῆς θερμοφωταύγειας ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἀρχαιομετρίας τοῦ Δημοκρίτου.

3. Ὑπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 3β,6)

Ἐπίπεδα χρήσεως ὀπισθίου δωματίου μεγάρου Β

Ἡ στρωματογραφικὴ αὐτὴ ἔρευνα ἐγινε στὴν παρεῖα σκάμματος τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β ἕως τὸν ἀνατολικὸ

	Σκληρό βαθύ κασιανό χῶμα μέ λατύπη		Διάστρωση χῶματος μέ λατύπη
	Χῶμα κασιανό μέ ἴχνη πυρᾶς (ἀπανθρακωμένο ὑλικο-πυρακτιωμένος πηλός)		Πέτρες καταστροφῆς ΥΕ III Β
	Χῶμα βαθύ κασιανό-κόκκινο		ὑπόστρωμα α' ἐπιπέδου χρήσεως
	Σκληρή ἐπίστρωση πηλοῦ (ἐπίπεδο χρήσεως)		ὑπόστρωμα β' ἐπιπέδου χρήσεως
	Κιτρινωπός καθαρὸς ἄργιλος		Στρώμα κίτρινου χῶματος
			Ἀνώτερο στρώμα μέ λείψανα κατα-
στrophῆς
			Βόρειος τοῖχος σηκοῦ
			"Κομμένος τοῖχος"

Εἰκ. 6. Στοιματογραφία 3: Ὑπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ.

τοῖχο τοῦ σηκοῦ, στὰ χῶματα τὰ ὁποῖα βρίσκονται πρὸ τοῦ τοίχου β, δηλ. ἐντὸς τοῦ ὀπίσθιου δωματίου τοῦ μεγάρου. Τὰ στρώματα ἦταν ἐνιαῖα, ἀλλὰ ἔχουν διακοπεῖ ἀπὸ κατασκευὴ πιθανῶς τοίχου ἢ πεσσοῦ πού φερόταν καθέτως πρὸς τὸν τοῖχο β καὶ ἔχει κοπεῖ ἀκριβῶς στὴν τομὴ τοῦ σκάμματος, ἴσως ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή (εἰκ. 11, πίν. 36β, 37α). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεῖ λόγος καὶ πιὸ κάτω καὶ τὴν ὁποία θὰ καλοῦμε συμβατικὰ «κομμένο τοῖχο», πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ μεγάρου Β καὶ ἴσως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ του, γιὰτὶ ἔχει θίξει καὶ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου.

Τὸ κατώτερο στρώμα σὲ ὅλη τὴν ἔκτασιν αὐτὴ εἶναι τὸ σκληρὸ καστανὸ χῶμα μὲ μεγάλη ποσότητα λατύπης πού ἀναφέραμε στὴ στρωματογραφία 1. Τὸ στρώμα αὐτὸ κεῖται σὲ διαφορετικὰ βάθη ἀπὸ Α πρὸς Δ (1.15-1.38 μ.), ἡ δὲ ἀνώτερη ἐπιφάνεια στὰ ἄκρα τοῦ σκάμματος βρίσκεται σὲ βάθος 0.85-0.95 μ., περίπου. Πρὸς τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου τὸ στρώμα αὐτὸ χαμηλώνει βαθμιαῖα καὶ συγχέεται μὲ σωρὸ λίθων ἀπὸ καταστροφὴ κατασκευῆς παλαιότερης τοῦ μεγάρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πατοῦν οἱ τοῖχοι τῆς γωνίας (πίν. 36β, 31β). Πρόκειται γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου πού διαπιστώθηκε στὸ δυτικότερο μέρος τοῦ σκάμματος (βλ. στρωματογραφία 1). Δὲν εἶναι φανερὸ ἂν τὸ στρώμα τῆς λατύπης σχηματίσθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ αὐτὴ ἢ προϋπῆρχε, πιθανότερο εἶναι τὸ πρῶτο, γιὰτὶ δὲν εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς καταστροφῆς καὶ φαίνεται ὅτι διαστρώθηκε μετὰ ἀπὸ αὐτὴ γιὰ τὴν πρώτη στοιχειώδη ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ δὲ στὴ συνέχεια ἐνιαῖο ἐπίπεδο κατασκευῆς ἔγινε ἐξομάλυνσιν τοῦ χώρου μὲ χῶματα καστανοκόκκινα πάχους 0.10 μ. περίπου, τὰ ὁποῖα προφανῶς μεταφέρθηκαν καὶ διαστρώθηκαν ὅπου χρειαζόταν ἐπάνω στὸ στρώμα μὲ τὴ λατύπη. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῆς ἐπίστρωσιν αὐτῆς μετρήθηκε στὴν παρούσα στρωματογραφία σὲ βάθος 0.90-0.85 μ. Εἶναι ἀπὸ πατημένο σκληρὸ πηλὸ καὶ πιθανότατα ἀποτελεῖ ὅχι μόνον ἐπίπεδο κατασκευῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β, ἀφοῦ οἱ πέτρες τῆς κατώτερης σειρᾶς τῶν τοίχων στὴ βορειοδυτικὴ γωνία εἰσχωροῦν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους τους μέσα σὲ αὐτὴ (πίν. 32α). Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου ἀποκαλύφθηκε τώρα γιὰ πρώτη φορὰ, ἀφοῦ ἀφαιρέσαμε δύο λίθους τοῦ ὑπερκειμένου βόρειου τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ στὴ συνέχεια τὰ στρώματα τῶν χωμάτων πού

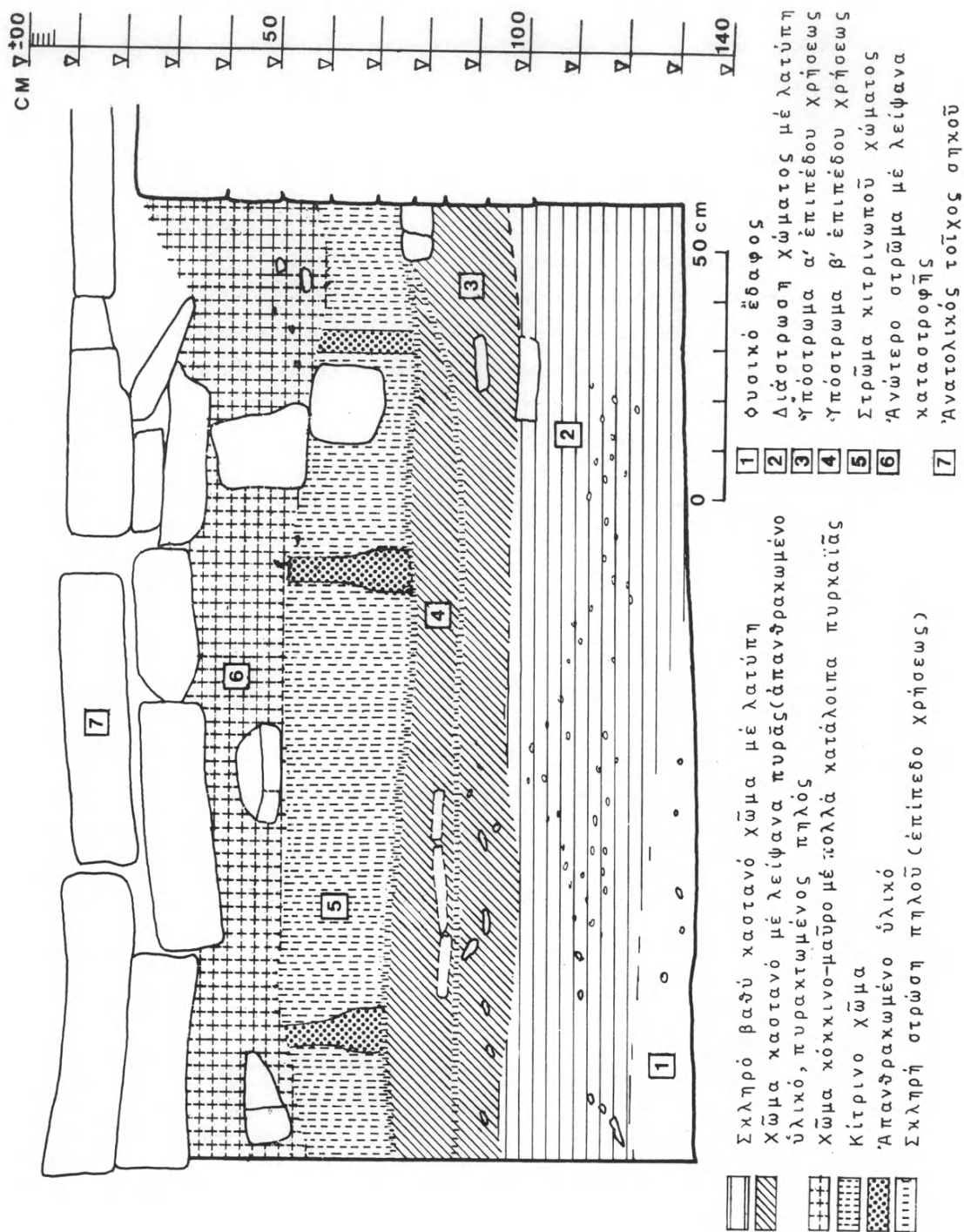
τὴν ἔφρασσαν (πίν. 30α-β, 31β, 32α). Τὰ χρώματα τῆς πιοπάνω ἐπίστρωσης ἦταν ἐδῶ σκληρά, καμένα, μὲ λείψανα πυρακτωμένων πλίνθων καὶ ὅστὰ ζώων.

Ἀκολουθεῖ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς στρωματογραφίας στρώμα καστανοῦ χρώματος πάχους 0.05-0.10 μ. τὸ ὁποῖο περιεῖχε λείψανα καταστροφῆς ἀπὸ φωτιὰ καὶ ὄστρακα ἄβαφα γκριζοπράσινου πηλοῦ ποὺ δὲν διέφεραν ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς καταστροφῆς τῆς ΥἚ IIIB περιόδου δυτικότερα (βλ. στρωματογραφία 1). Τὸ στρώμα αὐτὸ φέρει σκληρὴ στρώση πηλοῦ ποὺ ἀποτελεῖ δευτέρο ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ ὀπίσθιου δωματίου σὲ βάθος 0.74 - 0.78 μ. Σὲ ὅλη τὴν παρειὰ ὑπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνώτερου αὐτοῦ ἐπιπέδου χρήσεως φαίνεται καθαρὴ ἀπὸ τυχὸν ὑπόλοιπα καταστροφῆς, παρουσιάζει ὅμως σὲ περισσότερα σημεῖα μαύρισμα, κατάλοιπο ἴσως καύσης ὀργανικῶν ὑλῶν ποὺ ἔγινε ἐπάνω σὲ αὐτή. Τὸ ἀμέσως ὑπερκείμενο στρώμα κίτρινου χρώματος ἀμιγῆς ἀπὸ ὄστρακα, εἶναι ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ὑπάρχει καὶ δυτικότερα στὴ στρωματογραφία 1. Ἐκεῖ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διαπιστώσουμε ἐὰν τὰ κιτρινωπὰ αὐτὰ χρώματα πατοῦσαν ἐπάνω στὸν τοῖχο δ. Ἐδῶ, στὴ βορειοδυτικὴ γωνία, παρατηροῦνται ἐλάχιστα ἔχνη κίτρινου χρώματος ἐπάνω στὸν τοῖχο β καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀποτελοῦν συνέχεια τοῦ ὡς ἄνω στρώματος. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος αὐτοῦ κυμαίνεται ἀπὸ 0.10-0.15 ἕως 0.20 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἔχει διακυμάνσεις καὶ στὴν κοιλότητα ποὺ ὑπάρχει περὶ τὸ μέσον τῆς τομῆς βρέθηκαν ὑπόλοιπα ἀπανθρακωμένου ὑλικοῦ ποὺ ἔχουν εἰσχωρήσει μέσα στὸ στρώμα. Τὸ ἀνώτερο βαθὺ καστανὸ στρώμα πάχους 0.20-0.40 μ. ἔχει ἐδῶ, κυρίως στὸ ἀνατολικὸ μέρος του, λείψανα καταστροφῆς: ὑπόλοιπα ἀπανθρακωμένου ὑλικοῦ, κυρίως ξύλου, καὶ θραύσματα πυρακτωμένου πηλοῦ. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἐπικάθεται καὶ στὸ ὑπόλοιπο τοῦ «κομμένου τοίχου».

4. Ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 3β, 7)

Ἐπίπεδα χρήσεως ὀπισθίου δωματίου μεγάρου Β

Γιὰ νὰ ἐρευνήσουμε καλύτερα τὴ σύσταση τῶν στρωμάτων καὶ νὰ συλλέξουμε εὐρήματα ἀφαιρέσαμε τίς πέτρες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία ἕως ἀπέναντι ἀπὸ τὴ δέκατη βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 37β). Τὸ τμήμα αὐτὸ ἔχει μῆκος 2.80 μ. καὶ πλάτος 0.90 μ. Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ ἔγινε κάθετα πρὸς τὴν προηγούμενὴ καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ συνέχεια ἐκείνης: βρισκόμαστε καὶ πάλι ἐντὸς

Εἰκ. 7. Στρωματογραφία 4: Ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (ὄψη πρὸς Δ).

τοῦ ἴδιου ὀπίσθιου δωματίου. Ἐδῶ τὸ ἀνώτερο στρώμα εἶχε στὸ ἐπάνω μέρος, μέχρι βάθους 0.47 μ., μελανότερο χρῶμα, ἐνῶ τὸ κατώτερο μέρος, μέχρι βάθους 0.60 μ. παρουσίαζε ἐντονότερα ἔγχνη πυρπόλωση: θραύσματα πυρακτωμένου πηλοῦ με ἀποτυπώματα ἄχυρων καὶ ἀπανθρακωμένο ὕλικό. Στάχτη καθαρὴ καὶ ὁστὰ ζώων πού σημειώνει ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας²³ δὲν παρατηρήθηκαν. Στὸ ἴδιο στρώμα ὑπῆρχαν συχνὰ τὰ φακοειδῆ συσσωματώματα πού περιέχονται κυρίως στὸ ὑπ' αὐτὸ στρώμα κίτρινων χρωμάτων (βλ. στρωματογρ. 1 καὶ σημ. 20). Δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ διαπιστωθεῖ ἐν τὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς αὐτῆς πού συναντήσαμε καὶ στὶς πιὸ πάνω στρωματογραφίες κεῖνται κατὰ χώραν ἢ εἶναι φερτὰ γιὰ ἰσοπέδωση πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐξήγησιν πού θὰ δοθεῖ στὸ ἀμέσως κατώτερο στρώμα κίτρινου χρώματος. Θεωρῶ ὅμως ἤδη ἀσφαλές ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ κατάλοιπα θυσιῶν τελουμένων ἐντὸς τοῦ μεγάρου Β, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκτίσθη ὁ ναός²⁴, τουλάχιστον στὸν χώρον τοῦ ὀπίσθιου δωματίου, ἀφοῦ τὸ ἀνώτερο αὐτὸ στρώμα καλύπτει τὰ εἰσόδους τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου.

Τὸ ὑποκείμενο στρώμα κιτρινωποῦ χρώματος πάχους 0.17-0.25 μ. παρουσιάζει κατὰ τὸ ἀνώτερο μέρος του ἐκτεταμένα καὶ ἰσχυρὰ κατάλοιπα ἀπανθρακωμένου ξύλου (πίν. 38α) καὶ σὲ δύο θέσεις πού ἀπέχουν μεταξὺ τους 0.50 μ. καθὼς καὶ σὲ τρίτῃ 1 μ. βορειότερα διαπερνοῦσαν τὸ στρώμα κατακορύφως ὑπόλοιπα καμένου ξύλου, ἴσως δοκῶν. Λεπτὲς καὶ βραχεῖες στρώσεις ἰσχυρὰ καμένου χρώματος μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ ἔδιναν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀνῆκαν σὲ πυρακτωμένη ἐπιφάνεια ὠμῶν πλίνθων. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ἀρχὴ νομίσαμε ὅτι τὸ κίτρινο στρώμα τὸ ὁποῖο συναντᾶμε στὸ δάπεδο τοῦ ὀπίσθιου δωματίου τοῦ μεγάρου, ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὸ πρὸς Δ, προερχόταν ἀπὸ τὶς διαλυμένες καὶ ἐν μέρει πυρακτωμένες ὠμὲς πλίνθους τῶν τοίχων οἱ ὁποῖοι θὰ ἔφεραν κατακόρυφους συνεκτικὸς δοκοὺς. Τὴν ἀποψη αὕτη ἐγκαταλείψαμε σύντομα, κυρίως γιὰ τὸ στρώμα αὐτὸ ἦταν παντοῦ τελείως καθαρὸ ἀπὸ ὕλικό πού συνηθίζεται νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν παρασκευὴ ὠμῶν πλίνθων. Μία ἄλλη ὑπόθεσις, ὅτι τὸ κίτρινο χῶμα προέρχεται ἀπὸ τὴ στέγη ἢ ὅποια θὰ κατέρρευσε στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου θὰ ἦταν δυνατὴ, ἀν δὲν ἦταν τόσο μεγάλος ὁ ὄγκος τοῦ

23. Βλ. σημ. 26.

24. *AA* 1, 1915, 247, 249-50.

χώματος αὐτοῦ. Πάντως ἔτσι θὰ μπορούσαν νὰ ἐξηγηθοῦν τὰ ἀπανθρακωμένα κατάλοιπα ξύλου καὶ ἄλλα ἔχνη ἰσχυρῆς φωτιᾶς ποὺ διαπιστώθηκαν ἐπάνω στὸ δεύτερο ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ σημειώσαμε, ἀλλὰ καὶ τὰ σημαντικὰ λείψανα ξύλου ἐπάνω καὶ μέσα στὸ ἴδιο τὸ κίτρινο στρώμα στὴν παρούσα στρωματογραφία. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ταίριαζε στὴν ἴδια καταστροφή καὶ τὸ ὕλικό τοῦ ἀνώτερου στρώματος ὑπὸ τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ. Ἀλλὰ τὸ κίτρινο στρώμα δὲν παρατηρεῖται στὸν χώρο πρὸς Ν τοῦ ὀπίσθιου δωματίου τοῦ μεγάρου, στὴ στρωματογραφία 5, ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀμέσως πρὸς Ν τοῦ τοίχου β1 (βλ. στὴ συνέχεια). Ἐναλλακτικὴ ἐξήγηση δίνει καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ κίτρινα αὐτὰ χρώματα μεταφέρθηκαν καὶ διαστρώθηκαν ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ ὀπίσθιου δωματίου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή καὶ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δαπέδου ἀπὸ τὸ ὕλικό τῆς καταστροφῆς. Ἡ διάσθρωση αὐτὴ μπορεῖ νὰ σημαίνει νέα χρήση τοῦ χώρου χρονικῶς ἐνδιάμεση μεταξὺ μεγάρου Β καὶ ναοῦ, τὴν ὁποία τὰ παρεχόμενα τῇ στιγμῇ αὐτὴ στοιχεῖα δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ ἀνώτερο στρώμα καταστροφῆς θὰ ἔπρεπε νὰ προσγραφεῖ στὴ διάδοχο ὑποθετικὴ χρήση τοῦ χώρου. Ἀλλὰ ἔχνη κατασκευῆς ἐδῶ δὲν διαπιστώθηκαν. Ἴσως ἦταν μόνο ἀπλὸ στέγαστρο. Παρατηρήθηκαν ἐλάχιστα καὶ πολὺ ἀμφίβολα ὑπόλοιπα στρώσεως, κυρίως στὴ στρωματογραφία 3 πρὸς Α τοῦ «κομμένου τοίχου», τὰ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἀνήκουν σὲ ἐπίπεδο χρήσεως ἐπὶ τοῦ κίτρινου στρώματος. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφαιρέσουμε μεγάλο μέρος τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ ἔχομε ἀσφαλέστερη εἰκόνα.

Τὸ ἀνώτερο δάπεδο χρήσεως τοῦ δωματίου στὴ στρωματογραφία αὐτὴ σὲ βάθος 0.71-0.78 μ. ἔχει ὑπόστρωμα πάχους 0.10 μ. τὸ ὁποῖο, ὅπως στὴν προηγούμενη στρωματογραφία, ἀποτελεῖται ἀπὸ καστανόμαυρο χῶμα μὲ ἀπανθρακωμένα λείψανα καὶ μάζες πυρακτωμένου χώματος, ἴσως ἀπὸ ὠμές πλίνθους. Περιεῖχε καὶ ἐδῶ ὄστρακα ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τῆς καταστροφῆς τῆς ΥἚ ΠΙΒ περιόδου. Παρόμοια λείψανα καταστροφῆς εἶχε καὶ τὸ χῶμα ποὺ ὑπῆρχε ἐπὶ τοῦ κατώτερου στρώματος μὲ τὴ λατύπη τὸ ὁποῖο, ὅπως σημειώσαμε στὴν προηγούμενη στρωματογραφία, στρώθηκε γιὰ ἐξομάλυνση τοῦ ἐδάφους καὶ ἀποτελοῦσε μαζὶ καὶ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β, γιατί φέρει ἀρκετὰ ἐπιμελὴ στρώση πηλοῦ ὡς κανονικὸ δάπεδο τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ βάθος 0.80-0.85 μ. περίπου. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο βρέθηκε στρωμένη ἀκανόνιστη πλάκα σὲ περισσότερα θραύσματα ποὺ ἔμειναν στὴ θέση τους. Ἡ πλάκα αὐτὴ πατοῦσε ἐν

μέρει σὲ θραύσματα πιθαριοῦ (πίν. 39α). Ἐρευνήθηκε καὶ τμήμα τοῦ κατώτερου σκληροῦ στρώματος μὲ τὴ λατύπη (ἐπάνω ἐπιφάνεια σὲ βάθος 0.92 μ. περίπου), τὸ ὁποῖο ἔδωσε πολλὰ ὕστρακα τῆς συνήθους χονδροειδοῦς κεραμεικῆς. Μέρος τῶν πιθῶν πάντων στρωμάτων ἀφήσαμε ἄσκαφο ὡς «μάρτυρα» (πίν. 37α, 39α).

Τὰ λείψανα ἀπανθρακωμένου ξύλου θὰ μετρηθοῦν μὲ ραδιενεργὸ ἄνθρακα στὸ Κέντρο Ἀρχαιομετρίας τοῦ Δημοκρίτου.

5. Ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, πρὸς Ν τοῦ χωριστικοῦ τοίχου β1 (εἰκ. 3β, 8)

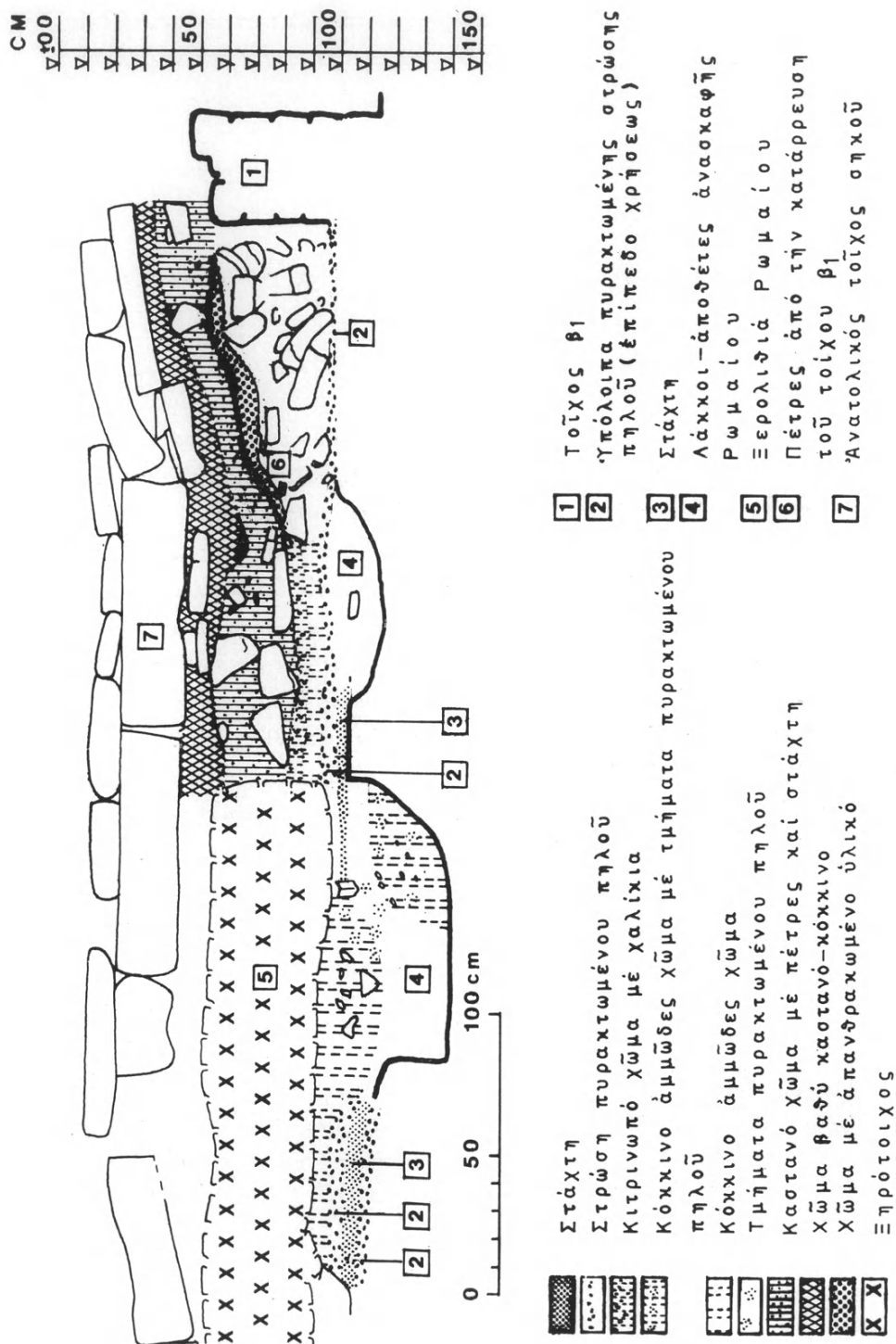
Ἀναζήτηση βόρειας τομῆς (ζ-η) Ρωμαίου

Βρισκόμαστε στὸ βορειοανατολικὸ μέρος τοῦ κύριου δωματίου τοῦ μεγάρου Β. Ἐδῶ θελήσαμε νὰ ἐλέγξουμε τὴ βόρεια στρωματογραφία (ζ-η) τὴν ὁποία ἐσχεδίασε ὁ Ρωμαῖος ἔπειτα ἀπὸ τομὲς ποὺ διενήργησε κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀφοῦ ἀφαίρεσε τοὺς λίθους «εἰς μῆκος 5.60 μ., ἀπέναντι τοῦ 6ου ἀπὸ Βορρὰ καὶ τοῦ 8ου κίονος» (τῆς ἀνατολικῆς περιστάσης)²⁵. Εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς θέση στὴν ὁποία ὁ Σωτηριάδης εἶχε παρατηρήσει τὴ μεγαλύτερη συσσώρευση στάχτης καὶ εἶχε θεωρήσει ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε βωμὸς πρὶν κτισθεῖ τὸ μέγαρο Β²⁶. Γιὰ τὸν λόγο δὲ προφανῶς αὐτὸν συγκέντρωσε τὴν προσοχή του ἐκεῖ καὶ ὁ Ρωμαῖος, ὁ ὁποῖος, γιὰ νὰ ἐπανατοποθετήσῃ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή καὶ νὰ στηρίξῃ τοὺς λίθους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ποὺ εἶχε ἀφαιρέσει, κατασκεύασε ξερολιθιά. Οἱ παρατηρήσεις μας περιορίσθηκαν κατ' ἀνάγκην κάτω ἀπὸ τὴν ξερολιθιά, ὅσο ἦταν δυνατό, καὶ σὲ μικρὴ ἔκταση πρὸς Ν τοῦ τοίχου β1 στὴν ἄθικτη παρειὰ κάτω ἀπὸ τὸν

25. *AD* 1, 1915, 246 εἰκ. 12.

26. *ΠΑΕ* 1898, 105, 1899, 58, *Records of the Past* 1 (1902) 178-179, *AD*, ὁ.π. 4. Ὁ Σωτηριάδης δὲν κατανόησε τὴ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων, οὔτε ἐμέτρησε τὰ βάθη. Οἱ ἀνακρινώσεις εἶναι συγκεχυμένες ὡς πρὸς τὴν τάξιν καὶ τὴ σχέση τῶν κατασκευῶν μεταξύ τους καὶ μὲ τὸ στρώμα τῆς στάχτης ποὺ περιεῖχε ὅσα ζῶνα, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι θεωρεῖ ὡς ἐνιαῖον. Δύο φορές πάντως (*Records of the Past*, ὁ.π. 179 καὶ *Τὰ ἐλλειψοειδῆ κτίσματα τοῦ Θέρμου* 1909, 7) διευκρινίζει ὅτι ὁ «βωμὸς» ὑπῆρχε στὸν χῶρον πρὶν κτισθεῖ τὸ μέγαρο Β.

Ἀλλὰ καὶ τοῦ Ρωμαίου οἱ συστηματικὲς καὶ ἀκριβεῖς παρατηρήσεις ποὺ ὡδήγησαν στὴ διάκριση φάσεων περιορίσθηκαν σὲ μικρὴ ἔκταση, περιέχουν δὲ καὶ ὀρισμένες ἀντιφάσεις τίς ὁποῖες ἐπεσήμανε ἤδη ὁ DRERUP (βλ. σημ. 7).

Εἰκ. 8. Στρωματογραφία 5: Ὑπὸ τὸν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ σηκοῦ, πρὸς Ν τοῦ χωριστικοῦ τοίχου β1.

ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἑνατὴ καὶ δέκατὴ βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 38β, 39β). Ἄν καὶ πρέπει ἀκόμη νὰ ἐλεγχθοῦν ἐξαντλητικότερα ὀρισμένα σημεῖα, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ἤδη τὰ ἐξῆς: Κάτω ἀπὸ τὴν ξερολιθιά σὲ βάθος 1.06 μ., διακρίναμε κατὰ τόπους τμήματα ἀμφίβολων στρώσεων πυρακτωμένου πηλοῦ ποὺ πιθανῶς ἀντιστοιχοῦν στὸ κατώτερο στρώμα «πυρακτωθέντων χωμάτων» τῆς τομῆς ζ-η τοῦ Ρωμαίου. Σὲ δύο σημεῖα ὑπάρχει καθαρὴ στάχτη ἐπὶ τοῦ πηλοῦ ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Ρωμαῖος. Σαφέστερα εἶναι τὰ ὑπόλοιπα ὁμοίου πῆλινου δαπέδου ἐπάνω ἀπὸ αὐτὴ τὴ στάχτη σὲ βάθος 1 μ. περίπου, τόσο κάτω ἀπὸ τὴν ξερολιθιά, ὅσο καὶ στὸ ἄθικτο τμήμα ὑπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ μεταξὺ τοῦ βόρειου πέρατος τῆς ξερολιθιάς καὶ τοῦ τοίχου β1 (εἰκ. 8, ἀρ. 3). Στὸ τμήμα αὐτὸ ἡ στρωματογραφία διαφέρει πολὺ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ μᾶς ἔδωσε ὁ Ρωμαῖος. Ἐπάνω ἀπὸ ἔχνη πῆλινης στρώσης (εἰκ. 8, ἀρ. 2) δὲν ὑπάρχει ἡ ἐνιαία «τέφρα μὲ ὀστάρια». Παρὰ τὸν χωριστικὸ τοῖχο β1 σώζονται πέτρες ὅπως ἔχουν καταπέσει ἀπὸ αὐτὸν στὸ πῆλινο «δάπεδο» ποὺ βρίσκεται σὲ βάθος 0.95 μ. περίπου. Τὶς πέτρες αὐτὲς καλύπτει στρώμα λεπτὸ, πάχους 0.05 μ., μελανὸ μὲ στάχτη καὶ ἀπανθρακωμένο ὑλικό (πίν. 38β). Τὸ ἀνωτέρω στρώμα, ὑπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ, εἶναι καστανὸ χῶμα μὲ πέτρες καὶ λιγότερη στάχτη, καὶ δὲν παρουσιάζει τὰ λείψανα καταστροφῆς ποὺ εἴχαμε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο στὶς προηγούμενες στρωματογραφίες ἐντὸς τοῦ ὀπισθοῦ δωματίου. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἐδῶ μία ἀνώτατη στρώση μελανότερου χρώματος πάχους 0.10 μ. περίπου, ἀμέσως ὑπὸ τὶς πλάκες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ὅσα ζῶν τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας δὲν παρατηρήσαμε οὔτε στὴ θέση αὐτή.

Τὸ πλακόστρωτο τὸ ὁποῖο σημειώνει ὁ Ρωμαῖος στὴν ἴδια τομῇ, σὲ μία λωρίδα κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου α ἐντὸς τοῦ μεγάρου δὲν διαπιστώθηκε. Ὡστόσο ὑπάρχουν διάσπαρτα στὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ τοίχου α καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ μικρὰ ὑπόλοιπα πλακῶν, στὸ βάθος περίπου ποὺ σημειώνει ὁ Ρωμαῖος (πίν. 39β ἀρ. 5), ἀλλὰ ἡ κατάστασις εἶναι ἀσφαλής. Ἡ διαφορὰ τῆς στρωματογραφίας ποὺ ἔδωσε ὁ Ρωμαῖος, στὴ θέση ὅπου ἔπειτα ἔκτισε τὴν ξερολιθιά, ἀπὸ αὐτὴ ποὺ ἐρευνήσαμε πρὸς Β τῆς ξερολιθιάς ἕως τὸν τοῖχο β1, στὴν τομῇ ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ὀφείλεται πιθανότατα στὸ γεγονός ὅτι τὰ δύο μέρη θὰ ἀνῆκαν σὲ δύο διαφορετικοὺς χώρους. Πράγματι ὁ τοῖχος β2, τοῦ ὁποίου σώζεται μόλις ἡ ἀρχή (πίν. 39β, 44α), περνοῦσε ἐκεῖ

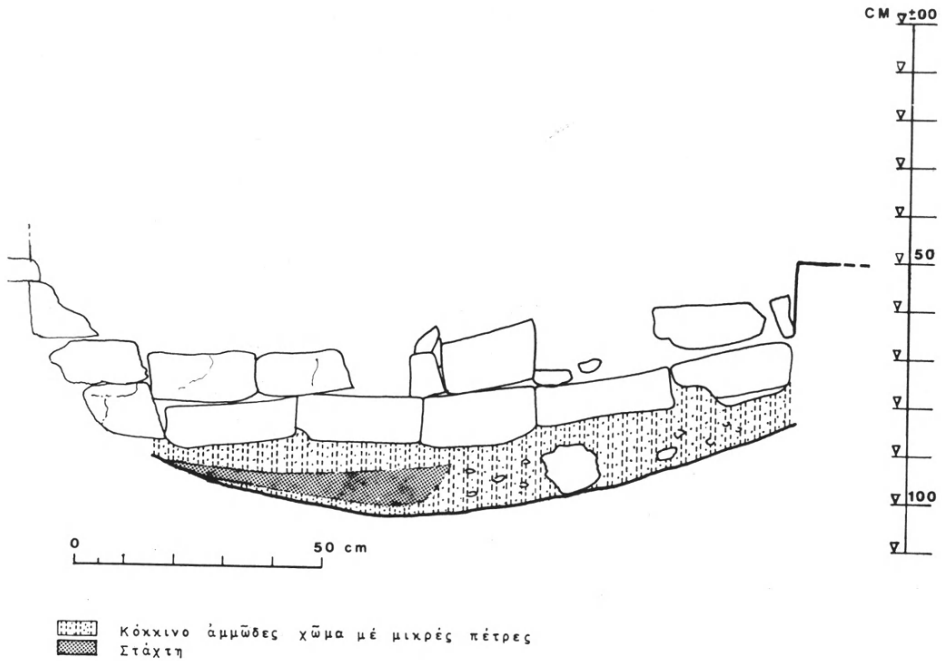
ὅπου τελειώνει ἡ ξερολιθιά καὶ πιθανῶς χώριζε ἀρχικῶς τὸ κύριο ἀπὸ τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β. Ὅρισμένες δὲ πέτρες στὴν τομή, παρὰ τὴν ξερολιθιά, ἴσως ἀνήκουν στὴν πρὸς Δ συνέχεια τοῦ τοίχου β2 (βλ. σ. 120).

Δύο λάκκοι ἔχουν σκαφεῖ στὸν χώρο αὐτόν (πίν. 38β, 39β): Ὁ νότιος μέχρι βάθους 1.44 μ. πρὸ τῆς ξερολιθιάς, 0.55×0.90×0.40 μ. καὶ ὁ βόρειος μέχρι 1.24 μ. πρὸ τῆς ἄθικτης παρειᾶς τοῦ σκάμματος, 0.75×0.85×0.15 μ. Περιεῖχαν χρώματα καὶ πολλὰ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν καὶ θραῦσμα ἀκροκεράμου ποὺ ἀποδίδεται στὴν ἀνανέωση τῆς κεράμωσης τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἐπιχωμάτωση τοῦ δεύτερου ἀνασκαφέα μὲ χρώματα προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. Στὸν πρῶτο λάκκο διαπιστώθηκε σὲ βάθος 1.20 μ. κόκκινο ἀμμῶδες χῶμα μὲ λίγες πέτρες καὶ κομμάτια πυρακτωμένου πηλοῦ.

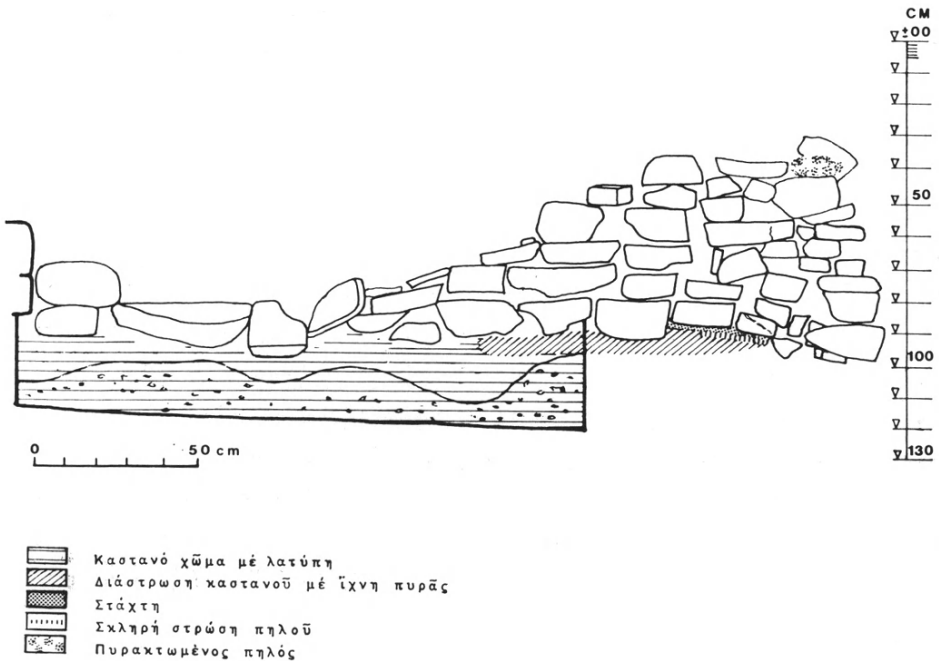
6 (α, β). Ὑπὸ τὸν τοῖχο β1 (εἰκ. 3β, 9, 10).

Τὸ ἀνατολικότερο τμῆμα τοῦ τοίχου β1 ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ἕως τὸν τοῖχο α τοῦ μεγάρου, φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτιρίου. Ἡ πρὸς Ν ὄψη 6α (εἰκ. 9, πίν. 40β) διαφέρει στρωματογραφικῶς ἀπὸ τὴ βόρεια. Στὴν πρώτη ὑπάρχει κόκκινη ἀμμώδης γῆ μὲ μικρὲς πέτρες ὑπὸ τὸν τοῖχο. Στρώση στάχτης σὲ βάθος 1-1.05 μ. παρεμβάλλεται στὸ στρώμα αὐτό. Ἴσως δὲ ὑπάρχει καὶ τὸ πῆλινο δάπεδο ἐπὶ τῆς στάχτης ποὺ σημειώσαμε ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ στὴν προηγούμενη στρωματογραφία. Στὴ βόρεια ὄψη 6β (εἰκ. 10, πίν. 40α, 41α) δὲν διακρίνεται ἡ στάχτη καὶ ἐπομένως δὲν γνωρίζομε πόσο αὐτὴ χωρεῖ ὑπὸ τὸν τοῖχο. Ἐδῶ ἡ εἰκόνα εἶναι διαφορετικὴ. Τὸ ἀνατολικότερο τμῆμα (πίν. 40α) ποὺ ἀποτελεῖ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση πατεῖ ἀπ' εὐθείας στὸ κατώτερο στρώμα τοῦ χρώματος μὲ λατύπη. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ στὸ ἀπέναντι τμῆμα τοῦ τοίχου β (πίν. 43α), στὸ τμῆμα τοῦ τοίχου α ποὺ ἀνήκει στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο (πίν. 43β), τέλος δὲ καὶ στὸν «κομμένο τοῖχο» ποὺ ὑπάρχει ὑπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ (πίν. 36β, 37α).

Τὸ τμῆμα τοῦ τοίχου β1 ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (πίν. 40α) καὶ διαφέρει καὶ ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ ἀπὸ τὸ ἀνατολικότερο τμῆμα τοῦ ἴδιου τοίχου, πατεῖ ἐν μέρει σὲ σκληρὴ στρώση πυρακτωμένου πηλοῦ σὲ βάθος 0.80-0.86 μ. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ μπορεῖ προφανῶς νὰ ταυτισθεῖ

Εἰκ. 9. Στρωματογραφία 6α: Ὑπὸ τὸν τοῖχο β1 (ὄψη πρὸς Ν).

Εἰκ. 10. Στρωματογραφία 6β: Ὑπὸ τὸν τοῖχο β1 (ὄψη πρὸς Β).

μὲ τὸ ἀντίστοιχο κατώτερο «δάπεδο» τῶν στρωματογραφιῶν 3 καὶ 4. Ὑπόλοιπο στάχτης διακρίνεται μεταξὺ τοῦ ἐπιπέδου αὐτοῦ καὶ τῆς κάτω σειρᾶς λίθων τοῦ τοῖχου.

Κατασκευὴ καὶ σχῆμα τοῦ κτιρίου

Τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἔδωσαν οἱ στρωματογραφίες ὁδηγοῦν γιὰ τὴν ὥρα στὴ διαπίστωση ὅτι στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β ὑπάρχουν δ ὅ ο ἐ π ί - π ε δ α χ ρ ῆ σ ε ω ς τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ὡς σκληρὲς στρώσεις πηλοῦ ποὺ ἐπισημάναμε στὶς στρωματογραφίες 3 καὶ 4. Ἡ μεταξὺ τους διαφορὰ βάθους εἶναι 0.10-0.12 μ. Τὸ ὑπόστρωμα καὶ τῶν δύο περιεῖχε λείψανα καταστροφῆς (ἀπανθρακωμένο ὕλικό, θραύσματα πυρακτωμένου πηλοῦ) τὰ δὲ ὅστρακα, χονδροειδῆ σχεδὸν ὅλα, δὲν μποροῦν γιὰ τὴν ὥρα νὰ διακριθοῦν ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ συναντήσαμε στὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς ΥΕ IIIB (στρωματογραφία 1). Πιθανῶς πρόκειται γιὰ χώματα ποὺ περιεῖχαν λείψανα παλιότερης καταστροφῆς καὶ χρησιμοποιοῦντο γιὰ διάστρωση. Οἱ τοῖχοι στὸ βορειότερο αὐτὸ μέρος τοῦ κτιρίου, ὅπως φάνηκε στὴ βορειοδυτικὴ γωνία, ἔχουν θεμελιωθεῖ ἐν μέρει μέσα στὸ κατώτερο ἀπὸ τὰ δύο ὑποστρώματα, ὥστε νὰ φαίνεται βέβαιον ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ διάστρωση ποὺ ἔγινε ἴσως κατὰ τὸπους γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ἐδάφους ἐπάνω ἀπὸ τὸ κατώτερο στρώμα σκληροῦ χώματος μὲ λατύπη. Ἡ ἐπιφάνεια ὅμως τοῦ σκληροῦ πηλοῦ ποὺ ὀρίζει ἐπάνω τῇ διάστρωσιν αὐτὴ εἶναι σαφὲς δάπεδο χρήσεως, τὸ πρῶτο προφανῶς τοῦ ὀπίσθιου δωματίου, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ προϋπῆρχε τοῦ μεγάρου καὶ χρησίμευσε ὡς ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ ὡς πρῶτο δάπεδό του. Ἡ δεύτερη, ἀνώτερη κατὰ 0.10 μ., ὅμοια, ἀλλὰ λιγότερο στέρεη στρώση δαπέδου, ἀνήκει ἀναμφίβολα στὴν περίοδο χρήσεως τοῦ μεγάρου καὶ προφανῶς ἔγινε κατὰ μεταγενέστερη ἐπισκευή, ὅταν, ὅπως φάνηκε στὴ στρωματογραφία 6α-β (δὲς καὶ πιὸ κάτω), κτίσθηκε καὶ ὁ τοῖχος β1, τοῦ ὁποῖου τμήμα, ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, πατεῖ στὸ κατώτερο ἀπὸ τὰ δύο ἐπίπεδα χρήσεως. Καὶ οἱ δύο πιὸ πάνω στρώσεις δὲν ἔφεραν ὑπόλοιπα καταστροφῆς κατὰ χώραν. Ἡ καταστροφή ὅμως εἶχε ἀφήσει σαφὴ ἔχνη στὴν ἐπιφάνειά τους.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος (δ) (πίν. 30α, 30β, 31β, 32α, 33α, εἰκ. 1-3α, 11) παρακολουθεῖται ἐπὶ μήκους 8.20 μ. ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου μέχρι τοῦ σημείου ὅπου εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ἢ εἶναι κατε-

στραμμένους²⁷. Τμήμα του ἐπὶ 1.90 μ., σὲ ἀπόσταση 2.40 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο του λείπει. Στὸν χώρο αὐτὸν (πίν. 33α-β) καθὼς καὶ πρὸς Δ εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐρευνήσουμε τὸ προϊστορικὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου καὶ τὸ λιθόστρωτο (στρωματογραφία 1, πίν. 34α). Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος δ ἔχει θεμελιωθεῖ στὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς αὐτῆς καὶ στὰ ὑπόλοιπα τῶν τοίχων Ι καὶ ΙΙ (πίν. 31β). Ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἐπανεμφανίζεται, σὲ ἀπόσταση 4.30 μ. ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία καὶ ἐπὶ μήκους 0.68 μ., ὁ τοῖχος δ σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ πλάτους του. Μία πέτρα μάλιστα βρέθηκε πεσμένη στὸ ἐσωτερικὸ (πίν. 32β). Εἴχαμε ἔτσι τὴ δυνατότητα νὰ ἐρευνήσουμε τὸ ἔδαφος στὸ ὁποῖο ἐδραζόταν, χωρὶς νὰ ἀφαιρέσουμε ὑπερκείμενη κατασκευή. Πρόκειται γιὰ τὸ προϊστορικὸ στρώμα καταστροφῆς ποὺ σημειώσαμε πιὸ πάνω, ἀκριβῶς δὲ στὴ θέση ὅπου πατοῦσε ἡ κατώτερη σειρὰ τῶν λίθων τοῦ τοίχου, σὲ βάθος 1.04 μ., ὑπῆρχαν θραύσματα τριῶν ἀγγείων τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ΥΕ ΙΙΒ. Λόγω τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ἐνῶ ἡ βορειοδυτικὴ γωνία ἐδράζεται σὲ βάθος 0.77 μ., σὲ ἀπόσταση 7.50 μ. ὁ τοῖχος φθάνει σὲ βάθος 1.16 μ., γιὰ τὴν ἔπρεπε νὰ θεμελιωθεῖ σὲ στερεότερο κατὰ τὸ δυνατόν ἔδαφος. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὴν ἴδια κλίση παρουσίαζαν ὅλα τὰ στρώματα στὴ λαοίδα τῆς στρωματογραφίας 1. Τὸ καλύτερα σωζόμενο τμήμα τοῦ τοίχου δ ἔχει ὕψος 0.65 μ. καὶ πλάτος 0.50 μ. Ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ παρατηρεῖται στὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ τοίχου (βλ. πιὸ κάτω).

Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β σώζεται μέχρι τριῶν δόμων (πίν. 30α, 31β). Τὸ ὕψος τοῦ τοίχου δ ἐδῶ εἶναι 0.33 μ. καὶ τοῦ τοίχου β 0.27 μ. περίπου. Καὶ οἱ δύο τοῖχοι εἰσχωροῦσαν ἕως τὸ μέσο περίπου τοῦ κατώτερου δόμου μέσα στὴν ἐπίστροφή καστανοῦ χρώματος ποὺ ἔγινε στὴ θέση αὐτή, ἐπάνω στὶς πέτρες ποὺ προφανῶς προέρχονται ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ κτίρια, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ὁμαλὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ μεγάρου (βλ. στρωματογραφία 1 καὶ 3). Τὸ δεύτερο δάπεδο χρήσεως βρισκόταν στὴν ἀρχὴ περίπου τοῦ μεσαίου δόμου (πίν. 32α). Κάτω ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἕως μέσα στὴν ἐπί-

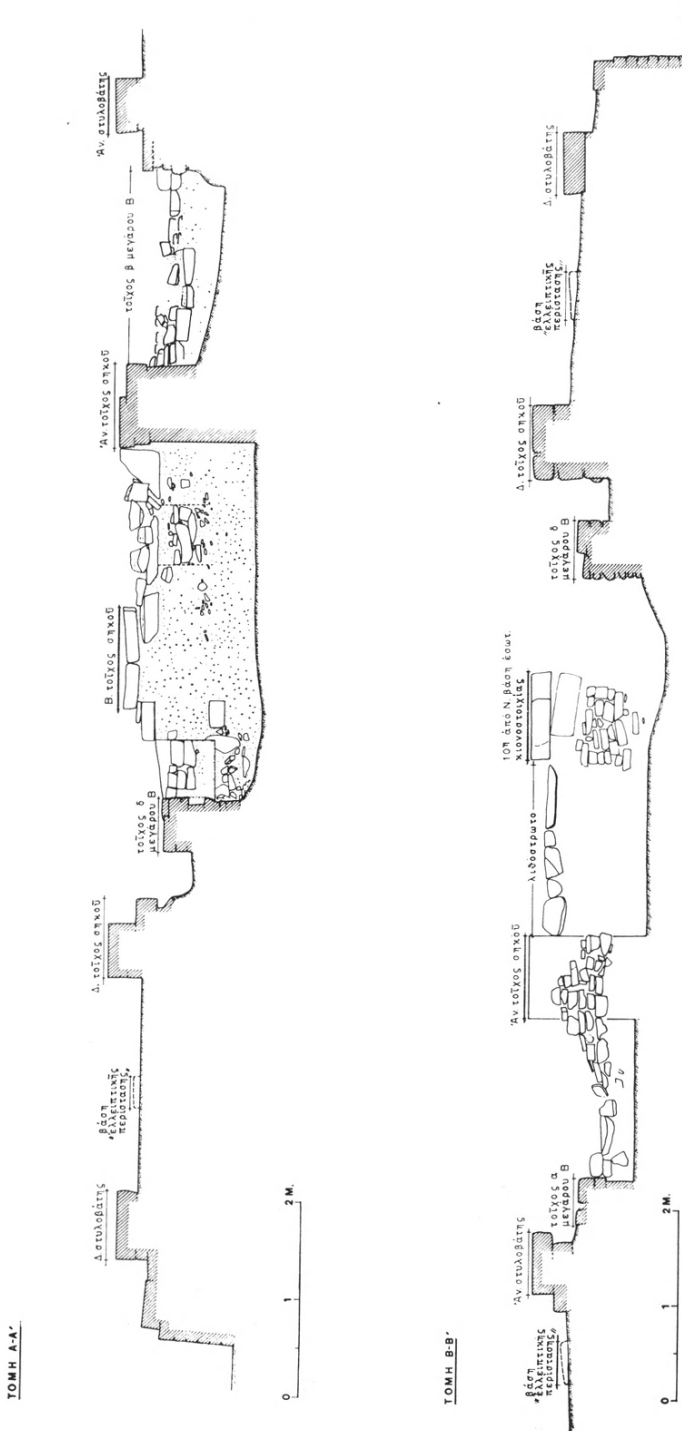
27. Ὁ Ρωμαῖος σημειώνει στὸ ΑΔ 6, 1920-21, 168, ὅτι «ἀπεκαλύφθη καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος κατὰ τὸ νότιον πέρας αὐτοῦ...», τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πρὸς Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ.

στρωση τοῦ ἐπιπέδου κατασκευῆς, ἀκριβῶς στή γωνία, ὑπῆρχε μικρὸς λάκκος ποὺ περιεῖχε μαλακὸ χῶμα. Δύο ἐξηγήσεις βλέπω πιθανές: Ἡ εἶχε διανοιγεῖ γιὰ νὰ δεχθεῖ δοκὸ ἰκριώματος ἀναγκαίου κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κτιρίου ἢ ἦταν ὑποδοχὴ στύλου ποὺ ἐνίσχυε τὴ στήριξη τῆς στέγης.

Ὁ βόρειος τοῖχος (β) βρίσκεται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ (πίν. 28β, 29α-β, 30α, 43-44, 45α, εἰκ. 1-3α, 12) καὶ μόνο ἡ βόρεια ἐξωτερικὴ ὄψη εἶναι ὅλη ὁρατὴ. Ἡ νότια ὄψη τοῦ ἀποκαλύφθηκε σὲ δύο θέσεις: παρὰ τὴν βορειοδυτικὴ γωνία (πίν. 30β, 31α-β), ἀφοῦ ἀφαιρέσαμε δύο πέτρες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ τὰ στρώματα τῶν χωμάτων, καὶ στὸ ἀνατολικότερο μέρος του, στὸ ἀνατολικὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ ὅπου εἶναι ἐκατέρωθεν ὁρατός (πίν. 29β, 31α, 43α-β, εἰκ. 11). Τὸ ἀνατολικότερο αὐτὸ τμήμα, μήκους 1.50 μ., διαφέρει στὴν κατασκευὴ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Δ (βλ. στὴ συνέχεια). Τὸ ἀνώτερο σωζόμενο ὕψος τοῦ τοίχου β εἶναι 0.54 μ., καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ σηκοῦ πατεῖ χωρὶς τὴ μεσολάβησιν τοῦ «μελανοῦ» στρώματος, κατ' εὐθείαν ἐπάνω στὸν τοῖχο β (πίν. 44β, 45α). Ἡ βορειοανατολικὴ γωνία σώζεται ἐλλιπῶς καὶ κεῖται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸν στυλοβάτη (πίν. 43β). Τὸ μῆκος του εἶναι 7.50 μ.

Σὲ ἀπόσταση 3.27 μ. ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ καὶ 2.46 μ., ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία βρισκόταν ὁ ἐγκάρσιος «κομμένος τοῖχος» ἡ πεσσὸς ποὺ ἀναφέραμε πιόπανω (στρωματογραφία 3, πίν. 28β, 36β, 37α) καὶ τοῦ ὁποίου ἡ τομὴ φαίνεται στὴν παρεῖα ὑπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ἦταν ὅπως ἀπέδειξε ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα (εἰκ. 6) μεταγενέστερη κατασκευὴ, ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας στὸ κατώτερο στρώμα μὲ τὴ λατύπη καὶ ἂν πρόκειται πρᾶγματι γιὰ τοῖχο, θὰ διαίρεσε σὲ μεταγενέστερη ἐπισκευὴ ἢ ἐπανοικοδόμησιν τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο σὲ δύο ἄνισα μέρη. Ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ μεγάρου (πίν. 43β) εἶναι θεμελιωμένη σὲ βάθος 0.87 μ., δηλ. 0.10 μ., βαθύτερα τῆς βορειοδυτικῆς (πίν. 31β). Ἡ διαφορὰ, ἂν καὶ μικρὴ, δὲν θὰ ἀναμενόταν, ἀφοῦ τὸ ἔδαφος παρουσιάζει κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἴσως ὅμως ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι στὸ δυτικότερο μέρος εἶχαν συσσωρευθεῖ τὰ ὑπόλοιπα τῶν προϊστορικῶν κατασκευῶν ἐπάνω στὰ ὁποῖα θεμελιώθηκε ὁ τοῖχος δ.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος (α) (πίν. 29β, 31α, 41β, 42α-β, εἰκ. 1-3α, 11) ἂν καὶ ἔχει ὑποστεῖ ζημιὰς ἀπὸ τότε ποὺ ἀποκαλύφθηκε, παραμένει μαζί μὲ τὸν βόρειο ὁ καλύτερα διατηρημένος τοῖχος τοῦ μεγάρου Β. Τὸ μεγαλύτερο σωζόμενο ὕψος του εἶναι 0.80 μ. καὶ ὁ ἀνώτερος λίθος ἦταν τὸ μόνο ὁρατὸ στοιχεῖο τοῦ με-

Εἰχ. 11. Νάξος Ἀπόλλωνος καὶ μέγαρο Β, 1992. Τομὲς κατὰ πλάτος.

γάρου Β στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ πτεροῦ τοῦ ναοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή μας. Ἀποκαλύφθηκε μέχρι μήκους 18.25 μ.

Γιὰ τὶς ἀποκλίσεις τῶν τοίχων α καὶ δ ἀπὸ τὴν εὐθεία καὶ τὴν κατακόρυφο βλ. πιὸ κάτω.

Περὶ τὰ 2.20 μ. πρὸς Ν τοῦ τοίχου β, στὸ ἀνατολικὸ μέρος, ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι ὁ τοίχος ποὺ ἀποχωρίζει κατὰ τὸ γνωστὸ σχέδιο τοῦ μεγάρου Β τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο (τοίχος β1) (εἰκ. 1-3α, πίν. 29β, 31α, 38β, 40α-β, 41α, 43α). Σῶζεται σὲ μῆκος 2.50 μ., ἀπὸ τὸν τοῖχο α ἕως κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ μετὰ διακόπτεται γιατί εἶχε καταστραφεῖ ἢ ὑπῆρχε ἀνοιγμα εἰσόδου (πίν. 29β, 41α). Τώρα ὑπάρχει στὴ θέση αὐτὴ ξερολιθιὰ τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδῃ. Τὸν συναντᾶμε καὶ πάλι κάτω ἀπὸ τὴ δέκατη βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 11, 41α). Τὸ μεγαλύτερο σωζόμενον ὕψος του εἶναι 0.63 μ. ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Τὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ἔχει καταστραφεῖ, ὅτι δὲ ἔχει σημειωθεῖ στὸ σχέδιο τῆς δημοσίευσης τοῦ Σωτηριάδῃ δὲν εἶναι παρὰ ὑπόλοιπο παλαιότερης κατασκευῆς (τοίχος II, βλ. στρωματογραφία 1 πίν. 30α-β, 31β).

Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου β1 δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸν τοῖχο α, φαίνεται γι' αὐτὸ ὅτι οἱ δύο τοῖχοι δὲν κατασκευάσθηκαν μαζί (πίν. 28β, 29β, 40α). Ἐπίσης τὸ ἀνατολικότερο τμήμα του μήκους 1.04 μ. περίπου (πίν. 40β, εἰκ. 9) ἐδράζεται σὲ διάφορο στρῶμα (χῶμα μὲ λατύπη) ἀπὸ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο εἶναι κτισμένο τὸ τμήμα μήκους 1.08 ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (πίν. 40α, 41α, εἰκ. 10, 11) καὶ ἐκεῖνο ὑπὸ τὴ δέκατη βάση, μήκους 0.87 μ. (ἐπίστροφή ἐπιπέδου κατασκευῆς μεγάρου). Διαφέρει ἀκόμη ἀπὸ αὐτὰ τὰ τμήματα τὸ ἀνατολικότερο καὶ ὡς πρὸς τὸ ὕλικό, γιατί εἶναι κτισμένο ἀπὸ γκριζωπὸ ἀσβεστόλιθο, ἐνῶ ἐκεῖνα ἀπὸ λευκωπὸ ἀσβεστόλιθο τῆς ἀμέσως πρὸς Α περιοχῆς τοῦ Μεγαλάκκου καὶ ἔχουν ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ τὸν κίτρινο ἄργιλο. Οἱ ἴδιες διαφορὲς παρατηροῦνται καὶ στὸν τοῖχο β, καὶ συγκεκριμένως τὸ ἀνατολικότερο τμήμα του μήκους 1.50 μ. εἶναι ὅμοιο καθ' ὅλα μὲ τὸ ἀπέναντι τμήμα τοῦ β1 (πίν. 29β, 43α-β, εἰκ. 11). Ἀλλὰ καὶ τοῦ τοίχου α τὸ τμήμα στὸν «ὀπισθόδομο» ἐδράζεται ἐπίσης ἀπ' εὐθείας στὸ κατώτερο στρῶμα μὲ τὴ λατύπη (πίν. 29β, 43β). Ἴσως, χρειάστηκε νὰ γίνῃ ἐπισκευὴ ἢ μετασκευὴ τοῦ ὀπισθοῦ δωματίου καὶ νὰ ἐπανακτισθοῦν τὰ ἀνατολικότερα τμήματα τῶν τοίχων β καὶ β1 καὶ τὸ βορειότερο τοῦ α.

Καὶ ἐνῶ ὁ τοῖχος β1 δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸν τοῖχο α ὑπῆρχε ἓνας ἄλλος, ὁ τοῖχος β2 (πίν. 29β, 39β, 44α, εἰκ. 1-3α) παρὰλληλος σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. πρὸς Ν, τοῦ ὁποῖου σώζεται ἡ ἀρχὴ μόλις κατὰ 0.20 μ., καὶ ὁ ὁποῖος ἦταν φαίνεται σύγχρονος μὲ τὸν τοῖχο α, ἀφοῦ δένεται ὀργανικὰ μὲ αὐτόν. Ἐπομένως πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ οἰκοδόμησι τοῦ μεγάρου. Τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο φαίνεται ὅτι τότε ὄριζε ὁ τοῖχος β2 καὶ εἶχε μῆκος 3.40 μ. Ἡ οἰκοδόμησι τοῦ τοίχου β1 ἐγινε πιθανότατα ἐπὶ τοῦ κατώτερου ἐπιπέδου χρήσεως (βλ. στρωματογραφία 6) καὶ περιόρισε τὸ μῆκος τοῦ ὀπισθίου δωματίου σὲ 2.30 μ. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἐὰν τότε καταργήθηκε ὁ τοῖχος β2, πιθανότερο εἶναι ὅτι διατηρήθηκε, γιατί ἀλλιῶς θὰ εἶχε ἐξ ὀλοκλήρου ἀφαιρεθεῖ. Τὰ ὑπόλοιπα δαπέδου στὸν ὡρο μετὰξὺ τῶν τοίχων β1 καὶ β2 εἶναι ἀσαφὴ, κεῖνται σὲ βάθος 1 μ. περίπου καὶ δὲν δίνουν στοιχεῖα συσχετισμοῦ τους μὲ ἐκεῖνα τοῦ ὀπίσθιου δωματίου (βλ. στρωματογραφία 5). Ἡ στρωματογραφικὴ τάξι πού ἔδωσε ὁ Ρωμαῖος μὲ τὴν τομὴ ζ-η ἀφορᾷ ἀσφαλῶς στὴν πρὸς Ν τοῦ τοίχου β2 κατάστασι τοῦ μεγάρου καὶ ὅπως σημειώσαμε δὲν μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ στὸν ἴδιον τουλάχιστον ὡρο. Δυτικότερα, ὅμως, ὑπὸ τὴν ἑνατὴ ἀπὸ Ν βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, διαπιστώσαμε ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου σὲ βάθος 0.80 μ. πού μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ πιθανότερα μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἐπίπεδα τοῦ ὀπίσθιου δωματίου (βλ. στρωματογραφία 2 καὶ 3).

Νοτιότερα τοῦ τοίχου β2 ἀναζητήσαμε τὸν ἐγκάρσιον τοῖχο γ πού εἶχε ἀποκαλύψει ὁ Ρωμαῖος²⁸ καὶ εἶχε θεωρήσει ὅτι ἐχώριζε μακρὸ προθάλαμον ἀπὸ τὸ κύριον δωμάτιον. Στὴν ἴδια θέσι, σὲ ἀπόσταση 7.80 μ. πρὸς Ν τοῦ τοίχου β2 διακρίνεται σήμερα μὲ δυσκολία ἀνάμεσα σὲ σωροὺς λίθων πού πρέπει νὰ ἔχουν καταπέσει κυρίως ἀπὸ τὸν τοῖχο α, κατασκευὴ μήκους 0.60 μ. περίπου, πού μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν τοῖχο γ (πίν. 42α, εἰκ. 1, 3α).

Οἱ τοῖχοι τοῦ μεγάρου Β παρουσιάζουν ἀπόκλισι ἀπὸ τὴν εὐθεία καὶ τὴν κατακόρυφο. Τὸ ἀνατολικότερον μέρος τοῦ τοίχου β, ὑπὸ τὸ πτερό, ἔχει κλίσι πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, πιθανῶς ὡς ἀποτέλεσμα πιέσεως τῶν χωμάτων ἢ ἴσως σεισμικῆς ἐνέργειας, μπορεῖ ὅμως καὶ ἐξαιτίας τῆς ἀπογύμνωσις ἀπὸ τὰ χώματα κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή. Σὲ λόγους στατικῆς ἀνεπάρκειας πρέπει

28. *ΑΔ* 1, 1915, 243.

νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ κύρτωση τῆς βόρειας ὀψης τοῦ ἴδιου τοίχου δυτικότερα (εἰκ. 1, πίν. 30α, 44β, 45α), γι' αὐτὸ καὶ ἔχει ἀπομακρυνθεῖ λίγο ἀπὸ τὴ στρώση τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου, ὅπως διαπιστώθηκε στὴ βορειοδυτικὴ γωνία. Ἡ καμπυλότητα αὐτὴ ἔκανε προφανῶς τὸν Ρωμαῖο νὰ σχεδιάσει τὸν τοῖχο β ἐλαφρῶς τοξωτό· τὴν ἀπέδωσε δὲ σὲ ἀνάμνηση τῆς ἀψίδας τοῦ μεγάρου Α²⁹.

Ἡ ἰσχυρὴ κλίση ποὺ ἔχει ὁ τοῖχος α πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι ἐπίσης ἀποτέλεσμα μηχανικῆς πιέσεως ἢ ἴσως σεισμικῆς ἐνέργειας, εἶναι δὲ σήμερα (πίν. 29β, 31α, 41β, 42β) μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ διακρίνεται στὴν φωτογραφία τοῦ 1915³⁰. Ὅμοια, ἀλλὰ πολὺ μικρότερη κλίση παρατηρεῖται καὶ σὲ τμῆμα τοῦ ἀποσπασματικῶς σωζόμενου τοίχου δ (πίν. 30α). Ἡ πορεία ἐξ ἄλλου καὶ τῶν δύο τοίχων α καὶ δ, λόγῳ πιέσεων τῶν χωμάτων καὶ μετατοπίσεων λίθων δὲν εἶναι εὐθεία, ἀλλὰ σιγμοειδῆς ὡς ἀποτέλεσμα διαφόρων ἀποκλίσεων³¹ (πίν. 29β, 30α, 31α, 34β, 42β). Κανονικὴ καμπυλότης τὴν ὁποία σημείωσε ὁ Ρωμαῖος καὶ δέχθηκαν στὴ συνέχεια ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς δὲν παρατηρεῖται στοὺς τοίχους τοῦ μεγάρου Β. Εἶναι ἐπομένως τὸ μέγαρο Β κανονικὸ ὀρθογώνιο κτίριο μὲ κατακόρυφους τοίχους καὶ ὅχι τὸ «ἄτυπο» ὀρθογώνιο μὲ ἐλαφρὰ καμπύλους καὶ κεκλιμένους τοίχους, στὸ ὁποῖο μόνο οἱ ἐγκάρσιοι τοῖχοι ἦταν εὐθύγραμμοι καὶ κατακόρυφοι, δεῖγμα ποὺ ἔμενε χωρὶς παράλληλο στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅτι συνεχίζει τὴν παράδοση τῶν ἀψιδωτῶν κτισμάτων στὸν ἴδιο χῶρο, οὔτε ὅτι ἐκπροσωπεῖ τὴν πρώιμη μετὰ ἀπὸ τὴν κάθοδο τῶν Δωριέων ἑλληνικὴ τάση γιὰ τὴ χρῆση καμπύλων τοίχων, ἀκόμη καὶ σὲ κτίρια βασικῶς ὀρθογώνια. Ἐτσι εἶχε δεχθεῖ ὁ Drerup³², θεωρώντας

29. "Ο.π. 229, 242-243.

30. Τὴν κλίση αὐτὴ εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, *ΑΕ* 1900, 179 καὶ ἀργότερα ὁ ΡΩΜΑΙΟΣ, ὁ.π. 243-244, εἰκ. 8.

31. Ὁ γεωλόγος τοῦ ΙΓΜΕ κ. Στάθης Στεῖρος ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὴν ἀνασκαφὴ μοῦ ἔστειλε σημείωμα στὸ ὁποῖο σχολιάζει τίς ἀποκλίσεις τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Β καὶ καταλήγει: «Παρόμοιες παραμορφώσεις τοιχοποιίας ἢ θεμελίων μπορεῖ νὰ ὀφείλονται σὲ σεισμούς. Ὅμως, ἡ ἔλλειψη μιᾶς συστηματικῆς καὶ παρόμοιας παραμόρφωσης καὶ στὰ παλαιότερα κτίσματα πρὸς Βορρᾶν ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παραμόρφωση τῆς τοιχοποιίας τοῦ μεγάρου Β πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ συσσώρευση παραγόντων: τοπικὴ ἀστάθεια τοῦ ἐδάφους θεμελίωσης, πιέσεις ἀπὸ κορήματα ἀπὸ τὰ ἀνάντι τοῦ λόφου καὶ πιέσεις ἀπὸ ρίζες δένδρων».

32. H. DRERUP, *Griechische Baukunst*, 84, 103-104.

ὅτι τὸ ἄτυπο αὐτὸ σχῆμα βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης πρὸς τὰ καμπυλό-
σχημα γεωμετρικὰ κτίρια, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο θὰ
δώσουν πάλι τὴ θέση τους σὲ κτίρια μὲ ὀρθογώνια περιγράμματα.

Οἱ τοῖχοι τοῦ μεγάρου Β ἦταν κατὰ τὸ κατώτερο μέρος τους, τὸ λιθο-
λόγημα, κτισμένοι ἀπὸ μικροὺς πλακωτοὺς λίθους κυρίως λευκωποῦ ἀσβεστο-
λίθου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀμέσως πρὸς Α πλαγιὰ τοῦ Μεγαλάκκου, ἐνῶ
ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ γκριζωπὸς ἀσβεστόλιθος ὁ ὁποῖος ἐπίσης προέρχεται
ἀπὸ τὸν Μεγαλάκκο. Οἱ λίθοι αὐτοὶ εἶναι «διαλεκτοί», ἀλλὰ ὄχι κατεργασμένοι,
ὅπως σημειώνει ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας³³. Καὶ ἐνῶ εἶναι ἄνισοι μεταξὺ τους,
ἡ προσπάθεια νὰ διακριθοῦν στοιχειωδῶς ὀριζόντιοι ἄρμοι καὶ κατὰ συνέπειαν
δόμοι εἶναι φανερὴ, ἀλλὰ πετυχαίνεται λιγότερη κανονικότης ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ
παρατηρεῖται στοὺς τοίχους τῶν κτιρίων τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, π.χ. τοῦ
μεγάρου Α (πίν. 28β ἐπάνω ἀριστερά). Εἶναι ἓνα σύστημα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ
θεωρηθεῖ πρόδρομο τοῦ ὀρθογώνιου ἀκανόνιστου τῶν κλασικῶν χρόνων. Τὸ κενὸ
μεταξὺ τῶν λίθων τῶν ὅσων πληροῦται ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους. Τὸ πλάτος
κυμαίνεται ἀπὸ 0.50 ἕως 0.55 μ. Τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ λιθολογήματος φαίνεται
ὅτι δὲν διατηρεῖται. Στὴν ἐπάνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου β1 (ὑψ.
0.63 μ.), ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (πίν. 40α), βρέθηκε μάζα πυρα-
κτωμένου πηλοῦ. Εἶναι ἄγνωστο ἂν πρόκειται γιὰ ὑπόλοιπο πηλοδομῆς ἢ
κατάλοιπο τοῦ ἀνώτερου στρώματος καταστροφῆς ἢ τέλος γιὰ ὠμὴ πλίνθο,
ὅποτε θὰ συνπεραίναμε τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ λιθολογήματος. Ὅπως δὲν παρα-
τηρήθηκαν ἕως τώρα στὴν ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ λιθολογήματος ποὺ
θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση στύλων ἐνίσχυσης πλίνθινων ἢ πηλόχριστων
καὶ ξυλόπλεκτων τοιχωμάτων³⁴. Ἀλλωστε σὲ κτίριο ὀρθογώνιο μὲ τοίχους κα-
τακόρυφους, ὅπως φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε τώρα τὸ μέγαρο Β
(βλ. σ. 121) ξύλινο πλέγμα ἢ στύλοι δὲν ἔχουν ἀπαραιτήτως θέση³⁵. Τὰ

33. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, *AE* 1900, 179.

34. Βλ. γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐνίσχυσης τῶν πλίνθινων τοίχων μὲ ξύλινους στύλους
DRERUP, *ὅπ.* 108 κέ.

35. Βλ. DRERUP, *ὅπ.* 110 καὶ τὴν ἀντίστροφη παρατήρηση, *ὅπ.* 104, ὅτι ἡ κα-
τάργηση τῆς πηλοτεχνικῆς μὲ ξυλοδεσιὰ καὶ ἡ ἐντεινόμενη χρῆση ὠμῶν πλίνθων ἢ λιθο-
δομῆς ὁδήγησε στὴν προτίμηση τῶν ὀρθογωνικῶν σχημάτων στὰ κτίρια ἀπὸ τὸ τέλος τῆς

ἀπανθρακωμένα λείψανα μέσα στο κίτρινο στρώμα τῆς στρωματογραφίας 3 τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν σέ καμένα δοκάρια τοίχου ἢ στέγης δὲν γνωρίζουμε ἀσφαλῶς ἐὰν προέρχονται ἀπὸ τὸ μέγαρο Β, γιατί ὑπάρχει καὶ ἡ πιθανότης ὅτι τὸ κίτρινο στρώμα διαστρώθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ὀπίσθιου δωματίου τοῦ μεγάρου Β μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ κτιρίου (σ. 107-108). Ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀσφαλεῖς ὠμές πλίνθοι σημειώθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα πιθανὰ θραύσματα στὸ ἀνώτερο στρώμα. Τὸ ἀνώτερο δάπεδο τοῦ μεγάρου, ὅπου διαπιστώθηκε, στίς παρειές καὶ ὑπὸ τὸ ἀφαιρεθὲν τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἦταν καθαρὸ ἀπὸ συγκεκριμένα ὑπόλοιπα καταστροφῆς καὶ στὸ κίτρινο στρώμα δὲν ὑπῆρχαν ἔχνη ὠμῶν πλίνθων. Ἡ πιθανότερη πάντως ἀποκατάσταση τῶν τοίχων πρέπει, παρὰ τὰ φειδωλὰ κατάλοιπα, νὰ γίνει μὲ ὠμές πλίνθους ποὺ θὰ ἀπομακρύνθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση. Ἡ ὠμοπλινθοδομὴ ἐφαρμόσθηκε στὸν Θέρμο καὶ στὸν μεταγενέστερο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Τὸ ζήτημα τῆς στέγης παραμένει ἐπίσης ἀνοικτό. Ὁ Ρωμαῖος ἀποδίδει στὸ μέγαρο Β θολοειδῆ στέγη, ὅπως καὶ στὰ παλαιότερα προϊστορικὰ κτίρια τὰ ὁποῖα εἶχαν κεκλιμένους καὶ καμπύλους τοίχους³⁶. Ἀλλὰ ἡ ἀπουσία καμπυλότητος καὶ κλίσεως τῶν τοίχων στὰ μέγαρο Β δὲν κάνει ἀναγκαίᾳ καὶ πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ θολοειδοῦς στέγης. Ἐὰν τὸ κίτρινο στρώμα προέρχεται ἀπὸ τὰ χρώματα ποὺ ἐκάλυπταν τὴ στέγη, τότε αὐτὴ θὰ ἦταν ὀριζόντια. Ἡ ἄλλη πιθανότης εἶναι ἀπλὴ δικλινὴς στέγη μὲ ἢ χωρὶς ἀετώματα, ἢ ὁποῖα στηρίζονταν ἀσφαλῶς καὶ στοὺς ἐγκάρσιους τοίχους. Περὶ ἀλλαγῆς τῆς στέγης μετὰ ἀπὸ τὴν ὑποθετικὴ προσθήκη τῆς ἐλλειπτικῆς περιστάσεως³⁷ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει πλέον λόγος, ἀφοῦ οἱ ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις ποὺ ἔχομε ὁδηγοῦν ἤδη στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ μέγαρο Β ποτὲ δὲν ἀπέκτησε ἐλλειπτικὴ περίσταση.

γεωμετρικῆς περιόδου. Ὁ ΡΩΜΑΙΟΣ, ὁ.π. 277-279, πιστεύει ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ μεγάρου ἦταν πηλόδομοι.

36. *AA* 1, 1915, 245, 249, 277-278, WEICKERT, ὁ.π. 9, DRERUP, ὁ.π. 86, 117.

37. DRERUP, ὁ.π. COULTON, ὁ.π. 65.

Πλακόστρωτο πρὸς Α τοῦ μεγάρου Β

Πρὸς Α τοῦ τοίχου α σὲ ἀπόσταση 5.50 μ. περίπου πρὸς Ν τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ μεγάρου, στῇ στενῇ λωρίδᾳ μεταξὺ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ καὶ σὲ βάθος 0.84-0.92 μ., μὲ κλίση πρὸς Ν, βρέθηκε τμῆμα πλακοστρώτου μὲ ἀκανόνιστες πλάκες (πίν. 31α). Ἐπάνω σὲ αὐτὸ ὑπῆρχαν ἀπανθρακωμένα λείψανα, λίγα ὄστρακα, ὅστᾳ ζῶων καὶ τμῆμα πυρακτωμένης ὠμῆς πλίνθου. Δὲν εἶναι ἀκόμῃ σαφές ἂν τὸ μικρὸ αὐτὸ τμῆμα πλακοστρώτου ποὺ δὲν συνεχίζεται στὸν εὐρύτερο χῶρο πρὸς Ν, ἀνήκει στοὺς χρόνους λειτουργίας τοῦ μεγάρου Β, ἂν δηλ. ἦταν ὁρατὸ ὅταν ἔστεκε τὸ μέγαρο Β. Λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ τοίχου α πρὸς Δ δὲν μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ ἐὰν αὐτὸς ἔχει πατήσῃ ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου. Πάντως δὲν φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν πλάκες ποὺ εἰσχωροῦν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο. Ἴσως θὰ μπορούσε νὰ σχετισθεῖ μὲ τὰ λείψανα πλακοστρώτου ποὺ βρέθηκαν ἀμέσως πρὸς Δ τοῦ μεγάρου (βλ. στρωματογραφία 1 πίν. 31β) τὰ ὅποια κεῖνται 10-15 ἑκατοστὰ ὑψηλότερα. Πρόκειται γιὰ διαφορὰ ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίσῃ νὰ ἀποδοθοῦν καὶ τὰ δύο πλακόστρωτα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ μεγάρου Β. Ἡ πρὸς Ν συνέχιση τῆς ἔρευνας στὸ ἀνατολικὸ μέρος πιθανῶς θὰ φωτίσῃ τὴ σχέση τοῦ μεγάρου Β μὲ τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ καὶ θὰ μᾶς γνωρίσῃ ἐὰν τυχὸν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ποὺ σημειώνει ὁ Ρωμαῖος στὶς στρωματογραφικὰς του τομὰς στὶς ὁποῖες πάντως ἡ πλακόστρωση βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου καὶ «ἐλάχιστα ὑπέρκειται τῆς κατωτάτης σειρᾶς λίθων τοῦ παραπλεύρως τοίχου»³⁸.

Ἀνατολικὸ ἀνάλημμα

Λιθοδομὴ σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. πρὸς Α τοῦ τοίχου α παράλληλῃ μὲ αὐτόν, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἑβδομὴ καὶ ὄγδοη βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, εἶναι προφανῶς ἀντέρεισμα ποὺ συγκρατοῦσε τὰ χῶματα τῆς πλαγιᾶς ἀμέσως πρὸς Α τοῦ μεγάρου Β³⁹ (εἰκ. 1, πίν. 41β, 42β). Ἀποκαλύφθηκε ἐπὶ μήκους 2.75 μ. Ὁ ἀναλημματικὸς αὐτὸς τοῖχος φαίνεται ὅτι πατοῦσε στὸ λιθόστρωτο ποὺ ἀναφέραμε πρὶν πάνω. Λεπτὴ στρώση πάχους 0.04 μ. τοῦ γνωστοῦ κίτρινου

38. *AA* 1, 1915, 245.

39. Στὴν ἴδια θέση λίγο ἀνατολικότερα ὑπῆρχε τὸ ἐλληνιστικὸ ἀνάλημμα κτισμένον κατὰ τὴν «ἐπανοικοδόμησιν» τοῦ ναοῦ μετὰ τὸ 206 π.Χ.: ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, *AE* 1900, 182.

χώματος είχε χρησιμοποιηθεῖ, στὸ κάτω μέρος, μεταξύ πλακόστρωσης καὶ τοίχου, πιθανῶς γιὰ προστασία ἀπὸ τὰ νερά. Μετὰ ἀπὸ διακοπὴ 3.30 μ., ὁ τοῖχος συνεχίζεται πρὸς Ν, τμήμα του βρέθηκε ἀπέναντι ἀπὸ τὴν τέταρτη καὶ ἕκτη βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας, σὲ ἀπόσταση 0.48-0.66 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο α. Ἡ πορεία του εἶναι ἐλαφρῶς σιγμοειδῆς, ἀκολουθεῖ τὴν ἐδαφικὴ γραμμὴ καὶ ἔχει ὑποστειπνίσεις ἀπὸ τὰ χώματα τῆς πλαγιᾶς. Τὸ ἀνώτερο σωζόμενο ὕψος του εἶναι 0.95 μ.

Βόρειο ἀνάλημμα (;

Σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. περίπου πρὸς Β τοῦ τοίχου β βρέθηκε τοῖχος παράλληλος, θεμελιωμένος 0.20 μ. βαθύτερα τοῦ τοίχου β μὲ ἀρμολογημένη μόνο τὴ νότια ὀψὲς του, ἀντικριστὴ στὴ βόρεια ὀψὲς τοῦ μεγάρου (εἰκ. 1, πίν. 30α, 44β, 45α). Ἔχει μῆκος 4.25 μ., ἀνώτερο σωζόμενο ὕψος 0.65 μ. καὶ κάμπτεται συνεχιζόμενος πρὸς Β. Ἡ θέση καὶ ἡ μονόπλευρη ὀψὲς τῆς κατασκευῆς δείχνουν ἀσφαλῶς ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάλημμα ποὺ θὰ συγκρατοῦσε τὰ χώματα τοῦ ἐλαφρῶς ὑψηλότερα πρὸς Β χώρου. Ὡστόσο ὁ τρόπος τῆς τοιχοδομίας διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ μεγάρου Β καὶ θυμίζει τὶς νεώτερες ξερολιθιές. Ἡ σχέση τοῦ δυτικοῦ του ἄκρου μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ στὸν ὁποῖο καταλήγει (πίν. 45α), δίνει σαφὴ ἐντύπωση ὅτι ὁ τοῖχος τοῦ σηκοῦ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ὅταν κατασκευάσθηκε τὸ «ἀνάλημμα». Ἐδῶ πρόκειται νὰ γίνῃ συμπληρωματικὴ ἔρευνα, πρέπει δὲ νὰ ἐρευνηθεῖ καὶ τὸ σκέλος ποὺ κατευθύνεται πρὸς Β γιὰ νὰ φανεῖ ἂν πρόκειται γιὰ ἀρχαία κατασκευὴ ἢ γιὰ μία ἐπὶ πλέον τυχὸν ξερολιθιά τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδης. Ὁ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τοίχου β χῶρος ἐρευνηθήκε μέχρι βάθους 1.37 μ. καὶ ἔδωσαν θραύσματα κεραμιδιῶν, ἀδιάγνωστα ὅστρακα χονδροειδῆ, ὅστὰ καὶ θραύσματα καμένων ὠμῶν πλίνθων.

Βάσεις «ἐλλειπτικῆς περιστάσης»

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς λίγες φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδης ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ⁴⁰, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀδημοσίευτες, στὸ ἀρχεῖο

40. ΑΕ 1900, παρ. 191. πίν. σελ. 191, SCHMALTZ, ΑΑ 1980, 322 κέ., εἰκ. 2, 3, 5, ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ΑΕ 1990, 195 εἰκ. 2α.

τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στήν Ἀθήνα, τὸ ὁποῖο εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παραχώρηση ἀντιτύπων, ὁ Σωτηριάδης εἶχε σκάψει γύρω ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς «ἐλλειπτικῆς περίστασης», τὶς ἴδιες ὅμως, φαίνεται, ἄφησε ἀμετακίνητες (πίν. 45β). Ἔτσι εἶναι σήμερα δυνατό ἀνοίγοντας πάλι τὰ ἴδια σκάμματα νὰ κάνουμε στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις στὴ στήλη χώματος ποὺ ἔμεινε ἄθικτη ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες.

Μικρὴ ἔρευνα ἔγινε στήν ἕκτη ἀπὸ Ν πλάκα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἡ ὁποία βρίσκεται ἀκριβῶς πρὸς Δ τοῦ χώρου τῆς στρωματογραφίας 1 (εἰκ. 1, 3β). Φάνηκε ὅτι αὐτὴ ἐδράζεται σὲ σχετικῶς χαλαρὰ χρώματα μὲ μικρὲς πέτρες, τὰ ὁποῖα κεῖνται στὸ στρώμα καταστροφῆς μὲ πυρακτωμένα κομμάτια πηλοῦ ὅπου πατεῖ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ, ἀμέσως πρὸς Α στὴ στρωματογραφία 1. Ἀκολουθεῖ ἀπὸ κάτω τὸ στρώμα τῶν κίτρινων χρωμάτων. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια διαδοχὴ ποὺ ὑπάρχει καὶ ἀνατολικότερα στὶς στρωματογραφίες 1, 3, 4.

Μετρήθηκε ἡ διαφορὰ βάθους μεταξὺ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἀνωτέρου καστανόμαυρου στρώματος καταστροφῆς ποὺ βρήκαμε στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο στὶς στρωματογραφίες 3 καὶ 4 καὶ τοῦ ἐπιπέδου στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ἡ ἀνατολικότερη πλάκα μέσα στὸν ὀπισθόδομο τοῦ ναοῦ (εἰκ. 12). Βρέθηκε ὅτι ἡ πλάκα αὐτὴ κεῖται 0.13-0.15 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος μὲ τὰ λείψανα καταστροφῆς τὰ ὁποῖα ὑπόκεινται τοῦ ναοῦ. Ἄρα βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τῆς λεπτῆς, καθαρὰ μελανῆς στρώσης ποὺ σὲ ὀρισμένες θέσεις ἀποτελεῖ τὴν ἀνώτατη διάστρωση ἐπάνω στὰ κατάλοιπα καταστροφῆς καὶ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ.

Καὶ στὶς δύο πιὸ πάνω περιπτώσεις ἔγινε φανερό ὅτι οἱ πλάκες τῆς «ἐλλειπτικῆς περίστασης» πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν μετὰ ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ στρώματος μὲ τὰ λείψανα καταστροφῆς, τὰ ὁποῖα κεῖνται ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ μεγάρου Β καὶ στὰ ὁποῖα ἐπάτησε ὁ ναός. Τὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖο εἶχα διατυπώσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ⁴¹, μήπως οἱ πλάκες αὐτὲς σχετίζονται μὲ κάποια κατασκευή, π.χ. στέγαστρο βωμοῦ, ἢ ὄριο τεμένους, διάδοχο τοῦ μεγάρου Β, παραμένει ἀναπάντητο. Οἱ πρῶτες αὐτὲς παρατηρήσεις ποὺ θὰ ἐλεγχθοῦν καὶ θὰ ἐπεκταθοῦν στὶς ἐπόμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους, σημαίνουν πάντως ἥδη ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς δὲν μποροῦν πλέον νὰ σχετίζονται μὲ τὸ μέγαρο Β.

41. *AE* 1990, 193.

Κεραμεική (Σχόλιο τοῦ K. A. WARDLE)

*Prehistoric Pottery found below the temple**

Several moderate sized groups of sherds were recovered from prehistoric levels under the floor of Megaron B. These were all rather worn and few were diagnostic. Most were covered with the (non calcareous) encrustation typical of the site.

The different groups were broadly similar in character. Local hand-made fine wares in greenish grey and gritty coarse wares predominated, together with some good quality pithos sherds with distinctive inclusions of comminuted pottery. Wheel made Mycenaean pottery was present in almost every group in small quantity. Most of these sherds were of a reddish fabric, presumably made in Aetolia or Achaea, while a few, of better quality, were more reminiscent of pottery from the Argolid or Corinthia. The most distinctive Mycenaean sherds were from lipped rim bowls with a band over the rim and painted interior. Their size and thickness suggest the stemmed bowl shape rather than the deep bowl⁴². One preserved traces of a cross-hatched lozenge motif. The most likely date-range for this pottery is late LH IIIA2 - LH IIIB and there were no obvious LH IIIC features. No sherds of matt-painted ware — either Middle Helladic, or in the local geometric form characteristic of Thermon which I believe to be Iron Age in date⁴³ — were present in these groups.

A very small number of sherds were found on the floor of Megaron B and in the fill above it. They were no different in character from

* I am very grateful to Prof. J. Papapostolou and the Archaeological Society for the opportunity for Diana Wardle and myself to be present during excavation below the Temple of Apollo, to observe the stratigraphy and to examine and comment on the prehistoric pottery found below the temple.

42. FS 304, stemmed bowl, or FS 284 Deep Bowl. See P. A. MOUNTJOY, *Mycenaean Decorated Pottery*, SIMA LXXIII, 92 fig. 112: 4, though without the wavy band.

43. K. A. WARDLE, Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North West Greece, *Godisnak* XV, Sarajevo 1977, 173.

those below the floors and give no help in dating the construction of use of the building.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΟΑ

Στὴν ἀνατολικὴ στοὰ ἀφαιρέθηκαν τμήματα νεώτερων ξηροτοίχων ἐκτὸς ἐνὸς μακροῦ καμπύλου τοίχου ποὺ ἔχει πρόσωπο πρὸς ΝΔ καὶ ἦταν ἀναλημματικός (πίν. 46α). Ἐγίναν καθαρισμοὶ τοῦ στρώματος καταστροφῆς μὲ τις κεραμίδες τῆς στέγης ποὺ εἶχε βρεθεῖ πέρυσι. Ὅλα τὰ τμήματα τοῦ δαπέδου ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἕως τώρα μὲ κεραμίδες τῆς στέγης ἀνήκουν μόνο στὴ μετὰ τὸ 206 π.Χ. ἀνακατασκευασμένη στοά. Ἰχνη καταστροφῆς τῆς ἀρχικῆς στοᾶς κατὰ τὸ 218 ἢ καὶ τὸ 206 π.Χ. δὲν ὑπάρχουν καὶ τὸ δάπεδο τῆς πρώτης στοᾶς δὲν μπορεῖ νὰ διακριθεῖ. Ἡ τελικὴ καταστροφή ἔγινε μετὰ τὸ 168 π.Χ., ὅπως ἔδειξαν νομίσματα μέσα στὸ στρώμα. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 27η καὶ 29η βᾶση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας ὁ ὀπίσθιος τοῖχος εἶναι κατεστραμμένος καὶ τὸ λίθινο ἔδρανο λείπει. Ἀπὸ τὸν χώρο αὐτὸν ἕως τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου δὲν σώζεται ἔδρανο, τουλάχιστον στὸ ὕψος στὸ ὁποῖο αὐτὸ βρίσκεται κατὰ τὸ βόρειο μέρος. Πιθανῶς κατὰ τὴν ἐπανοικοδόμηση ἡ στοὰ ἔγινε βραχύτερη. Βρέθηκαν δύο ἐγκάρσιοι τοῖχοι κτισμένοι μὲ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ σὲ δευτέρη χρήσι: α) μεταξὺ 28ης καὶ 29ης βᾶσης ποὺ δὲν σώζεται σὲ καλὴ κατάστασι καὶ β) στενότερος ποὺ διέρχεται ἀπὸ τὴν 31η βᾶσι (πίν. 46β). Ἐνας ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς τοίχους πρέπει νὰ εἶναι ὁ νότιος τοῖχος τῆς νέας στοᾶς. Δὲν εἶναι ἀκόμη ἐξακριβωμένο ἂν τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Ν τμήμα ἐγκαταλείφθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή ἢ ἐπανοικοδομήθηκε ὡς χωριστὸ κτίσμα. Βρέθηκαν ἐδῶ κατὰ χώραν τὰ κατώτερα μέρη δύο κιόνων ἀπὸ λίθο τραβερτίνη (πίν. 46α) μὲ ἴχνη πυρᾶς πέριξ καὶ θραύσματα χαλκὰ, πιθανῶς ἀπὸ πανοπλίες ἢ ἀνδριάντες. Ἀνασκαφὴ ἔγινε καὶ στὸ ἀρχικὸ νότιο ἄκρο τῆς στοᾶς (πίν. 47α). Ἐκεῖ βρέθηκε τὸ κατώτερο μέρος χωριστικοῦ τοίχου δωματίου (πίν. 47β) ποὺ εἶναι κτισμένος μὲ ὕλικὸ σὲ δευτέρη χρήσι καὶ ἔχει κατὰ χώραν ἀσβεστολιθικὸ κατώφλι. Τὸ δωμάτιο, 12 × 4,90 μ., φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε στὴ δευτέρη οἰκοδομικὴ φάσι τῆς στοᾶς. Ὁμοιοὺς ὑπάρχει στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δυτικῆς στοᾶς⁴⁴. Βυζαντινὰ ὀστρακὰ στὸ νοτιότερο μέρος, κυρίως κοντὰ στὸν καμπύλο ἀναλημματικὸ τοῖχο, δείχνουν ὅτι ὁ χώρος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ κατὰ τὸν Μεσαίωνα.

I. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

44. Βλ. ΠΑΕ 1986 (1990), 86.

7. ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ ΤΗΣ ΑΚΡΑΙΦΙΑΣ*

(Πίν. 48 - 58)

Ἡ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραϊφίας διενεργηθεῖσα κατὰ τὸ 1992 ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς διακοσίους σαράντα ἑξὶ τάφους. Ἐπειδὴ, δι' ὑπηρεσιακοὺς λόγους, δὲν κατέστη μέχρι σήμερον δυνατὴ ἡ συντήρησις τῶν εὐρημάτων (κυρίως μάλιστα τῶν ἀγγείων), ἡ φωτογράφησις των καὶ ἡ στοιχειώδης, ἔστω, μελέτῃ τοῦ ὕλικου, ἀναγκάζομεθα νὰ ἀναβάλωμεν τὴν σύνταξιν πλήρους ἐκθέσεως τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, εὐελπιστοῦντες ὅτι συντόμως θὰ δοθῇ κάποια λύσις εἰς τὸ θέμα, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ δημοσίευσις τῆς ἐκθέσεως εἰς ἓνα τῶν ἀμέσως προσεχῶν τόμων τῶν *Πρακτικῶν* τῆς Ἑταιρείας. Ἐνταῦθα περιοριζόμεθα εἰς τὴν δειγματοληπτικὴν παράθεσιν κάποιων στοιχείων, μερικὰ τῶν ὁποίων συμπληρώνουν τὴν εἰς τὸ *Ἔργον* 1992 παρασχεθεῖσαν ἀμυδρὰν εἰκόνα.

Ἐφέτος ἐπερατώθη ἡ ἐπὶ τρία ἔτη συνεχιζομένη ἀνασκαφὴ ἐντὸς τοῦ ἀγροτεμαχίου Ἰω. Κόλλιαι¹ καὶ ἀνεσκάφη ὁλόκληρον τὸ πρὸς Νότον ὁμορον κτῆμα τοῦ Θεοδ. Τριανταφύλλου. Ἐκ τῶν διακοσίων σαράντα ἑξὶ τάφων τῆς ἐφετινῆς περιόδου, οἱ σαράντα τέσσαρες ἦσαν τοῦ τύπου τοῦ λακκοειδοῦς με ἀναβαθμὸν καὶ λιθίνας καλυπτηρίους (πίν. 48α)², ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸν 6ον αἰ. τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραϊφίας· οἱ τέσσαρες τῶν τάφων τούτων ἦσαν παιδικοί (πίν. 48β³, 49α⁴)⁵. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἵωνος ἐμφανίζεται ὁ τύπος τοῦ ἀβαθοῦς λακκοειδοῦς μετ' ἀναβαθμοῦ, ἀλλ' ἄνευ καλυπτηρίων, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτελεῖτο ἡ καῦσις τοῦ νεκροῦ (πρωτογενὴς πυρά· κατὰ χώραν). Ὁ τύπος αὐτός, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸν 5ον αἰῶνα τοῦ νεκροταφείου⁶, ἐφέτος μᾶς ἔδωκεν ἑξήντα δύο τάφους. Ἀπλοῖ λακκοειδεῖς τάφοι ἐμφανίζονται εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς⁷. οἱ ἐφέτος ἀνασκαφέντες ἀνέρχονται εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν τριάντα τριῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἑξὶ εἶναι παιδικοί. Ἡ πολυπληθεστερά τάξις τάφων εἶναι ἡ τῶν κεραμοσκεπῶν· ἐφέτος ἀπεκαλύφθησαν ἐν συνόλῳ ὀγδόντα ἐπτὰ (πίν.

* Σημ. Συντ. Οἱ ἐκθέτες τῶν σημειώσεων ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἀριθμοὺς τῶν σημειώσεων τοῦ Παραρτήματος στὸ τέλος τοῦ κειμένου.

49β)⁸, τῶν ὁποίων οἱ εἴκοσι ἔξι ἦσαν παιδικοί (πίν. 50α)⁹. Ἐκ τῶν παιδικῶν κεραμοσκεπεῶν, οἱ πλουσίως ἐκτερισμένοι ἀνάγονται κυρίως εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ.¹⁰ Οἱ κεραμοσκεπεῖς δι' ἐνήλικας ἐμφανίζονται εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ 5ου αἰ.¹¹ καὶ ἐπικρατοῦν κατὰ τοὺς ἐπομένους δύο καὶ πλέον αἰῶνας.

Πέραν τῶν προαναφερθεισῶν μεγάλων ομάδων τάφων ἔχομεν καὶ μικροτέρας: Ἐφέτος οἱ ἀρχαῖκοι ἐγχυτρισμοὶ ἦσαν ἐλάχιστοι —τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν— ὅλοι ἀποτελούμενοι ἐξ ἐνὸς μόνον ταφικοῦ ἀγγείου (πίν. 50β)¹². Ἰσάριθμοι ἦσαν καὶ αἱ πῆλιναι λάρνακες νηπίων (πίν. 51α)¹³, ἐνῶ ἔξι τάφοι ἀνῆκον εἰς τὸν τύπον τοῦ μνημειώδους πωρίνου κιβωτιστήμου (πίν. 51β)¹⁴, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 5ου καὶ ὅλον τὸν 4ον αἰ.¹⁵

Πολλοὶ ἐκ τῶν ἀρχαῖκῶν κυρίως τάφων ἦσαν πλουσίως ἐκτερισμένοι. Συμπληροῦμεν μὲ ὀλίγας ἐπὶ πλέον ἀπεικονίσεις τὴν ἀδρομερῆ παρουσίαν τῶν κτερισμάτων τεσσάρων τάφων τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ.¹⁶, ἀπάντων τοῦ τύπου τοῦ λακκοειδοῦς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ καλυπτηρίων¹⁷.

Ὁ ΚΟΛ/288, ὁ νεώτερος τῶν τεσσάρων, μεταξὺ τῶν πενήντα δύο ἀγγείων του (πίν. 52α)¹⁸ περιεῖχε πολλὰ μελαμβαφῆ¹⁹: κανθάρους (πίν. 52β)²⁰, κύπελλα, κανθαρίσκους, μίαν λήκυθον τύπου «Διηανείρας»²¹ (πίν. 53α), δύο SOS ἀμφορίσκους²², τρεῖς σκυφοειδεῖς κύλικας²³, μίαν κύλικα Droop²⁴ (πίν. 53β, 53γ, 53δ) κ.ἄ. Ὁ τάφος εἶχε κτερισθῇ καὶ μὲ ὀλίγα κορινθιακὰ ἀγγεῖα: ἐξάλειπτρα (πίν. 54α)²⁵, ἀρυβάλλους, σφαιρικοὺς ἢ ἐπιπέδου βάσεως (πίν. 54β)²⁶ κ.ἄ. Πλὴν τοῦ ἱππαρίου τοῦ ρυθμοῦ τῆς πολυχρωμίας (πίν. 54γ)²⁷, ὁ τάφος περιεῖχε ἄλλα τέσσαρα εἰδῶλια: δύο σανιδόμορφα (πίν. 55α), τῶν ὁποίων τὸ ἓνα παριστᾷ κουροτρόφον²⁸, ἓνα πτηνὸν ἐπὶ κωνικῆς βάσεως καὶ ἓνα θηλυκὸν μᾶλλον κύνα, φέροντα διὰ τοῦ στόματος τὸ μικρὸν του²⁹ (πίν. 54δ). Περιεῖχε προσέτι μίαν σιδηρεᾶν μάχαιραν, μερικοὺς χαλκοῦς σπειροειδεῖς σωληνίσκους³⁰ καὶ τέσσαρας ἀποσπασματικὰς χαλκᾶς πόρπας βοιωτικοῦ τύπου μὲ κοκκιδωτὸν διάκοσμον³¹.

Ὁ ΚΟΛ/334 περιεῖχε σφαιρικοὺς ἀρυβάλλους· ἐξ αὐτῶν οἱ δώδεκα ἐκοσμοῦντο μὲ τετράφυλλον καὶ δικτυωτοὺς ρόμβους, δύο, μὲ ταινίας, ἐναλλασσομένης πρὸς σειρὰν στιγμῶν, πέντε ἔφερον σειρὰν ὀπλιτῶν, δύο ἐκοσμοῦντο μὲ σειρῆνα, ἓνας μὲ αἰγᾶγον³² καὶ ἓνας μὲ ἱππέα³³.

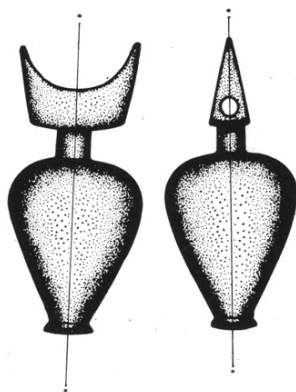
Ὁ ΚΟΛ/337, τοῦ ὁποῖου ὁ πυθμὴν ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 2.60 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀκτὼ ἀγγεῖα, τὰς δύο μαχαίρας (εἰκ. 1)³⁴, τὰ τρία πρωιμώτατα εἰδῶλια (πίν. 55β)³⁵ καὶ τὰς πενήντα λεπτὰς, δισκοειδεῖς ψή-

Εἰκ. 1. Σιδηρᾶ μάχαιρα ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/ 337.

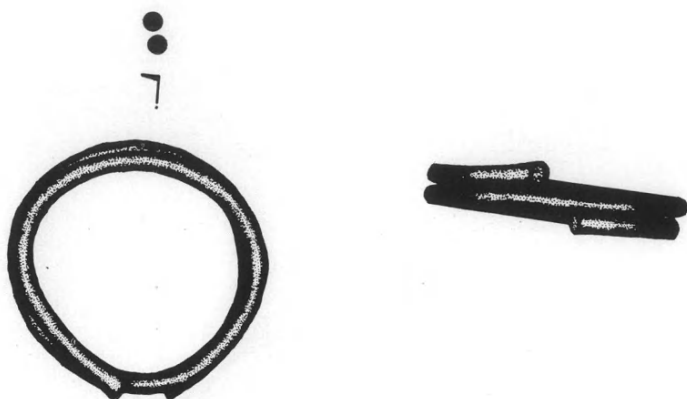

Εἰκ. 2. Στρεπτόν ψέλιον ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/ 337.

Εἰκ. 3. Χαλκοῦν συμπαγές περιάπτων ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/ 337.

φους ἐξ ὑελομάζης, χρώματος κυανοῦ τοῦ οὐρανοῦ³⁶, περιεῖχε καὶ πολλὰ χαλκᾶ κοσμήματα: Ἀπεικονίσθησαν ἤδη ἓνα στρεπτόν ψέλιον (εἰκ. 2)³⁷ καὶ τὸ συμπαγές περιάπτων σὲ σχῆμα ἀμφορίσκου (εἰκ. 3)³⁸. Τὸ δεύτερον ψέλιον (εἰκ. 4)³⁹ εἶναι ἐπίσης σπειροειδές, δύο περιελίξεων, ὅμως τὸ ἐξ οὗ ἀποτελεῖται

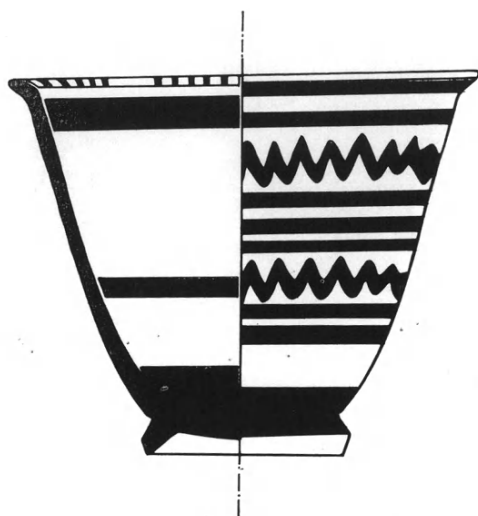

Εἰκ. 4. Χαλκοῦν ψέλιον ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/ 337.

παχύ, κυκλικῆς διατομῆς σύρμα, τὸ σχηματίζον εἰς τὰ ἄκρα ἀποφυγὴν ἐν εἵδει σάλπιγγος, δὲν συστρέφεται, ἀλλ' ἔχει ὁμαλὴν τὴν κυλινδρικήν του ἐπιφάνειαν. Ἐκ τῶν δύο δακτυλίων ὁ εἷς ἦτο σπειροειδῆς, ἀπολήγων εἰς τέσσαρας σπείρας⁴⁰. Ὁ ἕτερος ἦτο ταινιόσχημος, διχαζόμενος εἰς τὰ ἄκρα καὶ ἐλίσσόμενος εἰς τέσσαρας σπείρας, διατεταγμένους εἰς δύο κατ' ἑναντι ζεύγη⁴¹. ἐπὶ τῆς ταινίας, ἐγγάρακτος τεθλασμένη ἐν πλαισίῳ. Ἀναφέρομεν προσέτι ἕνα ἀποσπασματικὸν ἐλασμάτινον ἐγγεγραμμένον ρόδακα⁴² καὶ δεκαεπτὰ τεμάχια σφηκωτῆρων ποικίλης διαμέτρου⁴³. Ὡσαύτως, μίαν κεφαλὴν περόνης σφαιρικήν, διαμορφωμένην εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰς σπεῖραν καὶ σκοτίαν μὲ ὅπην κατὰ τὸ κέντρον, διὰ τὴν εἰσδοχὴν τῆς βελόνης⁴⁴. σπειροειδεῖς, τέλος, σωληνίσκους πολὺ λεπτοῦς, «περασμένους» εἰς λίνον (σπάγγον), τὸ ὁποῖον διατηρεῖται καλῶς⁴⁵.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος χρονολογεῖται καὶ ὁ ΚΟΛ/266· μερικὰ στοιχεῖα διὰ τὸ περιεχόμενόν του ἐδόθησαν ἤδη, ἐνὸς εἰδωλίου του μάλιστα λίαν ἐντυπωσιακοῦ ἀπεικονίσθη ἡ ὀπισθεν πλευρά· πρόκειται διὰ σανιδόμορφον, παριστῶν ἔνθρονον γυναικεῖαν θεότητα, κρατοῦσαν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνάγλυφον στέφανον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς περισπῶν καρπὸν ροιᾶς⁴⁶. Παρουσιάζομεν προσέτι τρία εἰδώλια γνωστῶν τύπων (πίν. 55γ)⁴⁷ καὶ ἕνα καλαθίσκον τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κυλίκων μετὰ πτηνῶν (εἰκ. 5)⁴⁸.

Εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ αἰῶνος ἀνήκουν οἱ κατωτέρω δύο τάφοι, ὡσαύτως λακκοειδεῖς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ καλυπτηρίων, τῶν ὁποίων ἐγένετο ἥδη μνεία.

Εἰκ. 5. Καλαθίσκος ἀπὸ τὸν ΚΟΑ/ 266.

Παλιότερος εἶναι ὁ ΚΟΑ/320, τοῦ ὁποῖου δύο ὠραῖα ἀγγεῖα ἔχουν ἤδη ἀπεικονισθῇ⁴⁹: Εἰς τὴν πρώτην εἰκόνα ἔχομεν τὸ πῶμα μελανομόρφου λεκανίδος, τῆς ὁποίας ὁ μελαμβαφῆς κορμός (πίν. 56α)⁵⁰ φέρει κατὰ μὲν τὴν βάσιν πλατεῖαν ἐξηρημένην ζώνην μὲ ἀκτῖνας, κατὰ δὲ τὸ ὕψος τῶν λαβῶν, στενοτέραν ζώνην, μὲ σειρὰν τεθλασμένων, διαγωνίως παρατεταγμένων. Τόσον ὁ κορμός, ὅσον καὶ τὸ πῶμα καλύπτονται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διὰ στιλπνοῦ γανώματος καὶ φέρουν κατὰ τὸν πυθμένα ἐξηρημένον μετάλλιον μὲ δακτύλιον καὶ στιγμὴν κατὰ τὸ κέντρον· ζεύγη λεπτῶν δακτυλίων δι' ἰώδους κοσμοῦν τὰς ἐσωτερικὰς αὐτὰς ἐπιφανείας. Εἰς τὴν δευτέραν εἰκόνα ἔχομεν μίαν βραχύπεζαν κύλικα τῆς Ὁμάδος Ι τῆς κατηγορίας τῶν «βοιωτικῶν μετὰ πτηνῶν», ἡ ὁποία φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς τέσσαρας ὁμοκέντρους δακτυλίους (πίν. 56β)⁵¹. Ἐκ τῶν λοιπῶν δεκαπέντε ἀγγείων παρουσιάζομεν μίαν μελανόμορφον τριφυλλόσχημον οἶνοχοῦσκη⁵² καὶ μίαν κορινθιακὴν τριποδικὴν πυξίδα⁵³ (πίν. 56γ).

Ὁ ΚΟΑ/350 (πίν. 57α) περιεῖχε πενήντα δύο ἀγγεῖα, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εἶναι κορινθιακά (κυρίως ἐξάλειπτρα καὶ ὀλίγοι ἀρύβαλλοι), ἀττικὰ μελανόμορφα (ἐξάλειπτρα καὶ λήκυθοι) καὶ βοιωτικὰ μελαμβαφῆ (κυρίως κάνθαροι καὶ κύπελλα). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὴν ἤδη ἀπεικονισθεῖσαν σιδή-

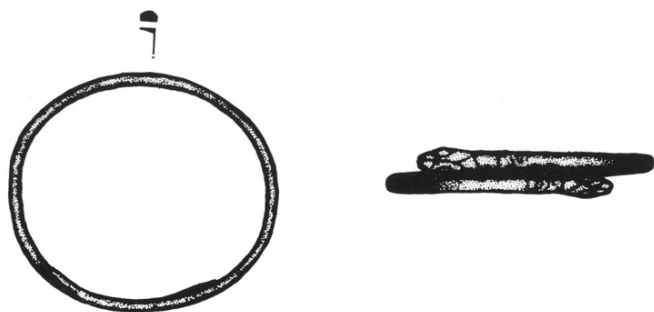
Εἰκ. 6. Ἀνάπτυγμα ἀρυβάλλου ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/ 336.

ρᾶν μάχαιραν⁵⁴, ὁ τάφος περιεῖχε καὶ τρία εἰδώλια, τῶν ὁποίων τὸ ἓνα, μία χελιδὼν μὲ ἀναπεπταμένης τὰς πτέρυγας, φερομένη ἐπὶ κωνικῆς ὑποκοίλου βάσεως, διατηρεῖ θαυμαστὴν πολυχρωμίαν⁵⁵.

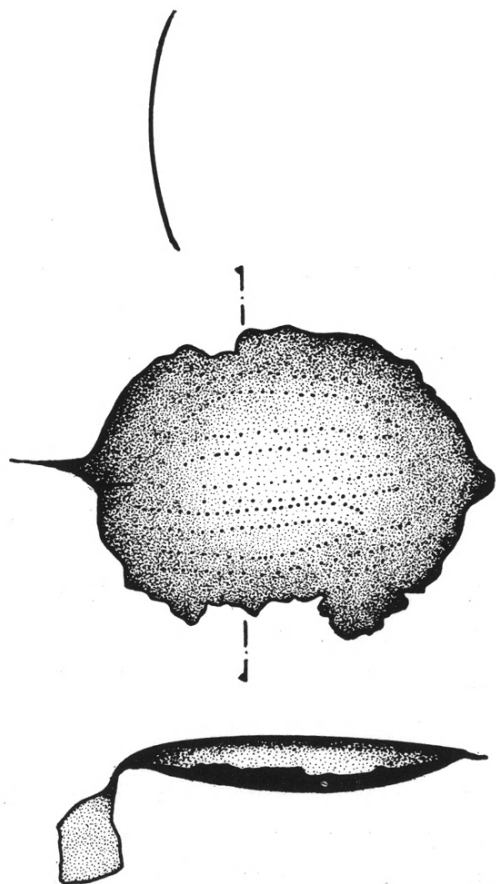
Ἐνας προσέτι τάφος τοῦ αὐτοῦ μὲ τοὺς προηγουμένους τύπου, εἶναι ὁ ΚΟΛ/336, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. Περιεῖχε κανθάρους μελαμβαφεῖς, μίαν μελαμβαφῆ λήκυθον τύπου Διηανείρας, ὡς καὶ πολλοὺς σφαιρικοὺς ἀρυβάλλους, εἰς τῶν ὁποίων φέρει παράστασιν ἵππέως (εἰκ. 6)⁵⁶ περιεῖχεν ἐπίσης ἓνα πλαστικὸν ἄγγεϊον ἐν μορφῇ λαγφοῦ⁵⁷.

Ὁ παιδικὸς κεραμοσκεπὴς ΚΟΛ/258, τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου αἰ., εἶχε κτερισθῇ μὲ κοτυλίσκας, μὲ ἓνα μεγάλο σανιδόμορφον εἰδώλιον καὶ μὲ ἓνα λεπτὸν χαλκοῦν ψέλιον (εἰκ. 7)⁵⁸, ἀπολῆγον εἰς δύο πεπλατυσμένας κεφαλὰς ὄψεων μὲ ἐγχαράξεις διὰ τὴν ὑποδήλωσιν τῶν λεπτομερειῶν.

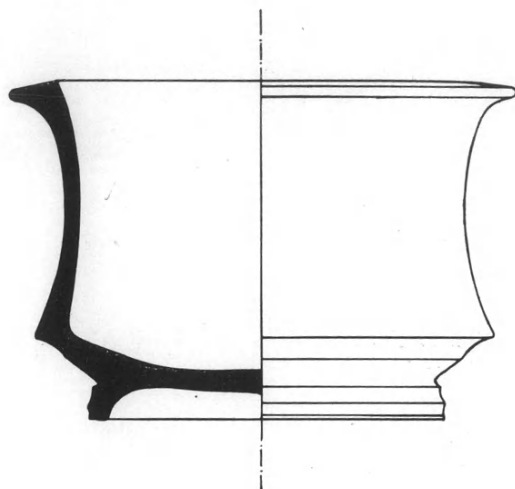
Ὁ ἀπλοῦς λακκοειδὴς ΚΟΛ/406 εἶχε κτερισθῇ μὲ ἐλάχιστα ἄγγεῖα, μελαμβαφῇ καὶ μὲ δύο χαλκᾶς πόρπας τοῦ βοιωτικοῦ τύπου, κοσμουμένας μὲ παραλήλους σειρὰς λεπτῶν στιγμῶν κατὰ τὴν ἔκκρουστον τεχνικὴν (εἰκ. 8)⁵⁹. Ἐκ τῶν ὁμόρων ΚΟΛ/ 278 καὶ 279, παλαιότερος εἶναι ὁ πρῶτος, τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. Ἡ λάρναξ ΚΟΛ/279 (πλν. 51α), τοῦ α' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ., ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα εἰδώλιον χοιριδίου⁶⁰ καὶ ἀρκετὰς ὀφθαλμωτὰς ψήφους⁶¹ ἐξ ὑελομάζης κιτρίνης ἢ γαλανοῦ τοῦ οὐρανοῦ, μᾶς ἔδωκε καὶ τὰ ἐξῆς ἄγγεῖα: τέσσαρας κοτυλίσκας, δύο σκυφίδια, κοσμούμενα κατὰ τὴν τεχνικὴν τῆς σκιαγραφίας, τρεῖς μελαμβαφεῖς κανθαρίσκους, φέροντας ὑπὸ τὸ χεῖλος σταγόνας

Εἰκ. 7. Χαλκοῦν ψέλιον ἀπὸ τὸν ΚΟΑ/ 258.

Εἰκ. 8. Χαλκῆ βοιωτικὴ πόρπη ἀπὸ τὸν ΚΟΑ/ 406.

Εἰκ. 9. Βοιωτικὸν ἀγγεῖον ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/ 279.

δι' ἐπιθέτου λευκοῦ⁶² καὶ ἓνα βαθὺν ἄωτον σκύφον ἐν εἴδει καλάθου, ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν ἀνθεματῶν τοῦ ἀρχαῖοῦ βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου (εἰκ. 9)⁶³. Ὁ ΚΟΛ/278, λακκοειδῆς με ἀναβαθμὸν καὶ πρωτογενῇ πυράν, μᾶς ἔδωσε ὀκτὼ ἀγγεῖα, δύο χαλκᾶς στλεγγίδας⁶⁴, ἓνα χαλκοῦν ἥλον⁶⁵, ὡς καὶ ἓνα διὰ λευκοῦ ἐπικεχριμένον εἰδῶλιον πιθήκου, καθημένου ἐπὶ δισκοειδοῦς βάσεως καὶ κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐμέγεθες κερατοειδὲς ἀντικείμενον, ἑλλιπὲς τὸ ἄνω μέρος (τὸ κέρας τῆς Ἀμαλθείας; — πίν. 56δ-ε). Πρόκειται προϊόν ἐνὸς συγκεκριμένου βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου κοροπλαστικῆς τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ., εἰς τὸ ὁποῖον προσιδιάζει ἡ ἐφ' οὗ τὸ εἰδῶλιον δισκοειδῆς βάσις καὶ ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῶν σκελῶν⁶⁶. Ἡ ἤδη εἰκονισθεῖσα διπλῇ περόνῃ⁶⁷ μετὰ τὸ περιαιρετὸν ἐξάρτημα, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὰς δύο αἰχμηράς ἀπολήξεις τῆς, προέρχεται ἐκ τοῦ κεραμοσκεποῦς ΚΟΛ/ 450, ἐντὸς τοῦ ὁποίου διετηρήθη ἄριστα ὁ σκελετὸς ἐνήλικος, κτερισθεὶς μετὰ τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦς 5ον καὶ 4ον αἰῶνας ζευγὸς ἀγγείων, δηλαδὴ μίαν οἶνοχόην καὶ ἓνα ὑφίλαιμον κύπελλον πρὸς χρῆσιν των ὑπὸ τοῦ νεκροῦ⁶⁸. Κεραμοσκεπτής, ἀλλὰ παιδικὸς εἶναι καὶ ὁ ΚΟΛ/318⁶⁹, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Περιεῖχε μερικὰς κοτυλίσκας, μίαν μελαμβαφῇ ἄποδα κύλικα καὶ ἑπτὰ εἰδῶλια, ἅπαντα καλυπτόμενα διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος: μίαν περιστερὰν⁷⁰, δύο χοιρίδια, δύο ἐνθρόνους θεὰς καὶ

Εἰκ. 10. Χαλκοῦς δίσκος κατόπτρου ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/ 437.

δύο ἀποσπασματικὰ εἰδῶλια τοῦ γνωστοῦ βοιωτικοῦ τύπου τοῦ γυμνοῦ νέου, τοῦ φέροντος τὸ ἱμάτιον ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ τῶν βραχιόνων καὶ κρατοῦντος διὰ τῆς κεκαμμένης ἀριστερεᾶς ἀλέκτορα ἢ ἕτερόν τι (πίν. 57β)⁷¹.

Ἐκ τοῦ πωρίνου κιβωτισχῆμου ΚΟΛ/437⁷² προέρχεται ὁ ὑπ' ἀρ. εὐρ. 27867 χαλκοῦς δίσκος κατόπτρου (εἰκ. 10). Διατηρεῖται ἀκέραιος, μετὰ τοῦ κρίκου ἀναρτήσεώς του διερχομένου διὰ περιελιχθέντος εἰς σωληνίσκον ἐλάσματος, τοῦ ὁποίου ἡ μία ἄκρα ἔχει ἐπικολληθῇ ἐπ' αὐτοῦ (τοῦ δίσκου). Διάμετρος: δίσκου 0.125, κρίκου 0.026 μ. Πάχος: δίσκου 0.001 μ., στεφάνης δίσκου 0.002 μ. Κατίωσις φωτεινοῦ πρασίνου καλύπτει τὸ ἥμισυ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ δίσκου (τὸ ἕτερον ἥμισύ της εἶναι λελεασμένον, χαλκοπρασίνης ἀποχρώσεως), τὸν κρίκον καὶ τὴν περιφέρειαν τῆς ἐξωτερικῆς του ἐπιφανείας, ἐνῶ εἰς τὸ λοιπὸν τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ δίσκου ἔχομεν τὴν ἀρχικὴν στιλπνὴν χαλκῆν ἐπιφάνειαν, διακοπτομένην ὑπὸ ὑποπρασίνων κηλίδων. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δίσκου, ὁ ὁποῖος φέρει κατὰ τὴν περιφέρειάν του πέντε λεπτοῦς, ἀναγλύφους δακτυλίους, κολλημένον λόγῳ ὀξειδώσεως, διεσώθη τὸ προαναφερθὲν

ὑπόλειμμα ὑφάσματος (0.055×0.022 μ.), προφανῶς ἐκ τοῦ ἐνδύματος τῆς νεκρᾶς.

Ἀπὸ μερικοὺς λακκοειδεῖς τάφους μὲ ἀναβαθμὸν καὶ πρωτογενῇ πυρὰν προέρχονται λεπτὰ πῆλινα, πολλάκις περίτμητα πλακίδια, ἐπικεχρισμένα διὰ λευκοῦ⁷³, παριστῶντα ρόδακα ἢ ἀνθέμιον, νύμφην ὀρχουμένην κ.ἄ.· ἐπίσης, ἱκανὸς ἀριθμὸς πηλίνων σφαιρικῶν ἢ καλυκοσχήμων ψήφων⁷⁴, ἐπεχουσῶν θέσιν καρπῶν καὶ ἀνθέων ἀντιστοίχως ἐπὶ στεφάνων ἐκ φθαρτῆς ὕλης καὶ χαλκοῦ σύρματος⁷⁵, τακέντος κατὰ τὴν καῦσιν τοῦ νεκροῦ. Ἀρκετοὶ τάφοι τοῦ αὐτοῦ τύπου περιεῖχον σιδηρᾶ ἐλάσματα⁷⁶ καὶ κοινωμάτια (πριτσίνια) διὰ τὴν συναρμογὴν τῶν ξύλων τοῦ φερέτρου. Ἐλάχιστοι, τέλος, μᾶς ἔδωσαν ἀπηνθρακωμένα σῦκα καὶ ἀμύγδαλα.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν μόλις εἴκοσι πέντε μέτρων ἀπὸ τῶν τελευταίων τάφων τοῦ ἀγροτεμαχίου Ἰω. Κόλλια, ἑνας κάτοικος τοῦ Ἀκραιφνίου, διενήργησεν εἰς τὸ κτῆμα του καὶ χωρὶς τὴν ἄδειαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας βαθεῖαν ἀροτρίωσιν διὰ τὴν φύτευσιν ἀμπέλου. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἦλθεν εἰς φῶς ἄθικτος ἐπιτύμβιος στήλη ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μὲ λεπτοτάτους κρυστάλλους, φέρουσα ἐπίστεψιν ἀνθεμίου. Ἔχει συνολικὸν ὕψος 1.65 μ. καὶ μέγιστον πλάτος 0.38 μ., παριστάνει δὲ κοῦρον πρὸς τὰ ἀριστερά, ὕψους 1.10 μ., ὁ ὁποῖος κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἐντυπωσιακὸν ἀλέκτορα (πίν. 58), διὰ τῆς δεξιᾶς δέ, ἄνθος, τὸ ὁποῖον ὀσφραίνεται. Εἰς τὸ ὕψος τῶν κνημῶν ὑπάρχει ἐπίγραμμα εἰς πέντε στίχους, χαραγμένον εἰς κάθετον διάταξιν καὶ ἐπὶ τῆς predella, ἣ ὁποία σχηματίζεται ὑπὸ τὸν προεζέχοντα κανόνα, ἔχομεν τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ἀγνώστου μέχρι σήμερον γλύπτου⁷⁷: ΦΙΛΟΥΡΓΟΣ ΕΠΟΙΕΣΕΝ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Βλ. ΠΑΕ 1990, 113-141 καὶ 1991, 131-145.
2. Πρόκειται διὰ τὸν ΚΟΛ/480, ὁ ὁποῖος περιεῖχε δεκαῆξι, κυριώτατα μικρὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα τῶν περὶ τὸ 570 π.Χ. χρόνων, ἓνα μαχαίριδιον καὶ χαλκοὺς σπειροειδεῖς σωληνίσκους. Διὰ τοὺς σαράντα τρεῖς τάφους αὐτοῦ τοῦ τύπου, οἱ ὁποῖοι ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὰς δύο προηγουμένας ἀνασκαφικὰς περιόδους ἐντὸς τοῦ ἀγροτεμαχίου Ἰω. Κόλλια, βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραιφνίας: Ἀγρὸς Ἰω. Κόλλια. Μέρος I, ΑΕ 1994, παρένθετοι πίνακες 1 καὶ 7 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Δι' ἀπεικόνισιν μερικῶν τούτων βλ. ΠΑΕ 1990, 125 κέ. εἰκ. 10 (τομὴ ΣΤ'), 11-12 πίν. 95α καὶ ΠΑΕ 1991, 135 κέ. πίν. 84α.

3. Τὸ χεῖλος τοῦ ὀρύγματος τοῦ ΚΟΛ/365 ἤρχισε νὰ διαγράφηται εἰς βάθος 0.90 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν· εἶχε διαστάσεις 1.20×0.85 μ. καὶ προσανατολισμὸν Β-Ν. Αἱ ἐκ σκληροῦ λευκοφαίου λίθου τρεῖς καλυπτῆριοι τοῦ ἀνεφάνησαν εἰς βάθος 1.80· εἶχον πᾶχος 0.05 μ., κατελάμβανον μίαν ἐπιφάνειαν 1.10×0.60 μ., ἡ ὁποία καὶ συνιστᾷ τὰς ἐξωτερικὰς διαστάσεις τοῦ τάφου καὶ ἔβαινον ἐπὶ ἀναβαθμοῦ. Ἐπὶ τοῦ πυθμένου, εἰς βάθος 2.30 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν, εὐρέθησαν περὶ τὰ δεκαπέντε μικρά, κυρίως κορινθιακὰ ἀγγεῖα καὶ πέντε εἰδῶλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο ἱππάρια καὶ ἡ εἰς τὴν φωτογραφίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου διακρινομένη ἔλαφος. Ὁ τάφος περιεῖχε προσέτι χαλκοῦς σπειροειδεῖς σωληνίσκους, διαμ. 0.010 μ. καὶ ἓνα ἐλασμάτινον ρόδακκα, περίτμητον, ἐπικασσιτερωμένον, λεπτῆς τέχνης. Δι' ἄλλον ἓνα παρεμφερῆ παιδικὸν τάφον, τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. βλ. ΠΑΕ 1990, 127 πίν. 90β. Βλ. προσέτι ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1994 παρ. πίν. 1-2 α/α 24-27 (ΚΟΛ/78, 146, 140, 131). Διὰ μίαν ὥραϊαν ἔλαφον, ἐπικεχρισμένην — πλὴν τῆς ἐξηρημένης κεφαλῆς καὶ τῶν κεράτων— δι' ἰώδους χρώματος βλ. αὐτόθι σημ. 115 (φωτ.).
4. ΚΟΛ/367. Αἱ καλυπτῆριοι τοῦ, δύο τὸν ἀριθμὸν, εὐρέθησαν εἰς βάθος 0.90 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν καὶ κατελάμβανον ἐπιφάνειαν 1×0.60 μ., συνιστῶσαν τὰς ἐξωτερικὰς διαστάσεις τοῦ τάφου. "Ὅλα τὰ κτερίσματά τοῦ εἶχον τοποθετηθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καὶ ἀπετελοῦντο ἀπὸ τὰ ἐξῆς: ἀπὸ ὀκτὼ κοτυλίσκας, τρεῖς ἀρυβάλλους μὲ τετράφυλλον καὶ δικτυωτοὺς ρόμβους, ἓνα ἀρυβαλλίσκον μὲ ἀνθεματὸν σταυρὸν ἐπιμελεστάτης ἐργασίας, μίαν κορινθιακὴν πυξίδα, φέρουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων κάθετα γραμμῖδια, μίαν ἀποσπασματικὴν κοτύλην μὲ ζῶα ἐν σειρᾷ καὶ τρία μικκύλα ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κυλίκων μετὰ πτηνῶν· ἐπίσης, ἀπὸ δεκαπέντε τεμάχια σπειροειδῶν σωληνίσκων διαμέτρου ± 0.010 μ. καὶ τμήμα σφηκωτῆρος διαμέτρου 0.018 μ. Τὰ εὐρήματα συμπληροῦνται μὲ ἕξι σανιδόμορφα εἰδῶλια, τῶν ὁποίων τὰ τέσσαρα διακρίνονται ἐπὶ τῆς φωτογραφίας τοῦ τάφου· τὸ ἓνα (ἀρ. εὐρ. 26535) εἶναι μεγάλο, ὕψους 0.158, διαστάσεων βάσεως 0.050×0.021 μ. καὶ ἀνοίγματος τῶν πρὸς τὰ ἐμπρὸς κεκαμμένων χειρῶν 0.074 (πρβ. P. N. URE, *Aryballoi and Figurines* Cambridge 1934, πίν. 13, 117.1), ἐνῶ τὰ λοιπὰ, ὕψους κυμαινομένου ἀπὸ 0.077-0.105 μ. "Ὅλα καλύπτονται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ φέρουν γραμμικὸν διάκοσμον διὰ μέλανος καὶ ἐρυθροῦ ἐναλλάξ. Τὸ ἓνα τῶν μικροτέρου μεγέθους εἰδωλίων (ἀρ. εὐρ. 26536· ὕψ. 0.102 μ., ἀνοίγμα χειρῶν 0.068 μ., διάμ. βάσεως ± 0.021 μ.) ἔχει κυλινδρικὸν τὸν κορμὸν καὶ κοσμούμενον διὰ πέντε κατ' ἀποστάσεις ὀριζοντίων ἐρυθρῶν ταινιῶν, ἐκάστης πλασιουμένης ὑπὸ ζεύγους λεπτῶν δακτυλίων διὰ μέλανος· ἡ κατὰ τὸ ὕψος τῶν χειρῶν σανιδόμορφος ἐπιφάνεια, τῆς ὁποίας τὸ πλαίσιον τονίζεται δι' ἐρυθροῦ, κοσμεῖται μὲ καθέτους ἐρυθρὰς ταινίας, ἐναλλασσομένης πρὸς μεμονωμένης γραμμᾶς, διὰ μέλανος. Πρβ. URE, *Aryballoi*..., πίν. 13, 125 c. 12, 125 d.4.
5. Ἡ ἀναλογία 1:10 περίπου ἀπαντᾷ καὶ μεταξὺ τῶν παρεμφερῶν τάφων τῶν δύο προηγούμενων ἀνασκαφικῶν περιόδων. Βλ. ΑΕ 1994, παρ. πίν. 7 ἀρ. 11-15.

6. Μόνον ἐντὸς τάφων αὐτοῦ τοῦ τύπου καὶ κατὰ τὴν συγκεκριμένην χρονικὴν περίοδον τελεῖται τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν εἰς τὴν Ἀκραϊφίαν. Αὐτόθι σημ. 185α καὶ 300-303 παρένθ. πίν. 1 καὶ 11. Ἐξ ἀντιθέτου, τόσον εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Τανάγρας, ὅσον καὶ εἰς τὸ τῆς Ἀγ. Ἐλεούσης, αἱ καύσεις ἀνάγονται εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ 6ου αἱ. Βλ. ΑΓΓ. ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, "Ἐνα ἀρχαῖον νεκροταφεῖον τῆς εὐρυτέρας περιοχῆς τῶν Θηβῶν. Ἀγία Ἐλεούσα Πυρίου. Μέρος Ι, Ἑπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν, σημ. 63 καὶ σημ. 115-117 παρένθ. πίν. 1 καὶ 5 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) τοῦ λοιποῦ, Νεκροτ. Ἀγ. Ἐλεούσης). Βλ. καὶ ΠΑΕ 1991, σ. 143 κέ. πίν. 88β.
7. Διὰ δύο ἐνδιαφέροντας τάφους τοῦ 8ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἱ. ἀντιστοίχως βλ. ΠΑΕ 1990, 113 κέ. πίν. 89α-β καὶ ΑΕ 1994, παρένθ. πίν. 1-2 α/α 3 καὶ παρένθ. πίν. 5 α/α 1-2. Ἐκεῖ παρατίθεται ὅλη ἡ σειρὰ τῶν κατὰ τὰ δύο προηγούμενα ἔτη ἀποκαλυφθέντων λακκοειδῶν, οἱ ὅποιοι ἐπιχωριάζουσιν εἰς τὸν 6ον καὶ τὸν 5ον αἱ. Βλ. προσέτι ΠΑΕ 1990, 134 πίν. 95β (ΚΟΛ/ 13, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου αἱ.).
8. Ὁ ΚΟΛ/316 ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 1 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν· εἶχε διαστάσεις 1.60×0.40 καὶ προσανατολισμὸν Α-Δ. Τὴν ζευξίν τῶν πλευρικῶν κεραμίδων ἐπικάλυπτουν κατὰ μῆκος δύο ἄλλαι, στεναί, κοῖλαι. Ὁ σκελετός, μὲ τὸ κρανίον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον, ἔκειτο εἰς βάθος 1.35 καὶ εἶχε μῆκος 1.40 μ. Εἶχε κτερισθῇ μὲ τρία μελαμβαφεῖ ἄγγεῖα, τῶν ὁποίων τὰ δύο (ἡ οἰνοχόη καὶ τὸ ὑψίλαιμον κύπελλον) συνιστοῦν τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὸν 5ον καὶ τὸν 4ον αἱ. Ζευγος. Βλ. σ. 136 σημ. 68.
9. Πρόκειται διὰ τὸν ΚΟΛ/318, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἱ., διὰ τὰ κτερίσματα τοῦ οὐοῦ βλ. ἀνωτέρω σ. 136-137 σημ. 69-71 πίν. 57β. Δι' ἓνα παιδικὸν κεραμοσκεπῇ τῶν ἀρχαῖων χρόνων βλ. Ἔργον 1992, 53 εἰκ. 63. Ὑπενθυμίζομεν ὅτι οἱ παιδικοὶ κεραμοσκεπεῖς ἔχουν πάντοτε ὡς πυθμένα μίαν κεραμίδα.
10. Πρβ. μεταξὺ ἄλλων τὸν πλουσιώτατον ΚΟΛ/126, μὲ τὰ ἑκὰς ἄγγεῖα καὶ τὰ τρία εἰδώλια τῶν περὶ τὸ 560 χρόνων, ὡς καὶ τὸν κατὰ μίαν ἢ δύο δεκαετίας νεώτερον ΚΟΛ/136, μὲ τὰ εἴκοσι δύο ἄγγεῖα καὶ τὰ δεκατέσσαρα εἰδώλια (ΑΕ 1994 σημ. 98-113 εἰκ. 16-18 (φωτ.) παρένθ. πίν. 8 α/α 1-19). Πρβ. προσέτι ΠΑΕ 1989, 142 κέ. πίν. 103α καὶ Ἔργον 1992, 53 εἰκ. 63.
11. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1994, παρένθ. πίν. 8 α/α 22 κέ.
12. Κατὰ τὰ δύο προηγούμενα ἔτη εἶχον ἀνασκαφῇ δεκαεπτὰ ἐγχυτρισμοί, τῶν ὁποίων οἱ πέντε (ἄπαντες ἐνηλίκων) ἦσαν «δίδυμοι», ἀπετελοῦντο δηλαδὴ ἐκ δύο, κατὰ τὸ χεῖλος ἐφαπτομένων ταφικῶν ἄγγεων. Αὐτόθι παρένθ. πίν. 4 α/α 2, 4-7 καὶ ΠΑΕ 1991, 132 σημ. 2 πίν. 83α. Διὰ πολλοὺς ἐγχυτρισμούς, τῶν ὁποίων οἱ ἑνδεκα ἦσαν «δίδυμοι», βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Νεκροτ. Ἀγ. Ἐλεούσης, παρένθ. πίν. 1 καὶ 4.
13. Ὁ ΚΟΛ/279 τοποθετεῖται εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 5ου αἱ. Ἡ λάρναξ ἔχει μῆκ. 0.90, πλάτ. 0.25, συνολ. ὕψ. 0.28 (τὸ σῶμα τῆς λάρνακος ὕψ. 0.15, τὸ κάλυμμά της

- 0.13 μ.) καὶ πᾶχ. τοιχ. 0.03 μ. Διὰ τρεῖς παρεμφερεῖς λάρνακας νηπίων τοῦ γ' τετάρτου τοῦ αἰῶνος βλ. *AE* 1994, παρ. πίν. 10.
14. ΚΟΛ/437. Αἱ καλυπτῆριοι τοῦ εὐρέθησαν εἰς βάθος 1.35 μ. καὶ εἶχον συνολικὸν μῆκος 1.90 μ., πλάτος 0.80 μ. καὶ πᾶχος 0.18 μ., ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου εἶχε διαστάσεις 1.70×0.55 καὶ βάθος 0.60 μ. Ἡ νεκρὰ ἔκειτο ἐκτάδην, μὲ τὴν κεφαλὴν εἰς τὸ βόρειον ἄκρον, ἐκτερισμένη μὲ τρία ἄγγεῖα (ἓνα ἀβαφὲς πινάκιον, ἓνα σφαιρικὸν ληκύθιον καὶ ἓνα μελαμβαφὲς ὑψίλαιμον κύπελλον) καὶ μὲ τὸν εἰς *Ἔργον* 1992, 57 εἰκ. 77 χαλκοῦν δίσκον κατόπτρου, τὸν διατηροῦντα ὑπόλειμμα ὑφάσματος. Βλ. σ. 137 σημ. 72 εἰκ. 10.
15. Βλ. *AE* 1994, παρ. πίν. 12. Ὡσαύτως *ΠΑΕ* 1989, 145 πίν. 104α, *ΠΑΕ* 1990, 136 πίν. 96α καὶ *ΠΑΕ* 1991, σ. 164 σημ. 34-35 πίν. 92-94. Βλ. προσέτι ΑΓΓ. ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Νεκροταφεῖα παρὰ τὸ ἀρχαῖον Ἀκραϊφνιον, *ΑΑΑ* 7, 1974, 328 κέ. εἰκ. 8.
16. *Ἔργον* 1992, 54 κέ.
17. Πρβ. ἀνωτέρω πίν. 48α.
18. Πλὴν τριῶν μελαμβαφῶν κανθάρων καὶ ἑξὶ σφαιρικῶν ἀρυβάλλων, οἱ ὅποιοι εἶχον κτερίσει τὸν τάφον ἐξωτερικῶς, τὰ λοιπὰ εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ.
19. *Ἔργον* 1992, 54 εἰκ. 66.
20. Ἀρ. εὐρ. 26570. Συγκεκολλημένος ἐκ πλείονων τεμαχίων. Ὑψος μετὰ λαβῶν 0.155 μ., ἄνευ λαβῶν 0.115 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.14 μ., βάσεως 0.07 μ. Πηλὸς κιτρινόχρους, λεπτόκοκκος· γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους καστανένυθρον ἐκ τῆς ὀπτήσεως. Πρβ. P. N. URE, *Black Glaze Pottery from Rhitsona* (Λονδίνον 1913), πίν. 1, 50.360, 49.309.
21. Ἀρ. εὐρ. 26566. Ἀκραϊα. Ὑψ. 0.18, διάμετρος: στομίου 0.04 μ., βάσεως 0.08 μ. Πηλὸς καστανός· γάνωμα μέλαν, στιλπνόν, μολυβδίνης ἀποχρώσεως κατὰ τόπους. Δι' ἐπιθέτου ἰώδους σχηματίζονται ἑπτὰ δακτύλιοι: εἷς, ταινιόσχημος, ἐπὶ τοῦ κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ πλαστικοῦ δακτυλίου καὶ ἀνὰ δύο ὑπὸ τὸ χεῖλος, ὑπὸ τὴν λαβὴν καὶ κατὰ τὸ κατώτατον τμήμα τοῦ κορμοῦ. Πρβ. *Agora* XII πίν. 38 ἀρ. 1099. Διὰ μερικῆς παλαιότερας παρεμφερεῖς ληκύθους ἐξ Ἀκραϊφίας, ποικίλων παραλλαγῶν, βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *ΑΔ* 29, 1973-74 Χρον., σ. 425 σημ. 21 πίν. 279 στ' (τοῦ ΔΔ/ 22, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ.).
22. Ἀρ. εὐρ. 26557. Ὑψ. 0.085 μ., διάμετρος: στομίου 0.02 μ., βάσεως 0.025 μ. Πηλὸς καστανόχρους, λεπτόκοκκος, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους καστανόν. Ὁ δημοσιευθεὶς εἰς *Ἔργον* 1992, 54 εἰκ. 66 ἀμφορίσκος ἔχει ἀρ. εὐρ. 26563 καὶ τὰς αὐτὰς μὲ τὸν προηγούμενον διαστάσεις. Πρβ. *Agora* XII σ. 316 ἀρ. 1147 πίν. 39. Προσέτι, ΑΓΓ. ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Τὸ νεκροταφεῖον τῆς ἀρχαίας Ἀκραϊφίας, *ΑΑΑ* 10, 1977, 275 κέ. σημ. 11 εἰκ. 3.

23. Αἱ δύο σκυφοκύλικες τοῦ πίν. 53β<α,γ> ἔχουν ἀρ. εὐρ. 26564 (συγκεκολλημένη, ὀλόκληρος. Ὑψ. 0.09 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.17 μ., βάσεως 0.085 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα μέλαν, στιλπνόν. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους δύο λεπτοὶ δακτύλιοι δι' ἐπιθέτου ἰώδους καὶ τρίτος κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ) καὶ 26572 (ἀκεραία· ὕψ. 0.092 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.17, βάσεως 0.089 μ. Πηλὸς ροδόχρους, καθαρὸς, λεπτόκοκκος, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν, στιλπνόν, κατὰ τόπους ἐξίτηλον. Δύο λεπτοὶ δακτύλιοι δι' ἰώδους· ὁ εἷς, κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ χεῖλους πρὸς τὸν κορμὸν καὶ ὁ ἕτερος, κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὴν βάσιν. Ἡ ἀρίστη ποιότητος τῆς κύλικος, ἡ ὁποία φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ὥραιας ἀποδόσεως τῆς βάσεως της εἰς τὸν πίν. 53δ<α>δηλοῖ τὴν ἐξ Ἀττικῆς προέλευσίν της). Ἡ σκυφοειδὴς κύλιξ τῶν πιν. 53γ<β> καὶ 53δ<β> ἔχει ἀρ. εὐρ. 26573 (ὕψ. 0.082, διάμετρος: χεῖλους 0.148, βάσεως 0.08 μ. Πηλὸς ὑπέρυθρος, λεπτόκοκκος, με ψήγματα ἀσβεστολίθου, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα στιλπνόν, ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ. Κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς βάσεως πρὸς τὸν κορμὸν, πλαστικὸς δακτύλιος). Διὰ σκυφοειδεῖς κύλικας τοῦ ἐπομένου σταδίου βλ. *Agora XII*, πίν. 19 ἀρ. 398-399.
24. Ἀρ. εὐρ. 26576. Ἀκεραία. Ὑψ. 0.115, διάμετρος: χεῖλους 0.184, βάσεως 0.08 μ. Πηλὸς λεπτῆς ὑφῆς, φωτεινοῦ καστανοῦ, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν, στιλπνόν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ στελέχους τοῦ ποδὸς ἐξηρημένη ζώνη. Ἐπὶ τοῦ χεῖλους ἀκτιδογράφημα (graffito) τοῦ γράμματος Α. Διὰ μίαν ἀβαθεστέρου κορμοῦ ἀποσπασματικὴν κύλικα βλ. αὐτόθι σ. 263 ἀρ. 397 α πίν. 19. Διὰ δύο κύλικας Droop με διακόσμησιν ἐν σκιαγραφίᾳ βλ. ANGH. K. ANDREIOMENOU, *Archaische hōtische Terrakotten*, *AM* 1995 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν), σημ. 92, 187 (φωτ.).
25. Ἀρ. εὐρ. 26560. Ἀκέραιον· ὕψ. 0.06 μ., διάμετρος: βάσεως 0.095, ἀνοίγματος χεῖλους 0.08 μ. Πηλὸς κορινθιακός, γάνωμα καστανομέλαν, κατὰ τόπους ἐξίτηλον. Ἐπὶ τοῦ ὧμου τέσσαρες συστάδες λογχοσχήμων φύλλων, ἐναλλασσομένων πρὸς καθέτους γραμμὰς· μεταξὺ τῶν συστάδων καὶ πρὸς διάκρισίν των, μικρὰ μετόπη, κενὴ (ἄνευ φύλλου). Ἐπὶ τοῦ ἐξηρημένου μεταλλίου τοῦ πυθμένος δύο δακτύλιοι καὶ δισκάριον δι' ἰώδους. Ἀρ. εὐρ. 26561. Ἀκέραιον. Ὑψ. 0.055, διάμετρος: βάσεως 0.105 μ., ἀνοίγματος χεῖλους 0.085 μ. Πηλὸς κορινθιακός· γάνωμα μέλαν, λίαν ἐξίτηλον. Ἐπὶ τοῦ ὧμου λεπτοὶ δακτύλιοι, δι' ἰώδους καὶ μέλανος ἐναλλάξ καὶ ὀλίγον ἄνωθεν τῶν λαβῶν κοκκιδωτὸν κόσμημα ἐν πλασιώσει. Δακτύλιοι δι' ἰώδους καὶ ἐπὶ τοῦ ἐξηρημένου μεταλλίου τοῦ πυθμένος.
26. Οἱ τέσσαρες ἀρύβαλλοι ἐκτέριζον τὸν τάφον ἐξωτερικῶς. Ἀρ. εὐρ. 26559. Ἀρύβαλλος ἐπιπέδου βάσεως, ἀκέραιος. Ὑψ. 0.105 μ., διάμετρος: στεφάνης 0.05 μ., βάσεως 0.062 μ. Κορινθιακὸς πηλός· γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους ἐρυθρόν. Ἀρ. εὐρ. 26555. Σφαιρικὸς ἀρύβαλλος, ἀκέραιος, ἀρίστης διατηρήσεως. Ὑψ. 0.065 μ., διάμ. στεφάνης 0.045 μ. Γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους καστανόν ἢ ἐρυθρόν. Ἐπὶ τῆς στεφάνης, οἱ συνήθεις δακτύλιοι. Ἀρ. εὐρ. 26556 καὶ 26554.

27. Διὰ τὴν ἄλλην ὄψιν τοῦ βλ. *Ἔργον* 1992, 54 εἰκ. 67. Ἀρ. εὐρ. 24146. Ἑλλιπὲς τὸ ρύγχος καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ προσθίου ἀριστεροῦ ποδός· συγκεκολλημένον τὸ κάτω τμήμα τοῦ δεξιοῦ προσθίου. Ὑψ. 0.132 μ., μῆκ. 0.13 μ. Πηλὸς καθαρὸς, λεπτόκοκκος, ροδόχρους, μὲ φαῖον πυρῆνα. Λευκὸν ἐπίχρυσμα καλύπτει ὁλόκληρον τὸ εἰδώλιον· ὁ ἐπ' αὐτοῦ διάκοσμος δι' ἐρυθροῦ καὶ μέλανος ἀμαυροῦ χρώματος. Ἡ κεφαλὴ παρουσιάζει πλαστικὰς ἀρετάς· τὰ ὦτα ἀποδίδονται ὀλογλύφως, ἐνῶ διακρίνονται μὲ μαλακὰς μεταβάσεις τὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα τῆς χαίτης, τοῦ μετώπου, τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τοῦ ρύγχους. Ἐπὶ τῆς χαίτης, ἡ ὁποία ὀρίζεται διὰ παχείας, λοξῆς γραμμῆς, ἐγκάρσια γραμμίδια· τὴν κοιλίαν περισφίγγουν τρεῖς δακτύλιοι· ἐπὶ τῶν ποδῶν, ἐπάλληλοι ἀμείβοντες, διὰ τῶν ζεύξεων τῶν ὁποίων διέρχεται παχεῖα γραμμὴ. Δι' ἕτερον, πανομοιότυπον ἱππάριον ἐξ Ἀκραϊφίας βλ. *ΑΔ* 30, 1975, Χρον. σ. 128 πίν. 75β. Διὰ τὴν ὁμάδα, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν βλ. JAN STUBBE ØSTERGAARD, *Terracotta Horses and Horsemen of Archaic Boeotia*, *Acta Hyperborea* 3, 151 κέ. εἰκ. 55 ὁμάς Ια.
28. Ἀρ. εὐρ. 24140. Ἑλλιπὲς τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς τῆς κουροτρόφου καὶ ὁλόκληρον τὴν κεφαλὴν τοῦ νηπίου. Σωζ. ὕψ. 0.124, μῆκ. βάσεως 0.05 μ. Πηλὸς ροδόχρους, καθαρὸς· ὑπολείμματα τοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε τὸ εἰδώλιον· ἔχνη ἐρυθροῦ καὶ καστανοῦ χρώματος. Δι' ἕτερα εἰδώλια κουροτρόφου ἐξ Ἀκραϊφίας βλ. κατωτέρω σημ. 35 πίν. 55β.
29. Ἀρ. εὐρ. 24142. Συγκεκολλημένον ἐκ τεσσάρων τεμαχίων, ἑλλιπὲς τὸ ἥμισυ τῆς οὐρᾶς, τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ δεξιοῦ προσθίου σκέλους καὶ τὰ ὦτα· ὠσαύτως, τὴν κεφαλὴν τοῦ κυναρίου. Ὑψ. 0.102 μ., μῆκ. 0.132 μ. Πηλὸς ροδόχρους μὲ φαῖον πυρῆνα. Ἐπὶ τῶν σκελῶν ὀρίζονται γραμμαὶ διὰ μέλανος χρώματος. Πρβ. *Das Tier in der Antike* (Ausstellung in der Univ. Zürich in 1974), 29 ἀρ. 169 πίν. 27. Διὰ τὸ συνεικονιζόμενον, μετὰ καθειμένων τῶν πτερύγων, πτηνόν (ἀρ. εὐρ. 24294· ἑλλιπὲς τὴν οὐρὰν καὶ τὸ ράμφος. Ὑψ. 0.085, σωζ. μῆκ. 0.09, πλάτ. 0.038 μ., διάμ. βάσεως 0.039 μ. Ὁλόκληρον καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος) πρβ. URE, *Aryballoi...* πίν. 17, 104.42. Ἐπίσης, ANDREIOMENOU, *AM* 1995, σημ. 253 (φωτ.).
30. Πρβ. ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν χαλκῶν κοσμημάτων τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραϊφίας (840-480 π.Χ.), *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece*, edited by J. L. Bintliff, *Tempus Reparatum*, Oxford (ὑπὸ ἐκτύπωσιν· τοῦ λοιποῦ, ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα*), σημ. 48 εἰκ. 30.
31. Πρβ. κατωτέρω, σημ. 59 εἰκ. 8. Βλ. ὠσαύτως ΠΑΕ 1991, 139, σημ. 22 εἰκ. 13.
32. Πρβ. αὐτόθι 138 σημ. 18 πίν. 86α.
33. Διὰ τὸ σχεδιαστικόν του ἀνάπτυγμα βλ. *Ἔργον* 1992, 54 εἰκ. 68.
34. Ἀρ. εὐρ. 26448. Συγκεκολλημένη, ὁλόκληρος. Μῆκ. 0.278 μ., μέγ. πλάτ. 0.032 μ. Πολλὴ ὀξείδωσις. Διατηροῦνται ἐπὶ τὰ ἔξω διὰ τὴν προσήλωσιν τῆς ξυλίνης λαβῆς, τῆς ὁποίας διατηροῦνται ὑπολείμματα κιτρίνου χρώματος.

35. Ἀρ. εὐρ. 26377. Ἀκέραιον, πλὴν μικρᾶς ἐκκρούσεως κατὰ τὴν ρῖνα. "Υψ. 0.115, ἀνοιγμα χειρῶν 0.08 μ., μῆκ. βάσεως 0.042 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους, λεπτόκοκκος, μὲ ψήγματα ἀσβεστολίθου. Μεγάλαι ἐπιφάνειαι τοῦ εἰδωλίου καλύπτονται διὰ φαιοῦ χρώματος. Ὁ γραμμικὸς διάκοσμος διὰ μέλανος· κατὰ τὴν βάσιν τοῦ πλόου ταινία· ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ, ὁμοία ταινία, ἀπὸ τῆς ὁποίας κρέμαται περιάπτον. Οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ ὁ πυρὴν τοῦ ἐπὶ τοῦ μετώπου δισκαρίου, δι' ἐντύπου κυκλίσκου. Ἀρ. εὐρ. 24291 καὶ 26378 (κουροτρόφος). Πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *ΑΑΑ* 10, 1977, 281 εἰκ. 12 σημ. 20. Ὡσαύτως, ἀνωτέρω σημ. 28 πίν. 55α <β>. Βλ. προσέτι ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *ΑΜ* 1995, σημ. 104-105.
36. Πρβ. ΑΓΓ. ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Τὸ κεραμικὸν ἐργαστήριον τῆς Ἀκραιφίας* (Ἀθῆναι 1980), 149 σημ. 433 πίν. 10.8 (τοῦ τάφου ΜΑΚ/Υ, τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. τοῦ λοιποῦ, Ἐργαστ. Ἀκραιφίας). Παρεμφερεῖς ψῆφοι καὶ ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/14, τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. ἐν *ΠΑΕ* 1990, 118 σημ. 21 πίν. 91ε.
37. *Ἔργον* 1992, 54 εἰκ. 64. Ἀρ. εὐρ. 26449. Ἀκέραιον, ἀρίστης διατηρήσεως, διαμέτρου 0.045 μ. Τὸ λεπτὸν στρῶμα κατιώσεως φωτεινοῦ πρασίνου ἐπιτρέπει νὰ διαφάνηται κατὰ τόπους ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χαλκοῦ. Δι' ἄλλα στρεπτά ψέλια ἐξ Ἀκραιφίας βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκᾶ κοσμήματα*, σημ. 60 εἰκ. 38 καὶ *Ἔργον* 1989, 46 εἰκ. 48.
38. *Ἔργον* 1992, 54 εἰκ. 65. Ἀρ. εὐρ. 26452. Ἀρίστης διατηρήσεως. Ἐπιφάνεια χαλκόχρους, κατὰ τόπους χρυσιζουσα. "Υψ. 0.05, διάμετρος: κορμοῦ 0.024, βάσεως 0.0075, πλάτος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν κεράτων 0.021 μ. Ἐντὸς τῆς διαμέτρου 0.003 μ. διαμπεροῦς ὀπῆς, ὑπολείμματα θώμιγγος (σπάγγου) διὰ τὴν ἀνάρτησιν τοῦ περιάπτου ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ. Διὰ παρεμφερῆ περιάπτα ἐξ Ἀκραιφίας βλ. *Χαλκᾶ κοσμήματα* (σημ. 30) σημ. 67 εἰκ. 42.
39. Ἀρ. εὐρ. 26450. Ἀκέραιον. Διάμετρος: ψελίου 0.045, σύρματος, 0.003, ἀπολήξεως 0.004 μ. Ἀρίστης διατηρήσεως· ἐπιφάνεια καστανοχαλκόχρους, μὲ λεπτὸν στρῶμα κατιώσεως φωτεινοῦ πρασίνου κατὰ τόπους. Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι σπανιώτατος εἰς τὴν Ἀκραιφίαν, ὅπου ἀντιθέτως ἐπικρατεῖ ὁ τοῦ ἀπλοῦ, ἄνευ περιελίξεων ψελίου, τοῦ ἀπολήγοντος εἰς δύο κεφαλὰς ὄφειον. Βλ. σ. 134 σημ. 58 εἰκ. 7.
40. Ἀρ. εὐρ. 26455. Διάμετρος: δακτυλίου 0.020, σπείρας 0.008 μ. Κκτίωσις φωτεινοῦ πρασίνου. Πρβ. *Χαλκᾶ κοσμήματα* (σημ. 30) σημ. 55 εἰκ. 34.
41. Ἀρ. εὐρ. 26453. Διάμ. 0.019 μ., πλάτ. ταινίας 0.004 μ., μῆκ. ζεύγους σπειρῶν 0.021 μ. Πρβ. *αὐτόθι* σημ. 56 εἰκ. 35.
42. Ἀρ. εὐρ. 26461β. Δι' ἄλλους ἐξ Ἀκραιφίας βλ. *ΠΑΕ* 1989, 135 σημ. 31 εἰκ. 13, *Ἔργον* 1990, 56 εἰκ. 80.
43. Ἀρ. εὐρ. 26461. Διάμετρος 0.014-0.021 μ. Τὰ πλεῖστα φέρουν στρῶμα κατιώσεως φωτεινοῦ πρασίνου· μερικῶν διατηρεῖται ἡ ἀρχικὴ χαλκόχρους ἐπιφάνεια. Πρβ. *Χαλκᾶ κοσμήματα* (σημ. 30) σημ. 50 εἰκ. 31.

44. Ἀρ. εὐρ. 26454. Ὑψ. 0.011 μ., διάμετρος: σφαιριδίου 0.011 μ., βάσεως σκοτίας 0.007 μ., ὀπῆς 0.003 μ. Ὀλίγη κατῴσις φωτεινοῦ πρασίνου. Πρβ. PAUL JACOBSTHAL, *Greek Pins* (Oxford 1956), διὰ μὲν τὸ λείας ἐπιφανείας σφαιρίδιον τὴν εἰκ. 130, διὰ δὲ τὴν διαμόρφωσιν εἰς σπεῖραν καὶ σκοτίαν, τὴν εἰκ. 138.
45. Ἀρ. εὐρ. 26457. Διάμ. σωληνίσκων 0.005, συνολικὸν μῆκος τεμαχίων 0.13 μ. Κατῴσις σκοτεινοῦ πρασίνου.
46. Ὀλόκληρον καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ κοσμεῖται διὰ τῶν γνωστῶν ἐπιθέτων χρωμάτων, κυρίως τοῦ ἐρυθροῦ καὶ τοῦ μέλανος καὶ ὀλιγώτερον τοῦ κιτρίνου. Ὁ ὕψηλός, ὑπόκοιλος πόλος διαίρεται εἰς δύο τμήματα: τὸ κάτω εἶναι στενότερον, εἰς σχῆμα χαμηλοῦ κυλίνδρου καὶ ἀπολήγει ὑπὲρ τὸ μέτωπον εἰς ἑλικά, πλασιουμένην ἑκατέρωθεν ὑπὸ ἐπιθέτου δισκαρίου μὲ γραπτὸν φυλλοειδῆ ρόδακα. Τὸ ἄνω τμήμα εἶναι λοξόρμητον καὶ ἐπιστέφεται ἐμπρὸς ὑπὸ δισκαρίου μετὰ τριγωνικῆς ἀπολήξεως. Ἐπὶ τῆς λοξομῆτου ἐπιφανείας τρία ἐπιθετὰ δισκάρια, φέροντα δύο χιαστὶ τεμνομένους καὶ εἰς τὰ διάκενα ἀνὰ δύο ἐναλλήλους γωνίας· ὁμοίως ἀποδίδονται καὶ τὰ ἐνώτια. Οἱ ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων μέλανες οὖλοι βόστρυχοι πλασιοῦν τὸ πλαστικῶς ἀποδοδόμενον πρόσωπον. Τὸ μέτωπον εἶναι τριγωνικόν, οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι, στρογγύλοι, τονιζόμενοι διὰ χρώματος, ὅπως καὶ οἱ ὀφρύες. Τὰ βλέφαρα δηλοῦνται δι' ἐξέργου γραμμῆς, ἐνῶ τὰ χεῖλη διαστέλλονται ἐλαφρῶς καὶ τονίζονται, ὅπως καὶ αἱ παρειαὶ δι' ἐρυθροῦ χρώματος. Ὁ πώγων καὶ ἡ μύτη εἶναι ἀρίστης διαπλάσεως. Ἡ παρυφή τοῦ ἐπιβλήματος τοῦ ἐνδύματος ἀποδίδεται πλαστικῶς, καλύπτουσα τοὺς βραχίονας μέχρι τῶν ἀγκώνων καὶ ἀφήγουσα ἐλεύθερον τὸν πλαστικῶς ἀποδοδόμενον πῆχυν. Ὅμοίως ἀποδίδεται καὶ ἡ παρυφή τοῦ χιτῶνος ἄνωθεν ἀκριβῶς τῶν προεξεχόντων σανδάλων τῆς θεᾶς, τῶν ὁποίων οἱ ἱμάντες δηλοῦνται διὰ χρώματος. Πλαστικῶς ἐξαίρεται καὶ ἡ καμπυλουμένη παρυφή τοῦ ἐρεισινώτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καταπίπτουν οἱ μακροί, μέλανες πλόκαμοι. Ἡ παρυφή τοῦ χιτῶνος εἶναι διμερῆς· ἡ ἄνω ταινία φέρει διάγραμμα τρίγωνον, ἐνῶ ἡ κάτω κάθετα γραμμίδα. Τὸ ὑπόλοιπον εἶναι τριμεροῦς διαίρεσεως· εἰς τὰ στενὰ πλάγια τοῦ χιτῶνος, δικτυωτόν, ἀντὶ τῆς συνηθεστέρας λοξῆς διαγραμμίσεως· εἰς τὸ πλατύτερον μεσαῖον τμήμα, τὸ χαρακτηριζόμενον ὡς π ε ρ ί ζ ω μ α ἀνὰ δύο κάθετοι γραμμαὶ εἰς τὰ ἄκρα, πλασιοῦσαι δύο ὑπερκειμένους μετόπας, μετὰ δύο χιαστὶ τεμνομένων ἐκάστην. Τὸ ἐξίτηλον τῶν χρωμάτων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ διακόσμου τόσο ἐδῶ, ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιβλήματος. Δύο προσέτι ὀψεις τοῦ εἰδωλίου ἐν ANDREIOMENOU, *AM* 1995 σημ. 160-165 (φωτ.).
47. Ὅλα καλύπτονται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ φέρουν διάκοσμον δι' ἐρυθροῦ καὶ μέλανος ἐπιθέτου χρώματος. Ἀρ. εὐρ. 26386. Ἰππάριον, ἑλλιπὲς μικρὰ τμήματα τῶν ποδῶν καὶ τῆς οὐρᾶς. Διὰ τὴν διάπλασιν τῆς κεφαλῆς του, μὲ τὴν ἐπὶ τοῦ μετώπου πλαστικῶς κατερχομένην χαίτην, πρβ. τὸ ἐξ Ἀκραϊφίας εἰδῶλιον ἵππου μετ' ἀναβάτου ἐν *AE* 1994 σημ. 114 (φωτ.). Πρβ. R. A. HIGGINS, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum* (London 1970) 211 ἀρ. 788 πίν. 105. Περὶ τῶν ἱππαρίων αὐτοῦ τοῦ τύπου, βλ. STUBBE ØSTERGAARD (σημ. 27), 155 κέ. εἰκ. 62-

65. Ἀρ. εὐρ. 26386. Σανιδόμορφον εἰδώλιον, ἀκέραιον. Ὑψ. 0.257, ἀνοιγμα χειρῶν 0.098, μῆκ. βάσεως 0.043 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, με φαῖον πυρῆνα. Ἐκ τοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος μικρὸν μόνον μέρος διατηρεῖται, κυρίως κατὰ τὴν βάσιν τοῦ εἰδωλίου. Ὁ ἰσχυρῶς κοιλαίνόμενος πόλος ἀπολήγει ἔμπροσθεν εἰς ἔλικα. Τὰ χεῖλη, αἱ παρειαὶ καὶ οἱ ἐπὶ τῶν ὤμων καταπίπτοντες βόστρυχοι τονίζονται δι' ἐρυθροῦ· ὁμοίως ἀποδίδονται καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ τρία ἐπιμήκη περιάπτα, ὡς καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ ἐνδύματος, ὁ συνιστάμενος, κατὰ μὲν τὸ ὕψος τῶν χειρῶν ἐκ καθέτων γραμμιδίων ἐν πλαισιώσει, ὑπὸ ταύτας δέ, ἐκ συστήματος τεσσάρων παχειῶν καθέτων, πλαισιούμενον ἐκτέρωθεν ὑπὸ λεπτῶν, διαγωνίως τεθειμένων γραμμιδίων. Πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *AE* 1994 σημ. 72 (φωτ.), ὅπου ἡ παραπομπὴ εἰς FR. GRACE, *Archaic Sculpture in Boeotia* (Cambridge 1939) 40 εἰκ. 47β. Ἀρ. εὐρ. 26387. Πτηνὸν με ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας καὶ τοὺς πόδας ἄκρως ἐσχηματοποιημένους εἰς κυλινδρικήν βάσιν μετ' ἀποφυγῆς. Πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *AM* 1995, σημ. 58, 205, 258 (φωτ.).
48. Ἀρ. εὐρ. 26329. Συγκεκολλημένον, ὀλόκληρον. Ὑψ. 0.10 μ., διάμετρος: στεφάνης 0.12 μ., βάσεως 0.05 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, λεπτόκοκκος. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐπιτεχισμένη διὰ λευκοῦ. Ἐπὶ τῆς στεφάνης συστάδες ἐκ πέντε γραμμιδίων ἐκάστη. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, συστήματα δακτυλίων δι' ἐρυθροῦ χρώματος, ἐναλλασσόμενα πρὸς τεθλασμένην δι' ἰώδους· δακτύλιοι δι' ἐρυθροῦ καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καλαθίσκου. Πρβ. *Εργον* 1992, 55 εἰκ. 71 καὶ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Νεκροτ.* Ἀγ. Ἐλεούσης (σημ. 5) σημ. 86 εἰκ. 25β.
49. *Εργον* 1992, 55 εἰκ. 69-70.
50. Ἀρ. εὐρ. 26372. Ἀκεραία. Ὑψος: συνολικὸν 0.162 μ., λεκανίδος 0.09 μ. Διάμετρος: χεῖλους 0.205 μ., βάσεως 0.108 μ., καλύμματος 0.232 μ. Πηλὸς λεπτόκοκκος, καθαρὸς, ἄριστα ὠπτημένος· ροδόχρους, μετὰ καστανερόθρου ἐπιδερμίδος. Γάνωμα μέλαν, ἀπολεπισθὲν κατὰ τόπους. Ἐπίθετον λευκὸν καὶ ἰώδες. Τόσον ἡ ἐπὶ τῆς λεκανίδος ἐδραζομένη ταινιόσχημος ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος, ὅσον καὶ λεπτὴ ταινία εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ περιχειλώματος, τοῦ συγκρατοῦντος τοῦτο, ἔχουν ἀφεθῇ ἐδαφόχροα. Πλὴν τῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου λεπτῶν δακτυλίων δι' ἰώδους, παρεμφερεῖς δακτύλιοι ὑπάρχουν καὶ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς λεκανίδος, τῶν ὁποίων ὁ παχύτερος κοσμεῖ τὴν ἐσκιασμένην βάσιν τῶν ἀκτίνων. Διὰ παρεμφερῆ λεκανίδα ἐξ Ἀκραϊφίας βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *ΑΔ* 29, 1973/74, Χρον. σ. 425 σημ. 18 πίν. 279 ε καὶ *Εργαστ.* Ἀκραϊφίας (σημ. 36), 167 ἀρ. 19 σημ. 457. Διὰ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς βλ. *ΑΔΑ* 7, 1974, 337 εἰκ. 19 σημ. 32.
51. Ἀρ. εὐρ. 26380. Συγκεκολλημένη, ὀλόκληρος. Ὑψ. 0.086 μ., διάμετρος: στεφάνης 0.235 μ., βάσεως 0.085 μ. Πηλὸς ροδόχρους· γάνωμα καστανομέλαν, ἀμαυρόν· ἰώδες καὶ λευκὸν ἐπίθετον χρῶμα. Τὰ φύλλα τῶν ἀνθεμίων διὰ καστανοῦ καὶ ἰώδους ἐναλλάξ. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ κορμοῦ δύο ταινίαι δι' ἰώδους καὶ μεταξὺ των κάθετα γραμμίδια. Ἡ εὐρυτέρα ζώνη δορυφορεῖται ὑπὸ ζεύγους λεπτῶν δακτυλίων καὶ κοσμεῖται

- διὰ σειρᾶς στικτῶν ροδάκων διὰ λευκοῦ. Πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας, 171 πίν. 13.6 (τοῦ 540 π.Χ.).
52. Ἀρ. εὐρ. 26371. Συγκεκολλημένη εἰς τὸ χεῖλος, ὁλόκληρος. Ὑψ. 0.135, διάμετρος: κοιλίας 0.073, βάσεως 0.04 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, λεπτῆς ὕφης· γάνωμα μέλαν, στιλπνόν· ἐπίθετον ἰῶδες. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαίμου πλαστικὸς δακτύλιος καὶ ἄνωθεν τοῦτου, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ χεῖλους, λεπτὸς δακτύλιος δι' ἰῶδους. Δι' ὁμοίου χρώματος ἐγγράφη καὶ ἡ ὑποδηλοῦσα τὸ ἔδαφος τῆς παραστάσεως γραμμὴ καὶ ἀπεδόθησαν τὸ ἱμάτιον τῶν κριτῶν καὶ ἡ κόμη ὅλων τῶν μορφῶν. Τὴν μετόπην πλαισιῶν ἄνωθεν σερὰ παχειῶν στιγμῶν. Διὰ συγγενῆ οἰνοχόην βλ. P. N. URE, *Sixth and Fifth cent. Pottery from Rhitsona* (Oxford 1927) πίν. 12, 126.121.
53. Ἀρ. εὐρ. 21444. Συγκεκολλημένη, ὁλόκληρος. Συνολικὸν ὕψος 0.115, διάμ. χεῖλους 0.112 μ. Πηλὸς ὑποκίτρινος, λεπτῆς ὕφης· γάνωμα καστανόν. Ὑπὸ τὴν πρὸς τὰ ἔσω κλίνουσιν στεφάνην, σκοτία καὶ τόρος. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς πυξίδος τρεῖς ταινιόσχημοι δακτύλιοι· εἷς ὑπὸ τὴν στεφάνην, ἕτερος κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ πυθμένου καὶ τρίτος κατὰ τὸ κέντρον. Πρβ. *Corinth XIII*, 198 πίν. 88, 194.3 (τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ.).
54. Ἔργον 1992, 56 εἰκ. 73. Ἀρ. εὐρ. 26408. Συγκολληθεῖσα ἐκ τεσσάρων τεμαχίων, ὁλόκληρος. Μῆκ. 0.365, μέγ. πλάτος 0.06, μῆκ. λαβῆς 0.064 μ. Πολλὴ ὀξειδωσις. Διατηροῦνται, ἐπὶ μὲν τῆς λαβῆς τὸ κάτω στρῶμα τοῦ ξύλου καὶ πέντε ἤλοι διὰ τὴν στερέωσίν του, ἐπὶ δὲ τῆς λεπίδος ὑπολείμματα φθαρτῆς ὕλης, μᾶλλον ὑφάσματος ἐκ τοῦ ἐνδύματος τοῦ νεκροῦ.
55. Ἀρ. εὐρ. 29748. Ὑψ. 0.091 μ., διάμ. βάσεως 0.038 μ. Ὁλόκληρον καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ἐπὶ τοῦ λαίμου, δακτύλιοι διὰ μέλανος καὶ ἐρυθροῦ ἐναλλάξ· ἐπὶ τῆς οὐρᾶς, ζεύγη ἐγκαρσίων λεπτῶν γραμμῶν διὰ μέλανος, ἐναλλασσόμενα πρὸς ταινίαν δι' ἐρυθροῦ. Ἐπὶ τῶν περυγίων, ἐπάλληλοι, ἐλαφρῶς καμπύλοι γραμμαὶ δι' ἐρυθροῦ, διατρεχόμεναι ὑπὸ νευρώσεως διὰ μέλανος· ἐπὶ τῆς ράχεως, στικτὸς διάκοσμος δι' ἐρυθροῦ. Πρβ. URE, *Aryballoi...* πίν. 17, 117.12.
56. Ἀρ. εὐρ. 27979. Δι' ἓνα ἱππέα, ἐπιμελεστέρας ἀποδόσεως βλ. Ἔργον 1992, 54 εἰκ. 68.
57. Ἀρ. εὐρ. 26447. Ἀκέραιον, ἀρίστης διατηρήσεως. Μῆκ. 0.072, ὕψ. 0.048, διάμετρος: στήθους 0.035 μ., ὀπῆς στομίου 0.007 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μετὰ πρασινοκιτρίνης ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ἐπίθετον ἐρυθρὸν χρῶμα τονίζει τὰ πόδια ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἄνω ἀκμὴν τῶν ἐπιμήκων ὤτων. Εἰς ὅλον τὸ μῆκος τῆς κοιλίας, μετὰ τῶν ποδῶν ἐπάλληλα . Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ στικτὸς διάκοσμος. Πρβ. Neer. σ. 177 εἰκ. 80 B.
58. Ἀρ. εὐρ. 26500. Ἀκέραιον. Σῶμα ἐπιπεδοκύρτου διατομῆς, 0.003×0.0015 μ. Διάμετρος ψελίου 0.052 μ. Κατίωσις σκοτεινοῦ πρασίνου, ἐπιτρέπουσα ἐνδιαμέσως νὰ διαφαίνωνται τμήματα τῆς ἀρχικῆς χαλκόχρου ἐπιφανείας. Βλ. ἀνωτέρω σ. 131

- σημ. 39. Περὶ τῶν ψελίων τούτων βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα* σημ. 62 καὶ 63 εἰκ. 39-40.
59. Ἀρ. εὐρ. 27806. Ἑλληνικὰ τμήματα τοῦ τόξου, τὸ ἥμισυ τοῦ πλακιδίου πορπώσεως καὶ τὸ κάθετον στέλεχος, τὸ περιελισσόμενον καὶ ἀπολῆγον εἰς τὴν βελόνην. Τόξου: μῆκ. 0.055, πλάτ. 0.042 μ. Βλ. ἀνωτέρω σ. 130 σημ. 31. Περὶ τῶν πορπῶν με κοκκιδωτὴν διακόσμησιν βλ. *Χαλκὰ κοσμήματα* σημ. 87-90 εἰκ. 58, 60-61.
60. Ἀρ. εὐρ. 26657. Ἀκέραιον. Μῆκ. 0.068, ὕψ. 0.036 μ. Ὀλόκληρον καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Τὸ ρύγχος, οἱ ὀφθαλμοί, τὰ ὄντα καὶ μία καμπύλη ἐπὶ τῶν πλευρῶν, δι' ἐρυθροῦ. Ὁ τύπος συνεχίζει καὶ εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ αἰῶνος. Βλ. ἀνωτέρω σ. 137 σημ. 71 πίν. 57β.
61. Ἀρ. εὐρ. 26396. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι πάντοτε ἐξ ὑελομάζης κυανοῦ τοῦ οὐρανοῦ. Πρβ. ΠΑΕ 1990, 136 σημ. 80 πίν. 94ε. Δι' ὁμοίας ψήφους, ἀλλὰ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ βου αἰ. βλ. *Χαλκὰ κοσμήματα* σημ. 14 εἰκ. 8.
62. Διὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ λευκοῦ ἐπὶ μέλανος βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 40, 1985, Χρον. σ. 150 σημ. 25-26 σχέδ. 1γ καὶ ΠΑΕ 1989, 145 εἰκ. 25.
63. Ἀρ. εὐρ. 21411. Ὑψ. 0.088 μ., διάμετρος: στεφάνης 0.132 μ., βάσεως 0.092 μ., πλάτ. στεφάνης 0.014 μ. Διὰ τὸν τύπον πρβ. ΑΔ 40, 1985 Χρον. σ. 146 σημ. 14 πίν. 46δ.
64. Καὶ αἱ δύο σπλεγίδες ἔχουν μικρὸν πλάτος, δηλαδὴ εἶναι λεπταί: Ἀρ. εὐρ. 26508. Συγκεκολλημένη ἐκ τριῶν τεμαχίων, ἐλλιπὴς τὴν κάτω ἀπόληξιν. Σωζ. μῆκ. 0.15, πλάτος 0.02 μ. Κατίωσις φωτεινοῦ πρασίνου. Ἡ πρὸς τὰ ὀπίσω ἀναδιπλουμένη λαβὴ σχηματίζει λογχόσχημον ἀπόληξιν. Ἀρ. εὐρ. 26519. Ὁμοία τῇ προηγουμένῃ, ἀποσπασματική. Σωζ. μῆκ. 0.17 μ., πλάτ. 0.02 μ. Ὁμοία λογχόσχημος ἀπόληξις τῆς λαβῆς.
65. Ἀρ. εὐρ. 26508α. Μῆκ. 0.04 μ., διάμ. κεφαλῆς 0.013 μ.
66. Βλ. *Εργον* 1992, 57 εἰκ. 75. Ἀρ. εὐρ. 24141. Ὑψ. 0.06 μ., διάμ. βάσεως 0.035 μ. Πηλὸς καθαρὸς, φαιόχρους· ὑπολείμματα μέλανος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος. Συγκεκολλημένον τὸ δεξιὸν σκέλος καὶ ἐλλιπὲς τὸν ἀντίστοιχον βραχίονα. Τὰ ὄντα ἐπλάσθησαν διὰ χωριστοῦ, ἐπικολληθέντος τεμαχίου πηλοῦ καὶ ἐτονίσθησαν δι' ἐρυθροῦ. Δι' ὁμοίου χρώματος ἐτονίσθησαν ὡσάυτως καὶ οἱ δι' ἐντύπων κυκλίσκων σχηματισθέντες ρώθωνες καὶ τὸ στόμα, ἀλλὰ καὶ αἱ παρειαί. Οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ οἱ ὀφρύες ἀπεδόθησαν γραπτῶς. Ἡ κορυφὴ τῆς κεφαλῆς καλύπτεται διὰ μέλανος, ἐνῷ ὁ ἔφ' οὗ φέρεται δίσκος, δι' ἐρυθροῦ. Διὰ τῶν δύο αὐτῶν χρωμάτων ἀποδίδονται καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ σώματος καὶ τῶν σκελῶν κηλίδες. Πρβ. HIGGINS, *BMC Terracottas*, 213 ἀρ. 796 πίν. 107. Βοιωτικὸν καὶ ὄχι ροδιακὸν πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ εἰδώλιον τῆς ἐν Βασιλείᾳ Ἰδιωτ. Συλλογῆς Η. Α. CAHN, τὸ δημοσιευόμενον ἐν *Das Tier in der Antike*, 30 ἀρ. 176 πίν. 28. Πρβ. καὶ τὸ αὐτόθι ἀρ. 171 πίν. 28 βοιωτικὸν σύμπλεγμα περισσεύει μετὰ τῶν τριῶν νεοσσῶν τῆς, τὸ φερόμενον ἐπὶ παρεμφεροῦς δισκοειδοῦς βάσεως. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΜ 1995, σημ. 264 (φωτ).

67. "Εργον 1992, 57 εἰκ. 76. Ἀρ. εὐρ. 27845. Ἀκεραία, λειτουργοῦσα καὶ σήμερον, ὡς διατηροῦσα τὴν ἐλαστικότητά της. Μῆκος: συνολικὸν 0.13, περόνης 0.104, πλάτος κατὰ τοὺς βρόχους 0.024 μ. Περιαιρετοῦ τεμαχίου μῆκ. 0.042 μ. Κατ'ὡς ζωηροῦ πρασίνου, ἐπιτρέπουσα κατὰ τόπους νὰ διακρίνεται ἡ ἀρχικὴ χαλκοχρυσίζουσα ἐπιφάνεια. Πρβ. V. BITRAKOVA - GROZANOVA ἐν Β' Ἐπιστημ. Συνάντησι γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν Κεραμεικὴν, Ρόδος 1990, 68 πίν. 32 ε (ἐκ τοῦ τάφου 60 τῆς Delogožda).
68. Διὰ παρεμφερές ζεύγος ἀγγείων βλ. ΠΑΕ 1990, 139 πίν. 98β, δ. Ὡσαύτως, ἀνωτέρω σημ. 8 πίν. 49β.
69. Βλ. ἀνωτέρω σ. 130 σημ. 9 πίν. 50α. Ὁ πυθμὴν του, ὁ ὅποιος ἔκειτο εἰς βάθος 1.45 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν, ἀπετελεῖτο ἀπὸ μίαν ἐνιαίαν, ἐλαφρῶς ὑπόκοilon κεραμίδα, διαστάσεων 0.95×0.40 μ.
70. Ἀρ. εὐρ. 26547. Ἀκεραία. Μῆκ. 0.098 μ., πλάτ. 0.045 μ., ὕψ. 0.058 μ. Πηλὸς καστανός, χονδρόκοκκος. Ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ κορμοῦ στρογγύλη ὀπή. Δι' ἐρυθροῦ τονίζεται τὸ ράμφος καὶ γράφονται οἱ ὀφθαλμοί, ὡς κυκλίσκoi με στιγμὴν κατὰ τὸ κέντρον καὶ αἱ λεπταὶ, ἐγκάρσιαι γραμμαὶ ἐπὶ τῆς οὐρᾶς. Διὰ τὸν τύπον πρβ. τὴν τοῦ β' τετάρτου ἐν Ker. IX πίν. 35, 181.9.
71. Ἀρ. εὐρ. 24298. Πρβ. HIGGINS, BMC Terracottas, 220 κέ. ἀρ. 822 πίν. 112 καὶ ἀρ. 823-825 πίν. 114. Ἀρ. εὐρ. 24297. Μικρὸν εἰδῶλιον ἐνθρόνου γυναικός. Πρβ. αὐτόθι, 218 ἀρ. 817-820 πίν. 111. Ἀρ. εὐρ. 24296. Διὰ τὸ χοιρίδιον πρβ. ἀνωτέρω σ. 134 σημ. 60.
72. Βλ. ἀνωτέρω σ. 130 σημ. 14 πίν. 51β. Δι' ἄλλο ἔνχ κάτοπτρον ἀπὸ τὴν Ἀκραϊφίαν, αὐτὸ με λαβὴν με ὀστεινὴν ἐπένδυσιν, βλ. ΑΔ 40, 1985, Χρον. σ. 151 κέ. σημ. 38 σχέδ. 2.
73. Πρβ. ANGHÉLIKI K. ANDREIOMÉNOU, La Nécropole d'Akraiphia, Actes du Colloque International «Nécropoles et Sociétés Antiques», Lille, Decembre 1991, Naples 1994 (Cahiers CJB, XVIII), 105 σημ. 16 εἰκ. 5 καὶ Χαλκὰ κοσμήματα σημ. 18 εἰκ. 12.
74. Πρβ. αὐτόθι εἰκ. 10-11.
75. Παρεμφερεῖς στέφανοι ὑπάρχουν ἐκτεθειμένοι εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Θεσσαλονίκης, προερχόμενοι ἀπὸ μεταγενεστέρους τάφους τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας.
76. Πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Nécropoles et Sociétés, σημ. 14 εἰκ. 3.
77. Βλ. ΑΓΓ. ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Φιλοῦργος, ὁ γλύπτης τῆς Ἀκραϊφίας, ΑΕ 1995 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 59 - 63)

Οι εργασίες που έγιναν τὸ 1992 στὸ ἐρειπωμένο καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης, περὶ τὰ 5 χλμ. βορείως τῆς Φιλιππιάδος, ἀπέβλεπαν κυρίως στὴ συντήρηση τοῦ μνημείου καὶ τὴν προετοιμασία τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐπομένου ἔτους¹.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπισκευὴ τοῦ δαπέδου τοῦ βορείου τμήματος τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ τὴ συγκόλληση καὶ ἐπανατοποθέτηση τῶν σπασμένων πλακῶν τοῦ δαπέδου, καὶ τὴν ἀντικατάσταση τῶν ἐλλειπουσῶν μὲ τσιμεντένιες. Συγκολλήθηκε μεγάλο μέρος τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τῆς βορείας στοᾶς, ποὺ εἶχαν θρυμματισθεῖ κατὰ τὴν πτώση της². Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀφαιρέσεως τῶν πλακῶν ἔγινε ἔρευνα βορείως τῆς ἀνατολικῆς παραστάδος τοῦ βορείου πυλῶνος τοῦ κυρίως ναοῦ, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν σωζόταν στὴ βόρεια στοὰ ἡ ὑποθεμελίωση ἐνδιάμεσων στηριγμάτων, ἀναλόγων πρὸς τὶς ἐνδιάμεσες κιονοστοιχίες τῆς νότιας καὶ τῆς δυτικῆς στοᾶς. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνας ἦταν ἀρνητικό.

Στὸν κυρίως ναό, ὅπου δὲν ἔχει σωθεῖ πλακόστρωση στὸ κεντρικὸ τμήμα, ἀποκαλύφθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ ὑπόστρωμά της ἀπὸ κονίαμα καὶ λατύπη,

1. Βασικὸς συνεργάτης ἦταν καὶ φέτος ὁ Ἄναπλ. Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γεώργιος Βελένης. Συνεργάστηκαν ἐπίσης ὁ ἀρχιτέκτων Ζάχι ἄλ-Σααγιάχ καὶ οἱ πτυχιῶχοι Ἀρχαιολογίας Γεώργιος Ἰωάννου, Ὀλγα Καραγιώργου καὶ Δημήτριος Παπαγιάννης. Πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ βοήθεια σὲ διάφορα πρακτικὰ ζητήματα τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν καὶ τῆς IB' Ἐφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων. Ἐκθέσεις γιὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἔχουν δημοσιευθεῖ στὰ *ΑΑΑ* V.1, 1972, 87-97· VI.3, 1973, 402-412· X.2, 1977, 149-164, καὶ στὰ *ΠΑΕ* 1977, 149-153· 1987, 123-124· 1988, 94-98· 1989, 169-175· 1990, 160-164.

2. Ἡ συγκόλληση καὶ ἐπανατοποθέτηση τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀρχιτεχνίτη κ. Γιάννη Τσέβλικο.

3-5 ἐκ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν πλακόστρωση. Τὸ ὑπόστρωμα ἀποτυπώθηκε, ὥστε τὸ δάπεδο ποὺ θὰ κατασκευασθεῖ γιὰ νὰ περιορισθεῖ ἡ βλάβη ποὺ ἀναπτύσσεται κάθε χρόνο, νὰ ἀκολουθεῖ τὴ διάταξη τῶν πλακῶν τοῦ παλαιοῦ δαπέδου. Κατὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴ βρέθηκαν πολλές κροῦστες μαρμαροθετήματος μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν καὶ μεταξὺ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρουλλοῦ (πίν. 59α). Συμπεραίνεται ὅτι, ὅπως στὴν 'Αγία Θεοδώρα τῆς Ἱερᾶς, μικρῶν σχετικὰ διαστάσεων μαρμαροθέτημα κοσμοῦσε τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ³. Στὸν κυρίως ναὸ βρέθηκε δυτικῶς τοῦ ΒΔ πεσσοῦ καὶ σπάραγμα τοιχογραφίας, διαστάσεων 7,5 × 7 ἐκ., ὅπου εἰκονίζεται τμῆμα κεφαλῆς μὲ καστανέρυθρα σκούρα περιγράμματα, πράσινες σκιές καὶ λευκὰ φῶτα (πίν. 59β). Κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ΝΑ πεσσοῦ βρέθηκε μικρὸ σπάραγμα μὲ ἔχνη χρυσοῦ.

Στὸν πύργο ποὺ ὑψώνεται στὴ ΝΔ γωνία τοῦ νάρθηκα εἶχε ἀφεθεῖ στὴ θέση του νεώτατο πλίνθινο δάπεδο, σὲ ὕψος 1.32 μ. πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς δυτικῆς στοᾶς⁴. Τὸ πλίνθινο αὐτὸ δάπεδο, ποὺ χρονολογεῖται πιθανότατα στὴν πρώτη πεντηκονταετία τοῦ 20οῦ αἰ., ξηλώθηκε ἀφοῦ σχεδιάσθηκε, καὶ ἡ ἐπίχωση ἀπομακρύνθηκε. Βρέθηκαν μικροῦ μήκους βεργία τῶν πωρίνων σταυροθολίων τῆς δυτικῆς στοᾶς⁵, τμῆμα πλάκας μὲ ἡμικυκλικές λαξεύσεις, διαστ. 74 × 76 × 10 ἐκ., ἀρχαῖο νόμισμα τῆς Ἀμβρακίας⁶ καὶ τρία τμήματα πλίνθων ὕψους 11,5 καὶ 10,7 ἐκ., μὲ ἐγχάρακτα γράμματα⁷. Στὸ ἓνα σώζονται τὰ γράμματα ΓΓΕΛ (πίν. 60α).

Τὸ μαρμαροθέτημα ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1988 στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ νάρθηκα καὶ εἶχε ξανασκεπασθεῖ, ὑπέστη φθορές, παρὰ τὰ μέτρα προστασίας ποὺ εἶχαν ληφθεῖ. Οἱ σπουδαστὲς τῆς σχολῆς συντηρήσεως τοῦ Τεχνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ἰδρύματος Αἰγάλεω Ντίνια Στεφάνου καὶ Βασίλειος Στράτος

3. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, 'Ἡ 'Αγία Θεοδώρα τῆς Ἱερᾶς, *ABME B'*, 1936, 100 εἰκ. 3, 11. Στὴ Βλαχέρνα πολλές πλάκες τοῦ δαπέδου περιβάλλονται ἀπὸ πλαίσια μὲ μαρμαροθέτημα, ἐνῶ στὸ μεσαῖο κλίτος σχηματίζεται μὲ ψηφίδες τὸ γνωστὸ θέμα τῶν πέντε ἄρτων (τοῦ ἰδίου, 'Ἡ παρὰ τὴν Ἱερὰν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, *ABME B'*, 1936, 29-30 εἰκ. 23-25).

4. *ΠΑΕ* 1977, 151, πίν. 91β.

5. Γιὰ τὰ βεργία αὐτὰ βλ. *ΑΑΑ* X.2, 156 εἰκ. 5.

6. Κατὰ τὴ Διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κυρία Ἀδαμαντία Οἰκονομίδου πρόκειται γιὰ κοπὴ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (*SNG Cop*, ἀριθ. 35-37).

7. Πρβ. *ΑΑΑ*, V.1, 1972, 92 εἰκ. 4, καὶ *ΠΑΕ* 1977, 153 πίν. 94.

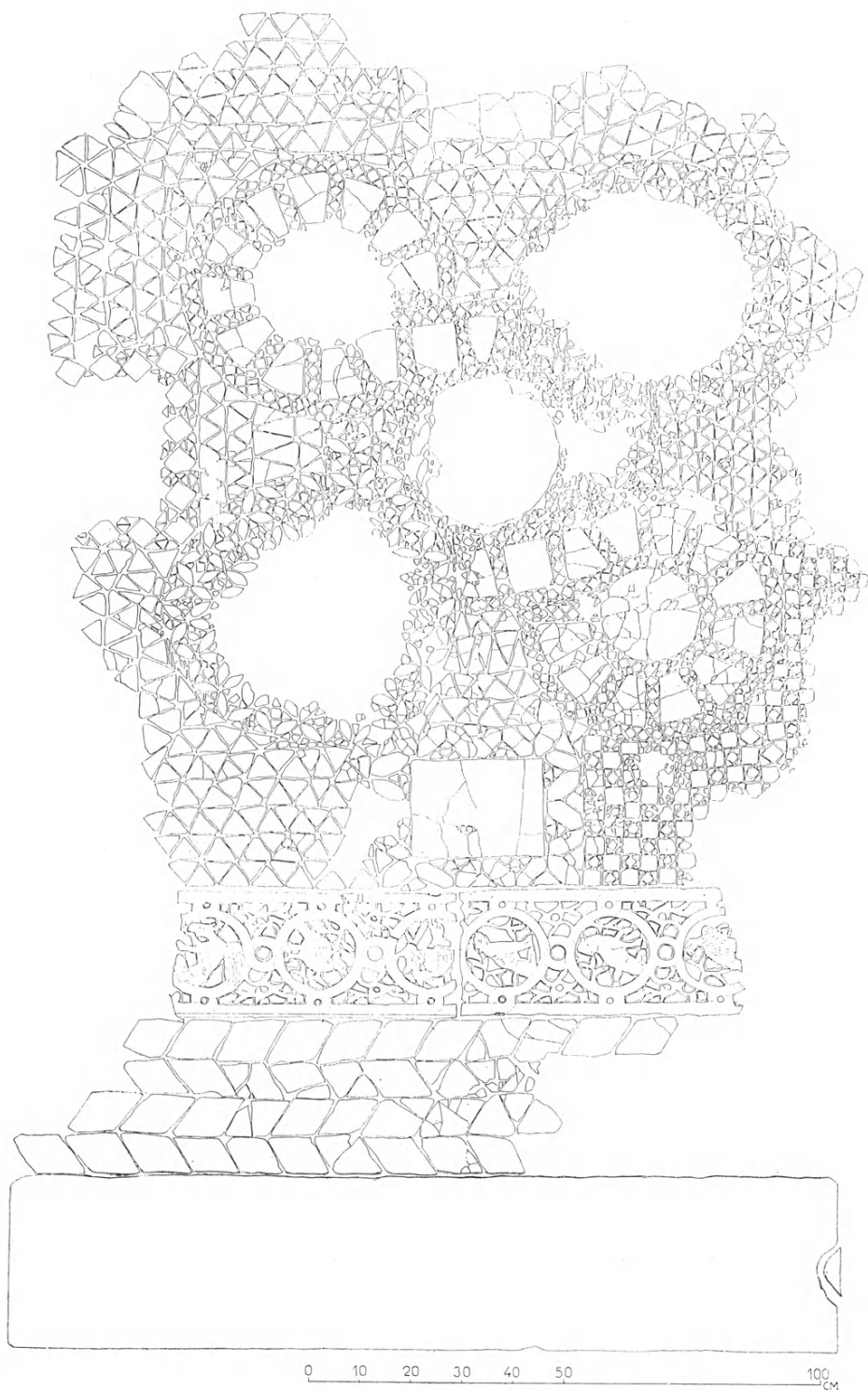
τὸ στερέωσαν, σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ συντηρητοῦ ψηφιδωτῶν τῆς Διευθύνσεως Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων κ. Χρυσοπούλου, καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ ἀποτύπωσαν (εἰκ. 1, πίν. 60β, 61α).

Ἀποτυπώθηκαν ὅλες οἱ πλευρὲς τοῦ τροῦλλου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου, ποὺ εἶναι γνωστὸ στοὺς ἐντοπίους ὡς Ἅγιος Βασίλειος, προκειμένου νὰ συνταχθεῖ μελέτη καλύψεώς του, ὥστε νὰ στεγανοποιηθεῖ ἡ στέγη του γιὰ νὰ σταματήσει ἡ καταστροφὴ τῶν τοιχογραφιῶν καὶ νὰ ἐπακολουθήσει ἡ συντήρησή τους. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὕτη στερεώθηκε ἐτοιμόρροπο τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς σφενδόνης τοῦ τροῦλλου (πίν. 61β) καὶ ἐπιστρώθηκε ἡ στέγη τῆς δυτικῆς καμάρας τοῦ παρεκκλησίου, τὴν ὁποία διεπότιζαν τὰ νερά τῆς βροχῆς.

Ἡ κατασκευὴ ἱκρίωματος γιὰ τὶς ἀναφερθεῖσες ἐργασίες ἐπέτρεψε νὰ μελετηθεῖ καλύτερα τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ μνημείου. Ὁ τροῦλλος εἶναι πλινθόκτιστος, κυλινδρικός, καὶ ἔχει ἐσωτερικὴ διάμετρο 3.20 μ. Πρὸς Βορρὰν ἐφαπτόταν στὴ νοτία πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ, ἡ ὁποία ἦταν ψηλότερη ἀπὸ τὸ παρεκκλήσιο. Ἡ σφενδὼν σῶζεται ἐξωτερικῶς μέχρι ὕψους 1.45 μ. Τὸ ἀρχικὸ ὕψος τῆς μέχρι τὸ ὀριζόντιο γεῖσο ὑπολογίζεται σύμφωνα μὲ τὰ γεωμετρικὰ στοιχεῖα τοῦ θόλου σὲ 1.56 μ. Ἐσωτερικῶς τὸ τύμπανο ἔχει ὕψος ἀπὸ τὸν λοξότμητο κοσμητὴ στὴ βάση του μέχρι τὴ γένεση τοῦ θόλου 0.85 μ.

Τὸ πάχος τῆς σφενδόνης εἶναι 0.50 μ. Τόσο τὰ τοῦβλα ὅσο καὶ οἱ ἄρμοι ἔχουν πάχος 3 ἐκ. Ἡ ἀπόληξη τοῦ τυμπάνου παρουσιάζει κλίση μιᾶς μοίρας πρὸς τὰ νότια καὶ ἀνατολικά, ὥστε νὰ εὐκολύνεται ἡ ἀπορροή τῶν ὀμβρίων ὕδατων στὸ τμήμα ὅπου ὁ τροῦλλος ἐφαπτόταν στὴ νοτία πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ.

Τρία τοξωτὰ παράθυρα ἀνοίγονται στὸ τύμπανο· δὲν ὑπάρχει παράθυρο στὴ βορεία πλευρὰ, ποὺ ἐφαπτόταν στὸν νότιο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ. Ὁ τροῦλλος στέφεται στὸ ἀνατολικό, νότιο καὶ δυτικὸ τμήμα του ἀπὸ ἐννέα τυφλὰ ἀψιδώματα, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ πλίνθινο τόξο καὶ ὀδοντωτὴ ταινία. Δύο ἀπὸ αὐτά, ἀνάμεσα στὸ νότιο καὶ τὸ δυτικὸ παράθυρο, κοσμοῦνται μὲ μία ταινία δισέψιλον. Ἡ ἀνατολικότερη πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ὀδοντωτὲς ταινίες (πίν. 62α), ἐνῶ πάνω ἀπὸ τὴ δυτικότερη σχηματίζονται ἀντωπὲς γωνίες μὲ κάθετα καὶ ὀριζόντια τοῦβλα (πίν. 62β). Ἀντωπὲς γωνίες κοσμοῦσαν καὶ τὸ ἀψίδωμα πάνω ἀπὸ τὸ δυτικὸ παράθυρο, καθὼς καὶ τὸ πρῶτο ἀψίδωμα ἀνατολικῶς τοῦ νοτίου παραθύρου.

Εικ. 1. Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ νάρθηκα.

Τὰ τυφλά ἀψιδώματα ἔχουν ὕψος 0.62-0.68 μ. Περιβάλλονται ἀπὸ ἀπλὸ πλίνθινο τόξο καὶ ὀδοντωτὴ ταινία. Διάκοσμο φέρουν μόνον τὰ ἀψιδώματα τῆς νοτίας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς. Τὸ ΒΔ καὶ τὸ ΒΑ ἀψίδωμα, ποὺ ἦταν ἐλάχιστα ὀρατά, εἶχαν τύμπανα ἀπὸ ἀπλὲς ὀριζόντιες στρώσεις τοῦβλων (πίν. 63α). Δὲν σώζονται τὰ τύμπανα τοῦ ἀψιδώματος πάνω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ παράθυρο καὶ τοῦ ἀμέσως νοτιότερα. Μεταξὺ τοῦ τόξου πάνω ἀπὸ τὸ νότιο παράθυρο καὶ τοῦ συναπτομένου πρὸς τὰ δυτικὰ τόξου, ποὺ φέρει καὶ τὸν πλουσιότερο πλίνθινο διάκοσμο, σώζονται τοῦβλα τοποθετημένα σὲ σχῆμα ταῦ (πίν. 61β). Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπῆρχε ἀνάλογος διάκοσμος μεταξὺ τῶν ἄλλων τόξων.

Τὰ παράθυρα ἔχουν ὕψος 0.65 καὶ πλάτος 0.34 μ. Ἀπολήγουν σὲ τόξο ἀπὸ πλίνθους μήκους 13 καὶ πάρχους 3 ἐκ. Ἡ ποδιά τους εἶναι κατεστραμμένη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἰσρέουν στὸ ἐσωτερικὸ τὰ νερά τῆς βροχῆς. Ἀρχικὰ τὸ πλάτος τῶν παραθύρων ἦταν περίπου 0.24 μ., διευρύνθηκαν ὅμως μεταγενεστέρως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πελεκημένα τοῦβλα στὶς παρειὰς τῶν σταθμῶν τους (πίν. 63β).

Παλαιότερες στεγανοποιήσεις καὶ συντηρήσεις ποὺ ἔγιναν στὸν τροῦλλο εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία τοπικῶν παραμορφώσεων μικρῆς κλίμακας στὸ ἐξωράχιο τοῦ ἡμισφαίριου.

Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἰσοπεδώθηκε, γιὰ νὰ ἀποτεθοῦν ἐκεῖ οἱ ὄγκοι τοιχοποιίας ποὺ ἀπόκεινται στὰ πλάγια τοῦ νάρθηκα, τὴ ΝΔ καὶ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιστώου, καὶ νὰ ἀκολουθήσει ἡ ἀνασκαφὴ τῶν χώρων αὐτῶν, ποὺ προγραμματίζεται γιὰ τὸ 1993. Ἐφέτος μεταφέρθηκαν ἐκεῖ οἱ σχετικῶς μικρότεροι ὄγκοι ἐνῶ οἱ βαρύτεροι, ποὺ ζυγίζουν μέχρι καὶ πέντε τόννους, θὰ ἀπομακρυνθοῦν τὸ ἐπόμενο ἔτος μὲ μηχανικὰ μέσα. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν νάρθηκα τῶν μικροτέρων ὀγκῶν τοιχοποιίας, ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεξετάθη στὰ σημεῖα ποὺ αὐτὰ ἐκάλυπταν. Στὴν ἐπίχωση βρέθηκε τμῆμα κορινθιάζοντος κιονοκράνου, ἀνάλογα τοῦ ὁποίου εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1972⁸ (πίν. 63γ).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

8. AAA, V.1, 1972, 96-97, εἰκ. 13.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΙΟΥ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 64 - 65)

Συνεχίστηκε σὲ μικρὴ κλίμακα ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Πρυτανείου¹. Ἡ διερεύνηση, ποὺ περιορίστηκε κυρίως στὴν αἵθουσα τοῦ Πρυτανείου (εἰκ. 1E-A2-A2'-H), ἔδειξε ὅτι τὰ ἀποκαλυφθέντα στὴ βόρεια πλευρὰ λίθινα ἐδῶλια ἐπεκτείνονται σὲ ὅλο τὸ πλάτος, ἕως τὴ νότια πλευρὰ τῆς αἵθουσας, καὶ ἀφήνουν στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἐλεύθερο διάδρομο γιὰ τὴν κυκλοφορία τῶν συνέδρων, ὅπως καὶ στὸ ἀπέναντι Βουλευτήριο E2².

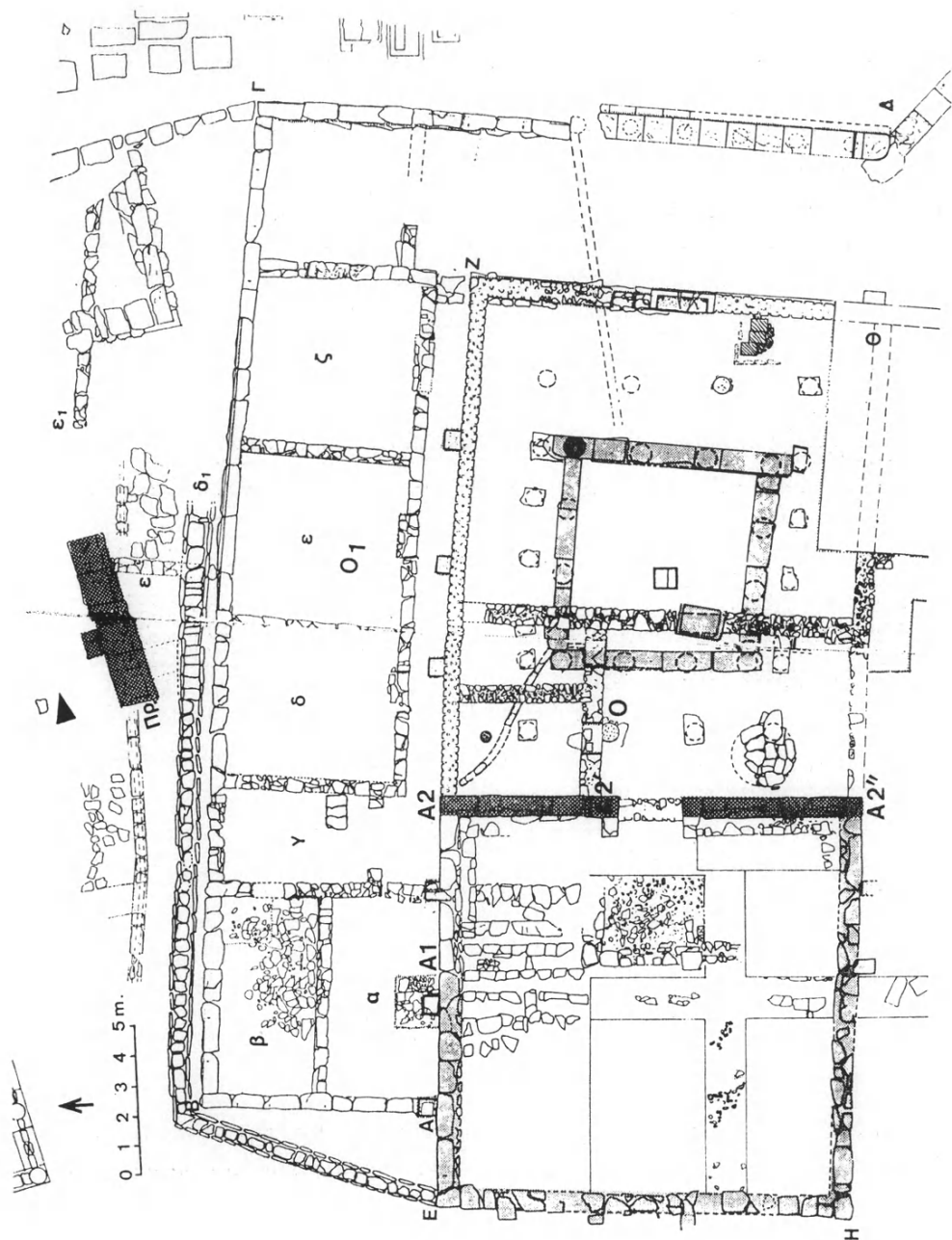
Ἡ ἀμελὴς κατασκευὴ τῶν ἐδῶλιων ἀπὸ διάφορο ὕλικὸ λιθαριῶν καὶ ὀπτοπλίνθους μαρτυρεῖ χρόνους ρωμαϊοκρατίας, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 168/7 π.Χ. καὶ τὴν ἀνασύστασιν τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (148 π.Χ.). Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι τὸ λίθινον πεζοῦλι (ἔδρανον) ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1989 στὴ ΒΑ πλευρὰ τῆς αἵθουσας, ὅπου κάθονταν οἱ ἐπικεφαλῆς συνάρχοντες, συνεχίζεται καὶ στὴν ἀπέναντι ΝΑ πλευρὰ, νότια τῆς εἰσόδου, σχηματίζοντας ἓνα ἀνεστραμμένο πεῖ.

Διερευνητικὲς τομὲς στὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις νότια τῆς αἵθουσας μέχρι τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, ἔφεραν στὸ φῶς λείψανα κτισμάτων ρωμαϊκῶν χρόνων στὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων περιστυλίου τῆς αὐλῆς ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ περιστύλιον αὐτὸ ἔφερε 7 × 4 κίονες ποὺ ἐδράζονταν σὲ μεμονωμένους πλάκες ἀπὸ διαλυθέντα τιμητικὰ καὶ ἀφιερωματικὰ βᾶθρα, ποὺ βρίσκονταν ἀνατολικά τοῦ Βουλευτηρίου καὶ τοῦ Πρυτανείου (πίν. 64α). Οἱ βᾶσεις ἦταν πρόχειρα τοποθετημέναι πάνω σὲ παχὺ στρώμα ἐρειπίων ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 168/7 π.Χ.

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάζονται ἡ ἐπίκουρος καθηγήτρια Χρυσούλα Σούλη, ἡ λέκτωρ Ἀμαλία Βλαχοπούλου καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ βοηθὸς Κωνσταντῖνα Γραβάνη. Στὴν ἀνασκαφὴ μετέσχε καὶ ὁμάδα φοιτητῶν.

2. *Έργον* 1989, εἰκ. 60 καὶ *Έργον* 1992, εἰκ. 85.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ Πρυτανείου (O) καὶ τῆς βόρειας προσθήκης (O1) μετὰ τὰ πρὶα ἐνεσκήλινα δωμάτια.

Ἡ εἰς βάθος ἀνασκαφή ὡς τὸ στερεὸ ἀποκάλυψε πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αἵθουσας Α2-Α2'', στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία, σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ βάση τοῦ ρωμαϊκοῦ περιστυλίου, κυκλικὸ πλακόστρωτο δάπεδο, διαμέτρου 2 μ. μεῖ ἴχνη φωτιᾶς (πίν. 64β). Στὴ βάση αὕτῃ θὰ ἔβαινε κάποιο μικρὸ κυκλοτερὲς κτίσμα, μία μικρὴ θόλος στεγασμένη, ὅπου θὰ ἔκαιε τὸ «ἄσβεστον πῦρ» τοῦ Πρυτανείου ἢ, ἴσως, θὰ χρησίμευε γιὰ τὴν παρασκευὴ τῆς τροφῆς γιὰ τὴ σίτιση τῶν ἀρχῶν καὶ θὰ ἔφερε ὅπαιον γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνὸς καὶ γιὰ τὴν προστασία τῆς πυρᾶς ἀπὸ τὴ βροχή.

Ἡ θόλος ἀχρηστεύθηκε στὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα μετὰ τὴν αἰτωλικὴ καταστροφὴ, ὅταν κατασκευάστηκε ἡ βόρεια πτέρυγα τοῦ Πρυτανείου (Ο1) μετὰ τὰ τρία ἐννεάκλινα δωμάτια καὶ τοὺς βοηθητικοὺς χώρους, ὅπου σιτίζονταν καὶ διανυκτέρευαν οἱ ἀρχεῖς.

Βόρεια τῆς κυκλικῆς βάσης ὑπῆρχε ἡ εἴσοδος τῆς αἵθουσας τῶν συνέδρων ποὺ εἶχε ἀνοιχθεῖ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς αἵθουσας Α2-Α2'' (πίν. 65α). Ὁ τοῖχος, πάρχους 0.65 μ., εἶναι τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, τοῦ ὁποῖου, ὅταν χρειάστηκε νὰ οἰκοδομηθοῦν ἐντὸς τοῦ περιβόλου τὰ δύο πολιτικὰ κτίρια, τὸ Βουλευτήριο καὶ τὸ Πρυτανεῖο, ἓνα μέρος τοῦ δυτικοῦ περιβόλου μετατέθηκε δυτικότερα γιὰ νὰ ἀφήσει ἐπαρκὴ χώρο γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν δύο κτιρίων. Διατηρήθηκε ὅμως τὸ τμήμα Α2-Α2'' ποὺ ἀποτέλεσε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς αἵθουσας. Τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων διάνοιξιν τῆς θύρας ἀποδεικνύει ἡ ἀνώμαλη λάξευση τῶν δύο στενῶν πλευρῶν τοῦ θυρώματος (πίν. 65α). Στὴ βάση τῆς εἰσόδου διατηροῦνται δύο ἐπάλληλα κατώφλια ἀπὸ τεφρὸ ψαμμιτόλιθο, ποὺ φέρουν ἴχνη ξύλινης ἐπένδυσης τῶν παραστάδων.

Στρωματογραφικὰ τὸ κατώτερο κατώφλι ἀντιστοιχεῖ μετὰ τὸ δάπεδο τοῦ Πρυτανείου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα, καὶ τὸ ὑπεράνω θὰ τοποθετήθηκε κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Πρυτανείου, μετὰ τὴν αἰτωλικὴ καταστροφὴ (219 π.Χ.). Ὑπέρκειται τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ἔτους 168/7 π.Χ., πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δύο σειρὲς λιθαρῶν δηλώνουν τὴν προετοιμασίαν τοῦ νέου κατωφλιοῦ, κατὰ τὴν πρόχειρην ἀνοικοδόμησιν τοῦ Πρυτανείου μετὰ τὸ 148 π.Χ.

Τὴν τέταρτη καὶ τελευταία φάσιν τοῦ κτιρίου ἀντιπροσωπεύουν ἡ πρόχειρη πλακόστρωσις τοῦ δαπέδου μετὰ μεγάλες πλάκες βάθρων μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδον καὶ ἓνας χοντρὸς ἀσβεστόχτιστος τοῖχος ποὺ κάλυψε καὶ ἀχρήστεψε

τὸν ὑπαίθριο βωμὸ στὴν περίστυλῃ ἑλληνιστικῇ αὐλῇ³. Ἐνας ἄλλος τοῖχος λίγο δυτικότερα σχηματίζει δύο ὀρθογώνια δωμάτια, ἀνατολικά τοῦ τοίχου Α2-Α2''. Τὰ λείψανα ἐστῶν ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, ποὺ παρατηροῦνται στοὺς ἐρειπωμένους χώρους τοῦ Πρυτανείου, μαρτυροῦν τὴν ἰδιωτικὴ χρῆση τοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου καὶ στὸν 5ο αἰ. μ.Χ.

Δύο διαφορετικὲς τοιχοποιίες τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας παρουσιάζουν ἐπίσης καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ ἀσβεστόχτιστοι τοῖχοι τοῦ Πρυτανείου καὶ δύο κατώφλια ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ διακρίνονται στὴν ἀνατολικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ (πίν. 64α). Πιθανῶς ὁ βόρειος τοῖχος Α2-Ζ ἀντικατέστησε προϋπάρχουσα κιονοστοιχία ποὺ κατασκευάστηκε στὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα γιὰ τὴν ἀπευθείας ἐπικοινωνία τοῦ Πρυτανείου μὲ τὴ βόρεια πτέρυγα Ο1, ὅπου σιτίζονταν καὶ διανυκτέρευαν οἱ ἄρχοντες ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.

Ὁ ἀρχικὸς πυρῆνας τοῦ Πρυτανείου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου ἢ τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τοῦ ἑλληνιστικοῦ σπιτιοῦ, ποὺ στὴν ἀπλούστερη μορφή του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν εὐρύχωρο οἶκο μὲ τὴ μεγάλη ἐστία στὸ μέσον γιὰ θέρμανση, καὶ τὴν αὐλή, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸν 4ο-3ο αἰῶνα ἀποκτᾷ περιστύλιο. Στὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, μετὰ τὴν ἔδρυση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Πρυτανείου προστέθηκε ἡ πτέρυγα μὲ τὰ τρία ἐννεάκλινα δωμάτια καὶ τοὺς τρεῖς βοηθητικοὺς χώρους (εἰκ. 1, Ο1). Ἦταν ἐπομένως τὸ Πρυτανεῖο τῆς Δωδώνης στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. συνδυασμὸς οἴκου μὲ περίστυλῃ αὐλῇ καὶ καταγωγίου γιὰ τὴ σίτιση καὶ διανυκτέρευση τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἄλλων τιμωμένων προσώπων.

Ἡ νέα πτέρυγα ἐπικοινωνοῦσε ἀπευθείας ἀπὸ τὸ Πρυτανεῖο. Παρ' ὅλες τίς καταστροφές, τὸ οἰκοδόμημα ἐπέζησε μέχρι τῶν μέσων τουλάχιστον τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., διότι βεβαιώνεται ἐπιγραφικῶς ὅτι τὸ 240/1 μ.Χ., ἦτοι κατὰ τὴν 68η Ἀκτιάδα, εἶχαν τελεσεῖ τὰ Νάια στὴ Δωδώνη⁴. Ἀπὸ τὰ χάλκινα νομίσματα τῆς ἀνασκαφῆς τὰ νεώτερα καὶ περισσότερα εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου Β', τῶν μέσων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα. Τὸ 362 μ.Χ. λειτουργοῦσε ἀκόμη τὸ μαντεῖο, διότι ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανός, ποὺ διαδέχτηκε τὸν Κωνσταντῖνο, ζήτησε χρησμὸ

3. *Εργον* 1989, 65 εἰκ. 62-63.

4. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ στὴν Ἑπείρο, *Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη* (23-29 Σεπτεμβρίου 1984) 11-12. *BCH* 84, 1960, 744-45. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, *ΑΔ* 16, 1960, 36.

ἀπὸ τὸ μαντεῖο γιὰ τὴν ἔκβαση τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Περσῶν⁵. Ἀλλὰ τὸ 391 μ.Χ. ἐπὶ ὑπάτου Συμμάχου, εἶχε κοπεῖ ἡ μαντικὴ φηγὸς ἀπὸ κάποιον Ἰλλυριῶ⁶. Ὅπως ἔδειξαν οἱ ἀνασκαφὲς στὴν ἱερὰ Οἰκίᾳ, ἡ ἱερὴ φηγὸς εἶχε ξεριζωθεῖ καὶ ἓνα λίθινο κτίσμα, πιθανῶς βωμὸς ἢ περίφραξη τοῦ δευτέρου, εἶχε διαλυθεῖ, ἐνῶ ἓνα τμῆμα τοῦ νοτιοανατολικοῦ στυλοβάτη τῆς αὐλῆς εἶχε καταστραφεῖ⁷.

Ἀπὸ τὰ λοιπὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς σημειώνουμε τὰ ἐπόμενα: Τμῆμα χάλκινης λαβῆς κατόπτρου ἢ λέβητα, ποὺ διατηρεῖ τὶς δύο κνήμες κούρου καὶ τὸ ἐννεάφυλλο ἀνθέμιο τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., δύο μολύβδινες κυκλικὲς ψῆφοι γιὰ τὴν ψηφοφορία τῶν συνέδρων, διαμέτρου 0.022 μ., με ὅπῃ στὸ μέσον, καὶ ἓνα τραπεζίοσχημο πλακίδιο ἀπὸ ἐλεφαντοκόκαλο, 0.102 μ., ποὺ διατηρεῖ σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο τὸ ἀριστερὸ γόνατο καὶ μέρος τῆς κνήμης, καθήμενης μορφῆς (θεᾶς;), ποὺ βρέθηκε στὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς. Ἡ καθήμενη μορφή φοροῦσε ὑψηλὰ ἔνδρομίδες, ὅπως δείχνει ἡ σωζόμενη παρυφή (ὠα) τοῦ ὑποδήματος ποὺ φέρει ἐγχάρακτες γραμμές (πίν. 65β). Νότια τοῦ Πρυτανείου βρέθηκε ἐπίσης ὁ πῆχυς ἀριστεροῦ χεριοῦ προτεταμένου ποὺ ἀνήκει σὲ πῆλινο ἀγαλμάτιο, μικρότερο τοῦ φυσικοῦ (1:2;). Ὁ πῆχυς φέρει ἐσωτερικὰ βαθὺ αὐλὸ γιὰ τὴν ἔνθεση συνοχέως καὶ τὴ σύνδεσή του με τὸν πῆχυν τοῦ πῆλινου εἰδωλίου. Ἐργασία χονδροειδῆς τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας, ποὺ συνεχίζει πιθανῶς τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση τῆς ἐλεφάντινης μορφῆς.

Εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων καὶ κυρίως τῶν νομισμάτων, ποὺ μελετᾶται ἡ Ἐφορὸς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Μάντω Οἰκονομίδου, νὰ μᾶς δώσουν περισσότερα χρονολογικὰ στοιχεῖα. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἑπτὰ αἰώνων ἱστορία καὶ ἡ μορφή τοῦ Πρυτανείου παρουσιάζουν στενὴ ὁμοιότητα με τὸν ναὸ τοῦ ναῖου Διός, τὴν ἱερὰ οἰκίᾳ τῆς Δωδώνης, ποὺ περιλαμβάνει τὸν ναό, με τὴν περιστυλὴ αὐλὴ με τὴ μαντικὴ βαλανιδιά.

Ἐξάλλου ἔγιναν στερεωτικὲς ἐργασίες κυρίως στοὺς ἀσβεστόχτιστους τοίχους τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

5. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, Ἐκκλησιαστικὸς III, 21. P. R. FRANKE, *Die Antiken Münzen von Epirus* (1961) I, 30.

6. SERV. *School Aen.*, III 466. P. R. FRANKE, *δ.π.* 30.

7. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ - Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, *AE* 1959 (1964) 66 κέ. καὶ 150.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΒΔΗΡΩΝ*

(Πίν. 66 - 69)

Τομέας II Ε2 (ΠΑΕ 1982, παρένθετος πίν. Α')

1. Ἀρχαῖο τεῖχος

Με τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα στὰ κτίσματα ποὺ παλαιότερες ἔρευνες¹ εἶχαν ἐντοπίσει στὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης. Πρόκειται γιὰ δύο ὀρθογώνια κτίσματα (I καὶ II), τὰ ὁποῖα ἔχουν κοινὸ ἐνδιάμεσο τοῖχο καὶ εἴσοδο στὴ νότια πλευρὰ καὶ τὰ ὁποῖα πιθανότατα ἀποτελοῦν τμῆμα ἐνιαίου κτιρίου προσκολλημένου στὴν ἐσωτερικὴ (νότια) παρεῖα τοῦ τείχους τῆς φάσης Α (πίν. 66α). Τὸ τμῆμα τοίχου ποὺ σώθηκε στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτίσματος ἀνήκει πιθανότατα σὲ προθάλαμο ποὺ προστέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ κτίσμα I καὶ ὁ ὁποῖος πιθανότατα συνεχιζόταν καὶ στὸ κτίσμα II (πίν. 66β), ὅπου ὅμως δὲν σώθηκαν ἔχνη του. Οἱ τοῖχοι τῶν δύο κτισμάτων ἐμφανίζουν ὅμοια τοιχοδομία ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μέτριου μεγέθους, ἐνῶ ὁ πρόσθετος τοῖχος τοῦ κτίσματος I ἐμφανίζει διαφορετικὴ τοιχοδομία ἀπὸ μικρότερους λίθους. Τὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο κτισμάτων ἔχει ὑποστεῖ σημαντικὴ διαταραχὴ ἀπὸ ὑποθεμελιώσεις τῶν βάσεων τῆς βόρειας πεσοστοιχίας τοῦ νεωσοίκου (πίν. 66β). Οἱ διαταραχὲς εἶναι μεγαλύτερες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος I ἐξαιτίας τῶν ἐλληνιστικῶν ταφῶν T13, T15, T27, T50, ποὺ ἀνοίχθηκαν στὸ δάπεδο τοῦ χώρου I. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος I βρέθηκε τμῆμα τοίχου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση

* Βασικὸς συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε, ὅπως κάθε χρόνο, ὁ Παναγιώτης Τζε-νετάκης, συντηρητὴς τοῦ Μουσείου Καβάλας, ὁ ὁποῖος ὡς ὑπεύθυνος τοῦ ἐργοταξίου ἐπέ-βλεψε τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες πραγματοποιώντας συγχρόνως καὶ τὴ συντήρηση τῶν εὐ-ρημάτων. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ τοπογραφικὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἐκπονήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς Ἐφορείας Ἐναλίων ἀρχαιοτήτων Νίκο Λιανό.

1. ΠΑΕ 1987, 183, εἰκ. 1. Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη 1 (1987) 413, 419, 2.

ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου I. Πιθανὸν δὲν ἀνήκει στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτίσματος I, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ εἶχε κοινὸ ἐνδιάμεσο τοῖχο μὲ τὸ κτίσμα II, καὶ ἂν δὲν ἀνήκει σὲ προγενέστερο κτίσμα εἶναι δυνατόν νὰ ἀνήκει σὲ ἐσωτερικὴ κατασκευή, πιθανὸν κτιστὸ ἀποθηκευτικὸ χῶρο, ἀνάλογο μὲ τὴν ἀντίστοιχη περίπου κατασκευὴ ποὺ παλαιότερη ἀνασκαφὴ εἶχε ἀποκαλύψει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου II². Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιστοῦ αὐτοῦ χώρου βρέθηκαν ἄβαφο ἀγγεῖο καθὼς καὶ μολύβδινο ἀντικείμενο καὶ χάλκινο ἔλασμα (πίν. 67α). Πρόκειται κατὰ τὴν ἀποψή μου γιὰ μικροὺς ἀποθηκευτικοὺς χώρους, γνωστούς καὶ ἀπὸ ἄλλα πρῶιμα ἀρχαῖα κτίρια (πρβ. ἀντίστοιχα «σκαφοειδῆ ἀγγεῖα» στὴ Ζαγορά τῆς "Ανδρου³).

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ὁλοκλήρωσε τὴν ἔρευνα τοῦ δαπέδου τῶν δύο κτισμάτων. Στὸ κτίσμα II εἶχε διασωθεῖ ἀρκετὰ καλὰ τὸ στρώμα καταστροφῆς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δαπέδου. Ἡ παρουσία ἀνατολίζουσας κεραμεικῆς καθὼς καὶ κυλικῶν τύπου bird cup καὶ κυλικῶν μὲ ρόδακες βεβαίωσε τὴ χρονολόγησιν τοῦ στρώματος καταστροφῆς τῶν κτισμάτων αὐτῶν στὰ τέλη 7ου - ἀρχὲς 6ου π.Χ. αἰῶνα ὅπως μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 εἶχαμε ἤδη προτείνει⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ μὲ τὴ γραπτὴ διακόσμηση στὸ στρώμα καταστροφῆς περιέχονταν καὶ ὄστρακα γκριζας τροχήλατης κεραμεικῆς, ἡ παρουσία τῆς ὁποίας εἶχε ἤδη ἐπισημανθεῖ στὰ βαθύτερα στρώματα ἀνασκαφῆς τοῦ τείχους, τῆς ἀρχαιότερης φάσης Α⁵, καθὼς καὶ στὸ νεκροταφεῖο τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα⁶.

Ἡ χρονολόγησιν τῶν προσκολλημένων στὸ τεῖχος κτισμάτων I στὰ τέλη 7ου - ἀρχὲς 6ου π.Χ. προσδιόρισε φέτος μὲ ἀσφάλεια καὶ τὴ χρονολόγησιν τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης (Α) στὸν 7ο π.Χ. αἰῶνα.

2. Τὸ "Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 1991, 74 εἰκ. 116.

3. Α. CAMBITOGLU - J. J. COULTON, 'Ανασκαφὴ Ζαγοράς "Ανδρου, *AE* 1970, 187.

4. Τὸ "Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 1991, 74.

5. ΠΑΕ 1983, 5-7. ΠΑΕ 1984, 5.

6. Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ, Τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῶν 'Αβδήρων, Τὸ 'Αρχαιολογικὸ "Εργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη I (1987) 421-429. Ε. SCARLATIDOU, The archaic Cemetery of Abdera, *Thracia Pontica* III (1985) 99-108. Α. ΚΡΑΝΙΩΤΗ, 'Ανασκαφὴ στὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο 'Αβδήρων, Τὸ 'Αρχαιολογικὸ "Εργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη I (1967) 431-438.

Πρόκειται δηλαδή γιά τεῖχος πού ἀνάγεται στήν ἀρχαιότερη φάση τῆς ἀποικίας πού ἔδρυσαν οἱ Κλαζομένιοι κατὰ τή φιλολογικὴ παράδοση στὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἀποικία τῶν Κλαζομενίων στὰ Ἀβδηρα ἦταν ὀχυρωμένη μὲ ἰσχυρὸ τεῖχος, τὸ πλάτος τοῦ ὁποίου θυμίζει τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαϊκῆς Σμύρνης⁷, ἐνῶ τὰ προσκολλημένα στήν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ τεύχους κτίσματα παραπέμπουν σὲ πρώιμες ἀκροπόλεις τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου⁸.

Πάνω στὰ κτίσματα αὐτά, ἡ καταστροφή τῶν ὁποίων τοποθετεῖται στὰ τέλη 7ου - ἀρχὲς 6ου π.Χ., πέρασε ἡ βόρεια πεσσοστοιχία τοῦ νεωσοίκου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ κατασκευάστηκε μαζὶ μὲ τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης (B) πίν. 68x).

Νεώσοικος

Μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῆς βόρειας σωζόμενης πεσσοστοιχίας τοῦ νεωσοίκου, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται ὀκτὼ βάσεις καὶ τμῆμα τοίχου στὰ δυτικὰ⁹. Ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεωσοίκου ἀποκάλυψε ἐλάχιστα μόνο μετακινημένα λείψανα ἀπὸ τὶς βάσεις τῆς δευτέρας ἐσωτερικῆς πεσσοστοιχίας. Ὁ νεώσοικος φαίνεται ὅτι ἔχει τελείως καταστραφεῖ, καὶ λιθολογηθεῖ στήν περιοχὴ πού ἀνασκάψαμε καὶ στήν ὁποία ἀναμενόταν ἡ ἀνέγερση τῆς ἐπόμενης ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας κατὰ τὸ γνωστὸ παράδειγμα τῶν νεωσοίκων τοῦ Πειραιᾶ¹⁰.

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ νεωσοίκου ἐμφανίσθηκε τὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στρῶμα ἄμμου πού περιεῖχε πολλὰ θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης, ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ τὸ κτίριο τοῦ νεωσοίκου. Ὅπωςδὴποτε ὅμως ἐπειδὴ τὸ κτίριο τοῦ νεωσοίκου φαίνεται ὅτι ἔχει ἐπικαλυφθεῖ ἀπὸ στρῶμα θαλάσσιας

7. P. NICHOLLS, *Old Smyrna, The Iron Age Fortifications*, BSA 53-54, 1958/59 εἰκ. 3, 7.

8. A. CAMBITOGLU - A. BIRCHALL - J. J. COULTON - J. R. GREEN, *Zagora 2* (1988) 53-67 pl. 1-3.

9. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1989, 105· 1990, 104· 1991, 71-74 εἰκ. 113, 11.

10. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Πάυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀττικά, 1 (1974), εἰκ. 33.

πλημμύρας, τὸ ὁποῖο περιεῖχε ἐκτὸς ἀπὸ θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης καὶ πολλὰ θραύσματα ἀμφορέων καὶ θαλάσσια ὕστρεα, δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατόν πρὶν προηγηθεῖ λεπτομερὴς μελέτη τῶν κεραμιδιῶν καὶ τῶν ὀστράκων τῆς ἐπίχωσης νὰ διακριθεῖ τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου ἀπὸ τὸ γενικότερο στρῶμα θαλάσσιων ἀποθέσεων, ποὺ ἡ πλημμύρα ἔχει ἐναποθέσει πάνω στὸ κτίριο. Ὅπως δὴ ποτε καὶ στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκε ὅτι στὸ στρῶμα αὐτὸ τῆς πλημμύρας ποὺ ἐπικάλυψε τὸν νεώσοικο δὲν ἐμφανίζεται κεραμεικὴ νεώτερη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεωσοίκου (συντεταγμένες 155-160 / 21755-21760) ἐντοπίστηκε ἡ ὑπαρξὴ καμινιοῦ χαλκουργίας. Παχὺ στρῶμα στάχτης, μὲ διάσπαρτα θραύσματα πῆλινων ἀκροφυσίων καὶ σκουριὲς χαλκοῦ, ἐντοπίζονται σὲ μιὰ ἀκτῖνα 1 μ. κάτω ἀπὸ τοῖχο πολὺ πρόχειρης κατασκευῆς (πίν. 67β). Τὸ δάπεδο τοῦ καμινιοῦ φαίνεται ὅτι βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηθείας τῶν πεσσῶν τοῦ νεωσοίκου ἀλλὰ καὶ ἡ σχέσις τοῦ καμινιοῦ μὲ τὸν νεώσοικο ἢ τὰ παρακείμενα ἀρχαῖα κτίσματα I καὶ II δὲν ἔχει ἀκόμα ἐξακριβωθεῖ, διότι ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ ἔρευνα τοῦ ὑπερκείμενου μεταγενέστερου τοίχου. Ὁ τοῖχος αὐτός, ὁ ὁποῖος ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ πλίνθους τοῦ κατεστραμμένου τείχους τῆς νεώτερης φάσης Β, ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὸ στρῶμα τῆς ἄμμου, τὸ ὁποῖο ἐπικάλυψε τὰ τεῖχη καὶ τὸν νεώσοικο μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ ἐγκατάλειψή τους. Ὁ προορισμὸς τοῦ τοίχου αὐτοῦ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐξακριβωθεῖ ἀλλὰ ἡ χρονολόγησή του στοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς χρόνους θὰ μπορούσε νὰ τὸν συνδέσει μὲ τὸ ἐλληνιστικὸ νεκροταφεῖο ποὺ ἐκτείνεται στὴν περιοχὴ αὐτὴ (περίβολος;).

Ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο

Ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφὰς ἐλληνιστικὸ νεκροταφεῖο¹¹ ἀνασκάφηκαν φέτος ὀκτὼ τάφοι (T44-T51), οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται στὸν 2ο π.Χ. αἰώνα.

T44

Ταφὴ ἀκτέριστη στὴν ἄμμο. Προσχνατολισμὸς νεκροῦ Β → Ν.

11. Χ. ΣΑΜΙΟΥ, Τὸ Ἑλληνιστικὸ Νεκροταφεῖο τῶν Ἀβδήρων, Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη II (1988), 471-4. ΠΑΕ 1988, 148-152.

T45 (πίν. 68α-β)

Ταφική θήκη με κεραμίδες στέγης. Περιεῖχε ἀποτεφρωμένα ὅστ' ἀνήλικου ἀτόμου. Κτερίσματα: Στεφάνι με ἐπίχρυσα φύλλα καὶ ἄνθη μυρτιᾶς σὲ χάλκινο σκελετό, σιδερένιο δακτυλίδι, χάλκινο περιελισσόμενο ψέλιο, δύο σιδερένιες στλεγγίδες, σιδερένιο κλειδί, ὀστέινη σπάτουλα, ὀστέινη περόνη.

Οἱ τάφοι T46, T47 ἦταν κεραμοσκεπεῖς, τοποθετημένοι ὁ ἕνας δίπλα στὸν ἄλλον με ὅμοιο προσανατολισμό. Πιθανότατα ἦταν σύγχρονοι (πίν. 68α-β).

T46

Κεραμοσκεπὴς πού περιεῖχε μία ταφή-ἐνταφιασμό. Προσανατολισμός νεκροῦ Α→Δ με τὸ κεφάλι στὰ ἀνατολικά. Ὑπτια στάση με τὰ χέρια τεντωμένα δίπλα στοὺς μηρούς. Κτερίσματα: Χάλκινο νόμισμα στὸ στόμα τοῦ νεκροῦ. Πήλινο σφράγισμα με παράσταση γρύπα. Τὸ τελευταῖο δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνήκει στὰ κτερίσματα τῆς ταφῆς.

T47

Κεραμοσκεπὴς πού περιεῖχε μία γυναικεία ταφή-ἐνταφιασμό. Προσανατολισμός νεκρῆς Α→Δ με τὸ κεφάλι στὰ δυτικά. Στάση ὕπτια με τὰ χέρια τεντωμένα δίπλα στοὺς μηρούς. Κτερίσματα: Ἀσημένιο νόμισμα στὸ στόμα τῆς νεκρῆς. Δύο χρυσὰ ἐνώτια με κεφαλὲς αἰγάγων (πίν. 69α-β). Χρυσὴ σωληνοειδὴς ψῆφος, τέσσερα πήλινα μυροδοχεῖα. Θραύσματα λύχνου με ἀνάγλυφη διακόσμηση. Ἐνα πήλινο σφράγισμα καὶ μία χάλκινη αἰχμὴ βέλους πού βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου πιθανὸν δὲν συνδέονται με τὴν ταφή ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση.

T48

Κεραμοσκεπὴς, πού περιεῖχε γυναικεία ταφή-ἐνταφιασμό. Προσανατολισμός νεκρῆς Α→Δ με τὸ κεφάλι στὰ ἀνατολικά. Στάση νεκρῆς ὕπτια με τὰ χέρια τεντωμένα στοὺς μηρούς. Κτερίσματα: Χρυσὸ ἐνώτιο ἀπὸ σύρμα στὸ δεξιὸ αὐτὶ τοῦ νεκροῦ, λεπτὸς χάλκινος κρίκος-δακτύλιος, ἄωτο ἄβαφο κυάθιο στὸν ἀριστερὸ ὤμο, μικρὸ ἄβαφο μυροδοχεῖο στὸ στῆθος, μυροδοχεῖο στὸν δεξιὸ βραχίονα, ἄβαφος ὀξυπύθμενος ἀμφορίσκος στὴν περιοχὴ τῆς λεκάνης, σιδερένιο ἐγχειρίδιο(;) διαβρωμένο, χάλκινο κάτοπτρο, θραύσματα σιδερένιου ἀντικειμένου (πόρπη), λυχνάρι πήλινο μελαμβαφές.

T49

'Ακτέριστη ταφή στὴν ἄμμο.

T50

Κεραμοσκεπής, ἐλαφρὰ διαταραγμένος ἀπὸ τὴν ἄροση. Ταφή παιδική, πού διασώζει ἐλάχιστα σκελετικά λείψανα. Προσανατολισμός νεκροῦ $A \rightarrow \Delta$ μὲ τὸ κεφάλι στὰ ἀνατολικά.

Κτερίσματα: Δέκα εἰδώλια παιδικῆς μορφῆς πού βρέθηκαν συγκεντρωμένα κυρίως στὴν περιοχὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Ἡ παιδικὴ μορφή ἀπεικονίζεται ὀρθία, γυμνή μὲ ἱμάτιο στὸν ὥμο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ διάφορα κατοικίδια ζῶα (σκύλο, χήνα).

T51

Ταφή σὲ πίθο. Προσανατολισμός πίθου $A \rightarrow \Delta$ μὲ τὸ στόμιο τοῦ πίθου πρὸς ΝΑ. Μῆκος πίθου 2.30 μ. Τὰ ὀστά τοῦ νεκροῦ βρέθηκαν διαταραγμένα, ὀρισμένα ὥστόσο κτερίσματα διέφυγαν τῇ σύληση.

Κτερίσματα: Ἐξὶ ἀκέραια πῆλινα μυροδοχεῖα, θραύσματα τεσσάρων μυροδοχείων, θραύσματα εἰδωλίου, γυάλινες ψῆφοι ὅρμου, δύο χρυσὰ ἐνώτια μὲ μορφές ἐρωτιδῶν πού κρατοῦν πτυκτὸ κάτοπτρο (πίν. 69γ).

'Αποθέτης ἱεροῦ

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὰ ἀνατολικά τῆς κλίμακος καὶ στὰ βόρεια τοῦ τείχους τῆς φάσης Β, ὅπου συνεχίζεται ὁ ἀποθέτης τοῦ ἐκτὸς τειχῶν ἱεροῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐρευνηθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφές¹². Ἐξακολουθεῖ νὰ συγκεντρώνεται μεγάλος ἀριθμὸς ἄβαφων μικρογραφικῶν ὕδριων, καθὼς καὶ θραύσματα ἀγγείων καὶ εἰδωλίων 4ου π.Χ. αἰ. Μεταξὺ τῶν εἰδωλίων ἐπικρατεῖ ὁ τύπος τῆς καθήμενης γυναικείας μορφῆς, ἐμφανίζονται ὥστόσο καὶ εἰδώλια ἄλλων τύπων. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ τέλους τοῦ ἀποθέτη καὶ τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ ἱεροῦ, τόσο ἡ κεραμεικὴ, ὅσο καὶ τὰ νομίσματα¹³ διαμορ-

12. ΠΑΕ 1987, 180-182, ΠΑΕ 1988, 143-145, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1989, 97-99.

13. Ο. PICARD, Χάλκινα νομίσματα Ἀβδήρων, Β' Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴ Θράκη Ἀρχαία Θράκη (Κομοτηνὴ 1992) (τυπώνεται).

φώνουν ὡς χρονολογικὸ ὄριο τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Σὲ αὐτὸν τὸν χρονολογικὸ ὀρίζοντα ἐντάσσονται καὶ οἱ ἐνσφράγιστες λαβῆς τῶν θασιακῶν ἀμφορέων, ὅπως π.χ. ἡ ἐνσφράγιστη λαβὴ μὲ τὸ σφράγισμα *ΘΑΣΙΩΝ*, κάνθαρος, *ΘΑΣΩΝ*, ἡ ὁποία βρέθηκε φέτος καὶ ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα¹⁴. Μεγάλες εἶναι ἐπίσης οἱ ποσότητες τῶν καμένων ὀστῶν ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὰ ἀπορρίμματα τοῦ ἱεροῦ.

2. Ἔρευνες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου

Ἀπὸ τὴν Ἑ. Σκαρλατίδου συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸν ἀγρὸ Ἀβράμω-γλου, ὅπου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ δύο ἐπάλληλα κτίρια τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹⁵ Ὁλοκληρώθηκε φέτος ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἀρχαιότερου κτιρίου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ διευκρινίσθηκαν οἱ ἐπὶ μέρους φάσεις του. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἐντόπισε ἐπίσης ἀποσπασματικούς τοίχους ἀρχαιότερων ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. φάσεων, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους πιθανὸν χρονολογοῦνται καὶ στὰ τέλη τοῦ 7ου - ἀρχὲς τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

14. M. DEBIDOUR, Timbres amphoriques de Thasiens, Thasiaca, *BCH Suppl.* V (1979) 311.

15. *ΠΑΕ* 1988, 48-152. Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1989, 105. Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1990, 104.

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

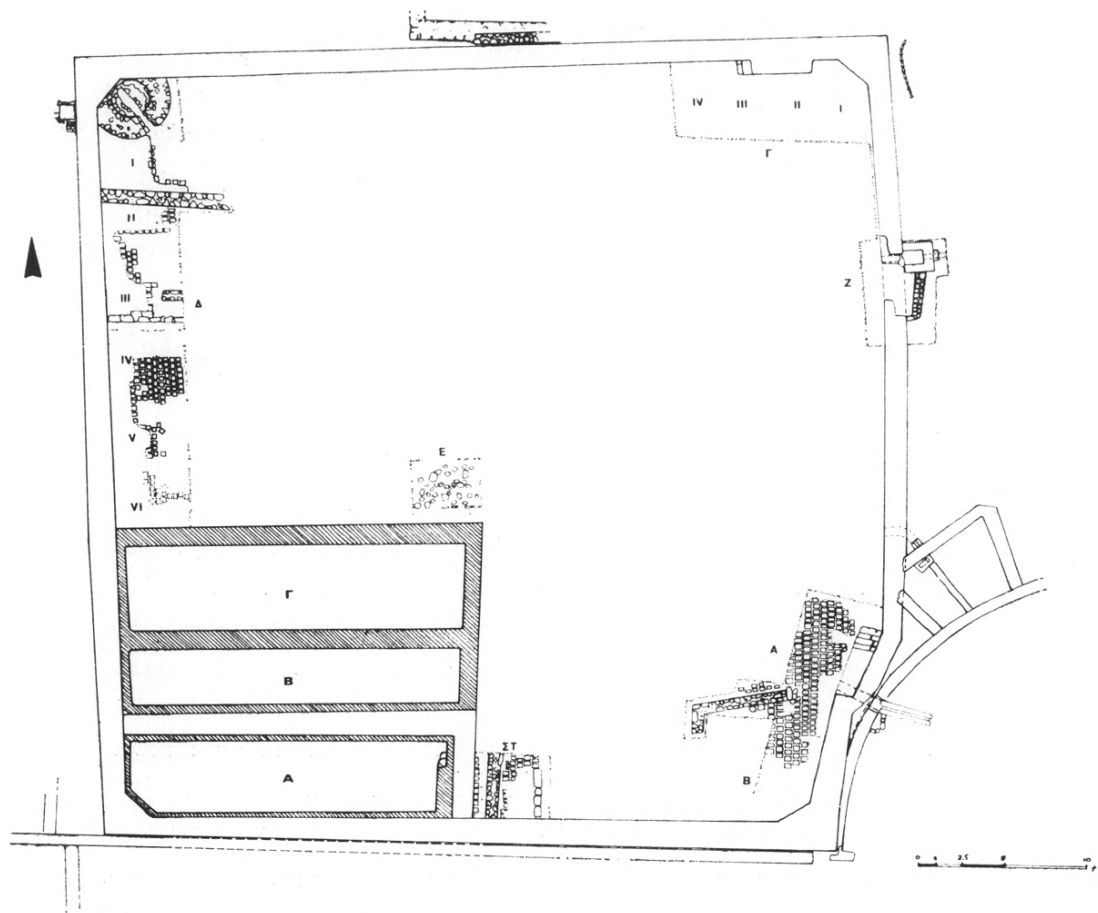
(Πίν. 70 - 72)

Καθαρισμός από την πυκνή βλάστηση και ανασκαφή ανατολικῶς τῆς βασιλικῆς Α ἔφερε στὸ φῶς μεγάλη, τετράπλευρη, ἀνοιχτὴ κινστέρνα. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ συμμετεῖχε ὁ ἀρχαιολόγος Δαμιανὸς Κοιμιάτας καὶ συνεργεῖο τεχνιτῶν τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας.

Κινστέρνα

Τὸ σχῆμα τῆς κινστέρνας εἶναι σχεδὸν τετράγωνο (εἰκ. 1). Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου παρουσιάζει μικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν εὐθεία λόγῳ ὑπάρχοντος στὴ θέση αὐτὴ κτιρίου. Οἱ τοῖχοι, πλ. 1.20-1.60 μ. καὶ σωζομένου ὕψους ἀπὸ 0.30 μ. στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἕως 2.70 μ. στὴ δυτικὴ, εἶναι κτισμένοι μὲ ἐναλλαγὴ ἀργολιθοδομῆς-πλινθοδομῆς στὶς πλευρὲς καὶ λιθορριπὴ μὲ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα στὸν πυρήνα. Μαζὶ μὲ τοὺς ἀργοὺς λίθους, ποὺ σχηματίζουν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ μία πρώτη ζώνη ὕψους 1.20-1.30 μ. καὶ τμῆμα δευτέρας, χρησιμοποιοῦνται μεγάλοι λαξευμένοι πωρόλιθοι ἀπὸ ἀρχαῖα κτίρια. Οἱ πλίνθοι, διαστ. $32/35 \times 25,5/27 \times 3,5$ ἑκατ., σῶζονται σὲ ζώνη τριῶν ἕως τεσσάρων στρώσεων, ὕψους 0.19/0.20 μ. Ἡ κινστέρνα μετρᾷ ἐσωτερικῶς κατὰ τοὺς ἄξονες 46.50×47 μ. καὶ οἱ πλευρὲς τῆς ἔχουν μῆκος 47.50 μ. ἡ ἀνατολική, 43.35 μ. ἡ νότια, 47.95 μ. ἡ δυτικὴ καὶ 48.40 μ. ἡ βόρεια. Οἱ τέσσερις γωνίες εἶναι κοφτὲς μὲ σχηματιζόμενες ἐπιφάνειες μῆκους 2.20-2.40 μ.

Τὸ δάπεδο τῆς κινστέρνας γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ στεγανότητά του εἶναι κατασκευασμένο ὡς ἀκολούθως: Πρῶτα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχει μία στρώση ἀργῶν λίθων διαφόρων μεγεθῶν συνδεδεμένων μὲ ὕδραυλικὸν κονίαμα. Ἐπάνω στοὺς λίθους ἔχει ἀπλωθεῖ στρώμα ὕδραυλικοῦ κονιάματος μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ ἄμμο, πάχ. ± 0.10 μ., τὸ ὁποῖο φέρει δάπεδο πλίνθων, διαστ. $28 \times 28 \times 1,5$ ἢ $33 \times 27 \times 1,5$ ἑκατ. Τὸ δάπεδο καλύπτεται μὲ ἰσχυρὸ ὕδατοστεγὲς ὕδραυλικὸν κονίαμα, πάχ. 3-4 ἑκατ., τὸ ὁποῖο στεγανοποιεῖ τὶς γωνίες ἔδρασης τῶν περιμετρικῶν τοίχων μὲ ἐνισχυμένη λοξότμητὴ ζώνη πάχ. 20 ἑκατ. καὶ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΜΦΙΠΟΛΙΣ 1992
ΥΔΑΤΑΠΟΘΗΚΗ

Εἰκ. 1. Ἡ κινστέρνα.

ὑψ. 7-10 ἑκατ. Τὸ δάπεδο παρουσιάζει ἐμφανὴ κλίση ἀπὸ Ν πρὸς Β, ποὺ σημαίνει ὅτι πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ στράγγιζε ἡ δεξαμενὴ.

Δεδομένου ὅτι ἡ κινστέρνα βρίσκεται στὴν κορυφὴ σχεδὸν τοῦ λόφου τῆς Χριστιανικῆς 'Αμφιπόλεως καὶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ φυσικὲς πηγὲς νεροῦ, ἡ μεγάλη αὐτὴ ὕδαταποθήκη συγκέντρωνε ὄμβρια ὕδατα καὶ ἀπὸ τὶς στέγες τῶν γειτονικῶν κτιρίων. 'Απὸ τὴ φετινὴ ἔρευνα ἔχουν διαπιστωθεῖ δύο τύποι παροχῆς νεροῦ:

1. Κτιστοὶ ἀγωγοὶ μὲ φρεάτια

'Εξωτερικὰ τῆς ΝΑ γωνίας τῆς κινστέρνας ἀποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου μὲ καμπύλους τοίχους, τὸ ὁποῖο διασχίζεται ἀπὸ κτιστὸ ἀγωγὸ τετράπλευρης διατομῆς, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3.55 μ. 'Ο ἀγωγὸς παρουσιάζει κλίση πρὸς τὴ δεξαμενὴ καὶ ἀπολήγει σὲ κτιστὸ ὀρθογώνιο φρεάτιο καθαρισμοῦ, πλευρῶν 0.20×0.60 μ. καὶ βάθους 0.23 μ. 'Απὸ τὸ φρεάτιο μὲ τὴ μέθοδο τῆς ὑπερχείλισης τὸ καθαρὸ νερὸ χυνόταν στὴν παρκαίμενη δεξαμενὴ. Δεύτερος κτιστὸς ἀγωγός, κατευθυνόμενος πρὸς τὴν κινστέρνα, ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 4.60 μ. νοτίως τοῦ προηγούμενου, χωρὶς νὰ διαπιστωθεῖ ἂν καὶ αὐτὸς κατέληγε σὲ φρεάτιο ἢ ὄχι. Στὴ ΒΔ γωνία τῆς κινστέρνας ἐξωτερικὰ ἐντοπίστηκε ὀρθογώνιο κτιστὸ φρεάτιο καθαρισμοῦ, πλευρῶν 0.80×0.80 μ. καὶ βάθους 0.75 μ. Στὸ ὕψος τοῦ πυθμένα του σώζεται ὁπὴ ἐπικοινωνίας μὲ τὴν κινστέρνα. Παρόμοιο φρεάτιο βρέθηκε στὴ ΒΑ γωνία (βλ. παρακάτω τομὴ Ζ).

2. Πήλινοι ἀγωγοὶ

Στὴ ΒΑ γωνία τῆς κινστέρνας ἐξωτερικὰ βρέθηκε ἀγωγὸς παροχῆς νεροῦ, ἀποτελούμενος ἀπὸ πήλινους σωλῆνες κυκλικῆς διατομῆς (διαμ. 0.12 μ.) καὶ μήκους 0.41 μ. ὁ καθένας, συνδεδεμένους μεταξὺ τους μὲ ἀσβεστοκονίαμα.

Στὴ ΝΔ γωνία τῆς μεγάλης ἀνοιχτῆς κινστέρνας ἐγγράφεται μικρότερη δεξαμενὴ, διαστ. 18.5×4 μ., ἡ ὁποία πιθανότατα ἦταν στεγασμένη μὲ καμάρα καὶ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποθήκευση πόσιμου νεροῦ. Μολονότι οἱ τοῖχοι της, πλ. 1.65 μ., δὲν δένουν μὲ τοὺς τοίχους τῆς μεγάλης κινστέρνας ἀπὸ ἄποψη δομῆς εἶναι ἴδιοι καὶ συνεπῶς σύγχρονοι μὲ αὐτοὺς. 'Εσωτερικὰ ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ φέρει μεταγενέστερη κτιστὴ ἐπένδυση, πάχ. 0.35 μ., κατασκευασμένη ἀπὸ κομμάτια κεραμιδιῶν στέγης καὶ πλίνθων διαφόρων τύπων, πάχ. 2.5-6 ἑκατ. 'Ὡς

συνδετικό κονίαμα χρησιμοποιεῖται κορασάνι. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἀνήκει καὶ κλίμακα καθόδου, προσκολλημένη στὴν ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ μὲ τέσσερα σκαλοπάτια, οἱ διαστάσεις τῶν ὁποίων μειώνονται σταδιακὰ πρὸς τὸν πυθμένα τῆς δεξαμενῆς (α': 59×40 ἐκατ., β': 55×40 ἐκατ., γ': 28×25 ἐκατ., δ': 20×20 ἐκατ.). Μὲ τὰ ἴδια ὕλικά, σὺν λαξευμένους πωρόλιθους-spolia ἀπὸ ἀρχαιοτέρα κατεστραμμένα κτίρια καὶ συγχρόνως μὲ τὴν ἐπένδυση τοῦ προκναφέρθηκε, κτίστηκαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πρώτη δὺο ἀκόμῃ δεξαμενές, διαστ. 19.5×3.30 μ. καὶ 20×5 μ., πιθανότατα καὶ αὐτὲς στεγασμένες μὲ καμάρες (πίν. 70α). Ὁ ἐνδιάμεσος καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοὺς μετροῦν 1.20 μ. Καὶ οἱ τρεῖς δεξαμενές ἦταν ἐπιχρισμένες ἐσωτερικὰ μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα, πάχ. $0.25-0.30$ μ.

Ἡ ἔδρυση τῶν νέων δεξαμενῶν στὴ ΝΔ γωνία τῆς μεγάλης κινστέρνας πιστεῖται ὅτι ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς χρήσης τῆς καὶ τὴν ἀνέγερση στὴ ΒΔ γωνία τῆς ἐνὸς κεραμικοῦ κλιβάνου πλίνθων, ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1971 ἀπὸ τὸν Εὐ. Στίκα (ΙΑΕ 1971, 47). Πρόκειται γιὰ κυκλικὸ κατασκευάσμα, ἐσωτ. διαμ. 2 μ., τὸ ὁποῖο ἐδράζεται στὸ δάπεδο τῆς κινστέρνας (πίν. 70β). Τὰ τοιχώματά του, πλ. $1.15-1.35$ μ., εἶναι κτισμένα μὲ ἀργοὺς λίθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλονται μία ἢ δύο σειρὲς κομμάτιι πλίνθων, πάχ. $2,5-3,5$ ἐκατ. Ὡς συνδετικὴ ὕλη χρησιμοποιήθηκε λάσπη. Σώζονται σὲ ὕψος $0.60-0.90$ μ. Λεῖπει δηλ. ἡ κυψελοειδὴς ἢ κωνοειδὴς ἀνωδομὴ του. Ἐντὸς τοῦ δαπέδου τοῦ κλιβάνου ὑπάρχει ἐπίμηκες σκάμμα ἐστίας, μήκ. 1.70 μ. καὶ πλ. $0.60-0.80$ μ. Στὰ τοιχώματά του διατηροῦνται ἀκόμῃ ἔντονα τὰ ἴχνη τῆς καύσης. Παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀπολήγει στὸ στόμιο τῆς ἐστίας, πλ. $0.50-0.75$ μ. Ἡ ἐσχάρα τοῦ κλιβάνου, ποὺ γεφύρωνε τὸ σκάμμα, δὲν σώζεται.

Γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῆς ἔρευνας μέσα στὴν κινστέρνα ἔγιναν ἐπτὰ διερευνητικὲς τομὲς Α-Ζ:

Τομὴ Α - Β

Οἱ δύο συνεχόμενες τομὲς Α καὶ Β ἔγιναν στὴ ΝΑ γωνία τῆς κινστέρνας καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς. Ἡ μὲν Α μετρεῖ 4.60×5.50 μ., ἡ δὲ Β 11.70×4 μ. Στὴν τομὴ Α ἐντοπίστηκε τὸ κατώτερο τμήμα κλίμακας μὲ τέσσερις βαθμίδες (διαστ. $1.23 \times 0.30/0.32 \times 0.25/0.28$ μ.) πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κινστέρνας. Ἡ κλίμακα ἐντάσσεται στὸ πάχος τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος στὸ σημεῖο αὐτὸ αὐξάνει στὰ 4.60 μ. Οἱ βαθμίδες ἔφερχν ἐπιχρισμὰ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ποὺ σημαίνει ὅτι συνήθως βρισκόνταν μέσα στὸ νερό.

Ἡ κλίμακα ὁδηγεῖ στὸν πυθμένα τῆς κινστέρνας, ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ βρέθηκε σὲ βάθος 1.25 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου βρέθηκε στρώμα στρωτήρων ($0.70 \times 0.33 / 0.43$ μ.) καὶ καλυπτήρων κεράμων στέγης ἰσόγειας κατασκευῆς, ποὺ ἰδρύθηκε μέσα στὴ δεξαμενὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀχρησίας της. Στὴν κατασκευὴ αὐτὴ ἀνήκει προφανῶς λασπότοιχος, μήκ. 1.30 μ., ποὺ βρέθηκε νὰ ἐφάπτεται στὴ δυτικὴ παρειὰ τῆς κλίμακας καὶ γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ ὁποῖου καταστράφηκε μέρος τοῦ πυθμένα τῆς κινστέρνας. Μετὰ τὴ διάλυση τοῦ λασπότοιχου καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν βρέθηκαν ἡμικαμένοι σπόροι καὶ δύο χειροποίητα τσουκάλια μὲ κοφτὸ πάτο, χωρὶς λαβὲς καὶ ἐγχάρακτες κυματοειδεῖς γραμμές. Ὁ χρονικὸς συσχετισμὸς ἀνάμεσα στὰ χαμηλῆς τεχνολογίας κεραμεικὰ καὶ στοὺς προηγμένης τεχνολογίας κεράμους στέγης μεταγενέστερου τῶν κεραμεικῶν κτίσματος δείχνει ὅτι οἱ δεῦτεροι ἦταν χρησιμοποιημένοι ὡς spolia. Ὁ πυθμένας στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς Β βρέθηκε σὲ καλὴ κατάσταση. Μία πλίνθος φέρει ἀποτύπωμα ἀπὸ ἀριστερὸ γυμνὸ πόδι μικροῦ παιδιοῦ καὶ ἄλλη ἀπὸ δεξί. Τὸ εὑρημα αὐτὸ ζωντανεῖ σκηνὴ καθημερινοῦ βίου σὲ πλινθοποιεῖο παλαιο-χριστιανικῶν χρόνων μὲ τὶς ἀπλωμένες γιὰ στέγνωμα πλίνθους στὸν ἴσκιό καὶ τὰ παιδιὰ νὰ παίζουν κυνηγητὸ ἀνάμεσα σὲ αὐτές. Ἀντίθετα ὁ πυθμένας στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς Β εἶναι κατεστραμμένος μὲ ἔντονα ἔχνη καύσης μεταγενέστερης ἐστίας. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μάρτυρα ἀνάμεσα στὶς τομὲς Α καὶ Β βρέθηκε λασπότοιχος κατασκευασμένος μὲ μεγάλου καὶ μεσαίου μεγέθους ἀργῶν λίθους, πλ. 0.65 μ., ἐδραζόμενος στὸν πυθμένα τῆς κινστέρνας. Ὁ τοῖχος ἔχει κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, σώζεται σὲ ὕψος 0.60 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 6.30 μ. καὶ στὸ ΝΑ ἄκρο του κάμπτεται πρὸς Ν.

Το μὲν Γ

Ἡ τομὴ Γ, διαστ. 16×4 μ., ἔγινε στὴ ΒΔ γωνία τῆς κινστέρνας καὶ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου, ὅπου, σὲ ἀπόσταση 1.60 μ. δυτικὰ τῆς ΒΔ γωνίας, σώζεται κλίμακα καθόδου, πλ. 0.77 μ., πρὸς τὸν πυθμένα τῆς κινστέρνας διασώζουσα τρεῖς βαθμίδες. Συνεπῶς τὸ πλάτος τοῦ βόρειου τοίχου τῆς κινστέρνας στὸ σημεῖο αὐτὸ αὐξάνει στὰ 2.10 μ. Ὁ πυθμένας μέσα στὴν τομὴ Γ σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς, μπροστὰ στὴ ΒΔ γωνία τῆς κινστέρνας, ὅπου εἶχαν ἀφαιρεθεῖ οἱ δύο ἀνώτερες στρώσεις του (πλίνθοι καὶ ἐπίχρισμα ὕδραυλικοῦ κονιάματος). Κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα διέρ-

χεται μολύβδινος ἀγωγὸς ἀποχέτευσης, διαμ. ± 0.10 μ., τοῦ ὁποίου τὸ στόμιο, στῇ γωνίᾳ τοιχώματος καὶ πυθμένα, σφράγιζε λίθινο ἰγδιόσχημο πῶμα, μήκ. 0.20 μ., καὶ διαμ. 5,5-7,5 ἑκατ., τὸ ὁποῖο βρέθηκε στῇ θέσῃ του (πίν. 71α). Λαμβανομένης ὑπόψῃ τῆς θέσης τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆς κλίσης τοῦ πυθμένα τῆς κινστέρας συνάγεται ὅτι μὲ τὸν ἀγωγὸ αὐτὸν στράγγιζαν τὰ νερά της. Στῇ δυτικῇ παρειά τῆς τομῆς καὶ σὲ ὕψος 0.30 μ. ἀπὸ τὸν πυθμένα βρέθηκε μυλόλιθος, διαμ. 0.47 μ., ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ ὁ κεραμεικὸς κλίβανος, παραπέμπει σὲ μεταγενέστερη χρῆση τοῦ χώρου τῆς κινστέρας. Ἡ ἐπίχωση στὴν τομὴ Γ, καὶ συγκεκριμένα στὸ σημεῖο ὅπου ὁ πυθμένας τῆς κινστέρας διατηρήθηκε ἀνέπαφος, ἔδωσε χρήσιμη στρωματογραφία: τὸ α' στρώμα, σὲ βάθος 0.95 μ., ἐπάνω στὸν πυθμένα τῆς κινστέρας, περιεῖχε λίγα ὄστρακα ἀπὸ ἐπιτραπέζια παλαιοχριστιανικὰ σκεύη, ἄφθονη ὑστεροπαλαιοχριστιανικὴ κεραμεικὴ καθημερινῆς χρήσης (πίν. 72δ) καὶ λίγα ὄστρακα ἀπὸ τσουκάλια καμωμένα σὲ ἀργὸ χειροκίνητο τροχό. Τὸ β' στρώμα, σὲ βάθος ± 0.60 μ., μὲ κιτρινωπὰ χρώματα περιεῖχε ὄστρακα τυπικῆς παλαιοχριστιανικῆς κεραμεικῆς κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα μεταφορᾶς (πίν. 72β) μαζὶ μὲ ὄστρακα ἀπὸ τσουκάλια χαμηλῆς τεχνολογίας, καμωμένα ἀπὸ ἀκάθαρτο χοντρὸ πηλὸ στὸν ἀργὸ χειροκίνητο τροχό (πίν. 72γ) ἢ χειροποίητα. Τὸ γ' στρώμα, σὲ βάθος 0.30-0.40 μ., μὲ σκοῦρα καστανὰ χρώματα περιεῖχε ἄφθονη χαμηλῆς τεχνολογίας κεραμεικὴ καὶ λίγα ὄστρακα παλαιοχριστιανικῆς, ρωμαϊκῆς καὶ ἐλληνιστικῆς περιόδου. Ἀπὸ τὴν ἴδια τομὴ προέρχεται σπάρραγμα ἐντοίχιου ψηφιδωτοῦ ἀπὸ γειτονικὸ κτίριο.

Τομὴ Δ

Ἡ τομὴ αὐτὴ ἔχει διαστ. 24×4 μ., σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς κινστέρας. Ὁ πυθμένας τῆς κινστέρας βρέθηκε σὲ βάθος 2.70 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς δεξαμενῆς σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Ἐνὰ τμήμα του φαίνεται ὅτι εἶχε δεχθεῖ ἐπέμβαση κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, γιὰτὶ οἱ πλίνθοι δὲν ἦταν ἐμβαπτισμένοι στὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα ἀλλὰ σὲ ἄμμο. Νοτίως τοῦ κλιβάνου, ποὺ βρίσκεται στῇ ΒΔ γωνίᾳ, ἐντοπίστηκαν λασπότοιχοι, πλ. ± 0.60 μ., παράλληλοι μεταξύ τους καὶ ἐγκάρσιοι πρὸς τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς δεξαμενῆς, μὲ τὸν ὁποῖο καὶ ἐφάπτονται. Σχηματίζουν μεταξύ τους χῶρο πλ. 6.50 μ. Ἀνάμεσά τους καὶ πλησιέστατα πρὸς τὸν Ν τοῖχο βρέθηκε τρίτος λασπότοιχος, τοῦ ὁποίου ἡ ἄκρη ἀπέχει ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς κινστέρας 3.40 μ. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ εἶναι μεταγενέστεροι, ἐδράζονται στὸν πυθμένα τῆς

κινστέρνας καὶ εἶναι κτισμένοι με λαξευμένους πωρόλιθους-spolia, πέτρες καὶ κομμάτια κεράμων καὶ πλίνθων τοποθετημένα στοὺς ἄρμους. Στὴν τομὴ Δ ἐπανελήφθησαν τὰ εὐρήματα ποὺ ἀποδεικνύουν τὴ συνύπαρξιν προηγμένης καὶ χαμηλῆς τεχνολογίας κεραμεικῆς. Τὰ κομμάτια ὑαλοπινάκων ἀπὸ ὑαλοστάσια, ποὺ βρέθηκαν στὴν τομὴ Δ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά παράθυρα τῆς βασιλικῆς Α. Στὸν τομέα Δ:V βρέθηκαν λαβές, στόμια καὶ τοιχώματα ἀμφορέων τύπου Γάζας, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀποθηκευμένοι στὴ θέσιν αὐτή.

Το μὲν Ε

Ἡ τομὴ αὐτὴ διαστ. 4×4 μ. ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τῶν δεξαμενῶν καὶ σὲ ἐπαφὴ με τὸν βόρειο τοῖχο τους. Βρέθηκε μόνον τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πυθμένα τῆς κινστέρνας καὶ ἡ κοίτη τοῦ βόρειου τοίχου τῶν δεξαμενῶν.

Το μὲν ΣΤ

Ἡ τομὴ αὐτὴ διαστ. 4×4 μ. ἔγινε στὴ γωνία ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τῆς κινστέρνας καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῶν δεξαμενῶν (πίν. 71β). Βρέθηκαν δύο ὄχι σύγχρονοι λασπότοιχοι, πλ. ὁ πρῶτος 0.75-0.80 μ. καὶ 0.40-0.50 μ. ὁ δεύτερος, παράλληλοι μετὰξὺ τους καὶ πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς δεξαμενῆς Α. Ὁ πρῶτος καὶ ἀρχαιότερος, ὁ εὐρισκόμενος πλησιέστατα (0.65 μ.) πρὸς τὴ δεξαμενὴ Α εἶναι κτισμένος με λίθους διαφόρων μεγεθῶν καὶ τεμάχια κεράμων καὶ πλίνθων τοποθετημένα στοὺς ἄρμους. Ἡ θεμελίωσή του κατέστρεψε τὸν πυθμένα τῆς κινστέρνας, συνάγεται ὅμως ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τοῦ ὅτι μπροστὰ στὴ δεξαμενὴ Α ὁ πυθμένας τῆς κινστέρνας ὑποχωροῦσε κατὰ 0.10 μ. Ὁ δεύτερος λασπότοιχος βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὸν προηγούμενο. Εἶναι κτισμένος με λαξευμένους πωρολίθους καὶ εἶναι θεμελιωμένος μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς κινστέρνας σὲ ὕψος 0.55 μ. ἀπὸ τὸν πυθμένα της. Καὶ στὴν τομὴ αὐτὴ ἐπανελήφθη τὸ φαινόμενο τῆς συνύπαρξης προηγμένης καὶ χαμηλῆς τεχνολογίας κεραμεικῆς με περισσότερα ὅστρακα τῆς πρώτης κατηγορίας στὸ α' στρώμα καὶ τῆς δεύτερης κατηγορίας στὸ β' στρώμα.

Το μὲν Ζ

Ἡ τομὴ αὐτὴ, διαστ. 4.50×6.80 μ., ἔγινε ἐπάνω στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς κινστέρνας καὶ σὲ ἀπόσταση 12.70 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία της. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διατηρήθηκε ὁ πυθμένας της, ὁ ἀνατολικὸς ὅμως τοῖχος της εἶναι ἐντε-

λῶς κατεστραμμένος σχηματίζοντας ἄνοιγμα πλ. 2.10 μ. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ εἶναι μεταγενέστερο καὶ τὸ φράσσει λασπότοιχος, πλ. 0.45 μ., τοῦ ὁποίου τὸ βόρειο ἄκρο ἐφάπτεται σὲ τετράγωνο (πλευρᾶς 1 μ.) κτιστὸ φρεάτιο παροχῆς ὑδάτων στὴν κινστέρνα. Τὸ φρεάτιο αὐτὸ ἔχει σωζόμενο βάθος 1.20 μ. καὶ εἶναι κτισμένο σὲ ἐπαφή μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς κινστέρας, τὰ τοιχώματά του (πλ. 0.45 μ.) εἶναι κτισμένα μὲ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους πέτρες καὶ ἄσβεστο-κονίαμα καὶ ἐσωτερικά, στὸ κάτω τμήμα εἶναι ἐπιχρισμένα μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ὁ πυθμένας του εἶναι στρωμένος μὲ πήλινες πλάκες καὶ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν πυθμένα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ ἀνοίγονται ὁπές (διαμ. 0.32/0.35 μ.) γιὰ τὴ ροὴ τῶν ὑδάτων στὴν κινστέρνα. Ἡ ἐξωτερικὴ ὁπὴ συνδέεται μὲ κτιστὸ ἄγωγὸ τετράπλευρης διατομῆς (0.18×0.30 μ.) μὲ τοιχώματα (πλ. 0.30 μ.) κτισμένα μὲ πέτρες καὶ ἄσβεστοκονίαμα, ἐπιχρισμένα ἐσωτερικά μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Γιὰ τὴν ἀλύψή του χρησιμοποιήθηκαν πλάκες $0.43 \times 0.32 \times 0.12$ μ. Ὁ ἄγωγὸς ἔρχεται ἀπὸ Α.

Ἡ ἀνέυρεση ὕδαταποθήκης τόσο μεγάλων διαστάσεων στὸ κέντρο τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως καὶ μάλιστα κοντὰ στὸν Στρυμόνα ποταμὸ ἐγείρει ἐρωτήματα. Πιθανὸν δὲν ἔχει σχέση μὲ λειψυδρία ἀλλὰ μὲ αὔξησι ἀναγκῶν. Παρόμοια ἔργα κοινῆς ὠφελείας εἶναι, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, οἱ μεγάλες ὑπαίθριες δεξαμενὲς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ἀετίου, τοῦ Ἀσπαρος καὶ τοῦ Μωκίου καὶ ἡ ὑπόγεια στοὰ (cryptoporticus) τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ μετατράπηκε σὲ δεξαμενὴ. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς κινστέρας ἐφάπτεται στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς Α (± 500) δηλώνει ὅτι ἡ κινστέρνα εἶναι κτίσμα μεταγενέστερό της, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Σὲ μία β' φάση στὴ ΝΔ γωνία τῆς κινστέρας καὶ δίπλα στὴ μικρότερη δεξαμενὴ Α ἰδρύθηκαν δύο ἐπιπλέον δεξαμενὲς Β καὶ Γ, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος χώρος τῆς κινστέρας ἀλλάξε χρήση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ κεραμεικοῦ κλιβάνου στὴ ΒΔ γωνία της. Λασπότοιχοι κτισμένοι μὲ spolia καὶ μάζες πηλοῦ ἀπὸ καλαμωτὲς καλύβες (τομὴ Ζ, ἀριθ. 19β) δείχνουν πρόχειρους τρόπους ἀποθήκευσης καὶ προστασίας προϊόντων. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ δὲν εἶναι ἄγνωστα. Παρόμοιες συνθήκες «συρρίκνωσης» ἐπικρατοῦσαν καὶ σὲ ἄλλες παλαιοχριστιανικὲς πόλεις κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἰώνα.

Σὲ μία γ' φάση, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν προηγούμενη, μέσα στὴν ἀνοιχτὴ κινστέρνα καὶ ἀφοῦ αὐτὴ εἶχε ἐν μέρει ἐπιχωθεῖ, ἰδρύθηκαν πρόχειρα λασπόκτιστα

δωμάτια με οικόδομικό ύλικό από αρχαιότερα κατεστραμμένα και μη αναστηλωμένα κτίρια. Στη φάση αυτή ανήκουν κομμάτια από γαστρίον (14β:ΓΙ) για ψήσιμο ψωμιού σε οικιακή βάση και πολλά βαρίδια πήλινα (16α:Ε και 20β:ΣΤ) από δίχτυα για ψάρεμα στο ποτάμι. 'Η περίοδος αυτή σχετίζεται με την επικράτηση χαμηλής τεχνολογίας κεραμεικής σε άργο χειροκίνητο τροχό ή χειροποίητης με αποκλειστικά σχεδόν σχήμα τὰ μαγειρικά σκεύη, που ήταν ταυτόχρονα και μικρά αποθηκευτικά και που ανάγουν τὸ σχήμα τους στη ρωμαϊκή κεραμική. Τὰ χαμηλής τεχνολογίας κεραμικά είναι φτιαγμένα με ἀκάθαρτο πηλό, ἔχουν χοντρά τοιχώματα και εἶναι ἀνομοιογενῶς ψημένα σε πρόχειρους κλιβάνους. 'Εξωτερικά φέρουν χαραγμένες εὐθεῖες ἢ κυματιστὲς γραμμές. Στὰ μὴ διαταραγμένα στρώματα τῶν τομῶν βρέθηκαν μαζί με διάφορα σκεύη μεγάλων ἀγγείων μεταφορᾶς τυπικῆς παλαιοχριστιανικῆς κεραμεικῆς.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ*

(Πιν. 73 - 79)

Στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες συνεχίστηκαν στὴν Οἰκία Γυναικῶν, στὴν Ξεστὴ 3 καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Πεσσοῦ 17 βορειοανατολικῶς τοῦ Συγκροτήματος Δ (εἰκ. 1).

Οἰκία Γυναικῶν

Ἐκτὸς ἐλαχίστων σημείων (κυρίως στὶς περιοχὲς τῶν κλιμακοστασίων), ὅπου λόγοι στατικοὶ δὲν ἐπέτρεπαν ὁποιαδήποτε ἐπέμβαση, ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα στοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους τοῦ κτιρίου (εἰκ. 2)¹. Συμπληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τοῦ φωταγωγοῦ (χώρου 9), στοιχείου μοναδικοῦ μέχρι σήμερα στὴν

* Τὴν ὁμάδα κατὰ τὸ 1992 ἀποτέλεσαν οἱ διδάκτορες ἀρχαιολογίας: Ἀγραφιώτη Ἀντίκλεια, Δεβετζὴ Ἀναστασία, Lebrun Odile, Μιχαηλίδου Ἄννα, Μπουλώτης Χρήστος, Παπαγιαννοπούλου Ἀγγελία, Σωτηρακοπούλου Παναγιώτα, Τζαχίλη Ἴρις, Τρανταλίδου Αἰκατερίνη (ἀρχαιοζωολόγος). Πτυχιῶχοι ἀρχαιολογίας: Ἀλεξόπουλος Γεώργιος, Αὐγεροπούλου Ἀλεξάνδρα, Γεωργάκη Εὐαγγελία, Ἐσκιτζιόγλου Παντελῆς, Κάτσα Εὐαγγελία, Κουντούρη Ἑλένη, Κρίγκα Δήμητρα, Μπίρταχα Βασιλική, Παναγιωτακοπούλου Εὐα (ἀρχαιοεντομολόγος), Παπαγεωργίου Εἰρήνη, Χρυσικοπούλου Ἑλισσάβετ.

Ἀρχιτέκτονες - Μηχανικοὶ: Ἀξιότη Ἀναστασία, Παλυβοῦ Καλλιρρόη. Τοπογράφος - πολ. μηχανικός: Κριτζωτάκης Μιχαήλ. Χημικός: Σωτηροπούλου Σοφία. Φωτογράφος: Καμπούρης Ἀριστοτέλης. Συντηρητές: Πέτρου-Λυκιαρδοπούλου Μαρίνα, Παπαδήμα Ἐλευθερία, Χάλαρη Θεοδώρα, Καλαμπούκη Εὐαγγελία, Καρρᾶ Καλομοῖρα, Κοντονῆς Ἀνδρέας, Λουκοπούλου Πολυτίμη, Μιλέα Αἰκατερίνη, Μυριδῆς Θεόδωρος. Τεχνίτες ἀνασκαφῆς: Σιγάλας Νικόλαος, ἀρχιτεχνίτης, Βασσάλος Νικόλαος, Βασσάλος Ἐμμανουήλ, Δεναξᾶς Μιχαήλ, εἰδικοὶ τεχνίτες.

Πρὸς ὅλους τοὺς ἀνωτέρω, τοὺς ἐργάτες, τοὺς εἰκοσιεννέα φοιτητὲς ἀρχαιολογίας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ πέντε πανεπιστημίων τῆς ἀλλοδαπῆς, καὶ τοὺς ἑξι σπουδαστὲς συντήρησης ἀπὸ τὰ ΤΕΙ Ἀθῆνας, οἱ ὁποῖοι παρέσχον τίς ὑπηρεσίες τους ἐκπαιδευόμενοι συγχρόνως, ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

1. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1991, 272-274.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

Γενικό Τοπογραφικό

Είλ. 1. 'Ακρωτήρι Θήρας. Γενική κάτοψη του ανασκαμμένου χώρου.

ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ἡ κεντρική θέση του στοῦ κτίριο ἐξυπηρετοῦσε τίς ἀνάγκες σέ φωτισμό καί ἀερισμό τόσο τοῦ δευτερεύοντος κλιμακοστασίου ὅσο καί τοῦ διαδρόμου πού τὸν περιέτρεχε. Ὁ διάδρομος αὐτός, μοναδικὸ ἐπίσης παράδειγμα μέχρι σήμερα στοῦ Ἀκρωτηρίου, ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία τῶν περιμετρικῶν διατεταγμένων δωματίων τοῦ κτιρίου χωρὶς νὰ παραβιάζεται ἡ ἀπομόνωσή τους: καθένα ἀπὸ τὰ δωμάτια αὐτὰ εἶχε δική του πρόσβαση πρὸς τὸν διάδρομο.

Τὸ δάπεδο τοῦ φωταγωγοῦ, ἀποτελούμενο ἀπὸ ὀριζόντια στρώση καλὰ πατημένου χώματος, ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 3.62-3.65 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν σωζομένων τοίχων του. Λεπτὸ στρώμα ψιλῆς ποταμίσιαις ἄμμου πού ὑπερέκειτο τοῦ δαπέδου προφανῶς δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν εἰσροὴ ἐπιφανειακοῦ νεροῦ διὰ μέσου μικρῶν διόδων (π.χ. τῶν κενῶν πού ἀφήνουν οἱ ἀποσυντεθειμένες ρίζες τῶν ἀμπελιῶν) καί κατέλαβε χώρους πού παρέμεναν ἀκόμη κενοὶ κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια. Μέσα ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ἄμμου ἀνασύρθηκαν, μεταξὺ ἄλλων, καί τὰ ὕστρακα μεγάλου πύθου μὲ διακόσμηση ἀνάγλυφου σχοινοπλοχοῦ. Τόσο ὁ φωταγωγός, προφανῶς δάνειο ἀπὸ τὴν ἀνακτορική ἀρχιτεκτονική τῆς Κρήτης, ὅσο καί ὁ διάδρομος ἐπικοινωνίας τῶν δωματίων προσδίδουν ἰδιαίτερο χαρακτήρα στοῦ κτίριο καί πιθανῶς ὑποκρύπτουν ξεχωριστὴ θέση τῶν χρηστῶν του στὴν κοινωνία τοῦ Ἀκρωτηρίου.

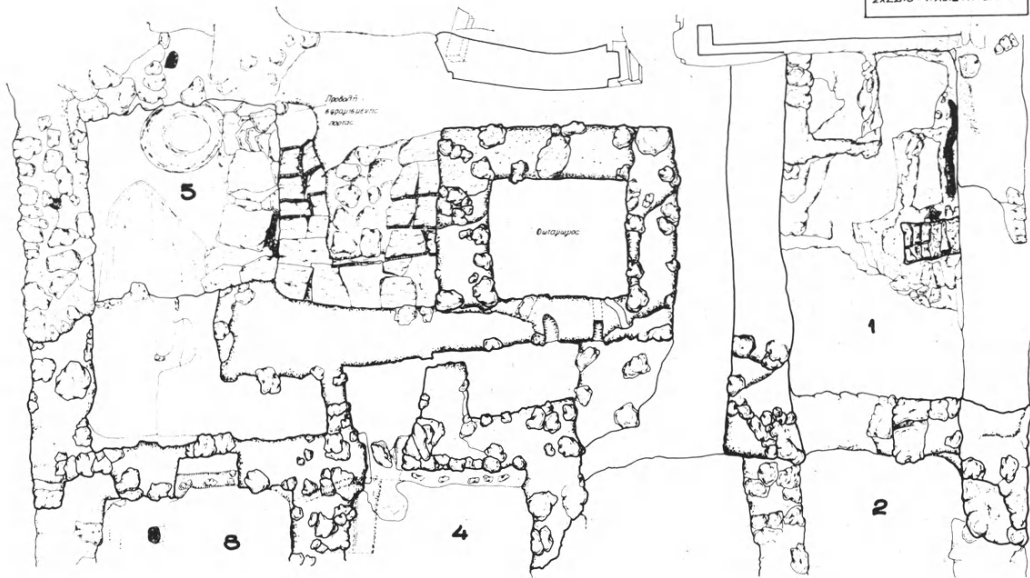
Νοτίως τοῦ φωταγωγοῦ ἡ ἔρευνα περιορίστηκε στοῦ νότιο τμήμα τοῦ χώρου 5, τὸ τμήμα δηλαδὴ μεταξὺ τοῦ δευτερεύοντος κλιμακοστασίου καί τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου. Στὸ τμήμα αὐτὸ διατηροῦνταν ἀκόμη τμήματα τοῦ καταρρέυσαντος δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου. Τὴ δόρωση τοῦ δαπέδου αὐτοῦ ἀποτελοῦσαν:

α) Ἰσχυρὲς δοκοὶ διατεταγμένες ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο σὲ ἀποστάσεις 0.50-0.60 μ. μεταξὺ τους. Στρώση κλαδιῶν πού κάλυπτε τὰ διάκενα μεταξὺ τῶν δοκῶν. γ) Μικροὶ λίθοι, λάσπη, ὕστρακα μεγάλων ἀγγείων καί σχιστολιθικὲς πλάκες πού ὑπερέκειντο τῆς στρώσεως τῶν κλαδιῶν. Ἐπάνω στὴ δόρωση αὕτῃ ἡ ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου συνίστατο ἀπὸ δύο στρώσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ κατώτερη περιελάμβανε ἀρκετὴ ποσότητα ροδόχρου ἀσβεστοκονιάματος. Τὴν τελευταία, ἐπιφανειακή, στρώση τοῦ δαπέδου ἀποτελοῦσε πηλοκονίαμα, πάχους 0.02 μ. περίπου, ἀνάμικτο μὲ στάχτη ὀφειλόμενο προφανῶς στὴν τελευταία ἐπέμβαση ἐπισκευῆς καί συντήρησής του.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ

ΟΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΚΑΤΩΗ ΔΩΜ. 5 ΚΑΙΝ. 1

ΚΛΙΜΑΚΑ : 1:25
ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ :
ΣΧΕΔΙΟ : Τ. ΑΞΙΩΤΗ - ΣΑΛΗ

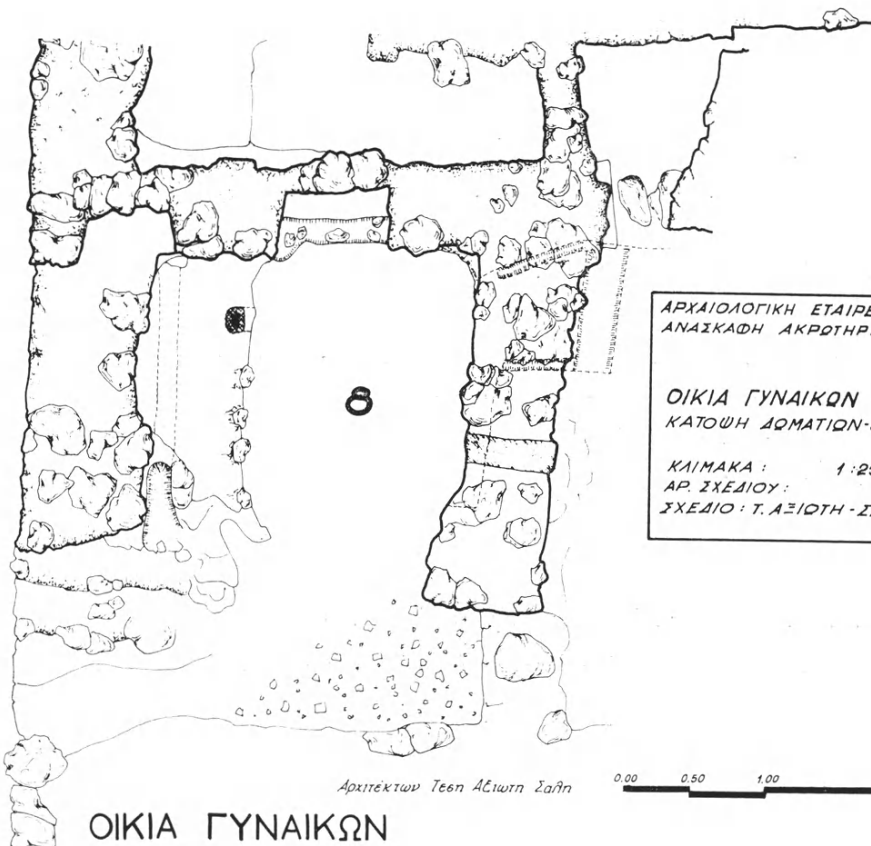

ΟΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Κάτοψη Δωματίων 5-κρημακοσταβίου-1 (Θερα 1992)

Αρχιτέκτων Τεσσ Αζιωτη Σαλή

0 50 100 200

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ

ΟΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΚΑΤΩΗ ΔΩΜΑΤΙΩΝ-6-8-

ΚΛΙΜΑΚΑ : 1:25
ΑΡ. ΣΧΕΔΙΟΥ :
ΣΧΕΔΙΟ : Τ. ΑΞΙΩΤΗ - ΣΑΛΗ

Αρχιτέκτων Τεσσ Αζιωτη Σαλή

0.00 0.50 1.00 2.00

ΟΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Εικ. 2. Οικία Γυναικῶν. Νοτιοδυτική πτέρυξ.

Ἡ δοκιμαστικὴ ἀφαίρεση μικροῦ τμήματος τοῦ δαπέδου ἀποκάλυψε ὅτι ὁ στενόμακρος χώρος νοτίως τοῦ κλιμακοστασίου εἶχε καταστεῖ ἀκόμη στενότερος ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ἰσχυροῦ τοίχου, πάχους 0.80 μ. περίπου, κατὰ μῆκος καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κτιρίου. Ἐτσι ὁ ἐναπομένων κενὸς χώρος μεταξὺ τοῦ νέου αὐτοῦ τοίχου καὶ τοῦ κλιμακοστασίου μετατράπηκε σὲ διάδρομο πλάτους 0.80 μ. περίπου. Πρὸς τὸ δυτικὸ ἄκρο του τὸν διάδρομο αὐτόν, μέσω τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει νὰ ἐπικοινωνοῦσαν τὰ περιμετρικὰ δωμάτια μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ κτιρίου, ἔφρασσε ἐν μέρει χωσμένος στὸ ἔδαφος μεγάλος ὀγκόλιθος ἀνδραιοῦ, μύδρος προφανῶς ἀπὸ προγενέστερη ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου (πίν. 73α). Ἀκόμη δυτικότερα, μεταξὺ τοῦ ὀγκολίθου καὶ τοῦ κλιμακοστασίου τῆς εἰσόδου, βρέθηκαν κατὰ χώραν δύο ἀτρακτοειδεῖς πίθαι μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση σχοινοπλοχοῦ καὶ μία ἀβαθὴς φιάλη (πίν. 73β). Φαίνεται ὅτι ὁ ὀγκόλιθος ὑπῆρχε στὸ ἰσόγειο τοῦ χώρου 5 καί, ὅταν χρειάστηκε νὰ ἐνισχυθεῖ ὁ νότιος τοῖχος προφανῶς μετὰ ἀπὸ ἰσχυρὸ σεισμό, ἡ κατασκευὴ τοῦ νέου ἰσχυροῦ τοίχου οὐσιαστικὰ ἀχρήστευσε τὸν χώρο μετατρέποντάς τον σὲ ἀδιέξοδο διάδρομο.

Στὸ δωμάτιο 8 ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἰσογείου συνισταμένη κυρίως σὲ καθαρισμοὺς σημείων ποὺ εἶχαν παραμείνει ἀνεξερεύνητα γιὰ λόγους στατικούς. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου (πίν. 74α) προῆλθε τὸ κυλινδρικό πιθαράκι τοῦ πίν. 74β. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε σωρὸς θαλασσίων βοτσάλων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν μικρὰ σκεύη, ὅπως κωνικὰ κυάθια καὶ προχοῖδια. Μὲ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δυτικοῦ τμήματος ἤλθαν στὸ φῶς τὰ ἀνοίγματα δύο θυρῶν ἐπικοινωνίας τοῦ δωματίου μὲ τὸ δωμάτιο 4 στὰ βόρεια καὶ μὲ τὸν διάδρομο δυτικά. Κοντὰ στὴ δυτικὴ θύρα βρέθηκαν μικρὴ πῆλινη κυκλικὴ τράπεζα μὲ κωδωνόσχημο κοῖλο πόδι (πίν. 75α) καὶ μία προχοῖσκη. Τόσο ἡ δυτικὴ ὅσο καὶ ἡ βόρεια θύρα εἶχαν ὑποστεῖ σοβαρὰς βλάβες καὶ ἡ ὑποστύλωσή τους κρίθηκε ἀναγκαία (πίν. 75β).

Ἔσση 3

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίαι κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1992 περιορίστηκαν ἐξωτερικῶς τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου, ὅπου ὑπῆρχε σωρὸς πωρο-

πλίνθων με κλίση πρὸς τὰ νοτιοανατολικά (πίν. 76, 77α)². Ἡ περιοχὴ αὕτῃ ἐπελέγη γιὰ τὴ δοκιμαστικὴ ἐφαρμογὴ συστήματος ἡλεκτρονικῆς τήρησης ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς, λεπτομερέστερη παρουσίαση τῆς ὁποίας γίνεται κατωτέρω στὸν τομέα τῶν διεπιστημονικῶν συνεργασιῶν. Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου ποὺ ὀρίζεται βόρεια καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὰ δωμάτια 14 καὶ 10 ἀντίστοιχα (εἰκ. 3) βρέθηκαν τρία μικκύλα μαρμάρινα σχηματικὰ εἰδώλια τῆς πρωτοκυκλαδικῆς I καὶ II περιόδου (πίν. 77β, γ, δ). Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδώλια αὐτὰ (πίν. 77δ) ἔχει σχηματισθεῖ με κατάλληλη διαμόρφωση θραύσματος μαρμάρινης φιάλης. Ἡ εὕρεση τῶν εἰδωλίων ἐπιβεβαιώνει τὴν πρώιμη χρῆση τοῦ χώρου, ἡ ὁποία ἔχει καὶ παλαιότερα ἐπισημανθεῖ με τὴ συχνότητα κατὰ τὴν ὁποία ἀπαντᾷ ἡ ὕστερη νεολιθικὴ κεραμεικὴ.

Περιοχὴ Πεσσοῦ 17

Στὰ ἀνατολικά τοῦ φρέατος 17 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀνδρὸς ἀπὸ ὕλινά κατεδαφίσεως τοίχων συγκρατούμενο ἀπὸ ἀναλημματικὴ ξηρολιθία σὲ σχῆμα Γ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἐκεῖ ἀκάλυπτου χώρου»³. Στὸ μέσον περίπου τοῦ ἀνδρὸς αὐτοῦ ἐξεῖχε τῆς ἐπιφανείας ταπεινὸς λιθοσωρὸς, ὁ ὁποῖος περιέκλειε πρόχειρη κατασκευὴ ἀπὸ ὄρθιες πλάκες. Ἡ κατασκευὴ αὕτῃ εἶχε κάτοψη τραπεζιόσχημη καὶ θύμιζε πρώιμο πρωτοκυκλαδικὸ τάφο (εἰκ. 4). Θραύσματα ἀπὸ τρεῖς τουλάχιστον μαρμάρινους πρωτοκυκλαδικούς κρατηρίσκους ἦταν ἀκόμη ὁρατὰ στὴν ἐπιφάνεια τῆς κατασκευῆς, ὅταν αὕτῃ θάφτηκε κάτω ἀπὸ τὰ παχιά στρώματα ἡφαιστειακῆς τέφρας κατὰ τὴν ὕστεροκυκλαδικὴ ἐκρηξὴ τοῦ ἡφαιστείου. Ἡ ἔρευνα κατὰ τὸ 1992 περιόριστηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ταφοειδοῦς κατασκευῆς, ἡ ὁποία εἶχε ἐσωτερικὲς διαστάσεις 1 μ. ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ 1.30 μ. ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο (πίν. 78α-β).

Ἡ ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε ἀπετελεῖτο ἀπὸ σκληρὸ συμπαγὲς χῶμα ἀνάμικτο με ποικίλων διαστάσεων πέτρες, τεμάχια σχιστολιθικῶν πλανκῶν, θαλασσινὰ βότσαλα, θραύσματα ὀστέων καὶ πολλὰ ὕστεροκυκλαδικά, λιγότερα

2. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* VII 1972, ('Αθήναι 1976) 27, πίν. 41β.

3. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1984, 347 πίν. 184β. *ΠΑΕ* 1985, 173 πίν. 83α.

ΠΕΣΣΟΣ 17

Αρχιτεκτονικὴ Ἰσοψη Αξιωματικῆ

Κατοῦνη (θερος 1992)

Εἰκ. 4. Περιοχὴ Πέσσοῦ 17.

μεσοκυκλαδικὰ καὶ σποραδικὰ πρωτοκυκλαδικὰ ὄστρακα κεραμεικῆς. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ἐπίχωση καὶ σὲ ποικίλα βάθη βρέθηκαν:

1) Πλακοειδῆς ἀσβεστολιθικὴ πέτρα διαστάσεων 0.58×0.42 μ., στὴ μία ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας εἶχαν λαξευθεῖ ἀβαθεῖς κοιλότητες σὲ διάταξη σπείρας, θέματος γνωστοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα τῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου⁴. 2) Θησαυρὸς ἐπτὰ ὁλόκληρων καὶ θραύσματα μαρμάρινων πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων διευθετημένων ἐπάνω σὲ θραύσματα σχιστολιθικῶν πλாகῶν στὴ βόρεια παρεια τῆς κατασκευῆς (πίν. 79α). Ἀπὸ αὐτὰ τὰ τρία εἶναι ἀνδρικὰ καὶ ἀνήκουν στὸν τύπο Πλαστηρᾶ (πίν. 79β) καὶ τὰ τέσσερα γυναικεῖα, δύο «προκανονικοῦ» (πίν. 79γ-δ) καὶ δύο «κανονικοῦ» τύπου (πίν. 79ε). 3) Θραύσματα μαρμάρινων πρωτοκυκλαδικῶν κρατηρίσκων. 4) Δύο λίθινες σφύρες. 5) Ἐνα μπρούντζινο τριγωνικὸ ἐγχειρίδιο. 6) Πυρῆνες, λεπίδες καὶ φολίδες ὀψιανοῦ.

Ἐξωτερικῶς τῆς βόρειας πλάκας τῆς ταφοειδοῦς κατασκευῆς βρέθηκε μαρμάρينو σχηματικὸ εἰδῶλιο τοῦ τύπου Φυλακωπῆς I.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν ἀνωτέρω εὐρημάτων προκύπτουν τὰ ἐξῆς: α) Ὁ λιθοσωρὸς ποὺ περιέκλειε τὴν ταφοειδῆ κατασκευὴ προηγήθηκε τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνδῆρου, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ καθαρῶς πρωτοκυκλαδικὰ εὐρήματα ποὺ περιέκλειε. β) Τὸ κύριο σῶμα τῶν πρωτοκυκλαδικῶν ἀντικειμένων ἀνήκει στὴν κατηγορίαν αὐτῶν ποὺ ἀποτελοῦσαν κτερίσματα σὲ τάφους. γ) Τυπολογικὰ τὰ εἰδῶλια καλύπτουν μεγάλο χρονικὸ διάστημα ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ I (τύπος Πλαστηρᾶ) ὡς τὴν πρωτοκυκλαδικὴ III (τύπος Φυλακωπῆς I) περίοδο. δ) Μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς ταφοειδοῦς κατασκευῆς βρέθηκαν καὶ ὅστές, ἡ ζωολογικὴ ἐξέταση τῶν ὁποίων ἐλπίζεται νὰ δείξει ἂν μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρχαν καὶ ἀνθρώπινα.

Ὁ συνδυασμὸς τῶν ἀνωτέρω στοιχείων ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι κατὰ τὴν πρωτοκυκλαδικὴν περίοδο στὴν περιοχὴ ἐκτεινόταν νεκροταφεῖο, στὸ ὁποῖο προφανῶς ἀνῆκε καὶ ὁ παρακείμενος ὑπόγειος λαξευτὸς θάλαμος⁵. Ὁ θάλαμος αὐ-

4. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἡ τέχνη τῆς ἐπίκρουσης, *Κυκλαδικὸς Πολιτισμὸς: Ἡ Νάξος στὴν 3η π.Χ. χιλιετία* (ἐπιμ. Λ. Μαραγκοῦ) (Ἀθήνα 1990) 158-160, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

5. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1984, 347. *ΠΑΕ* 1985, 173-75.

τὸς φαίνεται πὼς κατὰ τὴ μεσοκυκλαδικὴ περίοδο μετατράπηκε σὲ ἀποθήκη καθαρισμένου πηλοῦ ἀγγειοπλαστικῆς καὶ ἀποτέλεσε τμῆμα τῆς σχετικῆς ἐγκαταστάσεως ἐκεῖ⁶. Τὸ περιεχόμενο τοῦ θαλάμου αὐτοῦ, ἐνδεχομένως δὲ καὶ ἄλλων τάφων τῆς περιοχῆς, συγκεντρώθηκε καὶ ἐναποτέθηκε στὴν ταφοειδῆ κατασκευή, τὴν ὁποία ἐν εἵδει τύμβου περιέλαβε ὁ σχηματισθεὶς λιθοσωρός. Τὴν ἱερότητα καὶ τὸν σεβασμὸ πού ἐνέπνεε στοὺς κατοίκους τοῦ 'Ακρωτηρίου ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸν πεσσὸ 17, ἀκόμη ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο, ἀποκαλύπτουν παλαιότερα εὐρήματα, ὅπως ὁ μεγάλος πρωτοκυκλαδικὸς λίθινος πίθος καὶ ἡ ὀρθογώνια κατασκευὴ τῆς «πυρᾶς τῆς θυσίας»⁷. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὀλόκληρη αὐτὴ ἡ περιοχὴ παρέμεινε ἀκάλυπτη ἀπὸ οἰκοδομὰς καὶ στρώθηκε μὲ μεγάλες πλακοειδεῖς πέτρες, τουλάχιστον κατὰ τὴ μεσοκυκλαδικὴ περίοδο. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς ὑστεροκυκλαδικῆς πόλης τοῦ 'Ακρωτηρίου ὀλόκληρη αὐτὴ ἡ περιοχὴ ἀποτελοῦσε ἓνα εἶδος ἱεροῦ ἀβάτου ἀφιερωμένου στοὺς προγόνους, τῶν ὁποίων τὰ λείψανα φυλάσσονταν μέσα στὸν τύμβο. Τὸ ἄβατο αὐτῶν παρέμεινε σεβαστὸ ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ ἀνάγκη ἐπέβαλε τὴν ἐπιχωμάτωση τῆς περιοχῆς γιὰ τὴ διευθέτηση τῶν προϊόντων τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς στὴν ἀρχὴ τῆς μεσοκυκλαδικῆς περιόδου: τὸ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δημιουργηθὲν ἄνδηρο δὲν ἔθαψε τὸν τύμβο ἐξ ὀλοκλήρου, ἀλλὰ ἔφησε ὁρατὸ τὸ ἀνώτερο τμῆμα του. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἄνδηρο αὐτὸ φαίνεται πὼς παρέμεινε ἄβατο. Ὅταν τὸ 1985 ἀφαιρέθηκε ἡ ἡφαιστειακὴ ἐπίχωση ποὺ τὸ κάλυπτε, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἐπιφάνειά του δὲν εἶχε πατηθεῖ καὶ διατηροῦσε ἀκόμη τὶς μικρὲς ἀνωμαλίες τῶν διευθετημένων μπάζων⁸.

Συντήρηση

Ἡ ἰσοδυναμοῦσα μὲ ἐγκατάλειψη βραδύτητα στὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀρμόδιας Διεύθυνσης τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ μᾶς ὀδήγησε στὴν ἐπαναφορὰ τους στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου καὶ οἱ συνθῆκες ἐργασίας εἶναι εὐνοϊκότερες καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συντηρητῶν πρὸς ζωηρό. Κατὰ τὸ 1992 ὁμως στὸ εἰδικὸ συνεργεῖο τῶν συν-

6. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1985, 175.

7. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΠΑΕ* 1969, 161-63 πίν. 182β-186.

8. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1984, 347.

τηρητῶν ἀνετέθησαν ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ ἄλλες ἀποστολὲς σὲ διάφορα σημεῖα τῆς χώρας, ὅχι δὲ σπάνια, γιὰ συντήρηση ἔργων ἡσσονος σημασίας (π.χ. τῆς νεώτερης οἰκίας παράγοντος τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς κοινωνίας). Ἀντιθέτως, ἀπρόσκοπτα προχώρησε ἡ συντήρηση τῶν μετάλλινων ἀντικειμένων καὶ τῆς κεραμεικῆς, ὅπου ἀπασχολήθηκαν ἀσκούμενοι σπουδαστὲς συντήρησης τῶν ΤΕΙ Ἀθῆνας ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς κ. Μαρίνας Πέτρου-Λυκιαρδοπούλου.

Διεπιστημονικὲς Συνεργασίες

1. Στὸ πλαίσιο διακρατικῆς συνεργασίας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν (ΕΙΕ) καὶ τοῦ Γαλλικοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἑρευνας (CNRS) ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου συμμετέχει στὸ πρόγραμμα εἰσαγωγῆς τῆς πληροφορικῆς γιὰ τὴν καταγραφὴ καὶ τὴ διαχείριση ἀνασκαφικῶν πληροφοριῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων. Ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πλευρὰ μετέχουν στὸ πρόγραμμα οἱ κ.κ. Odile Lebrun, τεχνικὸς ἀνασκαφῆς, καὶ Christine Chataigner, ἀρχαιολόγος-πληροφορικὸς, ἐνῶ τὴν ἀνασκαφὴ ἐκπροσωποῦν οἱ κυρίες Ἀντίκλεια Μουνδρέα-Ἀγραφιῶτη ὡς ὑπεύθυνη τοῦ τομέα πληροφορικῆς καὶ Ἀγγελία Παπαγιαννοπούλου ὡς ὑπεύθυνη τοῦ τομέα καταγραφῆς καὶ μελέτης εὐρημάτων.

Τὸ πρῶτο στάδιο τοῦ προγράμματος, ἀφιερωμένο στὸν σχεδιασμὸ τῆς βάσης δεδομένων, εἶχε ἤδη ὀλοκληρωθεῖ κατὰ τὸ 1991. Τὸ δεύτερο στάδιο πραγματοποιήθηκε σὲ δύο φάσεις. Ἡ πρώτη φάση περιελάμβανε συνεργασία κατὰ χώραν μὲ τροφοδότηση τῆς βάσης δεδομένων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε ὡς πιλοτικὸς τομέας τοῦ προγράμματος ἡ περιοχὴ στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Ξεστῆς 3, ἡ ὁποία καὶ χαρακτηρίστηκε ὡς Τομέας 47. Ἡ δεύτερη φάση πραγματοποιήθηκε στὴ Λυὼν τῆς Γαλλίας, ὅπου ἐδρεύει τὸ Τμῆμα τοῦ CNRS, μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ συνεργασία. Κατὰ τὴ φάση αὕτῃ μεταφέρθηκαν τὰ δεδομένα τῆς βάσης στοὺς ἰσχυροὺς ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστῆρες τῆς Λυὼν προκειμένου νὰ δοκιμασθοῦν ἐφαρμογὲς μὲ προγράμματα χαρτογραφίας καὶ Autocad, καθὼς καὶ μὲ προγράμματα στατιστικῆς ἐπεξεργασίας τῶν δεδομένων. Τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴ φάση αὕτῃ ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Α. "Όσον αφορά στη διαχείριση των γραφικών δεδομένων της ανασκαφής επελέγησαν ως θέματα ή διαδοχή των ανασκαφικών στρώσεων (πάσων) άφ' ενός και ή κατανομή των πωροπλίνθων άφ' έτέρου.

α) Με τὸ σύστημα Autocad αποδόθηκε τρισδιάστατα ή διαδοχή των ανασκαφικών στρώσεων, ή οποία αναπαραστάθηκε σχηματικά με τὸ σύστημα Cartographie 2D πού θά διευκολύνει τή στατιστική μελέτη.

β) Συνετάγη κατάλογος των πωροπλίνθων με τις διαστάσεις και τις συνεταγμένες της θέσης εύρεσης καθενός και δοκιμάστηκε ή αναπαράσταση της κατανομής τους στὸν χώρο.

Β. Σχετικά με τή στατιστική έπεξεργασία των αριθμητικών δεδομένων αποφασίστηκε ή μελέτη άφ' ενός της γενικής κατανομής των εύρημάτων καθ' ύλην και άφ' έτέρου της κατανομής εύρημάτων συνδυάζοντας ύλη και τύπους αντικειμένων.

2. Σέ συνεργασία με τὰ Πανεπιστήμια Πατρών (καθηγητής κ. Σπ. Παπαμαρινόπουλος) και Χαβάης των ΗΠΑ (καθηγητής κ. Floyd McCoy) έγινε προσπάθεια προσδιορισμοῦ τοῦ προεκρηξιακοῦ αναγλύφου της περιοχής τοῦ 'Ακρωτηρίου με τή χρήση διεισδυτικοῦ στό έδαφος Radar. 'Η έπεξεργασία των δεδομένων αὐτῆς της έρευνας έλπίζεται νά βοηθήσει στὸν προσδιορισμό όχι μόνο της μορφολογίας τοῦ εδάφους πρὶν ἀπὸ τὴν ήφαιστειακή έκρηξη, ἀλλὰ και της έκτασης της προϊστορικής πόλης.

3. Τὸ Southwest Research Institute τοῦ San Antonio, Texas, ΗΠΑ, συμμετέχοντας σέ ένα διεθνές πρόγραμμα αναζήτησης Γεωχημικών Φυσικῶν 'Αναλόγων, έχει αναλάβει τή μελέτη της διαδικασίας μετανάστευσης τοῦ οὐρανίου και άλλων στοιχείων στὰ πετρώματα τοῦ ὅρους Yucca της Νεβάδας. Προκειμένου νά εξετασθεῖ ή δυνατότητα ασφαλούς ένταφιασμοῦ πυρηνικῶν αποβλήτων εκεῖ χωρίς νά επηρεασθεῖ ὁ ὑδροφόρος ὀρίζων, και γνωστῆς οὔσης της ήλικίας ένταφιασμοῦ μεταλλικῶν αντικειμένων στό 'Ακρωτήρι κάτω ἀπὸ ήφαιστειακά στρώματα, γεωφυσικά ἀνάλογα με τοῦ ὅρους Yucca, ξεκίνησε τὸ έρευνητικό πρόγραμμα πού συνίσταται στη μελέτη της μεταναστευτικότητας των διαφόρων στοιχείων στό συγκεκριμένο γεωπεριβάλλον. Λόγω της έντονης ὀξειδωσης πού παρουσιάζουν τὰ μετάλλινα αντικείμενα μέσα στό ήφαιστειακό ὑλικό, ή ταχύτητα μετανάστευσης των ίχνοστοιχείων τους στὰ 3600 χρόνια περίπου πού έχουν διαρρεύσει ἀπὸ τὸν ένταφιασμό τους μπορεῖ νά μετρηθεῖ και ἀποτελεῖ ιδανική περίπτωση, ἀφοῦ τὸ πλαίσιο πού ενδιαφέρει τή

συγκεκριμένη ἐρευνητική ομάδα εἶναι τὰ 10.000 χρόνια. Ἡ πρόταση γιὰ συνεργασία ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀφ' ἑνὸς γιατί κρίθηκε σκόπιμο νὰ συμβάλουμε στὴν ἀντιμετώπιση ἐνὸς ἀπὸ τὰ σοβαρότερα περιβαλλοντικά προβλήματα τῆς ἀνθρωπότητας καὶ ἀφ' ἑτέρου γιατί μὲ τὴ μέθοδο ἀναζήτησης τῶν ἰχνοστοιχείων ἀπὸ τὰ διάφορα μέταλλα, μπορεῖ νὰ ἐπινοηθεῖ μέθοδος ποὺ θὰ βοηθήσει στὴ βελτίωση τῆς ἀνασκαφικῆς τεχνικῆς.

Ἡ συνεργασία κατὰ τὸ 1992 περιορίστηκε κυρίως στὴν περιοχὴ τοῦ Δ13, ὅπου κατὰ τὸ 1970 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ θησαυρὸς μεταλλίνων σκευῶν⁹. Οἱ ἀναλύσεις τῶν δειγμάτων ἀπὸ τὸν τόφο τοῦ φυσικοῦ βράχου ποὺ ὑπέκειτο τοῦ θησαυροῦ ἔδωσαν ἐνθαρρυντικά ἀποτελέσματα καὶ ἀποφασίστηκε ἡ συνέχιση τοῦ προγράμματος καὶ κατὰ τὸ 1993.

4. Σὲ συνεργασία μὲ τὸ ἐργαστήριΟ Ὀπλισμένου Σκυροδέματος τοῦ Τομέα Δομοστατικῆς στὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο (Καθ. Θ. Τάσιος) καταρτίστηκε πρόγραμμα μελέτης τῶν διαφορῶν προβλημάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἀρμοδιότητος πολιτικοῦ μηχανικοῦ, ὅπως ἡ στατικότητα τῶν τοίχων, ἡ συνοχὴ τῶν ὑλικῶν δαπέδου τῶν ἀνωτέρων ὀρόφων, ἡ διατήρηση τῶν κονιαμάτων κλπ. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἔγινε δειγματοληψία τῶν ἀνωτέρω ὑλικῶν γιὰ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία. Δυστυχῶς ἡ ἀνεπάρκεια τῶν διατιθεμένων πιστώσεων δὲν ἐπέτρεψε τὴν πρόοδο τῆς ἐρευνας στὸν ἐπιθυμητὸ βαθμό.

Τὸ 1992 συμπληρώθηκαν εἰκοσιπέντε χρόνια ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς τὸ 1967. Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπέτειο αὕτῃ ὁργανώθηκαν διάφορες ἐκδηλώσεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ οἱ ξεναγήσεις ὅλων τῶν ἀρχαιοφυλάκων τοῦ νησιοῦ καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ στὸ νέο μουσεῖο Θήρας. Μὲ τὴν ἴδια ἀφορμὴ τὸ πέρασ τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἔλαβε περισσότερο ἐορταστικὸ χαρακτῆρα ἀπὸ τὸ ἐτησίως ὁργανούμενο μικρὸ γλέντι. Στὴ γιορτὴ προσεκλήθησαν καὶ πῆραν μέρος, ἐκτὸς τοῦ προσωπικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς, οἱ οἰκογένειες τῶν φυλάκων καὶ τῶν ἐργατῶν καθὼς καὶ προσωπικότητες τοῦ νησιοῦ.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

9. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1970, 168 πίν. 221α.

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 80 - 82)

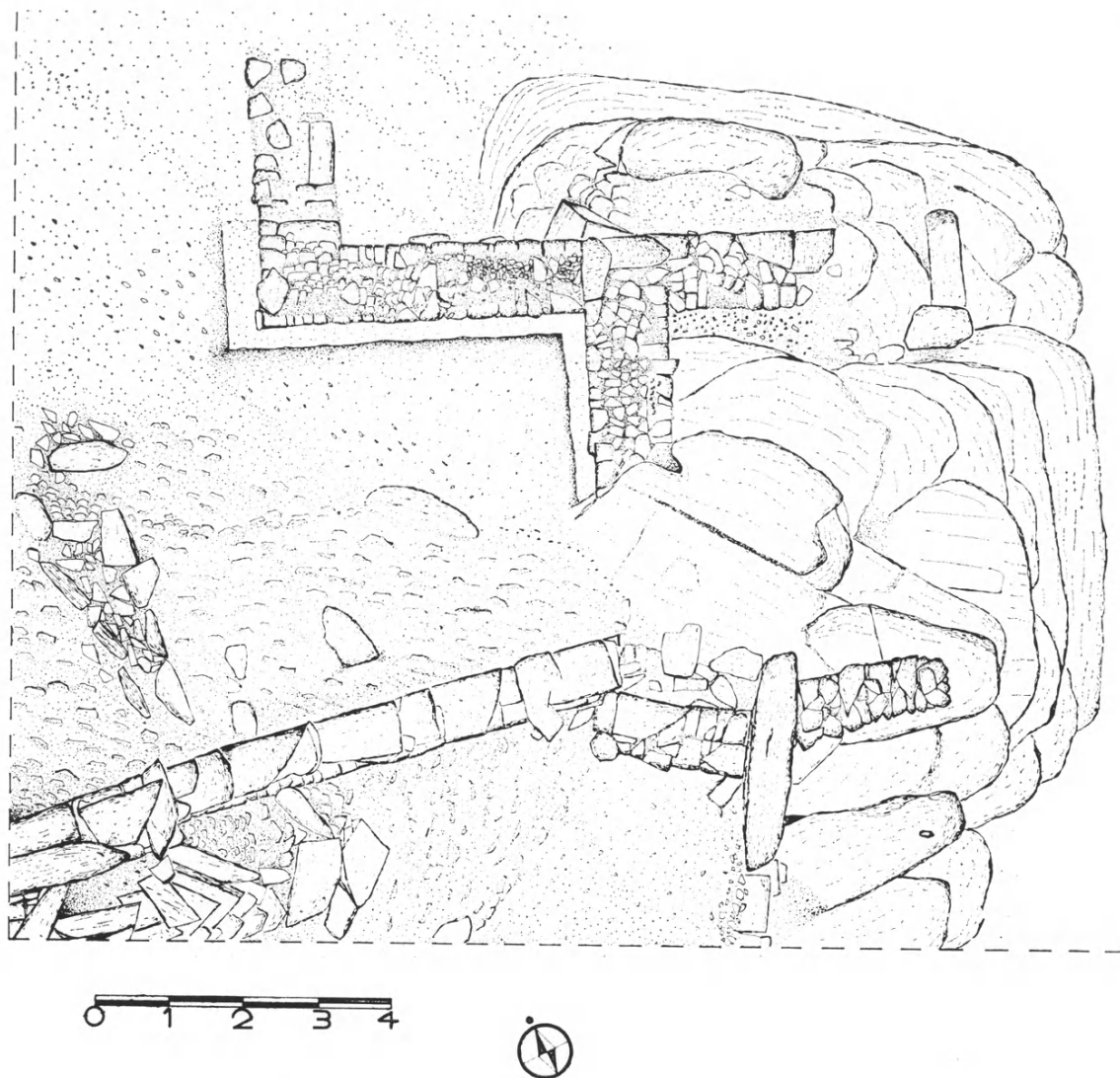
Στή Μινώα 'Αμοργού, μολοντί από τὸ 1991 κρίθηκε σκόπιμο νὰ διακοποῦν προσωρινὰ οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες προκειμένου νὰ προχωρήσουν οἱ ἀπαραίτητες ἐργασίες συντήρησης, σχεδίασης, φωτογράφησης καὶ μελέτης τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων, κατὰ τὸ 1992 προέκυψαν νέα στοιχεῖα ποὺ συμπληρώνουν σημαντικὰ κενὰ τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν κατοίκηση καὶ τὴν ἱστορία τῆς πόλεως.

'Ακρόπολη (τείχος - οἰκισμός)

Μετὰ ἀπὸ συνεχεῖς προσεκτικὲς περιηγήσεις στὸν χώρο τῆς ἀκροπόλεως, στὴ ΝΑ κλιτύ, στὴ Ν ἀπόληξή τοῦ εὐμεγέθους γεωμετρικοῦ τείχους¹ ἀναγνώρισα κάτω ἀπὸ θάμνους λείψανα ἀρχαίας κτιστῆς κατασκευῆς. Ἀπὸ τίς ὀλιγοήμερες ἐργασίες (ἀποψίλωση καὶ ἐπιφανειακὸς καθαρισμός) ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει τὰ ὅρια καὶ οἱ διαστάσεις κτιστῆς κατασκευῆς σὲ ἐπαφή μὲ τὸν φυσικὸ βράχο (πίν. 80α) καθὼς καὶ ἡ σύνδεσή της μὲ τὴ νότια «πυλίδα» τοῦ τείχους (εἰκ. 1). Ὅστρακα διαφόρων ἐποχῶν καὶ ὀψιανοὶ ἀποτελοῦν τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ περισυλλέξαμε κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ χώρου. Πολλὰ ὅστρακα προέρχονται ἀπὸ χειροποίητα ἀγγεῖα καὶ χρονολογοῦνται στὴ λεγόμενη τελικὴ ἢ νεώτερη Νεολιθική², ἀρκετὰ ἔχουν τὰ συγγενέστερα παράλληλά τους στὴν πρῶτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, τὰ περισσότερα ὅμως εἶναι γεωμετρικῶν χρόνων, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ δείγματα μεταγενέστερων χρόνων, κυρίως τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου. Ἀσφαλεῖς ὅμως πληροφορίες

1. ΠΑΕ 1984, 369 κέ. ΠΑΕ 1985, παρὲνθ. πίν. Γ'.

2. Γιὰ τὴν ὀρολογία βλ. J. COLEMAN, The Late Neolithic Period: Questions of Terminology and Chronology, *Πρακτικὰ τοῦ 6ου Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸ Προϊστορικὸ Αἰγαῖο* μὲ θέμα «The Prehistoric Aegean and its Relations to Adjacent Areas» ('Αθήνα 1987) (τυπώνεται).

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ΝΑ πύργου τοῦ γεωμετρικοῦ τείχους. (Ἀποτύπωση: Α. Γούναρης.)

γιά τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῆς θεμελίωσης τοῦ πύργου, ἐλπίζεται ὅτι θὰ προκύψουν ὅταν διενεργηθεῖ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ διερευνητικὰς τομὲς στὰ θεμέλια τῶν τοίχων.

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ γεωμετρικοῦ τείχους στὴ ΒΔ κλιτὸ σημαντικὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐφρετινὴν προεργασία γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς τοπογραφικῆς ἀποτύπωσης τῆς Β καὶ ΒΔ πλευρᾶς, τοῦ βοσκοτόπου τοῦ ὅρους τῆς Μινώας. Ἡ ἀσφαλὴς ἀναγνώριση τριῶν ἀκόμῃ πύργων (πίν. 80β) καθὼς καὶ μεγάλων τμημάτων τοίχων ἔλλαξαν οὐσιαστικὰ τὴν εἰκόνα τῆς περιμέτρου τοῦ τείχους.

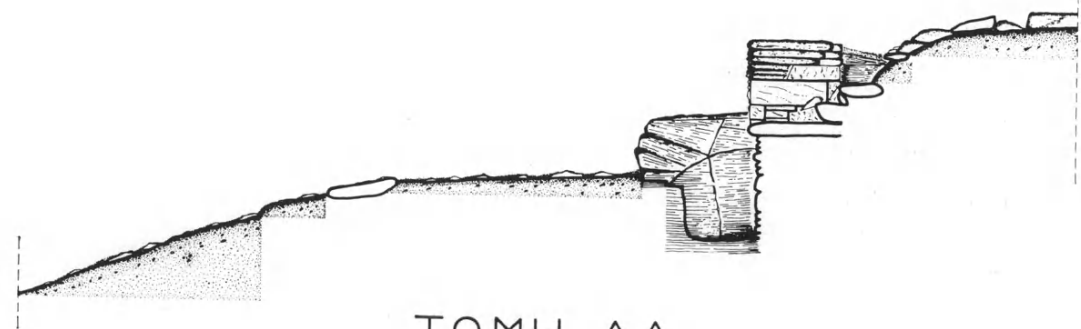
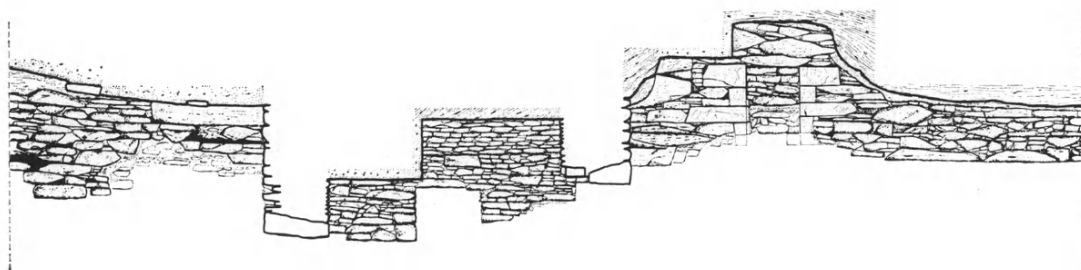
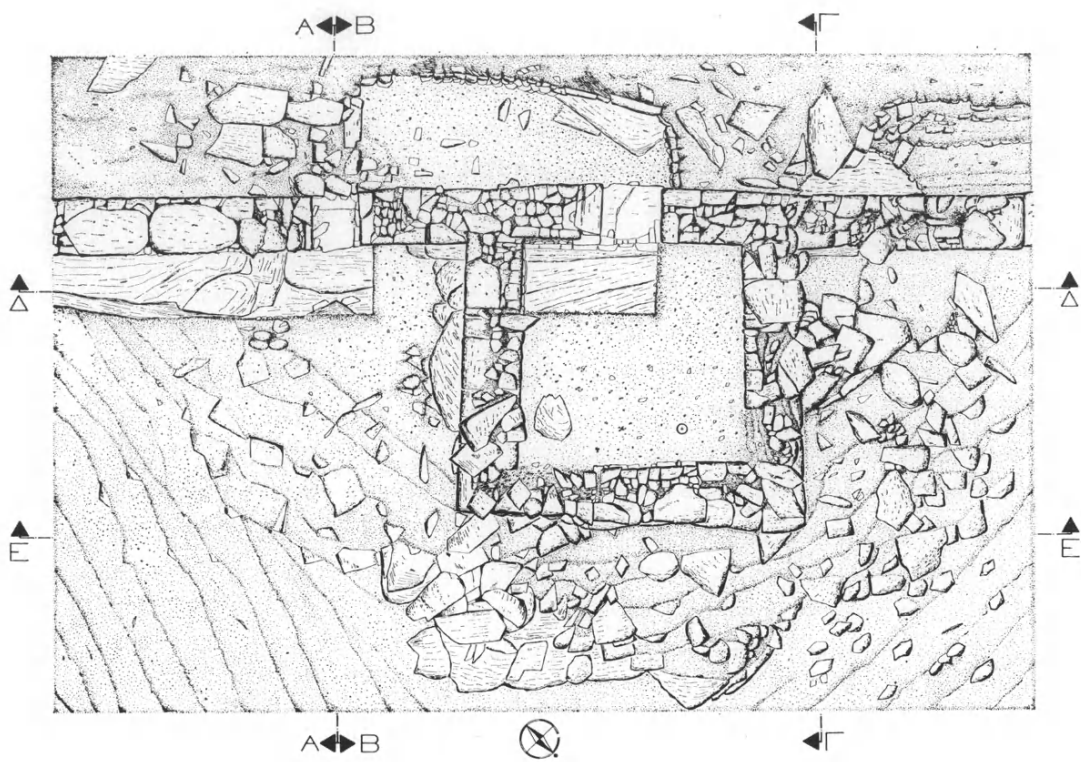
Γιὰ ἀκριβέστερη σχεδίαση τῶν λαξευμένων στὸ φυσικὸ βράχο ἐπιφανειακὰ ὁρατῶν κτισμάτων, στὰ ἀνώτερα ἄνδρα τοῦ φυσικὰ καὶ τεχνητὰ ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ στὴ νότια πλαγίᾳ τοῦ λόφου ἔγιναν περιορισμένης ἐκτάσεως ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ καὶ συγκεντρώθηκαν ἐνδιαφέροντα κινητὰ εὐρήματα, μαρτύρια τῆς χρήσης τοῦ χώρου κατὰ τὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ τῆς συνεχοῦς κατοίκησης στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τὴ ρωμαιοκρατία.

Παράλληλα συνεχίστηκε ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων στὴν ἀκρόπολη, κυρίως τῆς ΒΑ πυλίδας καὶ τοῦ παρακείμενου πύργου (εἰκ. 2) ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀλέξ. Γούναρη.

Στὰ χαμηλότερα ἄνδρα τῆς πόλεως, στὴν «Κάτω Πόλη», ἔγιναν διάφορες ἐργασίες γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴ σχεδίαση τῶν κτιριακῶν λειψάνων στοὺς ἥδη ἀνασκαμμένους χώρους, καθὼς καὶ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί, μεταφορὰ λιθοσωρῶν καὶ διάλυση ἐπικίνδυνων χωραφότοιχων.

Ἀπὸ τὶς πραγματοποιηθεῖσες ἐργασίες προστασίας ποὺ πραγματοποιήθηκαν κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1992 ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ Γυμνασίου: Στὸ ΝΑ τμήμα (τετρ. Η5/1), ἐξαιτίας τῆς κατολισθήσεως τῶν παρειῶν (Δ καὶ Α) ἀπὸ τὶς χειμωνιάτικες βροχοπτώσεις (πίν. 81α) ποὺ συμπαρέσυραν τὴ λιθόπλινθο, ἡ ὁποία συγκρατοῦσε τὸ προχειροκτισμένο ὑστερορωμαϊκὸ τοιχάριον³, μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό, τὸν ἔλεγχο τῆς ἀλληλουχίας τῶν στρώσεων καὶ τὴ διακριτικὴ περισυλλογὴ χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἔμπειρου τεχνίτη φύλακα Ἀρχαιοτήτων Σίμου Γιαννακοῦ καὶ μὲ

3. Εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὴν τομὴ 1 τοῦ τετρ. Η5, στρώση 1: βλ. ΠΑΕ 1990, 245 κέ.

ΤΟΜΗ ΑΑ

Α. ΓΟΥΝΑΡΗΣ 1993

Είχ. 2. ΒΑ πυλίδα και πύργος: κάτοψη και τομές.

τῇ συνεργασίᾳ τοῦ πτυχιούχου 'Αρχαιολογίας Γ. Γαβαλᾶ, κατασκευάστηκε τοιχάριο μὲ ἀκατέργαστους κυρίως λίθους. Κατὰ τὸ «ριζόκομμα» τῆς Α παρειᾶς, στὸ γνωστὸ στρώμα τῶν καστανοκίτρινων χρωμάτων, ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς Β συνέχεια τοῦ τοίχου ΒΝ καὶ συγκεντρώθηκαν ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀκέραιος χάλκινος δακτύλιος μὲ ὕαλινο δακτυλιόλιθο στὴ σφενδόνη διακοσμημένο μὲ ἑγγλυφὴ προτομὴ γυναικός.

Προστατευτικὰ τοιχάρια κτίστηκαν καὶ στὴ Β παρειᾷ τῶν τετρ. Η5-Θ5 καὶ κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς «στρώσης τῶν μόλων» ἐπιβεβαιώθηκαν παλαιότερες στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις καὶ ἀρκετὰ σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ θραῦσμα μικροῦ μαρμάρινου γλυπτοῦ (ἀρ. Μ92/Λγ1).

Στὸν χώρο Η4 (βλ. ΠΑΕ 1991, 295 εἰκ. 2), ἀφοῦ ἐρευνήθηκε, ἀφαίρε-
θηκε ὁ μάρτυρας ποῦ εἶχε καταπέσει τὸν χειμῶνα.

Στὸν ἐσωτερικὸν χώρο τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ Γυμνασίου (πίν. 81α τετρ. Ι 4-Ι 5), μὲ τὴν συνεργασίᾳ τοῦ Γ. Γαβαλᾶ ἐρευνήθηκε καὶ διαμορφώθηκε ἡ κατακρημνισμένη δυτικὴ παρειά: Κατασκευάστηκε ξηρότοιχος σὲ δύο ἐπίπεδα, προκειμένου νὰ προστατευθοῦν οἱ βάσεις τῆς σειρᾶς πίθων⁴ ποῦ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ χώραν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τοῦ 1991 στὴ Ν παρειᾷ τομῆς ΙΙ. Κατὰ τὴν ἐφετινὴν προστατευτικὴ ἐπέμβαση συγκεντρώθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα πίθων καθὼς καὶ πολλὰ ὄστρακα, τὰ περισσότερα γραπτὰ, ἀρχαϊκῶν χρόνων⁵. 'Ενδιαφέρουσες πληροφορίες προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῶν πεσμένων λίθων κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου Α-Δ, τμήμα τοῦ ὁποίου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1991⁶. Συγκεκριμένα, σὲ ἀπόσταση 0.80 μ., δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν ὄριο τοῦ Α τοίχου τοῦ Γυμνασίου, κάτω ἀπὸ τὴν στρώση τῶν πεσμένων λίθων, σύρριζα στὸ νότιο τοιχάριο, ἀποκαλύφθηκαν μεγάλα κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα ἐνὸς ἀκόμη πίθου (ἀρ. 6). Μέσῃ στὸν πίθο βρέθηκαν ἑξὶ συνανήκοντα ὄστρακα χυτροειδοῦς σκεύους (ἀρ. Μ92/Παβ 651) καὶ μερικὰ θραύσματα ἀμφορέων. Μολονότι δὲν ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἐρευνα σὲ βάθος, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν θραυσμάτων τοῦ πίθου ἀρ. 6, βρέθηκαν ἀναποδογυρισμένα δύο κομμάτια ἀπὸ ἄλλον πίθο. 'Η θέση εὕρεσης ὑποδηλώνει ὅτι ὁ πίθος ἀρ. 6 δὲν πρέπει νὰ ἔσπασε στὴν ἀρχικὴ του θέση, ἀλλὰ πιθανῶς ἔχει συμπαρα-

4. ΠΑΕ 1991, 300.

5. "Ο.π.

6. Γιὰ τὴν σημασίαν τῆς ἀνέυρεσης κεραμεικῆς τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. πρβ. ΠΑΕ 1991, 301.

συρθεῖ με τοὺς πεσμένους λίθους. Ἐνδιαφέρουσες ἐνδείξεις γιὰ τὸν τρόπο καταστροφῆς τοῦ χώρου προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ Δ ἀπὸ τὸν πίθο 6, ὅπου ἀποκαλύφθηκε στρώση ὁμοίας ὕφους καὶ σύστασης με ἐκείνη τοῦ 1991: ἡ στρώση τέφρας καὶ διάσπαρτων ξυλανθράκων περιεῖχε ὀρισμένα ὄστρακα ἐρυθροβαφοῦς κεραμεικῆς τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων, θραύσματα ὑάλινων ἀγγείων καὶ ἐλαφρόπετρες. Ὁ χώρος τῶν τετρ. I 4 καὶ I 5 κατεχώσθη καὶ προστατεύθηκε με ξερολιθιά.

Συνεχίστηκαν ἡ διαλογὴ καὶ ἡ ἀρίθμηση καθὼς καὶ ἡ φωτογραφικὴ καὶ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν οἰκοδομικῶν μελῶν ποὺ βρίσκονται πλησίον τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Γυμνασίου, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα, εἴτε εἶναι ἐπιφανειακὰ ὁρατὰ σὲ λιθοσωροὺς ἀπὸ διαλυμένους χωροφότοιχους, εἴτε εἶναι κτισμένα μέσα σὲ ξερολιθιές. Γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ καθαρίστηκε καὶ ἐν μέρει διαλύθηκε ὁ χωροφότοιχος (Γ/Α/α)⁷, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 16 μ. ἀπὸ τὴ Ν γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου. Ὁ χωροφότοιχος, μήκ. 22 μ. καὶ ὕψ. 0.60-0.90 μ., ἦταν κτισμένος με κατεργασμένους λίθους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀσφαλῶς συνανήκουν με τὶς θραυσμένες λιθοπλίνθους ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὴ «στρώση πεσμένων λίθων» κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου τοῦ Γυμνασίου⁸. Βρέθηκαν καὶ ἀριθμήθηκαν εἴκοσι ἐπτὰ κομμάτια λιθοπλίνθων (ἀρ. Γ/Α/α 1-27), μερικὲς ἀκέραιες (πίν. 81β). Μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν συγκαταλέγεται ἀπότμημα ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ τὸ γνωστὸ τοπικὸ μάρμαρο (δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο) σωζ. ὕψ. 0.40 μ. καὶ διαμ. 0.26 μ. (ἀρ. M92/Λαρχ. 1). Στὸ νότιο τμήμα τοῦ χωροφότοιχου βρέθηκαν ἑξὶ κομμάτια λιθοπλίνθων (ἀρ. Γ/Α/α 28-34) καθὼς καὶ λίθος με ἐγχάρακτα λιθουργικὰ σήματα⁹.

7. Τὰ ἀρχικὰ Γ/Α/α δηλώνουν Γ = Γυμνάσιο, Ἀνατολικά τοῦ Α τοίχου καὶ α = ξερολιθιά α.

8. ΠΑΕ 1990, 247-248 καὶ Ἔργον 1992, εἰκ. 115.

9. Ἀρ. M92/Λε1. Διαστ.: μῆκ. 0.780, πλ. 0.34, πᾶχ. 0.18 μ. Ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται στὴν ἄνω ἐλαφρῶς κυρτὴ ἐπιφάνεια, ἐνῶ στὴν κάτω σχεδὸν ἐπίπεδη διακρίνονται τέσσαρις ἀβαθεῖς κυκλικὲς ὁπές. Ὁ ἐνεπίγραφος λίθος πιθανῶς ἀνάγεται στοὺς ὀψιμοὺς ἀρχαίους χρόνους: πρβ. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, *Τὰ ὀλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν* (1959-60) τ. 2, 153, 160 εἰκ. 108.

Μὲ τὴν πολύτιμη βοήθεια τοῦ Γ. Γαβαλᾶ καὶ τῆς φοιτήτριας Σοφίας Κραβαρίτου, πραγματοποιήθηκε ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς καὶ πρὸς Β τῆς ξερολιθιάς (Γ/Α/α) καὶ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Γυμνασίου, στὰ τετρ. πιν. 7, 8, Α2-Α4 καὶ Β2-Β5, μὲ σκοπὸ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν οἰκοδομικῶν μελῶν ποὺ εἶχαν ἐν μέρει καθαριστεῖ κατὰ τὸ 1990¹⁰. Σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ (ἐπίχωση πάχ. 0.03-0.05 μ.) ἀποκαλύφθηκαν διάσπαρτα οἰκοδομικὰ μέλη καὶ κτιριακὰ κατάλοιπα, ὅπως δύο τοῖχοι προχειροκτισμένοι μὲ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικό, καλοδουλεμένο μαρμάρينو κατώφλι μὲ στροφέα θύρας (πίν. 82α) καὶ κονίαμα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ. Μολοντοὶ δὲν προχωρήσαμε σὲ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀπὸ τὰ ἕως τώρα στοιχεῖα συνάγεται ὅτι πρόκειται γιὰ πρόχειρες κατασκευές, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Γυμνασίου καὶ τὴν κατάρρευση τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.

Τέλος, ἀφοῦ σχεδιάστηκε καὶ φωτογραφήθηκε, μετατοπίστηκε καὶ τοποθετήθηκε στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης ἡ εὐμεγέθους λιθόπλινθος Α50, ἡ ὁποία κυριολεκτικὰ «ἦταν κρεμασμένη» στὸν Α τοῖχο τοῦ Γυμνασίου, σὲ ἀπόσταση 3.70 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἡ δύσκολη μετατόπιση ἔγινε μὲ τὸν ἀρχαῖο παραδοσιακὸ τρόπο, χωρὶς ἀνυψωτικὸ μηχανήμα, μόνον μὲ τὸ μυαλὸ τοῦ ἔμπειρου Σ. Γιαννακοῦ καὶ τὴ μυικὴ δύναμη τῶν ἐργατῶν Γ. Δ. Γαβαλᾶ καὶ Ν. Γ. Γιαννακοῦ.

Ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ καὶ τὴν ἐν μέρει διάλυση τῆς ξερολιθιάς (μῆκ. 3.50, πάχ. 0.50 καὶ μεγ. ὕψ. 2.10 μ.), ΝΑ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο καὶ τὸν Α ἀναλημματικὸ τοῖχο στὸν χώρο τοῦ «Θεάτρου», στὰ τετρ. πιν. 7.8, Δ4 διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ὑποκείμενος ἀρχαῖος τοῖχος ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ «Α ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου», μέρος τῆς παρειᾶς τοῦ ὁποίου ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται. Ἄν καὶ δὲν ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερο χωραφότοιχο, ἀποκαλύφθηκε τμῆμα κτιστοῦ πλακοσκεποῦς ἀγωγοῦ, ἀγνώστων πρὸς τὸ παρόν, χρονολόγησής καὶ προορισμοῦ.

Δυτικὰ ἀπὸ τὴ μνημειακὴ Ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ πραγματοποιήθηκαν μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Γ. Γαβαλᾶ ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί, διαλογή κατεργασμένων λίθων καὶ ἀπομάκρυνση τῶν ἀκατέργαστων ἀπὸ τοὺς τεράστιους λιθοσωροὺς ποὺ ἔκαναν ἀδιάβατο τὸν χώρο. Καὶ ἐδῶ ἀποκαλύ-

10. ΠΑΕ 1990, 249.

φθηκαν ἐνδιαφέροντα κτιριακὰ κατάλοιπα, ἀσφαλῶς προγενέστερα τῆς Δεξαμενῆς. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τοῦ στομίου φρέατος λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο, στὸν γνωστὸ «πάσπαρο» (μαλκὸ σχιστόλιθο) μέγ. διαμ. 1.10 μ., σὲ ἀπόσταση 1.80 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ παρεια τοῦ τοίχου τῆς Δεξαμενῆς. Τὸ στόμιο τοῦ φρέατος, ὅμοιας λάξευσης ὅπως τὰ ἤδη γνωστά¹¹ στὸ ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα, ἦταν ὁρατὸ ὡς ἐπικίνδυνος λάκκος ἀνάμεσα στοὺς λιθοσωροὺς ποὺ κάθε χρόνο μεγαλώνουν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν χωραφότοιχων. Στὰ τοιχώματα τοῦ στομίου τοῦ φρέατος ἀποκαλύφθηκαν καὶ δύο λαξεύματα ποὺ, ὅπως ἀποδείχτηκε, συνδέονται μὲ τοὺς ἀγωγοὺς παραγωγῆς καὶ ὑπερχείλισης τοῦ ὕδατος¹². Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς Δ πλευρᾶς τοῦ στομίου τοῦ φρέατος διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ πλακοσκεποῦς ἀγωγοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο πλ. 0.15 καὶ ὕψ. 0.14 μ. Μέσα στὸν ἀγωγό, κάτω ἀπὸ στρώση πεσμένων λίθων, βρέθηκαν ὅστρακα μεγάλου ἀμφορέως (ἀρ. M92/Πα401) καὶ κέραμοι ὀψιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων καθὼς καὶ ξυλάνθρακες. Ἀλλὰ καὶ τὸ δεύτερο λάξευμα, στὴ Δ παρεια τοῦ στομίου τοῦ φρέατος, συνδέεται μὲ λαξευμένο στὸν φυσικὸ βράχο ἐπίσης πλακοσκεπὴ ἀγωγὸ πλάτους 0.12 μ.

Μολονότι δὲν ἔγινε ἐκτεταμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀπὸ τὰ ἔως τώρα στοιχεῖα, κυρίως ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη κάτω ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς, δυτικὰ ἀπὸ τὸ φρέαρ, εὐμεγέθους τοίχου (ὁρατοῦ μήκ. 4.75, πᾶχ. 1 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.80 μ.), ἐνισχύεται ἡ ὑπόθεση ὅτι τόσο τὸ φρέαρ ὅσο καὶ ὁ τοῖχος ἀνάγονται σὲ οἰκοδομικὴ φάση παλαιότερη τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς. Ὁ νεοαποκαλυφθεὶς τοῖχος, θεμελιωμένος ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο (πίν. 82α), εἶναι κτισμένος μὲ σχιστόλιθους, οἰκοδομικὸ ὕλικὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς κατασκευές κυρίως γεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῆς κατασκευῆς τοῦ φρέατος καὶ τῶν ἄλλων¹³ κτιριακῶν λειψάνων παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἄγνωστη, μολονότι καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ, κυρίως ἡ χρο-

11. Πρβ. γιὰ παράδειγμα ΠΑΕ 1982, 299 κέ. εἰκ. 13 πίν. 193β καὶ 194α.

12. Ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση προγραμματίζεται γιὰ τὸ 1993.

13. Μὲ τὸν προαναφερθέντα τοῖχο φαίνεται πὼς σχηματίζει γωνία στὴ Ν ἀπόληξή (:) του καὶ ἄλλος, τὰ ὅρια τοῦ ὁποίου ἄρχισαν νὰ διαγράφονται κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους, μὲ κατεύθυνση Δ-Α, ὁρατοῦ μήκ. 3.10 μ. καὶ ὁρ. ὕψ. 0.23-0.83 μ.

νολογήσιμη κεραμεική, μαρτυρούν για τη χρήση του χώρου από την πρώιμη γεωμετρική ως την ύστερη έλληνιστική περίοδο.

Στόν τομέα του ν α ο υ, στὰ ἀνατολικά ἔγιναν καθαρισμοὶ καὶ διαμόρφωση τοῦ χώρου.

Νοτιοδυτικά τοῦ ναοῦ, στό τετρ. ΝΔ/3, μέ τήν πολύτιμη συνεργασία τοῦ Δημήτρη Κοκκῶνη πραγματοποιήθηκε σύντομη συμπληρωματική ἔρευνα γιά νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ σχεδιαστική ἀποτύπωση τῆς ὀριζόντιας καὶ κάθετης στρωματογραφίας στίς παρειές τοῦ γεωμετρικοῦ «ἀποθέτη τέφρας»¹⁴. Ὁ μεγάλος ἀριθμός¹⁵ ὀστράκων ἀπό ἀδιακόσμητα καὶ γραπτὰ ἀγγεῖα πρωτογεωμετρικῶν χρόνων καὶ κυρίως ἡ ἀνεύρεσή τους στό κατώτερο, ἀδιατάρακτο, χρονολογικά κλειστό στρώμα, ἐπιβεβαιώνουν παλαιότερες ὑποθέσεις¹⁶ γιά τή ζωὴ στήν «Κάτω πόλη» ἀπό τὸν ὄψιμο 10ο π.Χ. αἰώνα.

Γιά νά προστατευθοῦν οἱ ἀνασκαμμένοι τομεῖς στόν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς, στό ἱερό στήν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης καὶ στήν «Κάτω πόλη», σὲ ὀρισμένα τμήματα (ΒΔ καὶ ΝΔ τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ στήν ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ «Α/6») τοποθετήθηκε περίφραξη σὲ σιδηροπλέγματα ὀπλισμοῦ καὶ βέργες. Ὁ «ἀποθέτης τέφρας» μέσα στό ρωμαϊκὸ κτίσμα προστατεύθηκε προσωρινὰ μέ κατασκευὴ ἀπὸ πλάκες ἀμιάντου καὶ ξυλοδοκούς. Γιά λόγους οἰκονομίας, αἰσθητικῆς καὶ καλύτερης προστασίας κτίσαμε ξηρότοιχους μέ τοὺς ἀκατέργαστους λίθους ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς σὲ διάφορα σημεῖα, ὅπως κατὰ μῆκος τῶν παρειῶν Ν καὶ Δ τῆς τομῆς Γ/Ν1 καὶ στό ἄνδρo Α τῆς Δεξαμενῆς.

Παράλληλα μέ τίς ἐργασίες ποὺ προαναφέρθηκαν συνεχίστηκαν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ τήν ἀρχιτέκτονα Στέλ. Κόκκορη καθὼς καὶ ἡ καταγραφὴ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τῶν γλυπτῶν (1991 καὶ 1992) ποὺ φυλάσσονται κατὰ χώραν στόν οἰκίσκο (ἀποθήκη) στὴ Μινώα.

Κατὰ τὸ 1993 πραγματοποιήθηκαν, ἐν γνώσει τῆς ΚΒ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἡ ἀποκόλληση καὶ ἡ μεταφορὰ στὴ

14. ΠΑΕ 1988, 166 κέ. καὶ ΠΑΕ 1991, 288-290.

15. Λεπτομερὴ παρουσίαση τῆς τομῆς καθαρισμοῦ καὶ τῆς κεραμεικῆς βλ. προσεχῶς ΠΑΕ 1993.

16. Ἐργον 1990 καὶ 1991 καὶ ΠΑΕ 1991, 290.

Χώρα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ποῦ εἶχαμε καθαρίσει καὶ ἀποκαλύψει τὸ 1984¹⁷ πλῆσιον τοῦ λιμένος τῶν Καταπόλων.

Ὁ περισσότερος χρόνος βέβαια, ὅχι μόνον κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες ἀλλὰ καὶ στὶς πασχалиνές διακοπές, ἀφιερώθηκε στὰ κινητὰ εὐρήματα ποῦ ἔχουν μεταφερθεῖ στὴ Χώρα. Ἡ ἀπαραίτητη γιὰ τὴ συστηματικὴ καταγραφή, συντήρηση, φωτογράφιση, σχεδίαση καὶ μελέτη, εἰδολογικὴ καὶ χρονολογικὴ ταξινόμηση κατὰ τομεῖς καὶ κατὰ ἀνασκαφικὴ περίοδο τῶν ἀναρίθμητων μικροαντικειμένων πραγματοποιήθηκε ἐφέτος χάρις στὴν ἐνοικίαση παλαιᾶς ἀρχοντικῆς οἰκίας μὲ κηπάριο μὲ πηγάδι, γνωστῆς ὡς «τοῦ Ρούσσου» (ἰδιοκτησία Εἰρήνης Παλαιολόγου) στὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ χρονοβόρα καὶ δύσκολη μεταφορά¹⁸, κατανομή καὶ τακτοποίηση μεγάλου μέρους τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴ Μινώα καθὼς καὶ τῶν γλυπτῶν ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τοῦ νησιοῦ ἔγιναν μὲ τὴν πολύτιμη βοήθεια τοῦ Γ. Γαβαλά, τοῦ φύλακα Σ. Γιαννακοῦ καὶ τῶν ἐργατῶν τοῦ ΥΠΠΟ Γ. Δ. Γαβαλά καὶ Ν. Γ. Γιαννακοῦ.

Μετὰ τὴν τακτοποίηση τῶν εὐρημάτων ἐργάστηκαν δύο ομάδες συντηρητῶν, μόνον κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες: συγκολλήθηκαν δύο ἀπὸ τοὺς μεγάλους πίθους τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ τὸν Ν. Ματούλα, συντηρήθηκαν ὅλα τὰ εἰδώλια, ὅλα σχεδὸν τὰ ὀστεῖνα, καθὼς καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ εὐρήματα (ἀγγεῖα καὶ λύχνοι) παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων. Ἐφέτος προχώρησε σημαντικὰ καὶ ὁ καθαρισμὸς (πλύσιμο) τῶν ἐκατοντάδων ὀστράκων ἀπὸ τὸ φρέαρ τοῦ ΒΔ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος¹⁹.

17. ΠΑΕ 1984, 388 κέ. εἰκ. 13 καὶ πίν. 203β. Ἡ ἀποκόλληση ὅσου τμήματος ἀπέμεινε ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς φραγκοσυκιᾶς καὶ ἄλλων αὐτοφυῶν φυτῶν ἔγινε ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Νικ. Ματούλα.

18. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι λόγω τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ διατηρητέου οἰκισμοῦ, ἡ μεταφορὰ ἀκόμη καὶ μὲ καροτσάκι εἶναι ἀδύνατη. Γι' αὐτὸ καὶ ὅλα, μικρὰ καὶ μεγάλα ἀντικείμενα (γλυπτὰ, ἐπιγραφές, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κλπ.) μεταφέρονται μὲ τὰ χέρια ἢ φορτωμένα σὲ ζῶο. Ἐξαιτίας τῆς στενότητος χώρου στὴν οἰκία Ρούσσου, παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Σ. Γιαννακοῦ γιὰ ἐκμετάλλευση κάθε σπιθαμῆς τοίχου, χωρὶς νὰ ἀλλοιωθεῖ ὁ παλαιὸς χαρακτήρας τοῦ κτιρίου, μεγάλο μέρος τῶν εὐρημάτων φυλάσσεται καὶ στὴν ἀποθήκη Δ. Οἰκονομίδη, τὴν ὁποία ἔχει ἐνοικιάσει ἡ ΚΒ' Ἐφορεῖα Κλασικῶν καὶ Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων.

19. ΠΑΕ 1982, 299 κέ.

Ὁ εἰδικὸς στὴ συντήρηση τῶν γλυπτῶν Β. Σιλβέστρος καθάρισε καὶ συγκόλλησε ἀρκετὰ γλυπτὰ, ὅπως τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο (ἀρ. εὔρ. Κ. 31) ἀπὸ τὸν λιμένα τῆς Μινώας.

Παράλληλα συνεχίστηκαν ἡ καταγραφή τῶν γλυπτῶν τῶν περιόδων 1982-1983 ἀπὸ τὸν πτυχιούχο ἀρχαιολογίας Σταῦρο Βλίζο καθὼς καὶ ἡ καταγραφή μεταλλικῶν ἀντικειμένων τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὴν Ἔφη Κασάπογλου.

Ὁλοκληρώθηκαν ἡ συντήρηση καὶ ἡ μελέτη τῶν πολυάριθμων ὁστῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς ἀκρόπολης ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη Τρανταλίδου. Σημαντικὰ προχώρησε καὶ ἡ μελέτη γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν πολυάριθμων ὑάλινων ἀντικειμένων ἀπὸ τὸν συνεργάτη τῆς ἀνασκαφῆς Π. Τριανταφυλλίδη.

Τὸ 1993 ὁλοκληρώθηκαν ὁ ἐπιστημονικὸς κατάλογος καὶ ἡ ἐκθεση ὅλων τῶν γλυπτῶν καὶ πολλῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Ἑμ. Ἰωαννίδη²⁰ σὲ μικρὴ αἴθουσα τοῦ Μουσείου καὶ ἐτοιμάζεται ἡ ἐκθεση τῶν μικροαντικειμένων. Χάρη στὴν πολύτιμη βοήθεια καὶ τὴ δωρεὰ μικροτεχνικῶν ἔργων τῆς Καλλιόπης Ν. Βασσαράμβρα, ἀπογόνου τοῦ Ἑ. Ἰωαννίδη, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ Συλλογὴ τοῦ Ἰωαννίδη πλουτίστηκαν σημαντικὰ μὲ νέα στοιχεῖα, ὅπως ὁ χειρόγραφος κατάλογός του, ἐπιστολὲς γιὰ τὴν ἵδρυση Μουσείου στὴ Χώρα Ἀμοργοῦ, καὶ ἄλλα.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

20. Βλ. ΠΑΕ 1985, 198-200.

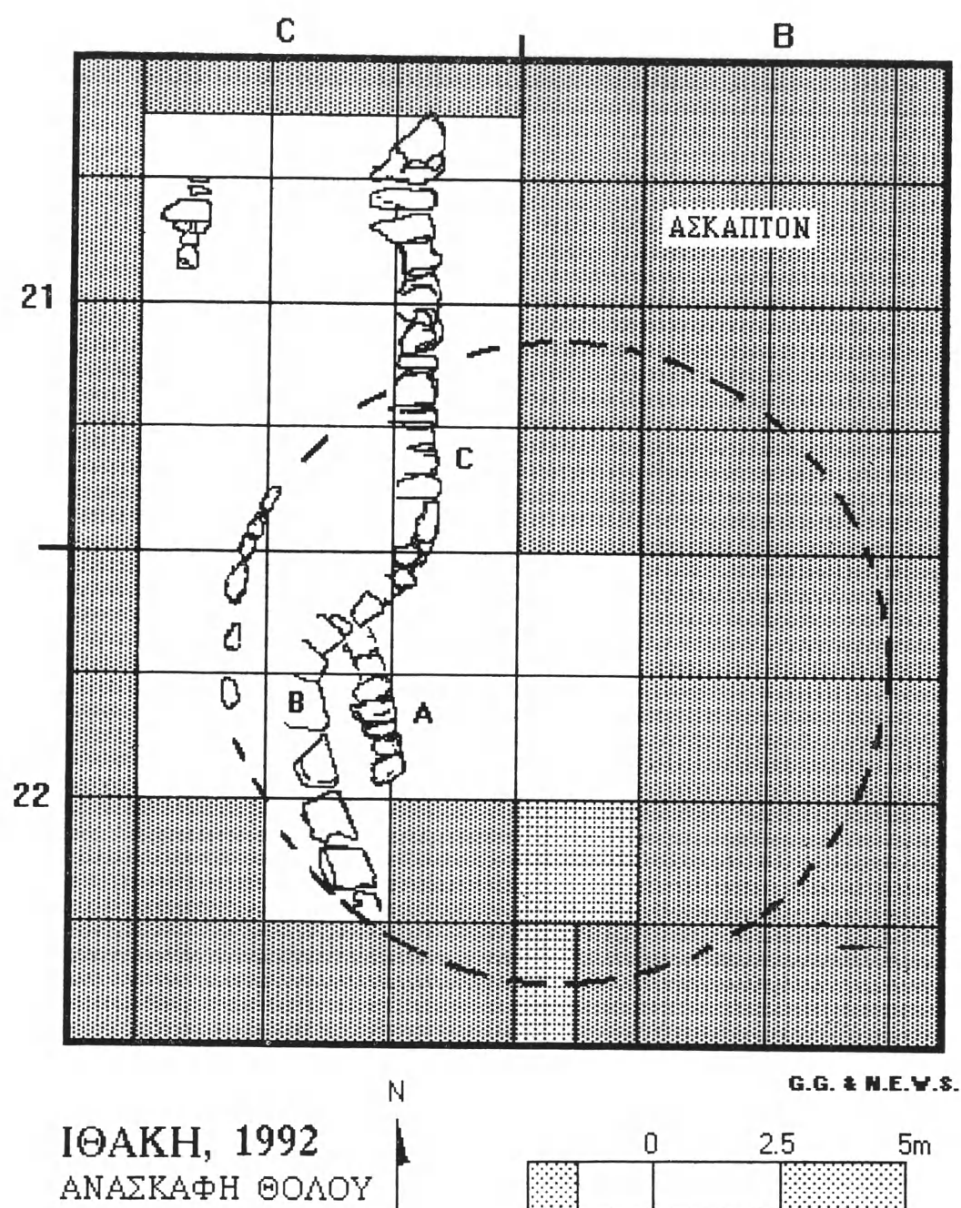
14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΘΑΚΗΣ

(Πίν. 83 - 85)

Συνεχίστηκε κατὰ τὸ 1992 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ θέση 'Αετὸς 'Ιθάκης ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου καὶ μὲ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων 'Αλίκης Σαμαρᾶ-Kauffmann καὶ Νάνσυ Συμεωνογλου, τῆς πτυχιούχου ἀρχαιολογίας Μαρίας Σταματοπούλου, τοῦ τοπογράφου Georges Guigues, τοῦ φωτογράφου Douglas Gaubatz, τοῦ συντηρητοῦ Ross Larson, καὶ τοῦ εἰδικοῦ βοηθοῦ G. Richard O'Connor. Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο τοῦ 'Αγίου Γεωργίου καὶ εἰδικότερα στὸν τομέα ὅπου κατὰ τὸ 1990 εἴχαμε διαπιστώσει τὴν ὕπαρξη μεγάλου οἰκοδομήματος κάτω ἀπὸ τὸν λατρευτικὸ κύκλο τοῦ ἱεροῦ τοῦ 'Απόλλωνος.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε μὲ τομὴ 10×2.40 μ. στὸ θεωρητικὸ κέντρο τοῦ κτιρίου (τετράγωνα C22/1C, C22/2D, C22/2C, B22/1D) (εἰκ. 1). Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς βρέθηκε ἀμέσως τὸ φυσικὸ ἔδαφος σὲ βάθος μόλις 0.20 μ. μαζὶ μὲ ἓναν ὀγκόλιθο ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἀνήκει στὸν κυκλικὸ περίβολο τοῦ ἱεροῦ τοῦ 'Απόλλωνος. Ἀμέσως πρὸς Α τοῦ ὀγκολίθου τὸ φυσικὸ ἔδαφος κατέρχεται ἀπότομα καὶ σχηματίζει δύο ἐπίπεδες λωρίδες ὅπου βρίσκονται ἰσχυρὰ θεμέλια. Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ βαθύτερο θεμέλιο Α βρίσκεται στὰ 3.80 μ. (πίν. 83α), ἐνῶ τὸ ἐξωτερικὸ θεμέλιο Β εἶναι ὑψηλότερα στὰ 2.40 μ. Τὰ δύο αὐτὰ θεμέλια εἶναι παράλληλα καὶ σχηματίζουν ἓνα στενὸ διάδρομο μέσου πλάτους 1.20 μ. Περιέργως, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου δὲν βρίσκεται πάτωμα ἀλλὰ συνεχίζεται ἡ ἀπότομη ἐπικλίση τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους μέχρι βάθους 4.60 μ. Ἡ διατήρηση τῶν θεμελίων δὲν εἶναι καλὴ ἀπὸ τὸ Α μένουν δύο μόνο σειρὲς ὀγκολίθων καὶ ἀπὸ τὸ Β μόνο ἡ κατώτερη βρίσκεται στὴ θέση της.

Ἡ τομὴ αὕτῃ εἶναι καὶ ἡ μόνη ἡ ὁποία προχώρησε παντοῦ μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Στὴν ὑπόλοιπη ἀνασκαφὴ καταφέραμε μόλις νὰ ἐρευνήσουμε τὴ συνέχεια τῶν θεμελίων Α-Β πρὸς Β. Οἱ λόγοι γιὰ τὴν καθυστέρηση σχετίζονται μὲ τὶς ἐξαιρετικὰ δύσκολες συνθῆκες ἀνασκαφῆς· ὁ χῶρος εἶναι ὅχι μόνο γεμάτος ἀπὸ ὀγκολίθους κατὰ μεγάλο ποσοστὸ ἀλλὰ τὸ ὑπάρχον χῶμα

Είλ. 1. 'Ανασκαφή 'Ιθάκης.

ἔχει τὴ σκληρότητα τσιμέντου. Ἡ στρωματογραφία τῆς ἀνασκαφῆς συνίσταται ἀπὸ τρία βασικά στρώματα ποὺ φαίνονται καθαρά στὸν ἐρευνηθέντα χώρο. Στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἔχει τὸ σχῆμα χωνιοῦ καὶ εἰσδύει μέχρι βάθους 2.50 μ. Τὸ στρώμα αὐτὸ περιλαμβάνει εὐρήματα νεωτέρων ἐποχῶν καὶ συνίσταται κυρίως ἀπὸ σκληρὸ χῶμα ἀναμεμιγμένο μὲ μικρὲς πέτρες, τριμμένα ὄστρακα καὶ κεραμίδια. Τὸ δεύτερο στρώμα περιβάλλει τὸ πρῶτο ἀλλὰ ἔχει πολὺ ἀκανόνιστο σχῆμα, ἀρχίζει σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια καὶ εἰσδύει μέχρι βάθους 4.50 μ. Τὸ στρώμα συνίσταται κυρίως ἀπὸ ὀγκολίθους, λίγο χῶμα καὶ κεραμίδια. Ὑπάρχει καὶ τρίτο στρώμα τὸ ὁποῖο περιορίζεται σὲ λιγοστὰ ἴχνη πάνω ἀκριβῶς στὸ φυσικὸ ἔδαφος.

Ἡ ἐρμηνεία τῶν στρωμάτων αὐτῶν δὲν εἶναι δύσκολη. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ σταδιακὸ γέμισμα ἐνὸς κενοῦ χώρου, ἐνῶ τὸ δεύτερο προέρχεται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ μεγάλου οἰκοδομήματος τοῦ ὁποίου τόσο ἡ κάτοψη ὅσο καὶ ἡ χρῆση ἀποτελοῦν ἓνα αἶνιγμα. Τὸ λεπτότερο τρίτο στρώμα ἴσως σχετίζεται μὲ τὴν κατασκευὴ ἢ θεμελίωση τοῦ κτιρίου, ἢ ἀκόμη μὲ μία διαφορετικὴ ἀρχικὴ τοῦ χρήσης. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στρώμα περιέχει μεταξὺ ἄλλων μερικὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα καὶ δίπλα στὸ θεμέλιο Α πολλὰ καμένα ὅστὰ ἐνὸς ταύρου, προερχόμενα ἴσως ἀπὸ θυσία. Τὸ μεσαῖο καὶ ὀγκωδέστερο στρώμα περιέχει λίγα κινητὰ εὐρήματα ἀλλὰ σχετικὰ πολλὰ καμένα ξύλα τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ θρυμματισμένα καὶ λεπτά, προερχόμενα ἴσως ἀπὸ σανίδες.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος χρονολογεῖται καθαρὰ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τοῦ δευτέρου στρώματος τόσο ἐδῶ στὴν πρώτη τομὴ ὅσο καὶ στὸν ὑπόλοιπο χώρο τῆς ἀνασκαφῆς στὸν πρῶτο τέταρτο αἰῶνα π.Χ. Ἔχουμε μάλιστα διαπιστώσει μία παρόμοια φοβερὴ καταστροφὴ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ τὴν συνδέουμε μὲ τὸν μεγάλο σεισμὸ τοῦ 374 π.Χ., ὁ ὁποῖος προξένησε τεράστιες ζημιὲς στοὺς Δελφοὺς καὶ στὴν Ὀλυμπία¹. Ὅσο γιὰ τὴ χρονολογία τῆς κατασκευῆς τοῦ οἰκοδομήματος, τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε δὲν εἶναι ἐξίσου καθαρά καὶ τὸ πρόβλημα θὰ συζητηθεῖ πιὸ κάτω.

1. Βλ. μεταξὺ ἄλλων W. DINSMOOR, *An Archaeological Earthquake at Olympia*, *AJA* 45, 1941, 399-427 καὶ A. MALLWITZ, *Olympia und seine Bauten* (Μόναχο 1972) 233.

Ἡ ἀνασκαφή τῆς πρώτης αὐτῆς τομῆς καὶ μία μικρὴ ἐπέκταση πρὸς Ν μᾶς ἀπασχόλησε γιὰ τρεῖς ἐβδομάδες. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἔδειξε ὅτι τὸ θεμέλιο Β ἀποτελεῖ τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται κυρίως πρὸς Β. Ἔτσι ἀποφασίσαμε νὰ ἐρευνήσουμε ἓνα μεγάλο χῶρο 10×15 μ. ἐλπίζοντας νὰ βροῦμε τόσο τὴν εἴσοδο ὅσο καὶ τὸ πλάτος του. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου αὐτοῦ τὸ φυσικὸ ἔδαφος παρουσιάζεται ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, ἐνῶ στὸν ἀνατολικὸ ὑπάρχουν βαθιὰ στρώματα παρόμοια μὲ ἐκεῖνα τῆς πρώτης τομῆς. Ἡ ἔρευνα στὸν χῶρο αὐτὸ ἔδειξε ὅτι τὸ ἐξωτερικὸ θεμέλιο Β σχηματίζει καμπύλη καὶ ἐνώνεται μὲ τὸ ἴσιο θεμέλιο Γ (C στὸ σχέδιο), τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται σὲ ἀπόσταση 10 μ. τουλάχιστο πρὸς Β, συνεχιζόμενο ἐκτὸς τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου. Τὸ θεμέλιο Γ διατηρεῖται σὲ ὕψος 3-4 δόμων χωρὶς νὰ ἔχει βρεθῇ οὔτε δάπεδο οὔτε τὸ φυσικὸ ἔδαφος (πίν. 83β). Ἡ μελέτη τῆς κάτοψης δείχνει ἄρκετὰ καθαρά ὅτι τὸ θεμέλιο Γ ἀνήκει στὴν εἴσοδο τοῦ κτίσματος, ἐνῶ τὰ θεμέλια Α καὶ Β περικλείουν ἓνα μεγάλο δωμάτιο (εἰκ. 1). Τὸ οἰκοδόμημα ἔχει ἐρευνηθῇ σὲ μῆκος 15 μ. καὶ στὸ μεγαλύτερο πλάτος του σὲ 8 μ.

Τὸ μῆκος τοῦ κτιρίου μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ μὲ βάση τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἤδη γνωστὰ ἀπὸ προηγούμενες ἔρευνες. Οἱ ἄγγλοι συνάδελφοι ἐρευνήσαν τὸν χῶρο πρὸς Ν σὲ ἀπόσταση μόλις 5 μ. ἀπὸ τὴ δική μας ἀνασκαφή². Ἡ ἀνασκαφή τους προχώρησε μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ δικό μας στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. Πρὸς Β ἔχουμε ἐρευνήσει στὴ παρελθὸν σὲ ἀπόσταση μόλις 10 μ. χωρὶς νὰ βροῦμε ἔχνος τοῦ κτιρίου αὐτοῦ. Ὑπολογίζουμε λοιπὸν ὅτι τὸ συνολικὸ μῆκος του δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβαίνει τὰ 22-25 μ. Τὸ πλάτος του ὅμως παραμένει ἄγνωστο. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ κτίριο εἶναι συμμετρικῆς κατασκευῆς, τότε τὸ πλάτος τοῦ μεγάλου δωματίου περιλαμβανομένων τῶν τοίχων, πρέπει νὰ πλησιάζει τὰ 12 μ. καὶ τοῦ διαδρόμου τὰ 7 μ.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ οἰκοδομήματος θυμίζει μυκηναϊκοὺς θολωτοὺς τάφους ἀλλὰ μὲ ἄρκετὲς διαφορές. Ἡ κατασκευὴ τῆς θόλου μὲ διπλὸ τοῖχο εἶναι πολὺ περίεργη, ἰδιαίτερα ἂν τὰ θεμέλια Α καὶ Β σχηματίζουν σύριγγα. Ὁ τρόπος σύνδεσης τοῦ διαδρόμου πρὸς τὴ θόλο εἶναι ἐπίσης περίεργη σχηματίζοντας

2. W. A. HEURTLEY καὶ H. L. LORIMER, Excavations in Ithaca, I, LH III-Protogeometric cairns at Aetos, BSA 33, 1932-33, 22-36. Ὁ ἀνατολικὸς τομέας τῆς ἀνασκαφῆς ἀπέχει 5 περ. μ. ἀπὸ τὴ δική μας ἀνασκαφή.

καμπύλη ἀντὶ γιὰ γωνία. Εἶναι ἀκόμη περίεργο ὅτι τουλάχιστο στὸν ἀνασκαφέντα χώρο τὰ θεμέλια Α καὶ Β φαίνεται νὰ σχηματίζουν εὐθεῖες γραμμές. Ἔτσι ἡ κάτοψη καὶ ἀναπαράσταση τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι πρὸς τὸ παρὸν προβληματική (πίν. 84α-β).

Παρὰ τίς δυσκολίες αὐτὲς ὑπάρχει μικρὴ μόνο ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ κλειστὸ κτίριο. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸν τεράστιο ὄγκο οἰκοδομικοῦ ὕλικου ποὺ ἔχει πέσει μέσα. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀποκλείουν τὴν ὑπαρξὴ ξύλινης σκεπῆς, ἐπειδὴ λείπουν τελείως ἔχνη μεγάλων ξύλινων δοκῶν. Τόσο ὁ ὄγκος τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου ὅσο καὶ ἡ ποικιλία τοῦ μεγέθους του δείχνουν κατασκευὴ συγγενικὴ τῶν γνωστῶν θόλων. Τὸ ὕλικὸ κατασκευῆς εἶναι ἀποκλειστικὰ ὁ ντόπιος ἀσβεστόλιθος καὶ οἱ περισσότεροι δόμοι εἶναι ἀκατέργαστοι. Ὑπάρχουν ὅμως λίγοι κατεργασμένοι δόμοι μὲ μία ἢ περισσότερες ἐπίπεδες ἐπιφάνειες. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς βρέθηκαν κοντὰ στὰ θεμέλια Α καὶ Β καὶ μερικοὶ ἴσως ἦταν ἀρχικὰ κτισμένοι ἀρκετὰ ὑψηλὰ στὸ κτίριο. Στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου βρίσκονται ἀρκετοὶ μικροὶ καὶ ἡμικατεργασμένοι δόμοι οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἴσως ἀπὸ τὴν ὀροφή. Λείπουν βέβαια πολλὰ ἀκόμη στοιχεῖα γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιρίου καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του, ὅπου τὸ μόνο θετικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ἀρκετὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ φαίνεται νὰ ἔχει πέσει ἀπὸ ἀνατολικὴ κατεύθυνση.

Ἡ περιγραφὴ αὐτὴ τοῦ οἰκοδομήματος χρειάζεται μία ἀκόμη διευκρίνιση. Ἡ θέσις στὴν ὁποία κτίστηκε ἀποτελεῖ τὸ νότιο φυσικὸ ὄριο τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ τὸν πιὸ ἐκτεταμένο ἐπίπεδο χώρο. Ἐνῶ πρὸς Ν τοῦ διάσελου ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους εἶναι ἀπτόμῃ καὶ ἀκατάλληλη πρὸς οἰκοδόμησι, ἡ βορινὴ πλευρὰ ἀνοίγεται σὲ μία εὐφορὴ κοιλάδα ποὺ κατεβαίνει ἀπαλὰ πρὸς τὴ θάλασσα. Ὅπως σὲ ἓνα θολωτὸ τάφο, ἡ εἴσοδος βρίσκεται στὴν ὀμαλὴ πλευρὰ καὶ τὸ κυρίως κτίριο εἶναι χωμμένο σὲ μεγάλο τεχνητὸ σκάμμα στὸ φυσικὸ ἔδαφος. Τὸ κέντρο τοῦ σκάμματος βρίσκεται σὲ βάθος 5 περ. μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Τὸ οἰκοδόμημα πρέπει νὰ εἶχε ἀρχικὸ ὕψος τουλάχιστο 8 μ. καὶ ἐπομένως τὸ πάνω μέρος του προεξείχε ἀρκετὰ πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Συμπεραίνουμε λοιπὸν ὅτι τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα σημαντικὸ ἔργο μὲ μνημειώδεις διαστάσεις καὶ ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνιση. Τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρο «θόλος» γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος τῆς Ἰθάκης.

Ἐπανερχομαι στὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς. Ἡ καταστροφή ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 374 π.Χ. ἀποτελεῖ ἓνα βέβαιο *terminus ante quem*. Πρὶν τὴν καταστροφή τῆς ἡ θόλος εἶχε μακροχρόνια χρῆση. Βρήκαμε μερικές ἐνδείξεις ἐπισκευῶν μὲ ἐπαλείψεις πηλοῦ καὶ προσθέσεις θραυσμάτων κεραμιδιῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τοίχων καὶ στὸν χώρο μεταξὺ τῶν θεμελίων Α καὶ Β. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἀρκετὰ ὕστρακα διαφόρων ἐποχῶν πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία καταστροφῆς. Ἀποκλείεται χρονολόγηση στὴν κλασικὴ ἢ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ γιατί, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, τὰ δημόσια κτίρια κατασκευάζονται στὴν Ἰθάκῃ μὲ κανονικὴ τοιχοδομία. Ὁ τρόπος κατασκευῆς δείχνει πρῶμῃ χρονολόγηση. Οἱ δόμοι τῆς κατώτερης σειρᾶς τῆς θόλου εἶναι τεράστιοι ἔχοντας μῆκος μεταξὺ 0.80 - 1.20 μ., ἐνῶ στίς ἀνώτερες σειρὲς μικραίνουν ἀναλογικὰ σὲ ὄγκο. Οἱ δόμοι ἔχουν συναρμολογηθεῖ οὕτως ὥστε ἡ μακρότερη διάστασή τους νὰ βρίσκεται ἐγκάρσια πρὸς τὸν τοῖχο. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα κατασκευῆς χρησιμοποιοῦνται νομίζω συχνότερα στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς κυκλωπείας μεθόδου. Ἡ παρουσία ἐξάλλου μυκηναϊκῶν ὀστράκων στὸ κατώτερο στρώμα ἐνισχύει τὴ χρονολόγηση τῆς θόλου στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Ἐλπίζω ὅτι μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ προκύψουν περισσότερα χρονολογικὰ στοιχεῖα.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν χώρο αὐτὸ εἶναι σχετικὰ πενιχρά. Βρέθηκαν μερικὰ χαλκὰ νομίσματα (ἐλληνιστικά, ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά), διάφορα χαλκὰ μικροαντικείμενα (καρφιά, λεπίδες, βελόνες, ἓνα βέλος, κττ.), μία ἐλεφάντινη περόνη, καὶ λίγα ὑάλινα θραύσματα. Τὰ πήλινα ἀντικείμενα περιλαμβάνουν ἑκατοντάδες κεραμίδια καὶ χονδροειδῆ ὕστρακα, μερικὰ θραύσματα ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς, λίγες ἀγνύθες (πίν. 85α), λίγα ὕστρακα διαφόρων ἐποχῶν, καὶ ἀρκετὰ βάσεις ἀπὸ μελαμβαφῆ ὕστρακα ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο ἀττικοὺς σκύφους καὶ τρεῖς ἀπὸ κοτύλες καλῆς ποιότητος.

Τὸ ὑποβλητικὸ μέγεθος τῆς θόλου καὶ ἡ ὁμοιότητά του μὲ πολλὰ τέτοια οἰκοδομήματα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ὀδηγεῖ ἀρχικὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ τάφο καὶ ἀποκλείει ἄλλες χρήσεις (ὀχυρωματικὸ ἔργο, ἀποθήκη, κατοικία, κλπ.) Ὑπάρχουν ὅμως σοβαρὲς δυσκολίες γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα αὐτῆς. Κατ' ἀρχὴν δὲν βρέθηκε οἰαδήποτε ἐνδειξὴ εἴτε ἀνθρώπινου σκελετοῦ εἴτε κτερισμάτων. Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης κανονικὸ πάτωμα. Πιὸ σημαντικὴ ἐνδειξὴ εἶναι ἡ ἔλλειψη εἰσόδου ἀπὸ τὸν διάδρομο πρὸς τὸ κυρίως δωμάτιο. Ἄν ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωσιν τάφου, μένει μίαν μόνον λύσιν τὴν ὁποία θὰ παρουν-

σιάσω ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά, ἀλλὰ μὲ κάποιο δισταγμὸ γιὰτὶ ἡ ἀναγνώρισή της ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὸ ὁδοσειαικὸ ἄστυ. Διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν ἀνασκαφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν στὸ νησί θὰ παρουσιάσω σὲ μονογραφία στὸ προσεχὲς μέλλον. Ἐδῶ περιορίζομαι σὲ μία περιληπτικὴ καὶ προκαταρκτικὴ ἐρμηνεία.

Ἡ μακροχρόνια ἐρευνα στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο Ἀετοῦ ἔχει ἤδη ἀποδώσει σοβαρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν ὁμηρικὴ Ἰθάκη. Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἴσως ἐνδείξη εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος πάνω στὸ διάσελο τοῦ Ἀετοῦ. Οἱ ἄγγλοι συνάδελφοι ἔσκαψαν τὸ καλύτερον διατηρημένο τμῆμα του ποὺ περιεῖχε βωμοὺς ἀπὸ στάχτες καὶ πολλὰ ἀφιερώματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μία μοναδικὴ συλλογὴ ἀγγείων χρονολογούμενη κυρίως ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ μέχρι τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ³. Ἡ ἀποστολὴ μας βρῆκε ἔχνη ἐνὸς ὑπαίθριου λατρευτικοῦ κύκλου καὶ διαπίστωσε ὅτι τὸ γνωστὸ ἤδη τετράγωνο οἰκοδόμημα ἀνήκει σὲ ναὸ ὁ ὁποῖος προστέθηκε στὸ ἱερὸ στὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἐκεῖ βρήκαμε ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ τὸ ἱερὸ ἀπέκτησε ἓνα ἢ δύο μικρὰ κτίρια ἀκόμη, μᾶλλον θησαυροὺς. Μερικὰ σημαντικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν κλασικὴ περίοδο τοῦ ἱεροῦ βρίσκονται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο⁴. Ἡ θόλος ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν λατρευτικὸ κύκλο ἀποτελεῖ τὸ πιὸ πρόσφατο εὐρημα στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ. Τὸ ἱερὸ αὐτὸ συνδέει μὲ τὸ «σκιερὸν ἄλσος Ἀπόλλωνος» (ν 278).

Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο τοῦ διασέλου ἡ ἀποστολὴ μας διαπίστωσε τὴν ὑπαρξὴ ἐκτεταμένου οἰκισμοῦ ὁ ὁποῖος ἰδρύεται γύρω στὸ 1400 π.Χ. καὶ συνεχίζεται χωρὶς διακοπὴ μέχρι τὸν 1ο αἰ. π.Χ. Στὴ συνεχὴ κατοίκηση τοῦ χώρου μαζί μὲ ἄλλους παράγοντες (τὸ ἐπικλινὲς ἔδαφος, συχνοὺς σεισμούς, καὶ ἔλλειψη κατὰλληλων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν) ὀφείλεται ἡ κακὴ γενικὰ διατήρηση τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θόλο λείπουν πρὸς τὸ παρὸν ἄλλες ἀρχιτεκτονικὲς ἐνδεί-

3. Βλ. σημ. 2 καὶ S. BENTON, Further Excavations at Aetos, *BSA* 48, 1953, 255-361. M. ROBERTSON, Excavations in Ithaca, V, The Geometric and later Finds from Aetos, *BSA* 43, 1948, 9-124.

4. Π. Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, *Κεφαλληνιακὰ Χρονικά*, 3, 1978-1979, 45-69, πίν. Θ'-ΚΣΤ'. Ὁ συνάδελφος Π. Καλλιγᾶς πρότεινε γιὰ πρώτη φορά τὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸ ὁμηρικὸ ἄλσος Ἀπόλλωνος.

ξεις τῶν ἀρχικῶν αἰώνων, οἱ ὁποῖοι ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ λιγοστὰ κινητὰ εὐρήματα. Ἀρχίζοντας ὅμως μὲ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἐνδείξεις πού αὐξάνονται ὅσο πλησιάζουμε τὴν κλασικὴ ἐποχὴ. Κατὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο ἄρχισε ἡ ὀχύρωση τοῦ ἀπότομου λόφου τοῦ Ἀετοῦ ὅπου κατασκευάστηκαν τρία διαδοχικὰ τεῖχη, τρεῖς πύργοι, τέσσερις δεξαμενές, καὶ ἓνας κεντρικὸς δρόμος. Οἱ κάτοικοι τῆς ἀρχαίας Ἰθάκης προσελκύνονται τότε στὸν λόφο αὐτὸ καὶ κτίζουν ἓναν οἰκισμὸ παρόμοιο μὲ τὸν μεσαιωνικὸ Μυστρά. Σὲ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὸν λόφο βρήκαμε ὑπολείμματα τουλάχιστον 25 οἰκιῶν καὶ ἄλλων κτιρίων⁵. Πιστεύω ὅτι ἡ ἀκρόπολη αὐτὴ πῆρε τὴν ὀνομασίαν Ἀλαλκομεναί, ἓνα ὄνομα πού δανείστηκαν οἱ Ἰθακήσιοι ἀπὸ τὴν προστάτιδα τοῦ Ὀδυσσέως Ἀθηνᾶ (Δ 8, E 908), καὶ ὅτι ἡ ὑπόλοιπη πόλη διατήρησε τὴν ἀρχαία της ὀνομασίαν Ἰθάκη. Ἡ διπλὴ αὐτὴ ὀνομασία ὑπῆρξε καὶ ἡ αἰτία τῆς σύγχυσης πού διαπιστώνουμε στὸν Στράβωνα (10.2.16) καὶ σὲ νεώτερους μελετητές. Ἡ πρωτεύουσα πόλη τοῦ νησιοῦ μεταφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀετὸ στὸ Βαθὸ στὰ πρόωιμα ρωμαϊκὰ χρόνια.

Ἡ ἑρμηνεία τῆς θόλου μᾶς ὀδηγεῖ κατ' ἀρχὴν στὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν Ὀδύσειαν οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται σὲ σχέση μὲ τὴν τιμωρία τῶν ἀπίστων γυναικῶν (χ 441-442 καὶ 458-459): *δμῳὰς ἐξαγαγόντες εὐσταθέος μεγάρῳ μεσσηγὺς τε θόλου καὶ ἀμύμονος ἔρκεος ἀλλῆς, καὶ πάλι στὸ χ 465-467: "Ὡς ἄρ' ἔφη, καὶ πείσμα νεὸς κυανοπρόροιο κίονος ἐξάψας μεγάλης περιβάλλε θόλοιο, ὑφὸς' ἐπεντανύσας, μὴ τις ποσὶν οὐδας ἴκοιτο.*

Τὸ τέντωμα τοῦ σχοινοῦ ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ κίονα (τῆς ἀλλῆς τοῦ παλατιοῦ) μέχρι τὴ θόλο σημαίνει ὅτι τὰ δύο κτίρια βρίσκονται κατὰ τὸν Ὅμηρο πολὺ κοντὰ καὶ τὸ τοπογραφικὸ αὐτὸ στοιχεῖο ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴ στενότητα τοῦ χώρου στὸ διάσελο τοῦ Ἀετοῦ. Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημείωτο ὅτι σὲ ἀπόσταση μόλις 30 μ. πρὸς Δ τῆς θόλου πού βρέθηκε φέτος ὑπάρχει ἓνας ὀρθογώνιος ἐπίπεδος χῶρος ὁ ὁποῖος μοιάζει νὰ εἶναι τεχνητὸς καὶ συνεχόμενος μὲ αὐτὸν πρὸς Δ εἶναι ὁ κεντρικὸς χῶρος τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Μόνο οἱ μελλοντικὲς ἔρευνες μποροῦν νὰ διασαφήσουν ἂν οἱ σχέσεις αὐτὲς εἶναι συμπτωματικὲς ἢ ἀποτελοῦν πραγματικότητα.

5. Γιὰ τὰ στοιχεῖα πού ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὶς δικές μας ἔρευνες βλ. *Εργον* 1984-1991 καὶ *ΠΑΕ* 1984-1986, 1989 καὶ 1990.

Ὁ Ὅμηρος δὲν λέει δυστυχῶς τίποτε γιὰ τὴ χρήση τῆς θόλου καὶ ἡ συσχέτιση τοῦ νέου κτιρίου μας μὲ τὴν ὁμηρικὴ θόλο παραμένει προβληματική. Μένουν ἔτσι τὰ πρὸς τὸ παρὸν λίγα ἀνασκαφικὰ δεδομένα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς θόλου. Μία σοβαρὴ ἐνδειξη δὲν ἔχει συζητηθεῖ μέχρι τώρα γιατί δὲν εἶχα ἐκτιμήσει τὴ σημασίαν της. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τῆς θόλου ἦταν φανερό ὅτι ἡ σκλήρυνση τοῦ χρώματος προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνάμιξή του μὲ νερό καὶ ἡ ἐξήγηση πού ἔδωσα τότε συνέδεσε τὸ σταδιακὸ γέμισμα τοῦ χώρου μὲ τὴ βροχόπτωση. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ὀρθὸ μόνο ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα καὶ ὄχι ὀλόκληρη τὴν ἀνασκαφή. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐξηγεῖται μόνο ἂν ἡ θόλος ἦταν ἤδη γεμάτη μὲ νερό. Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ θόλος εἶχε σχεδιαστεῖ γιὰ νὰ συγκεντρώνει νερό, ἂν ἦταν ἐπομένως μία πηγὴ. Αὐτὸ θὰ ἐξηγοῦσε τὴν περίεργη κατασκευὴ της, τὴν ἔλλειψη εὐρημάτων, καὶ τὴ συνεχὴ χρήση της πού φαίνεται ἀπὸ τὰ μικροευρήματα καὶ τὶς ἐπισκευές.

Δὲν γνωρίζω μέχρι στιγμῆς ἄλλες τέτοιες πηγές στὸν ἐλληνικὸ πολιτισμό⁶. Ἡ δική μας ἔχει σκοπὸ τὴ συγκέντρωση καὶ ἀποθήκευση μεγάλης ποσότητος νεροῦ. Τέτοια κτίρια εἶναι γνωστὰ στὴ Σαρδηνία, οἱ λεγόμενες «ιερές πηγές» τοῦ νουραγικοῦ πολιτισμοῦ (1600-900 π.Χ.)⁶. Στὴν περίπτωση τῆς Ἰθάκης, ἡ συγκέντρωση νεροῦ θὰ ἦταν ὁ μόνος τρόπος νὰ προμηθευτεῖ ὁ πληθυσμὸς τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὸ πολύτιμο καὶ σπάνιο αὐτὸ ἀγαθό. Ὁ Ἀετὸς στερεῖται φυσικῶν πηγῶν· εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ παχὺ στρώμα πηλοῦ πού σκεπάζει ὅλο τὸ διάσελο κυκλοφορεῖ μέσα στοὺς ἀσβεστόλιθους ἀρκετὸ νερό. Μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς βαθιᾶς σύριγγας μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ μία τεχνητὴ πηγὴ καὶ νὰ ἀποθηκευτεῖ τὸ νερὸ σὲ ἓνα μεγάλο λάκκο. Παρατηρήσαμε τὴν ὑπαρξὴ μίας τέτοιας σύριγγας λαξευμένης στὸ φυσικὸ ἔδαφος ἡ ὁποία κατεβαίνει ἀπὸ τὴν πλαγιά τοῦ λόφου καὶ καταλήγει στὴ συμβολὴ τῶν τοίχων Α-Β-Γ.

6. Ὑπάρχουν βέβαια κτιστὲς πηγές ὅπως ἡ Περσεΐα κρήνη τῶν Μυκηνῶν, ἀλλὰ μεγάλες θολωτὲς δὲν ἔχουν ταυτιστεῖ πρὸς τὸ παρὸν. Ὑπάρχουν ἐπίσης πολλὰ παραδείγματα μικρότερων κτιρίων τὰ ὁποῖα ἀξιοποιοῦν ἤδη ὑπάρχουσες φυσικὲς πηγές. M. S. BALMUTH, *Archaeology in Sardinia, AJA* 96, 1992, 663-697, βλ. εἰδικότερα σ. 685 καὶ εἰκ. 21:C, ὅπου βρίσκεται μία παρόμοια μὲ τὴ δική μας ὑπόγεια θόλος πού ἔχει ἐπίσης διπλὸ τοῖχο στὸ κεντρικὸ δωμάτιο.

Ὁ Ὅμηρος γνωρίζει καὶ περιγράφει μία κτιστὴ πηγὴ χωρὶς νὰ μᾶς δίνει τοπογραφικὲς ἢ ἄλλες σημαντικὲς λεπτομέρειες. Ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε τίς λίγες αὐτὲς γραμμὲς (ρ 204-211): *Ἄλλ' ὅτε δὴ στείχοντες ὁδὸν κάτα παιπαλόεσσας ἄστεος ἐγγὺς ἔσαν καὶ ἐπὶ κρήνην ἀφίκοντο τυκτὴν καλλίροον, ὅθεν ὑδρεύοντο πολῖται, τὴν ποίησ' Ἴθακος καὶ Νήριτος ἡδὲ Πολύκτωρ· ἀμφὶ δ' ἄρ' αἰγείρων ὕδατοτρεφέων ἦν ἄλσος, πάντοτε κυκλοτερές, κατὰ δὲ ψυχρὸν ῥέειν ὕδωρ ὑπόθεν ἐκ πέτρης· βωμὸς δ' ἐφύπερθε τέτυκτο νυμφάων, ὅθι πάντες ἐπιρρέζεσκον ὁδίται.*

Μαθαίνουμε λοιπὸν ἀπὸ τοὺς στίχους αὐτοὺς ὅτι ἡ «τυκτὴ κρήνη» βρίσκεται στὴν ἄκρῃ τῆς πόλης, πράγμα πού ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ θέση τῆς θόλου. Δύο στοιχεῖα χρήσιμα εἶναι ὅτι (ὅλοι;) οἱ πολῖτες ὑδρεύονταν ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ὅτι χρειάστηκαν τρεῖς (ἀρχιτέκτονες;) νὰ τὴν κτίσουν· αὐτὸ ἴσως σημαίνει ὅτι ἡ κρήνη ἦταν μεγάλη (ὅπως ἡ θόλος). Οὐτε ἐδῶ οὔτε ἄλλοῦ συνδέει ὁ Ὅμηρος τὴν κρήνη μὲ τὴ θόλο καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ κτίρια. Ὑπάρχει ὅμως ἓνα στοιχεῖο τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ συνδέει τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα μεταξύ τους· γύρω ἀπὸ τὴν κρήνη ἦταν ἓνα ἄλσος (ρ 208) καὶ ὁ Ὅμηρος θὰ μνημονεύσει λίγο πιὸ κάτω τὸ «σκιερὸν ἄλσος Ἀπόλλωνος» (υ 278). Τόσο τὸ πρῶτο ὅσο καὶ τὸ δεύτερο εἶναι ἱεροὶ χώροι, τὸ ἓνα ἀφιερωμένο στὶς νύμφες, τὸ ἄλλο στὸν Ἀπόλλωνα. Ἰσως ὁ Ὅμηρος νὰ θεώρησε ἀρκετὴ τὴ μνεῖα ἐνὸς μοναδικοῦ στὴν πόλιν δάσους τὸ ὁποῖο ἦταν ὁ συνδυασμὸς κρίκος ὅλων τῶν χαρακτηριστικῶν μνημείων τοῦ μεγάλου ἱεροῦ τῆς πόλης. Ὅπως ἀνέφερα παραπάνω, τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δείχνουν ἓνα μεγάλο ἱερὸ μὲ πολλαπλοὺς βωμοὺς καὶ πολλὰ ἀφιερῶματα (σὰν καὶ αὐτὰ πού ἀφιέρωναν οἱ διαβάτες στὶς νύμφες), ἓνα λατρευτικὸ κύκλω (σὰν τὸ κυκλικὸ ἄλσος), ἓνα μετα-ομηρικὸ ναό, καὶ τώρα, καθὼς φαίνεται, μία ἱερὴ πηγὴ. Ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ ἔχει ἐρευνηθεῖ σχεδὸν τελειῶς καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν ὑπάρχει μέρος γιὰ δεύτερο μεγάλο κτίριο.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων στὸ διάσελο τοῦ Ἀετοῦ σὲ σχέση μὲ τὸν Ὅμηρο εἶναι ἴσως κάπως αἰσιόδοξη καὶ προορισμένη νὰ περιβληθεῖ μὲ τὴ γνωστὴ ἀβεβαιότητα πού κατατρέχει συνήθως παρόμοιες ὁμηρικὲς προσπάθειες. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι σὲ σχέση μὲ ἄλλες ὁμηρικὲς «περιγραφές» ἡ μνεῖα τῆς πηγῆς καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς ἀρχαίας Ἰθάκης ἀντιστοιχοῦν ἱκανοποιητικὰ μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Παρὰ τὸ γεγονὸς

ὅτι ὁ Ὅμηρος δὲν συνδέει καθαρὰ τὰ διάφορα μνημεῖα τοῦ ἱεροῦ, τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε δὲν μᾶς ἀπαγορεύει νὰ τὰ φανταστοῦμε ὅλα γύρω ἀπὸ τὸ ἄλσος.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς κατεδαφίστηκε μὲ τὴ βοήθεια μηχανικοῦ ἐκσκαφέα καὶ ἐρευνήθηκε τὸ ἐρειπωμένο ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 1953 παρεκκλήσι τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα ἀπὸ ἀρχαῖες ἐπιτύμβιες στήλες καὶ ἀρχιτεκτονικοὺς δόμους. Πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι δύο μεγάλα κομμάτια ἀρράβδωτου κίονος, μία στήλη μὲ τὴν ἐπιγραφή ΠΥ-ΣΤΑΚΙ ΧΑΙΡΕ (πίν. 85δ) καὶ ἄλλη μία ἀπὸ τὸ ὄνομα ΠΡΑΥΛΕ [ΧΑΙΡΕ] ἣ ὁποία φέρει διακόσμηση φύλλων δρυὸς καὶ βαλανιδιῶν, ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ κάτοχος ἦταν μάλλον ἱερεὺς τοῦ Διός. Πολλὰ χρήσιμα γιὰ μελέτη θραύσματα μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο Βαθέος. Βρήκαμε ἐπίσης ἐνδείξεις ὅτι τὸ παρεκκλήσι κτίστηκε στὴν περίοδο ἀγγλοκρατίας (1815-1864), ἴσως μετὰ τὸν μεγάλου σεισμὸ τοῦ 1861.

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ

15. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ BIANNOY

(Πίν. 86 - 103)

Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ 1992 εἶχε διάρκεια ἑξὶ ἐβδομάδων (1 Ἰουλίου - 13 Αὐγούστου) καὶ χρηματοδοτήθηκε κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀθηνῶν. Τὶς δαπάνες γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ὕλικου καὶ τὴ φωτογράφιση κάλυψαν τὸ Institute for Aegean Prehistory τῆς Ν. Ὑόρκης, τὸ Ἰδρυμα Ψύχα καὶ ἡ National Geographic Society.

Μὲ τὶς συνεργάτριες τῆς ἀνασκαφῆς Δρ. Πολύμνια Μεταξᾶ-Muhly καὶ Δρ. Ἀθανασία Κάντα ἐργάσθηκαν ὡς ὑπεύθυνες τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων ἡ Δρ. Ἀναστασία Λαμπροπούλου-Λεβισιάνου, καθὼς καὶ οἱ πτυχιούχοι τῆς Ἀρχαιολογίας Ἀναστασία Τσιγκουνάκη (M. A. Rome) καὶ Χαρὰ Προκοπίου (D. A. Paris). Ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἀνασκαφῆς Νίκος Ζαρίφης (M. S. England) συνέχισε τὸ ἔργο τῆς ἀποτύπωσης τῶν μνημείων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν καὶ ὁ τεχνίτης Κωστῆς Νικάκης τὴ συντήρησή τους. Τὸ ἔργο τῆς ομάδας ἦταν ἀποτελεσματικὸ χάρη στὴ συμμετοχὴ ἐξειδικευμένου στὴ στρωματογραφία πενταμελοῦς συνεργείου ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Νίκου Δασκαλάκη.

Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ 1992 ἀποτελεῖ τὴν προτελευταία τοῦ κυρίως ἀνασκαφικοῦ ἔργου στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο ἀποφύχθηκε κατὰ τὸ δυνατόν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀνασκαφῆς σὲ ἔκταση καὶ προγραμματίστηκε σειρὰ ἀπὸ τομῆς σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, γιὰ νὰ ἐπιλυθοῦν ὀρισμένα ἐκκρεμῆ προβλήματα. Αὐτὸ τὸ πρόγραμμα ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ γίνουν τὸ 1992 μόνο τομῆς ἐλέγχου καὶ ἐπαλήθευσης τῆς στρωματογραφικῆς σχέσης τῶν πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης (πίν. 86-87). Ὡστόσο οἱ ἀπρόβλεπτες ζημιὲς στὸ κτίριο Q καὶ στὴν πρώτη φάση τοῦ βωμοῦ ἀπὸ τὴν παρατεταμένη βαρυ-

1. Βλ. ΠΑΕ 1991, 306-330.

χειμωνιά τοῦ 1991-1992 ἐπέβαλαν κάποια τροποποίηση στοῦ πρόγραμμα καί τοῦ σκάψιμο ὑψηλῶν ἐπιχώσεων.

Ἡ ἀνασκαφική ἐρευνα ἀναπτύχθηκε σέ τέσσερις τομεῖς καί ἔδωσε τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα.

Βορειοανατολικὸς τομέας

Ὁ ΒΑ τομέας, πού βρίσκεται δίπλα στήν πηγή, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διαχρονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἱεροῦ, καθὼς οἱ σωζόμενοι τοῖχοι ἀνήκουν σὲ στεγασμένα κτίρια πού ἀντιπροσωπεύουν πολλὰς περιόδους τῆς λειτουργίας του (πίν. 86-87, ὀρθογ. K-M/45-48). Ἡ ἀνασκαφὴ σὲ αὐτὸ τὸν τομέα διακόπηκε ἐπανειλημμένα, λόγω τοῦ ἀναβλύζοντος νεροῦ². Τὸ χρηματοδοτημένο ἀπὸ τὸ ΤΑΠΑ ἔργο τῆς ὑδρομάστευσης τοῦ ὑπόγειου ὑδάτινου ὀρίζοντα τῆς γεωλογικῆς λεκάνης, ὅπου ἔχει ἰδρυθεῖ τὸ ἱερό, μὲ τὴ διάνοιξη ἀποστραγγιστικῆς τάφρου στὴ βόρεια πλαγιά τοῦ χώρου, ἔμεινε ἡμιτελὲς τὸ 1991. Ὁλοκληρώθηκε τὸ 1992, χάρη στὶς συντονισμένες προσπάθειες τοῦ συνεργείου τῆς ἀνασκαφῆς, πού συνδυάστηκαν μὲ μικρὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς κοινότητος τῆς Κάτω Σύμης, καί εἶχε διπλὸ ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα: τὴ διοχέτευση μεγάλης ποσότητος νεροῦ ($\pm 25^3$ τὴν ὥρα) στὴν πηγή, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀρδεύονται καλλιέργειες τῶν γειτονικῶν κοινοτήτων, καί τὴν ἀποξήρανση σὲ μεγάλο βαθμὸ τοῦ ΒΑ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς.

Χάρη στοῦ δευτέρου ἀποτέλεσμα συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸν ΒΑ τομέα καί ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ βορειοανατολικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ περιβόλου (= Β' ἀρχιτεκτονικὴ φάση νεοανακτορικῆς περιόδου) —συνολικοῦ μήκους 7.50 μ.— ὅπως καί τῆς ἡμικυκλικῆς κατασκευῆς πού εἶναι ἐνσωματωμένη στὴν ἐσωτερικὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ περιβόλου (πίν. 86-87, ὀρθογ. K/Λ46)³. Σημαντικὸ νέο στοιχεῖο εἶναι τὸ τμήμα ἐνὸς ἐγκάρσιου τοίχου μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α πού ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 6 μ. καί γωνιάζει μὲ τὸν βορειοανατολικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου (εἰκ. 1, πίν. 88α). Καί οἱ δύο τοῖχοι θὰ λειτουργοῦσαν ὡς ἀντερείσματικοί, γιατί ἔχουν μόνο ἐσωτερικὴ ὄψη, ὅπως ὁ βόρειος καί ὁ βορειοδυτικὸς τοῖχος τοῦ περιβόλου. Νότια καί σὲ

2. ΠΑΕ 1988, 259· 1991, 320-322.

3. ΠΑΕ 1991, 320-322.

ἄμεση ἐπαφή μὲ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο ἐντοπίστηκε μισοδιαλυμένο πλακόστρωτο (πίν. 88β, 89α) ἀπὸ πολυγωνικὲς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, παρόμοιες μὲ τοῦ πλακοστρώτου τῆς πομπικῆς ὁδοῦ. Τὸ πλακόστρωτο ἐδράζεται στὸ νεκρὸ σχιστολιθικὸ στρώμα, ὅπως καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ περιβόλου σὲ αὐτὸν τὸν τομέα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἀνήκουν στὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὸ κρηπίδωμα καὶ ἀπέχει λίγα μέτρα ἀπὸ τὴν πηγὴ (εἰκ. 1). Ἡ θεμελίωση τοῦ περιβόλου στὸ φυσικὸ ἔδαφος δείχνει ὅτι τόσο τὸ προγενέστερο τοῦ περιβόλου οἰκοδόμημα U, ὅσο καὶ ὁ συναφὴς μὲ τὸ U χώρος τῆς ὑπαίθριας λατρείας δὲν ἐκτείνονταν στὸν ΒΑ τομέα.

Ἀπὸ τὴν ἐπικλινὴ ἔκταση τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ποὺ ὀρίζει ἡ ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ (=ἐξέδρα;) πρὸς Β καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ κρηπιδώματος πρὸς Ν, προῆλθαν 34 τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη —ἀκέραιες (πίν. 90α) ἢ σπασμένες— καὶ δύο τετράπλευρα συνδετικὰ μέλη ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικὸ μὲ γόμφο καὶ τόρμο στὶς ὀριζόντιες ἐπιφάνειες (πίν. 90β-γ). Ὁμοιοὶ τύπου συνδετικὰ μέλη ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ προγενέστερες ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση μεγάλων τραπεζῶν στὸν φέροντα πεσσίσκο⁴. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ παρουσιάζεται ἀντίστοιχη συγκέντρωση τελετουργικῶν σκευῶν κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κρηπιδώματος⁵. Ὡστόσο ἡ ἀνεύρεση πολλῶν τραπεζῶν πάνω στὸ πλακόστρωτο τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ περιβόλου καὶ μέσα σὲ χώματα ὑπαίθριας λατρείας ἦταν τὸ 1992 ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὴ (πίν. 89β) καὶ διδακτικὴ ὅσον ἀφορᾷ στὴ χρῆση τους. Δεκατέσσερις τράπεζες ἀπὸ αὐτὴ τὴ συσσώρευση ἦταν ἀκέραιες. Ἐτσι γιὰ μία ἀκόμη φορὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης ἐλέγχουν ὡς ἐπισφαλὴ τὴν ἀποψὴ ὅτι οἱ Μινωῖτες ἀχρήστευαν τὶς τράπεζες προσφορῶν μὲ τὸ σπάσιμο ὕστερα ἀπὸ τὴν τέλεση τῆς ἱεροπραξίας. Σὲ ἀπόθεση τῆς ἀνωτέρω ἔκτασης πρέπει νὰ ἀνῆκε καὶ ἡ διαβρωμένη ἐνεπίγραφη τράπεζα προσφορῶν στρογγυλοῦ τύπου, ποὺ σώζει στὸ χεῖλος μόνον ἐπτὰ σημεῖα ἀπὸ μεγάλη ἐπιγραφὴ τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς (πίν. 90β).

Ἡ ἐνεπίγραφη τράπεζα βρέθηκε μὲ 18 πῆλινους χριστιανικοὺς λύχνους δίπλα στὴν πηγὴ καὶ σὲ ἀπόσταση ± 5.50 μ. νοτιοανατολικά τῆς εἰσόδου τοῦ

4. Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ τύπου βλ. ΠΑΕ 1985, 278 σημ. 36-39 εἰκ. 6. Πρόσθετε ΠΑΕ 1991, 310 σημ. 5 γιὰ παρόμοια παραδείγματα μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

5. ΠΑΕ 1985, 278· 1988, 262.

περιβόλου (πίν. 86-87, ὀρθογ. M47). Τὸ ἀνάμεικτο στρώμα τῆς τράπεζας καὶ τῶν λύχνων συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀνατολική γωνία τοῦ ἐλληνιστικοῦ /ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος C-D (εἰκ. 2), γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος παρακάτω. Ἡ συνένωση τῆς νεοανακτορικῆς τράπεζας μὲ χριστιανικοὺς λύχνους δὲν ἐκπλήσσει στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ὅπου εἶναι σύνηθες φαινόμενο ἡ ἀνάμειξη τοῦ μινωικοῦ μὲ τὸν ἐλληνορωμαϊκὸ πολιτισμὸ στὰ στρώματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Αὐτὸ ποὺ δύσκολα ἐξηγεῖται εἶναι ὅτι οἱ χριστιανικὲς ἀποθέσεις ἔγιναν σὲ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία θὰ εἶχαν λησμονηθεῖ οἱ θεότητες τοῦ ἱεροῦ (=Ἑρμῆς, Ἀφροδίτη). Παράλληλα μοιάζουν νὰ ἀναιροῦν τὰ ἕως τώρα ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ποὺ ὀρίζουν τὸ τέλος τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. Μόνο ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ βουνό, ὅπου ἰδρύθηκε τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὸ ἱερὸν ὄρος τῆς Κρήτης⁶, δίνει τὴν πιὸ εὐλογη ἐξήγηση γιὰ τὶς ἀποθέσεις τῶν χριστιανικῶν λύχνων δίπλα στὴν πηγὴ. Ἡ ἱερότητα τοῦ βουνοῦ, ποὺ διαφυλάχθηκε στὸ τοπωνύμιον ἱερὸν ὄρος καὶ ἡ πλούσια πηγὴ ἀποτελέσαν προφανῶς τοὺς πόλους ἑλξης καὶ γιὰ τοὺς χριστιανούς. Ἰσως σὲ περιόδους ξηρασίας προσέρχονταν χριστιανοὶ γιὰ νὰ ἀποθέσουν λύχνους δίπλα στὴν πηγὴ μὲ τὴν παράκληση νὰ ἐπαυξηθεῖ τὸ εὐεργετικὸ νερό. Οἱ χριστιανικοὶ λύχνοι ξεχωρίζουν σὲ δύο εὐδιάκριτες ομάδες, ὅσον ἀφορᾷ στὸν πηλὸ, στὸν τύπο καὶ στὴ διακόσμησή τους. Τὰ παραδείγματα τῆς μιᾶς εἶναι ἀπὸ κοκκινωπὸ χοντρόκοκκο πηλὸ μὲ σχῆμα καὶ κόσμηση ποὺ χαρακτηρίζουν λύχνους ἀπὸ τὴ βόρεια Ἀφρικὴ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ., τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 91α)⁷. Οἱ λύχνοι τῆς ἄλλης ομάδας εἶναι τροχήλατοι ἀπὸ λεπτόκοκκο κιτρινωπὸ πηλὸ μὲ χαρακτὸ χρίσμα καὶ παραβάλλονται μὲ ντόπιους λύχνους τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (πίν. 91β)⁸.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ 1992 στὸν ΒΑ τομέα ἔδωσε λύση καὶ στὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῶν δύο νεώτερων οἰκοδομημάτων τοῦ ἱεροῦ: τοῦ ἐλληνιστικοῦ δίχωρου οἴκου (= κτίριο D) καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ ναοῦ (;) (= κτίριο C, πίν. 86-87, ὀρθογ. Λ/Μ 48-49). Τὸ κτίριο C ἦταν ἤδη ὀρατὸ τὸ 1972, καθὼς

6. ΠΑΕ 1972, 202 σημ. 1. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου Ι, Ι. Χάλκινα κρητικά τοξεύματα* (1985) 18.

7. Ἐνδεικτικὰ πρβ. Α. ΕΝΝΑΒΛΙ, *Lampes Chretiennes de Tunisie* (1976) πίν. LI ἀρ. 924· πίν. LVII ἀρ. 1069, 1072.

8. Ρ. RENTINI, *Lucerne, Gortina I* (ἐπιμ. Α. Di Vita 1988) 221-228, ἰδιαιτέρως 227 ἀρ. 199-201, εἰκ. 195 καὶ 198.

ἡ μπουλντόζα, πού ἀνοιξε τὸν ἀγροτικὸ δρόμο, παρέσυρε μέρος τῆς ἐπίχωσης κατὰ μῆκος τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου, καταστρέφοντας καὶ τμήμα τῆς νότιας γωνίας του⁹. Ὁ ἐλληνιστικὸς οἶκος D καὶ τὸ στρῶμα θεμελίωσης τοῦ κτιρίου C ἐρευνήθηκαν τὸ 1973. Τὴν ἴδια χρονιά βρίσκεται στὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τῆς συμβολῆς τῶν κτιρίων D καὶ C ἐνεπίγραφος κυβόλιθος τοῦ ὕστερου 2ου ἢ τοῦ πρώιμου 3ου αἰ. μ.Χ., πού ἀναφέρει τὸν *Νικάνορα*, γιὸ τοῦ *Θεομνάστου* νὰ ἀναθέτει ναὸν στὸν Ἑρμῇ *Κεδρίτῃ*¹⁰. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα τὸ ζητούμενο στὸν BA τομέα ἦταν ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τοῦ ρωμαϊκοῦ ναοῦ, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή.

Χάρη στὴν ὑδρομάστευση τοῦ χώρου ἦταν πιά ἐφικτὴ ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἐπιχώσεων τῆς ἔκτασης βορειοανατολικῆς τῶν κτιρίων D καὶ C, ἡ ὁποία καὶ ὀδήγησε στὴν ἀκόλουθη διαπίστωση. Τὸ ρωμαϊκὸ κτίριο C ἀντιπροσωπεύει ριζικὴ τροποποίηση τοῦ δίχωρου ἐλληνιστικοῦ οἴκου D μετὰ ἀπὸ τὴ δεύτερη καταστροφή του, κατὰ τὴν ὁποία καταργήθηκε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο δωμάτια καὶ προστέθηκε ἰσχυρὸς περίβολος μὲ εἴσοδο ἀπὸ Νότο (εἰκ. 2). Εἶναι προφανὲς ὅτι αὐτὴ ἡ μεγάλης κλίμακας ἀνακατασκευὴ ἐκτιμήθηκε ἀπὸ τὸν χρηματοδότη *Νικάνορα* ὡς ἀντάξια ἐνὸς ναοῦ, πού ἀφιερώνεται στὸν θεὸ τοῦ ἱεροῦ, τὸν Ἑρμῇ *Κεδρίτῃ*. Ἡ σύνναός του θεὰ Ἀφροδίτῃ φαίνεται ὅτι ἔπαψε νὰ ὑπάρχει κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, γιατί οὔτε στὴν ἐπιγραφή ἀναφέρεται οὔτε ἀνακατασκευάστηκε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο δωμάτια τοῦ ἀρχικῆς δίχωρου ἐλληνιστικοῦ οἴκου-ναοῦ, ὅπου πολλὰ ἀναθήματα μαρτυροῦν τὴ λατρεία τοῦ Ἑρμῇ καὶ τῆς Ἀφροδίτης.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τοῦ πλέγματος ἀπὸ τοίχους καὶ ἡ ἀπόδοσή τους σὲ δύο ἢ περισσότερα κτίρια συγκεκριμένης μορφῆς, πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ βόρεια τοῦ ναοῦ C-D (πίν. 86-87, ὁρθογ. Λ47), θὰ παραμείνει προβληματική. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1991¹¹ καὶ ἡ ὀλοκλήρωσή της τὸ 1992 ἔδειξαν ὅτι οἱ τοῖχοι ἔχουν θεμελιωθεῖ σὲ ἀνάμεικτο στρῶμα ὑπαίθριας λατρείας πού κάλυψε τὸ πλακόστρωτο τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ περιβόλου (εἰκ. 1 ὁρθογ. Λ47) καὶ περιεῖχε κεραμεικὴ καὶ ἀναθήματα ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἕως τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Ἐνδεικτι-

9. ΠΑΕ 1972, 197, εἰκ. 1, πίν. 184, ὅπου ἀποδόθηκε μὲ ἐπιφύλαξη στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ μὲ βάση τὰ εὐρήματα τῆς ἐπίχωσης πού εἶχε παρασύρει ἡ μπουλντόζα.

10. ΠΑΕ 1973, 195-198 πίν. 205.

11. ΠΑΕ 1991, 322-324.

κὴ γιὰ τὴ διαχρονικὴ ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας νότια τῆς ἡμικυκλικῆς κατασκευῆς τοῦ ἱεροῦ περιβόλου ἕως τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἑλληνιστικοῦ/ρωμαϊκοῦ ναοῦ C-D εἶναι ἡ πυκνότητά ἀπὸ πῆλινα τελετουργικὰ ἀγγεῖα καὶ κέρνους μὲ πολλαπλὲς ἐπάλληλες κοτύλες τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς-πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (πίν. 92α), ἀπὸ λίθινες μινωικὲς τράπεζες προσφορῶν καὶ ἀπὸ κατακερματισμένα πῆλινα καὶ χάλκινα ἀναθήματα. Αὐτὸ τὸ στρώμα ὑπαίθριας λατρείας, ὅπου θεμελιώθηκε τὸ πλέγμα τῶν μεταγεωμετρικῶν τοίχων, ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅπου ἡ ἀνάμειξη τῶν αἰώνων εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη. Προφανῶς γιὰ τὴ συνοχὴ τοῦ διαταράχθηκε ἀπὸ τὴ βαθιὰ θεμελίωση τοῦ ἑλληνιστικοῦ δίχωρου οἴκου (=κτίριο D) καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ ναοῦ (=κτίριο C), ὅπως καὶ ἀπὸ τὶς διαχρονικὲς ἱεροπραξίαις ποὺ γίνονταν στὴν ἐλεύθερη ἀπὸ κτίσματα ἔκταση τοῦ ὀρθογωνίου M47 (πίν. 86-87). Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ συνένωση τῆς ἐνεπίγραφης μινωικῆς τράπεζας (πίν. 90β) μὲ τοὺς χριστιανικοὺς λύχνους (πίν. 91α-β), μὲ πῆλινο συμπαγὲς τετράποδο τῆς πρωτογεωμετρικῆς(;) ἐποχῆς (πίν. 92β), μὲ θραύσματα τροχήλατων μετανακτορικῶν τετραπόδων, μὲ ἀπότμημα δαιδαλικοῦ πλακιδίου (πίν. 92γ) καὶ μὲ χάλκινο τετράποδο ἀποτυχημένο στὴ χύτευση. Τὸ ἴδιο στρώμα ἐκτείνεται πρὸς Νότο κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ἑλληνιστικοῦ/ρωμαϊκοῦ ναοῦ C-D καὶ ἐπικαλύπτει τὴν ἔκταση τῆς πλακόστρωτης αὐλῆς τοῦ κτιρίου U τῆς Α' νεοανακτορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς φάσης (πίν. 86-87, ὁρθογ. M/N 50-51)¹².

Ἐνδιαφέρον πῆλινο ἀνάθημα τοῦ 1992 ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐκτεταμένο στρώμα ὑπαίθριας λατρείας στὰ ὀρθογώνια Λ46-47 καὶ M48 εἶναι καὶ τὸ κεφάλι εἰδωλίου ἀνθρώπινης μορφῆς, τῆς ὕστερης φάσης τῆς ΥΜ ΙΙΙΓ ἐποχῆς (πίν. 93α). Τὸ κεφάλι λιονταριοῦ ἀπὸ πῶμα ἀγγείου τῆς ὥριμης γεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 93β) ἔχει γιὰ τυπολογικὸ παράλληλο τὸ πῶμα μὲ λεοντοκεφαλὴ στὴ θέση τοῦ κομβίου ἀπὸ τὸν τάφο P τοῦ νεκροταφείου τῆς Φορτέτσας στὴν Κνωσό¹³. Ἀπὸ τὰ χάλκινα ἀναθήματα τοῦ ἴδιου στρώματος ἐπισημαίνονται τὰ ἀκόλουθα: δύο τμήματα ἀπὸ κυπριακὸ(;) τετράπλευρο ὑποστάτη λέβητα· τὸ χεῖλος λέβητα

12. ΠΑΕ 1977, 404, 407· 1981, 383 κέ. εἰκ. 1-2, στρώματα 3-8α· 1983, 352 εἰκ. 2 στρώματα 6-9 καὶ 4α, 6α, 7α· 1984, 445 κέ. 450 εἰκ. 4.

13. J. K. BROCK, *Fortetsa, Early Greek Tombs near Knossos*, Suppl. BSA 2, 1957, 125 ἀρ. 1439, πίν. 107.

μὲ τὴν πηνιόσχημη συνάφεια τῆς λαβῆς ποὺ κοσμεῖται μὲ δύο πουλιά (πίν. 93γ)· δύο εἰδώλια ἀλόγων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα εἶναι τοῦ πρώιμου 7ου αἰ. καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ ξυνωρίδα τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς (πίν. 93δ) καὶ θαυμάσια σφυρήλατου ἐλάσματος μὲ χυτὰ στοιχεῖα, πολὺ φθαρμένο. Τὰ λίγα σωζόμενα θέματα τῆς διακόσμησής του —φτερωτὸς δίσκος ἡλίου, τὰ σκέλη καὶ τὰ ἄκρα χέρια γυμνῶν ἀνθρώπων μορφῶν καὶ τμῆμα λεοντοκεφαλῆς— ἀντιστοιχοῦν στὰ θέματα ποὺ κοσμοῦν ἀνατολικά προμετωπίδια ἀλόγων, ἐνὸς τύπου γνωστοῦ ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου¹⁴. Τοῦ 4ου αἰ. εἶναι τέλος ὁ χρυσὸς σφυρήλατος διπλὸς ρόδακας μὲ ἐπίθετο προσωπεῖο στὸν πυρήνα (πίν. 93ε), ποὺ ἴσως κοσμοῦσε ταινιωτὸ στεφάνι, ὅπως δείχνει ἡ ὀρθογώνια ἐγκοπὴ προσήλωσης στὴν πίσω ὀψή.

Ἡ ἔρευνα στὸν ΒΑ τομέα τοῦ ἱεροῦ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη διαχρονικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα (πίν. 94α), δὲν θὰ ἐπεκταθεῖ πέρα τῶν ὁρίων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1992. Ὅχι γιατί ὁ χώρος ἔχει ἐξαντληθεῖ ἀνασκαφικά, ἀλλὰ γιατί ἡ διερεύνησή του εἶναι χρονοβόρα καὶ δαπανηρή, ἐξαιτίας τῆς παρακειμένης πηγῆς, καὶ θὰ ἀποβεῖ σὲ βάρος τῆς τελικῆς δημοσίευσης τοῦ ἱεροῦ.

Κεντρικὸς τομέας

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1992 στὸν χώρο ποὺ ὀρίζεται πρὸς Β ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ νεοανακτορικοῦ κρηπιδώματος (Β' ἀρχιτεκτονικὴ φάση) μὲ τὸ συνεχόμενο ὕστερογεωμετρικὸ κτίριο J καὶ πρὸς Ν ἀπὸ τὸ κτίριο Q καὶ τὸν βωμό (πίν. 86-87, ὀρθογ. I/K 49-50), εἶχε γιὰ στόχο νὰ ὁλοκληρώσει τὶς διαδοχικὲς στρωματογραφικὲς τομές, ποὺ ἄρχισαν τὸ 1987 καὶ συνεχίστηκαν τὸ 1991. Δηλαδὴ νὰ ἀποκαλύψει τὸ βόρειο ὄριο τοῦ κτιρίου U τῆς Α' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου καὶ νὰ ἐντοπίσει τυχὸν παλαιότερα στρώματα.

Οἱ τομές τοῦ 1987 καὶ 1991 ἔφεραν στὸ φῶς μακρὸ τοῖχο, φορᾶς ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α, καὶ πλακόστρωτο βαθμιδωτὸ δρόμο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ὀψὴ αὐτοῦ τοῦ τοίχου¹⁵. Καθὼς μεγάλο τμῆμα τοῦ δρόμου ἔχει κατα-

14. H. KYRIELLEIS und W. ROLLIG, Ein altorientalischer Pferdeschmuck aus dem Heraion von Samos, *AM* 103, 1988, 37 κέ. πίν. 9 κέ. ἰδιαιτέρως 41 σημ. 8 γιὰ τὰ ἀνατολικά παράλληλα.

15. *ΠΑΕ* 1987, 274 κέ. εἰκ. 1-2· 1988, 250 εἰκ. 4 πίν. 168-9 καὶ 171· 1991, 325-329.

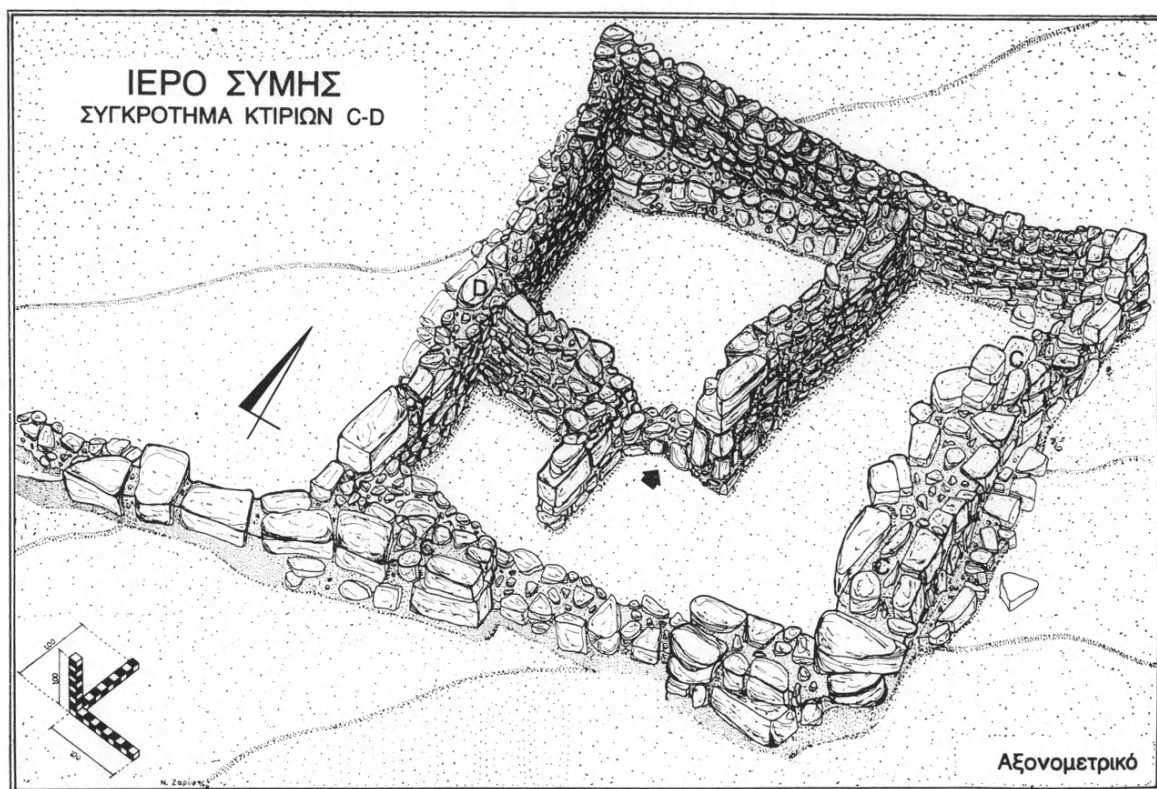
στραφεῖ ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα (Β' ἀρχιτεκτονικὴ φάση νεοανακτορικῆς περιόδου) ἦταν προφανές ὅτι ὁ τοῖχος καὶ ὁ παράλληλος πλακόστρωτος δρόμος ἀνῆκαν σὲ προγενέστερη φάση, γιὰ τὴν ὁποία ὑποθέσαμε ὅτι συνδέεται μὲ τὸ κτίριο U.

Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς συνέχειας τοῦ ἴδιου τοίχου πρὸς τὰ ἀνατολικά, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1992, ἀποδεικνύεται πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ κτίριο U καὶ ἡ ταύτισή του μὲ τὸ βόρειο ὄριο αὐτοῦ τοῦ κτιρίου. Ἡ δόμηση τοῦ τοίχου εἶναι συνεχῆς στὸ σωζόμενο μῆκος τῶν 20 μ., κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ Α ὀρίου τοῦ ἴδιου οἰκοδομήματος. Μὲ τὴν ἀνέυρεση καὶ τοῦ ἀκραίου ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τοίχου, πάνω στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ὁ ἐλληνιστικὸς /ρωμαϊκὸς ναὸς C-D (εἰκ. 2 καὶ 3), ὀρίσθηκε καὶ ὁ χώρος τοῦ δωματίου 2 (=4.2 τ.μ.) στὴ βορειοανατολική γωνία τοῦ U¹⁶. Τὸ δωμάτιο 2 ἔχει θυραῖο ἄνοιγμα γιὰ τὴν ἐπικοινωνία του (εἰκ. 4) μὲ τὰ δωμάτια 17 καὶ 18, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν φέτος καὶ ἐπικοινωνοῦν μὲ πλατύτερο θυραῖο ἄνοιγμα. Οἱ ἀποθέσεις στὰ δάπεδα τῶν δύο δωματίων — ἀπὸ 10 κύπελλα καὶ μεγάλα τμήματα πίθων στὸ 17 (εἰκ. 5, πίν. 94β) καὶ ἀπὸ ταξινομημένα τριβεῖα σὲ θῆκες σχήματος πεῖ στὸ 18, ὅπως καὶ ἀπὸ χρηστικὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 6, πίν. 95β)— ὀρίζουν τὴ λειτουργία τους ὡς χώρων ἀποθήκευσης καὶ ἐπεξεργασίας σιτηρῶν ἀντίστοιχα. Ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ ἔχομε σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ δωμάτια τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ ἐκτεταμένου κτιρίου U χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν κάλυψη «οἰκιακῶν» ἀναγκῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δωμάτια 5, 6 καὶ 12 τῆς νότιας πτέρυγας, ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς ὑπαίθριας λατρείας¹⁷.

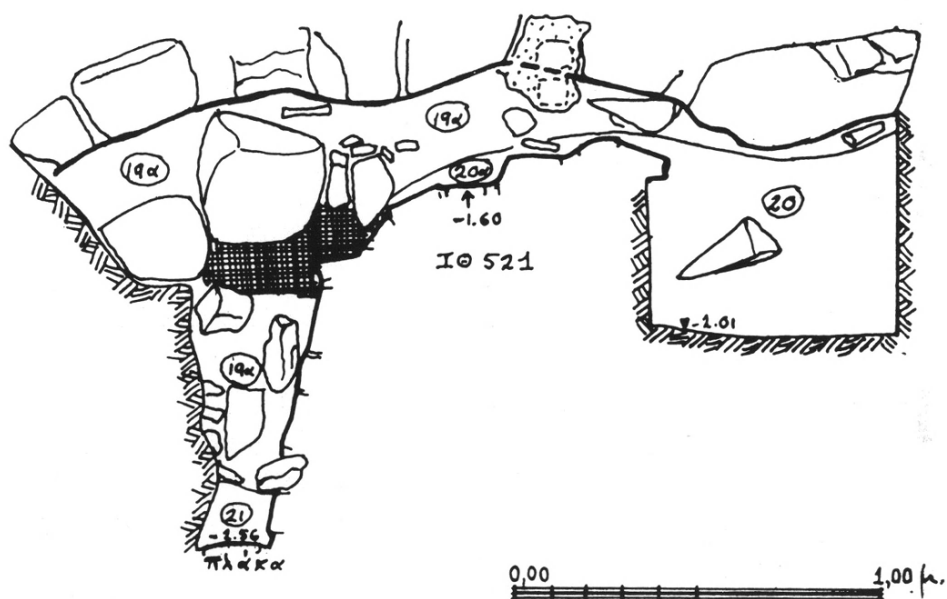
Τὰ δάπεδα τῶν δωματίων 17 καὶ 18 ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸν σκληρὸ φυσικὸ βράχο, τοῦ ὁποίου τὴν ἐπιφάνεια κάλυπτε λεπτὴ στρώση λάσπης. Μὲ δεδομένη τὴ θεμελίωση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ U στὸν φυσικὸ βράχο, εἶναι πιθανὸ τὸ προγενέστερο κτίριο V, τοῦ ὁποίου τμήματα ἀνακαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὴ νότια πτέρυγα τοῦ U (πίν. 86-87, ὀρθογ. I/K 52-53), νὰ μὴν ἐκτείνεται πρὸς Β, ὅσο τὸ κτίριο U ποὺ τὸ διαδέχθηκε.

16. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου 2 τοῦ κτιρίου U βλ. *ΙΑΕ* 1976, 400 κέ. παρ. πίν. Π' πίν. 221.

17. Βλ. *ΙΑΕ* 1976, 402 γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ δωματίου 2.

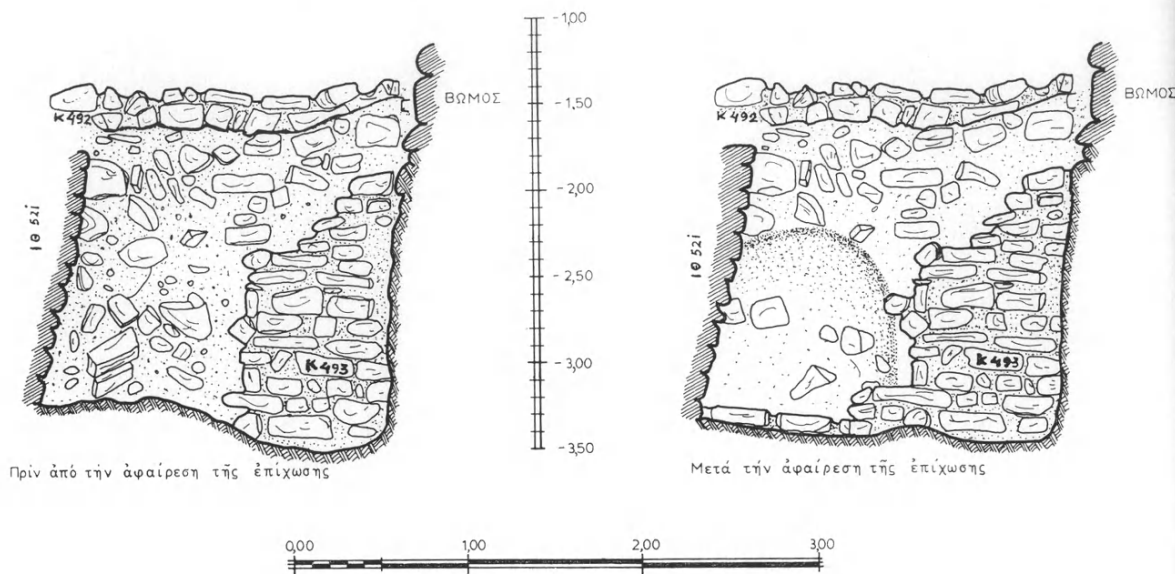

Εικ. 2. Ἀξονομετρικὸ τῶν κτιρίων C-D.

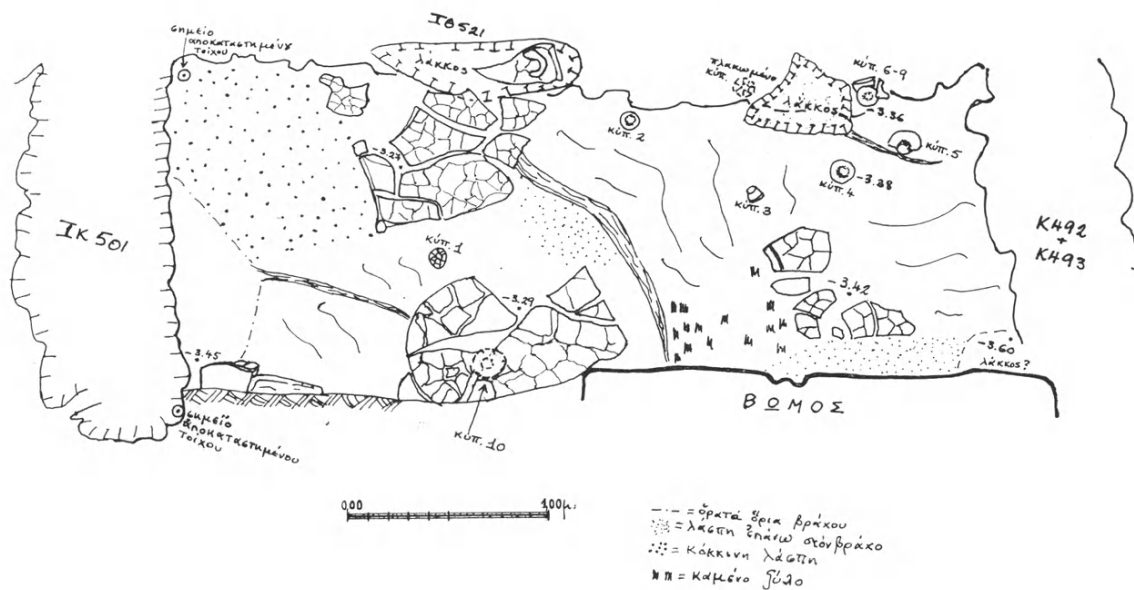

⊙ = ἀνασυνωμένο

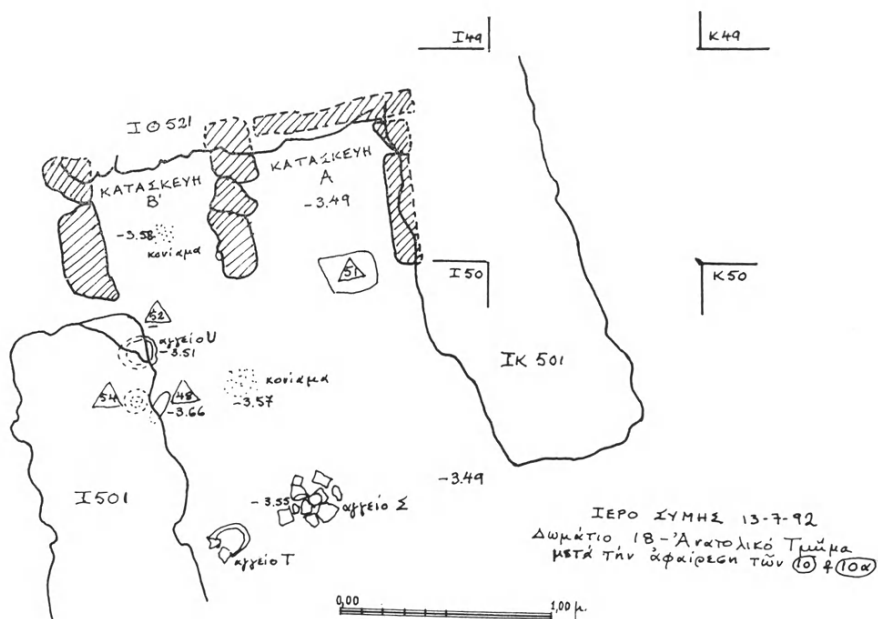
Εἰκ. 3. Στρωματογραφικὴ τομὴ κάτω ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο τῶν κτιρίων C-D.

Εἰκ. 4. Τὸ μισοκατεστραμμένο θυραῖο ἀνοιγμα τῶν δωματίων 2 καὶ 17 τοῦ κτιρίου U.

Εἰκ. 5. Τὰ ὄστρακα τῶν πίθων καὶ τὰ κύπελλα στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 17.

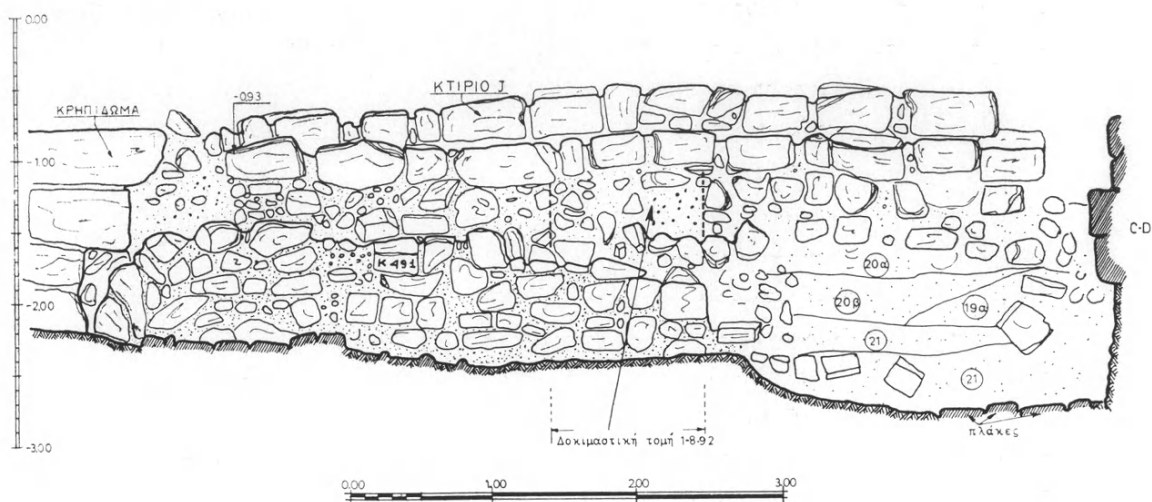

Εἰκ. 6. Οἱ λιθοκτιστὲς θήκες καὶ τὰ ἀγγεῖα στὸ δωμάτιο 18.

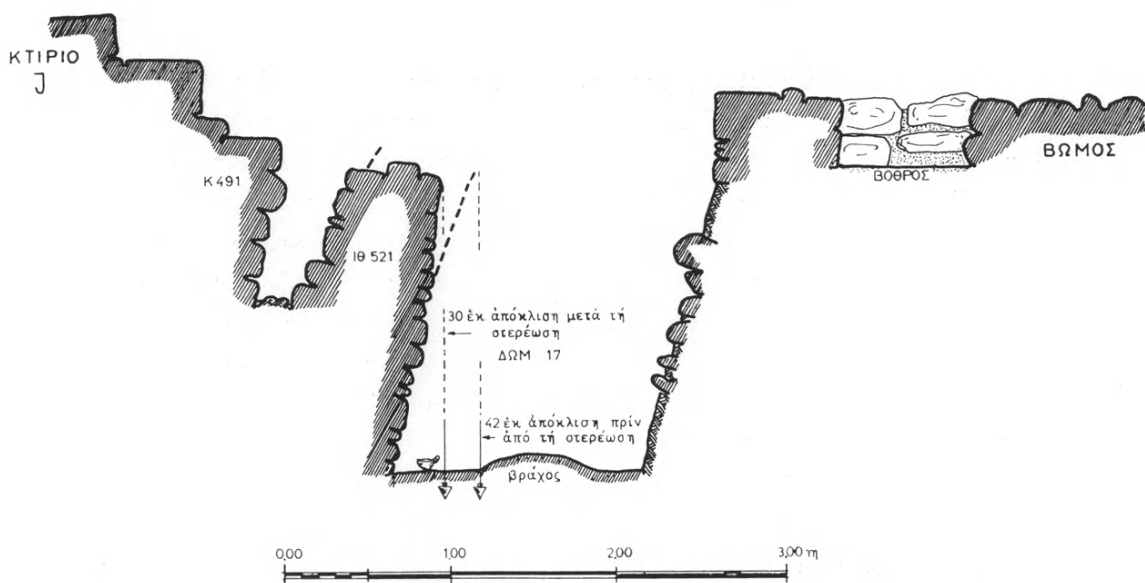
Ἀντὶ νὰ βρεθοῦν στρώματα προγενέστερα τοῦ κτιρίου U¹⁸, οἱ τομὲς τοῦ 1992 ἀποκάλυψαν μία ἀκόμη ἀρχιτεκτονικὴ φάση τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ οἰκοδομήματα μεταγενέστερα τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου U καὶ προγενέστερα τῆς ἀνοικοδόμησής τοῦ ἱεροῦ περιβάλλου μὲ τὸ κρηπίδωμα. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα τῆς ἐνδιάμεσης φάσης ἀνήκει τοῖχος (σωζ. μήκους ± 4.60 μ.), ποὺ χτίστηκε βόρεια ἀκριβῶς τοῦ κτιρίου U καὶ ἐπάνω στὸν πλακόστρωτο δρόμο του (εἰκ. 7-8, τοῖχος K491, πίν. 95β). Καθὼς ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κρηπιδώματος ἐπικάθεται πάνω στὸν τοῖχο εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ τοῖχος προηγεῖται τοῦ κρηπιδώματος. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο καὶ ὁ τοῖχος K 492 ἀπὸ δύο δόμους, μὲ σωζόμενον μῆκος 2 μ. καὶ μὲ φορὰ ἀπὸ Β πρὸς Ν πάνω στὴν ἐπίκωση τοῦ θυραίου ἀνοίγματος τῶν δωματίων 2 καὶ 17 (εἰκ. 4, πίν. 95β)¹⁹ ἴσως συνδέεται μὲ τὴ νέα ἀρχιτεκτο-

18. Ὅπως εἶχαμε ὑποθέσει τὸ 1991 γιὰ τὸν τοῖχο K491: ΠΑΕ 1991, 329.

19. Γι' αὐτὸν τὸν τοῖχο, ποὺ εἶχε φανεῖ τὸ 1972 καὶ συνδέθηκε μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 2 βλ. ΠΑΕ 1976, 400.

Εἰκ. 7. Β πλευρά τῆς τομῆς στὸν χώρο πὺ ὀρίζουν τὰ κτίρια J, C-D καὶ ὁ βωμός.

Εἰκ. 8. Τομή στὸν χώρο μεταξύ τοῦ κτιρίου J καὶ τοῦ βωμοῦ.

νικὴ φάση τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου καὶ ὅχι μὲ τὸ κτίριο U, ὅπως σημειώνεται στὴν ἐγχρωμὴ κάτοψη (πίν. 86-87, ὁρθογ. K49). Ὡστόσο ἡ ὑπόθεση εἶναι ἐπισηφελής, λόγῳ τῆς καταστροφῆς τῶν τοίχων ἀπὸ ὀγκολίθους στὸ καίριο σημεῖο τῆς πιθανῆς σύνδεσής τους (πίν. 95β) καὶ χρειάζεται νὰ διερευνηθεῖ.

Ἡ κατακρήμνιση λίθων τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου Q, λόγῳ τῆς βαρυχειμωνιάς, καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπίχωση ὅπου ἐδράζονταν οἱ λίθοι, γιὰ νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν στέρεα σὲ δοκὸ ἀπὸ ἐνισχυμένο σκυρόδεμα, ἐπέβαλαν σημαντικὴ παρέκκλιση στὸ πρόγραμμα τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ εὐκαιρία γιὰ τὴ συστηματικὴ ἔρευνα ὅλης σχεδὸν τῆς ἐπίχωσης ὅπου ἐδράζεται τὸ κτίριο Q δὲν ἔπρεπε νὰ χαθεῖ, γιατί ἡ ἀσφαλὴς χρονολόγησή του στὴν ΥΜ IIIΓ ἐποχῇ²⁰ χρονολογεῖ μὲ βεβαιότητα τὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό του στὴ μινωικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ. Σφραγισμένες ἀποθέσεις ἔχει δώσει τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης μία ἀκόμη φορά, ὅταν ἐρευνηθῆκε ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τῆς δυτικῆς γωνίας τοῦ ἱεροῦ περιβόλου σὲ παλαιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο (πίν. 86-87, ὁρθογ. H51)²¹.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης, ὅπου ἐδράζονταν τὸ κτίριο Q, ἀποκάλυψε τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ νότιου σκέλους τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, τῆς ὁποίας οἱ ὀγκολίθοι εἶναι θεμελιωμένοι πάνω σὲ μισοδυαλυμένο τοῖχο (πίν. 96α), προφανῶς τῆς νέας ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ἡ ὁποία παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ κρηπίδωμα καὶ στὸ κτίριο U. Αὐτὸς ὁ μισοδιαλυμένος τοῖχος μὲ δύο ἀκόμη τοίχους, καλύτερα σωζόμενους, σχηματίζουν μεγάλο δωμάτιο, ποὺ χαρακτηρίσθηκε ὡς Uβ (πίν. 96), γιατί εἶναι σφηνωμένο μέσα στὸ κτίριο U (πίν. 97α). Ἐνα πλούσιο σύνολο ἀπὸ πήλινα καὶ λίθινα τελετουργικὰ ἀγγεῖα βρέθηκε *in situ* σὲ λεῖα ἐπιφάνεια μὲ διάσπαρτα κατὰ τόπους καψίματα (πίν. 97β). Ἀνάμεσα στὰ τελετουργικὰ ἀγγεῖα συγκαταλέγονται δεκατρεῖς ἀκέραιες τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη (πίν. 98α), σπασμένος κιονίσκος ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικὸ μὲ ἀνάγλυφες ραβδώσεις καὶ μὲ γόμφο στὴν ἀπόληξη γιὰ τὴ στήριξη τράπεζας μὲ τὴ μεσολάβηση ἐπιθήματος (πίν.

20. Βλ. ΠΑΕ 1973, 193, παρ. πίν. I' πίν. 197α ὅπου τὸ κτίριο Q ἀναφέρεται ὡς Δυτικὸ Δωμάτιο.

21. ΠΑΕ 1985, 271 κέ. παρ. πίν. IB' ὁρθογ. H 51 πίν. 130β, ὅπου ἡ ἐπίχωση σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ περιβόλου ἔχει σφραγιστεῖ ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς ἀποθήκης R.

98β)²², όπως και πήλινα άωτα κωνικά κύπελλα. Δέν είναι βέβαιο για την ώρα, αν ή επιφάνεια της απόθεσης των τελετουργικών σκευών συνδέεται με τὸ κτίριο Υβ. Μικρή τομή στη βορειοανατολική έσωτερική γωνία τοῦ Υβ (πίν. 96α) έδειξε ότι οί απόθεσεις των τραπεζών συνεχίζονται βαθύτερα της λείας επιφανείας με τὰ καψίματα (πίν. 99α).

Τὸ κτίριο Υβ θεμελιώθηκε στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 18 ύστερα από τὴ διάλυση μεγάλου τμήματος τοῦ νότιου τοίχου του καὶ ἀπὸ ἐπιμελημένο καθαρισμὸ τῶν ἐρειπίων τοῦ κτιρίου U. 'Εργασίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν ἄφησαν βέβαια ἄθικτο τὸ στρώμα της καταστροφῆς τοῦ U γύρω ἀπὸ τὸ νέο κτίσμα Υβ. Πράγματι ἡ ἐπίχωση βόρεια καὶ ἀνατολικά τοῦ Υβ δέν ἦταν τόσο ὁμοιογενής, ὅσο μέσα στὸ δωμάτιο 17 καὶ στὸν χῶρο γύρω ἀπὸ τὸν βωμό. 'Η συνοχή της ἦταν χαλαρή καὶ περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ ἀκέραιων ἢ ἐν μέρει σωζόμενων χρηστικῶν ἀγγείων, ὅπως ἄωτα κύπελλα, μικροὺς στρογγυλοὺς δίσκους καὶ πήλινους λύχνους (πίν. 98γ). 'Αντίθετα ἡ ἐπίχωση στὴν ὑπόλοιπη ἔκταση πρὸς τὰ ἀνατολικά ἦταν συμπαγῆς ἀπὸ στρώσεις κόκκινου καὶ πράσινου λεπιδωχώματος, πού ἔδωσαν μόνο οἰκοδομικά ὕλικά (κονιάματα ἐπιχρισμένα, κομμάτια ἄψητου πηλοῦ, λιθοπλίνθους)²³ καὶ ἐλάχιστα ὀστρακα.

Στις βαθύτερες στρώσεις τοῦ διαταραγμένου στρώματος καταστροφῆς τοῦ κτιρίου U καὶ συγκεκριμένα στὴν ἔκταση πού ὀρίζουν τὸ κατάλοιπο τοῦ διαλυμένου νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 18 μετὴ βορειοανατολική γωνία τοῦ Υβ βρέθηκε τὸ 1991 θραῦσμα πινακίδας μετὲ τέσσερα σημεῖα (πίν. 98δ) ἱερογλυφικῆς μάλλον γραφῆς καὶ ὄχι μιᾶς πρώιμης μορφῆς τῆς Γραμμικῆς Α, ὅπως ἀναφέρεται στὸ *Έργον* 1992²⁴. 'Η πινακίδα ἀναγνωρίστηκε μετὰ τὸ πλῦσιμο τῶν ὀστράκων κατὰ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς ομάδας τοῦ στρώ-

22. Βλ. ὅπ. σημ. 4 γιὰ τὰ τυπολογικὰ παράλληλα.

23. Σύμφωνα μετὴν παρατήρηση τοῦ συντηρητῆ μνημείων κ. Κωστῆ Νικάκη, οί στρώσεις κόκκινου καὶ πράσινου λεπιδωχώματος ἀναποκρίνονται χρωματικά στις φλεβώσεις τοῦ φυσικοῦ χώματος τῆς περιοχῆς. Σὲ παρατήρηση τοῦ ἴδιου ὀφείλονται ἡ ταύτιση τῶν ἁμορφων κομματιῶν ἀπὸ ἄψητο πηλὸ μετὰ παχιά πηλοεπιχρίσματα, πού στεγανοποιοῦν τὸν ἄρμὸ τῶν λιθοκτιστων τοίχων μετὴ τὴ στέγη καὶ ὄχι μετὰ ἄψητες πλίνθους, ὅπως σημειώνεται στὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς.

24. Τὸ θραῦσμα ἐντάχθηκε στις ἱερογλυφικὲς πινακίδες ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη γιὰ τὴ δημοσίευσή του στὸ περιοδικὸ *Kadmos*.

ματός της²⁵. Τὰ λίγα ὀστρακα τοῦ στρώματος τῆς πινακίδας δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴ χρονολόγησή της. Ἀλλὰ καὶ τὸ στρώμα της, ὅπως καὶ τὰ βαθύτερα στρώματα ποὺ ἐρευνήθηκαν φέτος βόρεια καὶ ἀνατολικά τοῦ Υβ, δὲν ἦταν ἀδιατάρακτα. Ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῆς πινακίδας, ἡ σύσταση τοῦ στρώματός της ἀπὸ δεσμικὰ ὑλικά καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συνεκτικὴ λάσπη ἀπὸ τοὺς ἀρμούς τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου U συχνὰ ἔχει δώσει ὀστρακα, θραύσματα ὀστῶν ζώων ἢ λίθινων τελετουργικῶν ἀγγείων, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀσφαλὴ σύνδεσή της μὲ τὸ κτίριο U ἢ μὲ προγενέστερό του κτίριο V.

Βορειοδυτικὸς τομέας

Ἡ ἔρευνα στὰ ὀρθογώνια E48-49 τοῦ βορειοδυτικοῦ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 86-87) ἄρχισε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1991 καὶ ἀποκάλυψε τμῆμα πλακοστρώτου, ποὺ ἔχει φορὰ ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ συνδέεται σὲ σχῆμα ὀρθῆς γωνίας μὲ τὸ δυτικὸ σκέλος τῆς πομπικῆς ὁδοῦ. Τὴ βόρεια παρυφὴ τοῦ πλακοστρώτου ὀρίζει ἰσχυρὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο βρέθηκε δωμάτιο στεγασμένου κτιρίου. Ἡ συνοχὴ αὐτῶν τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ ὁ ὅμοιος προσανατολισμὸς τοὺς ὀδήγησαν στὴν ἀκόλουθη ὑπόθεση: τὸ δωμάτιο ἴσως ἀνῆκε στὸ ζητούμενο στεγασμένο οἰκοδόμημα, τὸ σύγχρονο μὲ τὸν ἱερὸ περίβολο τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (=B' ἀρχιτεκτονικὴ φάση) καὶ ἡ πρόσβαση πρὸς τὴν πομπικὴ ὁδὸ θὰ ἦταν ἀπὸ τὰ δυτικὰ²⁶. Δυνατότητα στρωματογραφικοῦ ἐλέγχου γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ κτιρίου μὲ τὸ πλακόστρωτο τμῆμα τῆς πομπικῆς ὁδοῦ δὲν ὑπῆρχε γιὰτὶ οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου εἶναι θεμελιωμένοι στὸ φυσικὸ ἔδαφος. Ἡ ἐπίχωση ἐξᾴλλου ποὺ τοὺς κάλυπτε δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 10 ἐκ., καθὼς ἡ μπουλντόζα ποὺ ἄνοιξε τὸν ἀγροτικὸ δρόμο πρὸς τὸν βιαννήτικο Ὀμαλὸ τὸ 1972 πέρασε πάνω ἀπὸ τὸ κτίριο, συμπαρᾶσύνροντας μὲ τὸ χῶμα καὶ λίθους τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου, τοῦ ὁποῖου σώθηκε μόνο ὁ θεμέλιος δόμος.

Μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1991 χρειάστηκε νὰ ἐπεκταθεῖ τὸ 1992 ἡ ἔρευνα πρὸς τὰ δυτικὰ (πίν. 86-87, ὀρθογ. Δ48-49 καὶ Γ49), ἡ ὁποία

25. Ἀπὸ τὴ συνεργάτρια τῆς ἀνασκαφῆς κ. Ἀθανασία Κάντα, ἡ ὁποία καὶ ἔχει ἀναλάβει τὴ δημοσίευση τῆς κεραμεικῆς τοῦ ἱεροῦ.

26. ΠΑΕ 1991, 315-318 εἰκ. 7-8.

ἀνέτρεψε τὴν ἀνωτέρω ὑπόθεση. Τὸ πλακόστρωτο τμήμα κάμπτεται πρὸς τὸν βορρῆα καὶ συνδέεται σὲ ὀρθή γωνία μὲ βαθμιδωτὸ πλακόστρωτο κατευθυνόμενον πρὸς τὴν ἀπότομη πλαγιά τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ. Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ τοῦ βαθμιδωτοῦ πλακοστρώτου ὑπάρχει ἀνοιχτὸ χαντάκι γιὰ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς (πίν. 99β), ὅμοιο μὲ τὸ χαντάκι ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸν περίβολο καὶ τὴν πομπικὴ ὁδὸ ποὺ τὸν περιβάλλει. Ἡ βόρεια σωζόμενη ἀπόληξη τῆς βαθμιδωτῆς καθόδου ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν ἐκσκαφέα, ἀλλὰ τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς δείχνει ὅτι ἐπικαλύπτει τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1991 καὶ χαρακτηρίζεται ὡς κτίριο W (πίν. 100α). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ κτίριο W εἶναι προγενέστερο τῆς Β' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν ἱερὸ περίβολο μὲ τὴν πομπικὴ ὁδὸ καὶ τὸ κρηπίδωμα (πίν. 100β). Ἐπομένως τὸ σύγχρονο μὲ τὸν περίβολο στεγασμένο οἰκοδόμημα πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ βορειότερα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου. Ἄν τὸ κτίριο W εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ κτίριο U ἢ ἀνήκει στὴν ἐνδιάμεση φάση, ἡ ὁποία στὸν κεντρικὸ τομέα ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὸ U²⁷, δὲν εἶναι βέβαιο γιὰ τὴν ὥρα. Ἐπισημαίνεται ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1992 ὁ βορειοδυτικὸς τομέας ἔδωσε κεραμεικὴ ἀπὸ χρηστικὰ κατὰ κύριο λόγο ἀγγεῖα. Ἀνάμεσά τους συγκαταλέγονται καὶ πάλι λαβὲς τριποδικῶν χυτρῶν ἢ μικρῶν πίθων μὲ σημεῖα τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς ἢ τῶν ἀγγειοπλαστών (πίν. 103α-β).

Νοτιοδυτικὸς τομέας

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1991 στὸν ΝΔ τομέα εἶχε φέρεи στοὺς φῶς δύο κλιμακωτὰ ἀνδхра προσανατολισμένα ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α, τὰ ὁποῖα βρίσκονται δυτικὰ τῶν κτιρίων U καὶ S, τῆς Α' καὶ τῆς Γ' νεοανακτορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς φάσης ἀντίστοιχα. Σαφεῖς ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν ἀνδήρων καθόρισαν τὴ λειτουργία τους ὡς χώρου ὑπαίθριας λατρείας²⁸. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1992 ἀποκάλυψε μεγαλύτερο τμήμα τοῦ δεύτερου ἀπὸ Ν πρὸς Β ἀνδήρου καὶ ἡ ἐπέκτασή της πρὸς Β ἔφερε στοὺς φῶς ἀναλημματικὸ τοῖχο παράλληλης φορᾶς (πίν. 101α). Τὰ ἀνδхра χαρακτηρίζονται μὲ τὰ στοιχεῖα α1-3, γιὰ νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ ἰσάριθμα ὑστερογεωμετρικὰ I-III καὶ τὰ IIIα-β τῆς μετανακτορικῆς

27. Βλ. ππ. σελ. 225-226.

28. ΠΑΕ 1991, 308-310, εἰκ. 1-2.

ἴσως περιόδου (πίν. 86-87, ὀρθογ. E/Z 50-51 ὀρθογ. I-II 51-53). Καθὼς τὰ λιθόκτιστα μέτωπα τῶν τριῶν ἀνδρῶν α1-3 περνοῦν κάτω ἀπὸ τὸν θεμέλιο δόμο τοῦ κτιρίου S καὶ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, ἡ σύνδεσή τους μὲ τὸ κτίριο U μοιάζει πιθανή. Ὡστόσο ἡ χρονοβόρα ἐργασία τῆς διάλυσης τμήματος τοίχων, ποὺ ἀνήκουν σὲ αὐτὲς τὶς δύο μεταγενέστερες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, γιὰ νὰ προχωρήσει σὲ βάθος ἡ ἔρευνα καὶ νὰ ἀποδειχθεῖ στρωματογραφικὰ ἡ ὑπόθεση αὐτῆς τῆς σύνδεσης, δὲν πραγματοποιήθηκε οὔτε φέτος, γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχε ἀρκετὸς χρόνος.

Δὲν ἔλειψαν καὶ φέτος οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴ λειτουργία τῶν ἀνδρῶν α1-3 ὡς χώρου ὑπαίθριας λατρείας. Μέσα σὲ μαῦρα χώματα βρέθηκαν πήλινοι λύχνοι καὶ δύο τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη ἀκέραιες (πίν. 103γ)· πήλινα κύπελλα κοινωνίας καὶ ὄστρακο ἀπὸ ἀγγεῖο ὁμοίου σχήματος μὲ ἀνάγλυφο ἐπίθετο τετράποδο (πίν. 103δ-ε)· ὄστρακα ἀπὸ χύτρες, τῶν ὁποίων δύο λαβὲς φέρουν σημεῖο τῆς Γραμμικῆς A γραφῆς (πίν. 103δ-ε), ὅπως καὶ αὐτοτελὲς πήλινο τετράποδο.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια τοῦ ἀνδρῶν α3 ἀποκαλύφθηκε τὸ μισοδιαλυμένο μέτωπο ἐνὸς ἀκόμη ἀνδρῶν (;) (πίν. 101α), συγχρόνου ἴσως μὲ τὸ κτίριο S ἢ καὶ μὲ τὴν πομπικὴ ὁδὸ τῆς B' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης. Ἡ σωζόμενη ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ ἀνδρῶν δὲν παρουσίασε ἐνδείξεις γιὰ ἄσκηση ὑπαίθριας λατρείας, ὅπως στὰ τρία ἀνδρῶν α1-3. Ἐτσι δὲν ἀποκλείεται τὸ λιθόκτιστο μέτωπο νὰ ἀντιστήριζε τὶς ἐπὶχώσεις τοῦ ἐπικλινοῦς ἐδάφους. Προβληματικὴ εἶναι καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου σχήματος Γ βόρεια τοῦ λιθόκτιστου μετώπου, ποὺ ἴσως συνδέεται μὲ τὴν ὑποθεμελίωση τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (=B' ἀρχιτεκτονικὴ φάση, πίν. 86-87, ὀρθογ. E50). Τὴ διαταραχὴ τῶν στρωμάτων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα σὲ αὐτὴ τὴν ἔκταση φανερώνει ἡ συνένευση παλαιοανακτορικῶν ὀστράκων μὲ ρωμαϊκὰ στῆν ἐπίχωση, ποὺ ἀντιστηρίζει τὸ λιθόκτιστο μέτωπο. Μία διαταραχὴ ποὺ ἐπαύξησε ἡ μπουλντόζα, καθὼς παρέσυρε τὴν ἐπίχωση, ὅταν ἄνοιξε τὸ 1972 τὸ νότιο σκέλος τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου πρὸς τὸν Ὀμαλὸ καταστρέφοντας καὶ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα.

Σημαντικὰ ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς βαθιᾶς τομῆς νότια τοῦ ἀνδρῶν α1, ὅπου τὸ 1991 εἶχε ἐμφανιστεῖ ἓνα συμπαγὲς κοκκινωπὸ στρώμα ἀπὸ δομικὰ ὕλινά (πίν. 86-87, ὀρθογ. Z52)²⁹. Πράγματι παχιὲς ἐπάλληλες στρώσεις

29. *ΠΑΕ* 1991, 308.

ἀπὸ κόκκινο καὶ πράσινο σχιστολιθικὸ χῶμα, τὸ ὁποῖο περιεῖχε πλῆθος ἀπὸ θρυμματισμένα κονιάματα, πολλὰ ἄμορφα κομμάτια ἄψητου πηλοῦ καὶ ψήγματα ἐξανθρακωμένων ξύλων, σχημάτιζαν τὴν ὑψηλὴ ἐπίχωση (+ 1.50 - 1.70 μ.) νότια τοῦ ἀνδῆρου α1 (πίν. 102α). Τόσο συμπαγὴ καὶ ὁμοιογενὴ ἐπίχωση δὲν ἔχει παρουσιάσει τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης σὲ κανένα ἄλλο σημεῖο τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου. Τὰ ὄστρακα τῆς ἐπίχωσης ἦταν ἐλάχιστα καὶ οἱ στρώσεις της δὲν περιεῖχαν ἀργοὺς λίθους ἢ λιθοπλίνθους. Προφανῶς πρόκειται γιὰ μία τεχνητὴ ἐπίχωση ἀπὸ φερτὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά, καθαρισμένα ἐπιμελῶς ἀπὸ τὶς πέτρες, μὲ σκοπὸ νὰ σχηματισθεῖ μία σταθερὴ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ἴσως μία πλατεία.

Ἡ ἐπίχωση κάλυπτε ἓνα τοιχίον (σωζ. μήκους \pm 2.80 μ.) φορᾶς ἀπὸ Β πρὸς Ν, μὲ μία μόνον ὀψὲ πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ συνεχόμενη πρὸς τὰ ἀνατολικά χαλικιόστρωση (πίν. 86-87, ὀρθογ. Ζ52 καὶ πίν. 102β). Τὸ τοιχίον ἐδράζεται στὸν φυσικὸ βράχο καὶ μερικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά του εἶναι πιθανότατα τῆς ΜΜ II περιόδου. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ παλαιότατου αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ καταλοίπου, πού ἴσως ἀντιπροσωπεύει κάποια ὑπαίθρια πρόχειρη διαμόρφωση τοῦ χώρου, θὰ εἶναι ἐφικτὴ ὕστερα ἀπὸ τὴ διεξοδικὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς ὅλης τῆς ἐπίχωσης πού τὸ κάλυπτε.

Γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν ἡ προσπάθεια νὰ διαμορφωθεῖ σὲ πλατεία τὸ ἐπικλινὲς ἔδαφος στὸν ΝΔ τομέα συνδέεται μὲ τὰ τρία ἀνδῆρα α1-3 ἢ ἂν αὐτὴ ἡ διαμόρφωση ἔγινε γιὰ τὸ οἰκοδόμημα πού ἐντοπίστηκε στὸ γέμισμα τοῦ ἀνδῆρου α1 (πίν. 86-87, ὀρθογ. Ζ51). Μικρὴ τομὴ στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ ἀνδῆρου ἀποκάλυψε τμήμα ἐνὸς δωματίου μὲ στενὸ θυραῖο ἀνοιγμα στὸν δυτικὸ τοῖχο (πίν. 101β). Αὐτὸ τὸ κτίσμα, πού ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἀνατολικά κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ὅπου ἐδράζονται τὰ οἰκοδομήματα τῆς Γ' καὶ Β' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (=κτίριο S καὶ πομπικὴ ὁδός), εἶναι προγενέστερο τῶν ἀνδῆρων α1-3. Στὸ πάτωμα τοῦ δωματίου βρέθηκε πῆλινος λύχνος ἀποσπασματικὰ σωζόμενος καὶ τμήματα κυπελλιδίων (πίν. 103ς'), τὰ ὁποῖα χρονολογοῦν τὸ δωμάτιο στὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο. Γιὰ τὴν τελευταία ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1993 ἀπομένει νὰ διευκρινισθεῖ ἂν αὐτὸ τὸ δωμάτιο συνδέεται μὲ τὸ παλαιοανακτορικὸ πιθανότατα κτίριο V ἢ ἂν ἀντιπροσωπεύει ἄλλη ἀρχιτεκτονικὴ φάσις τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου.

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Πίν. 104 - 106)

Α. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Κατά τὸ 1992 οἱ ἐργασίες στὸ Ἑργαστήριο τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Ἱεράπετρα καὶ στὸ Κεφάλι, ἦτοι στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Βασιλικῆς, διήρκεσαν τρεῖς ὁλόκληρους μῆνες (ἀπὸ 18 ὡς 22 Μαΐου καὶ ἀπὸ 28 Ἰουλίου ὡς 19 Νοεμβρίου), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προχωρήσουν σημαντικῶς ὅλα τὰ θέματα τῆς ἀνασκαφῆς, κυρίως τὸ καθαυτὸ ἀνασκαφικὸ, οἱ καθαρισμοὶ καὶ αἱ στερεώσεις τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων, ἐπίσης ἡ ὀργάνωση τοῦ Ἑργαστηρίου καὶ ἡ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Τὸ ἐπιτελεσθὲν κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ἔργον ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς ἐγγύτατα εὐρισκόμενον τὸν τερματισμὸ τῶν καθαυτῶ ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. Μία ἀκόμη καλῶς ὀργανωμένη καὶ ἀντιστοίχου διαρκείας ἀνασκαφικὴ ἀποστολὴ θὰ ἐπαρκέσει γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἀφορῶντος τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἐρευνητικοῦ προγράμματός μας, ὥστε νὰ μπορέσομεν ἀκολοῦθως νὰ συγκεντρωθῶμεν στὴν μελέτη τοῦ σωρευθέντος ὕλικου τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ στὴν προώθηση τῶν τελικῶν δημοσιεύσεων.*

Οἱ κυριότερες ἀπὸ τίς ἀνασκαφικὰς ἐργασίες τοῦ 1992 εἶναι οἱ ἑξῆς:

Σ.Σ. Ὁ συγγραφέας ἔχει προχωρήσει στὴν παραγωγή τῶν τριῶν πρώτων τευχῶν ἐντύπων ἡμερολογίων τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν ἀντίστοιχων τριῶν πρώτων δίσκων τῆς τεχνολογίας Photo CD, ποὺ καλύπτουν τίς ἀποστολὰς 1989-1990, 1991 καὶ 1992.

* Στὴν ἀποστολὴ 1992 ἔλαβαν μέρος: Ὁ ἀρχαιολόγος Χρῆστος Μόρτζος, μόνιμος συνεργάτης καὶ συνδιευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς, οἱ ἀρχαιολόγοι-φιλόλογοι, καθηγήτριες ΜΕ Ὀλγα Μιχαηλίδου καὶ Μαρία Σκιαδαρέση, ὁ καθηγητὴς τῆς οἰκονομικῆς γεωγραφίας Don Schültke, ὁ χημικὸς-μηχανικὸς Δημήτρης Γεωργινῆς, ὁ τελειόφοιτος τῆς ἀρχαιολογίας Γεώργιος Βαβουρανάκης καὶ ὁ φοιτητὴς Jean Pourteau. Σὲ ἐργασίες στὸ Ἀρχεῖον τῶν Ἀθηνῶν ἐργάστηκαν ὁ ἀρχαιολόγος Πάνος Βοσνίδης καὶ ὁ τελειόφοιτος τῆς ἀρχαιολογίας Πάρις Ἐπιτροπάκης.

Δυτικὸ Σπίτι - Δωμάτιο 30

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Δωματίου 30 εἶχε ἀρχίσει τὸ 1991 καὶ εἶχε ἀποδώσει ἐξόχου σημασίας ἀποτελέσματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πυκνὴ χαλαρὴ στρώση ὀστράκων, ὀφειλομένη σὲ ἀπόθεση παλαιότερων ἐρευνητῶν, μὲ πρώτης γραμμῆς παραδείγματα ὄλων τῶν κεραμεικῶν ρυθμῶν τῆς Βασιλικῆς, εἶχε διαπιστωθεῖ καὶ καθαρὸ ἀρχαιολογικὸ στῶμα εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου, τὸ ὁποῖο ἀπέδωσε χρονικῶς ὁμοιογενὲς ὕλικὸ τῆς Βαθμίδας Κουμάσας, πρώτης περιόδου κατάληψης τοῦ οἰκισμοῦ. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 ἔχει δημοσιευθεῖ ἐκτεταμένη ἔκθεση μὲ πλήρη ἀνάλυση τοῦ ὕλικου καὶ ἔνταξή του στὸ κύριο ρεῦμα τῆς ἐρευνας (δὲς Ἔκθεση 1991, Ἡμερολόγιο 1991, 181-200 καὶ ΠΑΕ 1991).

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ 1992 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐρευνα καὶ τῆς ἀπόθεσης ὀστράκων καὶ τοῦ καθαροῦ ἐπὶ τοῦ βράχου στρώματος. Τὰ πορίσματα τοῦ 1991 ἐπιβεβαιώθηκαν, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἡ πλήρης ἀπουσία τῶν κοινῶν σὲ ὅλα τὰ νεώτερα στρώματα τοῦ οἰκισμοῦ οἰκοδομικῶν κονιαμάτων, ἡ ἐπικράτηση τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, μὲ παράλληλη ἔντονη παρουσία τῶν τεφρῶν στιλβωμένων, καὶ ἡ πλήρης σχεδὸν ἀπουσία τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς. Τοῦτο προφανῶς μαρτυρεῖ ὅτι τὸ τεχνητὸ ἐπὶ τοῦ βράχου στῶμα ἀποτελοῦσε ὑπόστρωμα θεμελίωσης κτίσματος ἀπὸ τὰ πρῶτα οἰκοδομηθέντα στὸ Κεφάλι. Δὲς Ἡμερολόγιο 1992, 65-74, ἀνασκαφὴ, καὶ 149-166, ὅπου γίνεται νέα συνολικὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων.

Ἀξιο νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι πλὴν τῶν κεραμεικῶν καὶ οἱ ἄλλες κατηγορίες κινητῶν εὐρημάτων παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ὅπως τὰ ὀστά ζώων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν πολὺτιμα δεδομένα γιὰ τὰ εἶδη τῶν κτηνοτροφικῶν ζώων καὶ τῶν ζώων τοῦ κυνηγιοῦ. Ἐπίσης τὰ κατάλοιπα ὀψιανοῦ, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου, ἥτοι τόπου κατεργασίας στὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὀψιανοὶ - Γενικὴ ἐκτίμηση

Ἡμερολόγιο 1992, 152-154

Ἡ πρώτη τυπολογικὴ μελέτη τοῦ συνόλου τοῦ ὕλικου ἔδειξε ὅτι τὸ συνηθέστερο ἐργαλεῖο εἶναι λεπίδες μικροῦ μεγέθους, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα κομμάτια εἶναι ἀποκρούσματα κατεργασίας καὶ σχίζες μεγέθους ἐλαχίστων χιλιοστών.

Τὸ πολὺ μικρὸ μέγεθος τῶν λεπίδων (τὸ πιθανῶς ἀπολεσθὲν μῆκος τῶν πολὺ μικροῦ πλάτους λεπίδων δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ μεγάλο) καὶ ἡ πιθανότης μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀποκρούσματα νὰ εἶναι πράγματι ἐργαλεῖα, ἐπιτρέπουν τῇ σκέψει γιὰ διερεύνηση τῆς ὑπόθεσης ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται ἡ ὑπαρξὴ μικρολιθικοῦ χαρακτῆρος λιθοτεχνίας ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν πρωίμων φάσεων τῆς ΠΜ ἐποχῆς. Ἡ ὑπόθεση αὕτη φαίνεται ἐξαιρετικὰ τολμηρή, ἀλλὰ πιστεύω πῶς τὸ ὕλικό ἐπιτρέπει τῇ διατύπωσὲί της, ἐπομένως καὶ τὴν προσπάθειά παραπέρα διερεύνησής της. Ἀντίστοιχο ὕλικό βρέθηκε καὶ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ καθαροῦ στρώματος τοῦ Δωματίου Θ1 (δὲς πιδὸ κάτω).

Δυτικὸ Σπίτι - Δωμάτιο 31

Ἡμερολόγιο 1992, 77-78, ἀνασκαφή, 176-178, κινητὰ εὐρήματα

Στὸ παρακείμενο Δωμάτιο 31 τοῦ Δυτικοῦ Σπιτιοῦ ἔγινε μικρὴ τομὴ ὡς τὸ φυσικό, ἡ ὁποία ἔδειξε ὅτι τὸ καθαρὸ ἐπὶ τοῦ βράχου στρώμα τῆς Βαθμίδας Κουμάσας συνεχίζεται καὶ ἐδῶ. Ἡ ἐρευνα θὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ ἐπόμενο ἔτος 1993.

Βόρεια Σπίτια - Δωμάτιο Θ1

Ἡμερολόγιο 1991, 76-80

Ἡμερολόγιο 1992, 81-82, ἀνασκαφή, 169-173, κινητὰ εὐρήματα

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Δωματίου Θ1 τῶν Βορείων Σπιτιῶν τῆς αὐτῆς Βαθμίδος Κουμάσας, ὅπου ὑπῆρχε ἀκόμη τμῆμα ἄσκαφης καθαρῆς ἐπίχωσης, τεχνητῆς, ἀπὸ τὴν ὑποθεμελίωσιν τοῦ δαπέδου μὲ ἀποτελέσματα ἀντίστοιχα τῆς τομῆς τοῦ Δωματίου 30, δεδομένου ὅτι καὶ ἐδῶ τὸ εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου στρώμα εἶναι καθαρὸ καὶ τὰ εὐρήματα ἀπολύτως ἀντίστοιχα καὶ χρονικῶς ὁμοιογενῆ.

Γενικὲς Παρατηρήσεις

Ἀξιολόγηση εὐρημάτων Δωματίου Θ1

Τὰ ἐρευνηθέντα ὑπόλοιπα τῆς ἐπίχωσης-ὑποστρώματος δαπέδου τοῦ Δωματίου Θ1 ἀπέδωσαν σύνολο κινητῶν εὐρημάτων, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀξιολογηθεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Βασιλικῆς.

Ἡ πλήρης ἀπουσία ἀνακυκλωμένων κονιαμάτων ἀπὸ πηλὸ ἢ ἄλλων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν φαίνεται νὰ ἐπικυρώνει, ἐνόψει μάλιστα καὶ τῆς πλήρους ἀντιστοιχίας μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ εἰκόνα τῆς τομῆς βάθους τοῦ Δωματίου 30, τὴ θεωρία περὶ τοῦ χρόνου ἀφίξης καὶ τῶν δραστηριοτήτων τῶν πρώτων κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ ἐφετινὴ ἀποστολὴ φαίνεται νὰ δίνει ὀριστικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα:

Στὸ λόφο τῆς Βασιλικῆς φτάνει μία ἤδη ὀργανωμένη ἀγροτικὴ - κτηνοτροφικὴ κοινότητα, ἐγκαθίσταται γιὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα σὲ πρόχειρα οἰκήματα, ἴσως καὶ στὸ ὑπαιθρο, παράγει εὐθὺς ἀμέσως τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς ἐργαλεῖα καὶ σκεύη καὶ οἰκοδομεῖ βάσει συντεταγμένου ὀργανωμένου σχεδίου τὰ ἐνδιατήματα τῶν οἰκογενειῶν ποὺ τὴν ἀποτελοῦν¹.

Οὕτως ἢ ἄλλως μὲ τὴν ἐφετινὴ ἐργασία ἔχομε καθαρὴ εἰκόνα τῶν κατηγοριῶν κεραμεικῆς τῆς πρώτης φάσης κατὰληψης καὶ οἰκησης τοῦ Κεφαλιοῦ, πέραν τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας καὶ τῶν τεφρῶν, κοσμημένων ἢ ἀκοσμητῶν. Ἐπὶ πλέον οἱ ἐνδιαφέρουσες συλλογές ὀψιανῶν, λιθίνων ἐργαλείων καὶ ὀστῶν δίνουν πολύτιμα δεδομένα γιὰ τὴ γενικότερη εἰκόνα τῆς οἰκονομίας τῶν πρώτων οἰκιστῶν.

Οἱ ἀνωτέρω ἐργασίες καθιστοῦν πλέον ἐφικτὴ τὴ συνολικὴ μελέτη τῆς πρώτης περιόδου τοῦ οἰκισμοῦ καὶ εὐχερὴ τὴ σύνταξη ἀντιστοίχου τεύχους τῆς ὀριστικῆς δημοσίευσης.

Περιοχὴ P - Χῶρος PB1

Τομὴ τεχνητοῦ ὑποστρώματος θεμελίωσης Πλακοστρώτου PBβ

Ἡμερολόγιο 1990, 105-108. Ἔκθεσις 1990, 134-137.

Ἡμερολόγιο 1991, 29-36. Ἔκθεσις 1991, 174-178.

Ἡμερολόγιο 1992, 111-112, ἀνασκαφὴ, καὶ 179-189, κινήτὰ εὐρήματα.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν πτώση χωμάτων ἀπὸ τὶς παρειές τῆς τομῆς 1990-1991 καὶ τὴ δημιουργηθεῖσα ἀνάγκη στερέωσης τοῦ «λιθοστρώτου τῶν παιπαλῶν» τοῦ Χώρου PB1, ἐγινε συγγέντρωση νέου ὑλικοῦ καὶ συνολικὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ καὶ τῶν τριῶν ἐτῶν 1990, 1991, 1992 μὲ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα,

1. Πρβ. Zois, *Foundations* (1990) 92.

τὰ ὅποια ἐνισχύουν τὰ ὡς τώρα συμπεράσματά μας (δὲ κυρίως Ἐκθεση 1991, 176): Ὁ,τι διδάσκει ἡ ἀνάλυση τῶν οἰκοδομικῶν δεδομένων ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Μία ὁμοιογενὴς, ἀνεπτυγμένη στὸν χῶρο οἰκοδομὴ, μὲ ἐξαιρετὴ κατασκευὴ τῶν θεμελιώσεων τῆς, καταλαμβάνει τὸ ΝΑ τμήμα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου σὲ μία χρονικὴ στιγμή, ἡ ὁποία εἶναι σαφῶς νεώτερη τῆς Βαθμίδος Βασιλικῆς καὶ ἀρχαιότερη τῆς ΜΜ Ια. Εἶναι μία περίοδος, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ προηγεῖται ἐλαφρῶς τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ κεραμικοῦ τροχοῦ στὴ Βασιλικὴ καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῶν ἐξαιρέτου οἰκοδομικῆς σοφίας κτισμάτων τῆς Περιοχῆς Ρ καὶ τῆς Περιοχῆς ΟΡ. Ἡ προβληματικὴ, ἀκόμη καὶ σήμερα, ΠΜ ΙΙΙ περίοδος τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας ἀρχίζει νὰ γίνεταί ἀπτῇ καὶ κατανοητῇ καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀναγνώριση τῆς χρονικῆς αὐτονομίας ἐνὸς κεραμικοῦ ρυθμοῦ, ἥτοι τοῦ ρυθμοῦ «ἀνοικτὸν ἐπὶ σκοτεινοῦ» τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης.

Κεραμεικὴ τομῆς βάθους Χώρου ΡΒ1 — Γενικὴ ἐκτίμηση

Ὁ γενικὸς χαρακτήρας τῆς κεραμεικῆς τῆς τομῆς βάθους τοῦ Χώρου Ρβ1, ὁμοιόμορφος στὸ ἓνα μέτρο τῆς καθαρῆς σκληρῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης, διαφέρει, παρὰ τὰ πολλαπλὰ σημεῖα ἐπαφῆς του μὲ τὴν κεραμεικὴ τῶν προείμων ὁμάδων ἀπὸ τὸ Δωμάτιο Θ1 καὶ τὸ Δωμάτιο 30, μὲ τρόπο δραματικὸ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ αὐτῇ τοῦ ὀρίζοντα τῆς Βαθμίδος Κουμάσας, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἐπαρκῶς ἀπὸ τίς δύο αὐτὲς ὁμάδες. Ἡ σύγκριση τῶν πινάκων συχνότητος τῶν διαφόρων ρυθμῶν καὶ τῶν στατιστικῶν ἀναλογιῶν εἶναι καθαρῇ: Ὑποχώρηση, μέχρις ἀφανισμοῦ, τῶν ρυθμῶν Κουμάσας καὶ τεφρῶν, σημαντικὴ αὔξηση τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ, τῶν ὀστράκων μὲ κοσμήσεις πλατιῶν σκοτεινῶν θεμάτων, μὴ ταυτιζομένων μὲ τὴν κατηγορίαν «πλατιά Κουμάσας» καὶ τῶν ἐπιχρίστων μαύρων καὶ καστανῶν. Ἄν οἱ κατηγορίαι αὐτὲς εἶναι σύγχρονες μεταξύ τους, πράγμα πολὺ πιθανόν, ὅπως ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμε ἡ ὅμοια ποιότητα τοῦ μαύρου χρώματος ἢ ἐπιχρίσματος, κατὰ πρῶτο λόγο, καὶ τοῦ καστανοῦ κατὰ δεύτερο, μπορούμε νὰ χρονολογήσωμε τὰ περισσότερα παραδείγματα τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν στὴ Βαθμίδα τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ, ὅμως ὅχι πέραν αὐτῆς, ἀφοῦ στὸ σύνολο τοῦ ὕλικου τῆς τομῆς δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα τροχήλατο ὄστρακο.

Περιοχή E-50. Ἐναρξη ἔρευνας τῶν ἀσκάφων ἐπιχώσεων ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς Μεγάλης Αὐλῆς

Δυσχερεστάτη ἀπεδείχθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν σημαντικῶν ἀσκάφων ἀκόμη ἐπιχώσεων ἐπὶ τῆς Μεγάλης Αὐλῆς στὸ κεντρικὸ πλάτωμα τοῦ Κεφαλοῦ, Περιοχὴ E-50, ἐπεὶδὴ ἐκεῖ συμπλέκονται κατάλοιπα ΠΜ, ΜΜ, ΥΜ καὶ Ρωμαϊκά. Ἰδιάζουσα εἶναι ἡ σημασία τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ αὐτῇ, λόγῳ τῆς παρουσίας τοῦ καλῶς διατηρουμένου πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς, τὸ ὁποῖο διαχωρίζει δύο ομάδες ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων. Ἡ ἔρευνα τῶν ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου ἐπιχώσεων πρέπει βεβαίως νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν ἔρευνα τῶν ὑπὸ τὸ πλακόστρωτο καὶ ὡς τὸν φυσικὸ βράχο στρωμάτων, τὰ ὁποῖα, ὅσον ἀβαθῆ καὶ ἂν εἶναι, μποροῦν νὰ ἀποδώσουν πρώτης γραμμῆς ὕλικό, ὅπως διδάσκει ἡ περίπτωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Δωματίου 30.

Ἡ ἔρευνα ἐδῶ ἐπροχώρησε μὲ βραδύ ρυθμὸ λόγῳ τῆς διαπλοκῆς σὲ μικρὸ βάθος ἐπιχώσεων ὅλων τῶν ἀνωτέρω περιόδων. Ἐγινε μόνον ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν μαύρων χωμάτων καὶ μικρὲς τομὲς σὲ τμήματα τῶν καθαρῶν σκληρῶν ἐπιχώσεων στὴ νότια παρυφῇ τῆς ἀσκαφῆς περιοχῆς.

Τὰ κυριότερα δεδομένα εἶναι τὰ ἑξῆς:

α. Στὸ δυτικὸ καὶ στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς Περιοχῆς E-50 διεπιστώθη εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου σκληρότατο τεχνητὸ στρώμα μὲ ὕλικό ἐν πολλοῖς ἀντίστοιχο τοῦ ὕλικου τῆς Τομῆς Βάθους τοῦ Χώρου PB1, πιδὸ πάνω ἀρ. 4. Φαίνεται ἐπομένως ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπῆρχαν κτίσματα τῆς αὐτῆς περιόδου. Ἡ σημασία τῶν δεδομένων αὐτῶν γιὰ τὴ μινωικὴ ἀρχαιολογία εἶναι ἀνυπολόγιστη, πρέπει ὅμως νὰ περιμένουμε τὰ ἀποτελέσματα πιδὸ ἐκτεταμένων τομῶν.

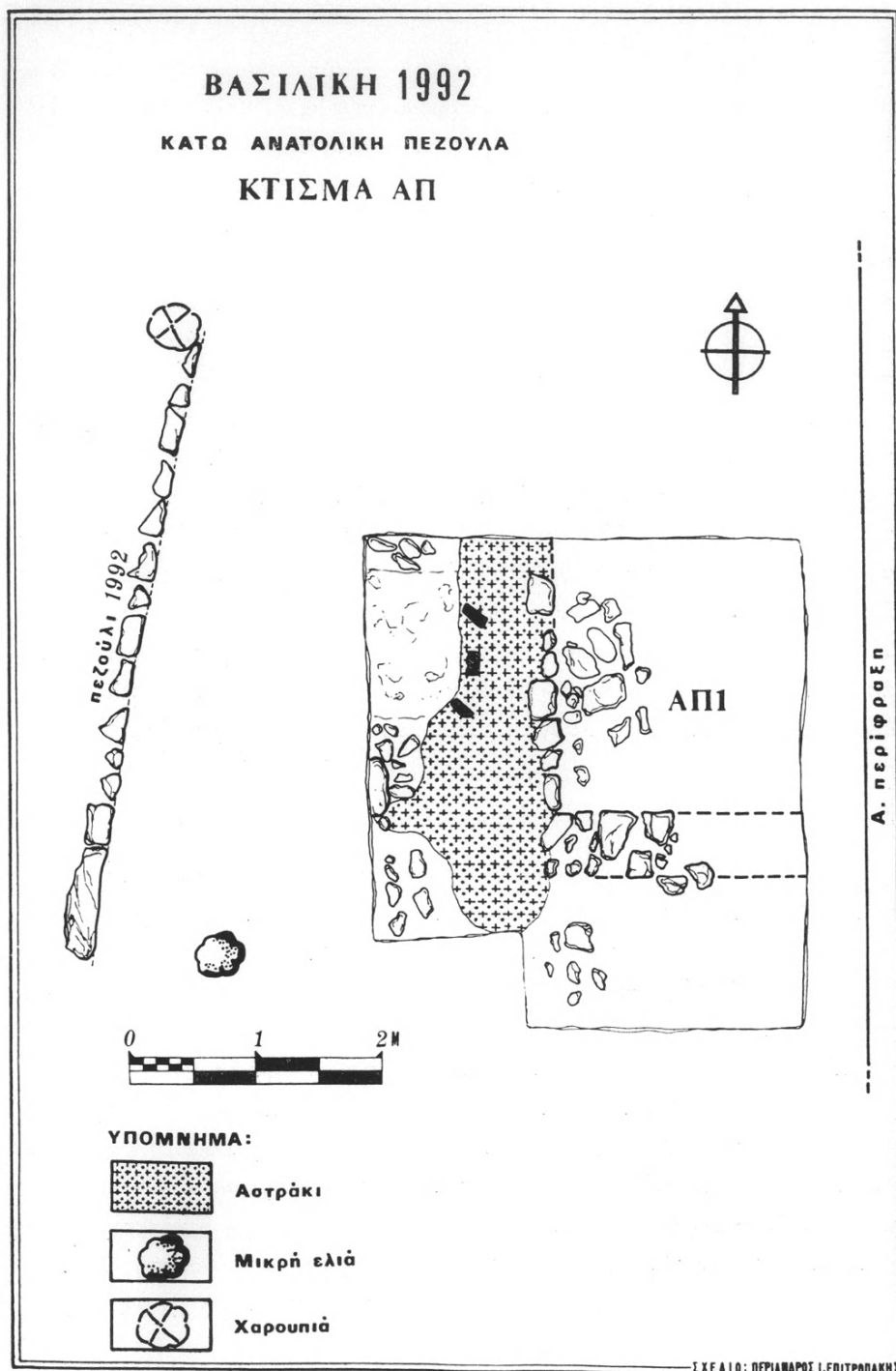
β. Στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῶν ἐπιχώσεων διαπιστώθηκαν ἐπάλληλες τεχνητὲς στρώσεις λευκῶν χωμάτων, μία ἢ δύο ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντιπροσωπεύουν ἐπίπεδα δαπέδων. Σημαντικὴ εἶναι ἡ σποραδικὴ παρουσία ΜΜ ὀστράκων καλῆς τεχνικῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μερικὰ προσερχόμενα ἀπὸ τὴν κατηγορίαν τῶν ἀρθρωτῶν καὶ τῶν ὠκελῶν κυπέλλων. Ἐπομένως μαρτυρεῖται ἡ παρουσία καὶ τῆς καθαυτῆς καμαραϊκῆς περιόδου στὴ Βασιλική, μάλιστα καὶ μὲ οἰκοδομικά, πλὴν τῶν κεραμεικῶν, κατάλοιπα. Δυστυχῶς τῶν καταλοίπων αὐτῶν ἐλάχιστα ἔχουν ἀπομείνει λόγῳ τῶν πολλῶν περιπετειῶν τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγίστου μέρους τῶν ἀρχαιολογικῶν τοῦ ἐπιχώσεων ἀπὸ τοὺς νεωτέρους ἀνασκαφεῖς.

Ἀνατολικὴ Πύλη - Κτίσμα ΑΠ (εἰκ. 1)

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ καὶ εὐπρεπισμοῦ τῆς Κάτω Ἀνατολικῆς Πεζούλας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἔγινε κοντὰ στὴν Ἀνατολικὴ Πύλη τομὴ, ἡ ὁποία ἔδειξε καταστροφὴν σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ βάθος (ὡς τὸν φυσικὸν βράχον) τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων, ὀφειλομένη προφανῶς στὴν ἀνασκαφὴ 1903-1906. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διατηροῦνται κατάλοιπα ΠΜ, ΜΜ καὶ ΥΜ. Ἡ τομὴ, πλὴν τῶν διαταραγμένων τμημάτων, ἔφερε στὸ φῶς καὶ τμῆμα ἀδιαταράκτου στρώματος καταστροφῆς κτίσματος ἀδιακριβώτου ἀκόμῃ ἡλικίας, τὸ ὁποῖον ὀνομάστηκε Κτίσμα ΑΠ. Κύριο συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι ὅτι στὴ μεγάλη ἐκτάσεως περιοχὴ τῆς Κάτω Ἀνατολικῆς Πεζούλας, ἥτοι στὴν παρὰ τὴν ἀνατολικὴν περίφραξιν καὶ ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου λωρίδα, εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθοῦν ἀκόμῃ πολλὰ τμήματα ἀδιαταράκτων ἐπιχώσεων, ἐνῶ καὶ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὰ ἀναμοχλευμένα τμήματα εἶναι πάντοτε πλούσιο καὶ ἐνδιαφέρον. Στὴν παρούσα τομὴ π.χ. διακρίθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ «ρυθμὸς τῶν ἐρυθρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Πύλης». Βεβαίως πλήρης ἀνασκαφικὴ ἐρευνα δὲν θὰ γίνῃ ἐδῶ ἀπὸ τὴ δική μας ἀποστολή, γιὰ αὐτὸ θὰ ἀπαιτοῦσε προγραμματισμὸ μερικῶν ἐτῶν. Ἐλπίζω νὰ γίνῃ στὸ μέλλον ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές, οἱ ὅποιοι θὰ ἐλέγξουν, τόσο ἐδῶ ὅσο καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα τοῦ Κεφαλιοῦ, καὶ τὰ συμπεράσματα τῆς δικῆς μας ἐργασίας.

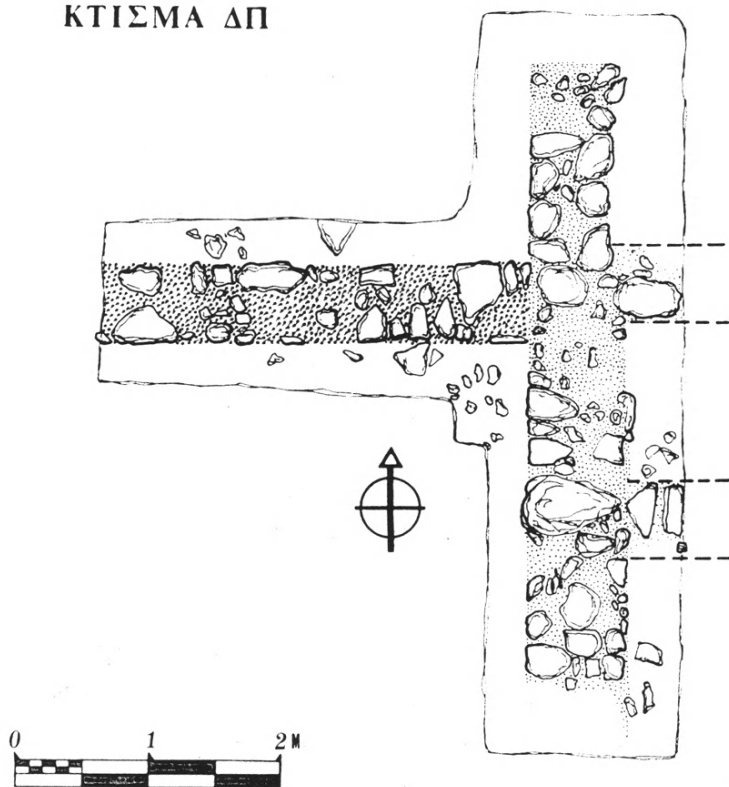
Δυτικὸ Πλάτωμα - Ρωμαϊκὸ Κτίσμα ΔΠ (εἰκ. 2)

Ἐφέτος ἔγινε καὶ ἡ πρώτη ἀπόπειρα, προγραμματιζομένη ἀπὸ ἐτῶν, καλύψεως μελέτης τῶν ρωμαϊκῶν καταλοίπων τοῦ Κεφαλιοῦ μὲ τὴ διενέργειαν τομῆς στὸ εὐρύχωρον Δυτικὸ Πλάτωμα. Παρὰ τὸ ἐλάχιστον βάθος τῶν ἀπομενουσῶν ἐπὶ τοῦ βράχου ἐπιχώσεων, ἤδη κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τῶν δοκιμῶν μας ἀπεκαλύφθη τμῆμα κτίσματος, «μινωικὸ» κατὰ τὸν τρόπο τοποθέτησης τῶν λίθων στὴν οἰκοδομή, ρωμαϊκὸ ὅμως ὡς πρὸς τὴν ἡλικίαν, κατὰ τὴ μαρτυρίαν τοῦ συνδετικοῦ τῶν λίθων ὑλικοῦ, ἥτοι τοῦ συνήθους λευκάζοντος τσιμέντου, καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ρωμαϊκῶν. Τὰ πτωχικὰ καὶ ἀσήμαντα κατὰ τὴν ἐμφάνισιν κατάλοιπα τοῦ Κτίσματος ΔΠ, ὅπως ὀνομάστηκε, ἀνῆκαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα σὲ ἐνδιαίτημα μὴ ὑπολειπόμενο σὲ πολυτέλεια τῶν μεγάλων («αὐτοκρατορικῶν») ἱδρυμάτων τῆς Ἱερᾶς, ἀφοῦ ἐκοσμεῖτο μὲ κίονες ροδολεύκου μαρμάρου, ὅπως ὑποδηλώνει τμῆμα ἀποκρί-

Εικ. 1. Ἀνατολική πύλη. Κτίσμα ΑΠ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ 1992
ΔΥΤΙΚΟ ΠΛΑΤΩΜΑ
ΚΤΙΣΜΑ ΔΠ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

Τοίχος με ἑμινωγὴ λάσπη,

Τοίχος με ῥωμαϊκὸ τοιμὲντο,

ΣΧΕΔΙΟ: ΠΕΡΙΑΝΤΟΣ Ι. ΕΠΙΤΡΟΦΑΚΗΣ

Εἰκ. 2. Δυτικὸ πλάτωμα. Ρωμαϊκὸ κτίσμα ΔΠ.

μενο σήμερα στὴ Μεγάλῃ Αὐλῇ, καὶ πιθανῶς μὲ ψηφιδωτὰ κοσμήματα στοὺς τοίχους ἢ στὰ δάπεδα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἀνευρισκόμενες στὸ πρὸς Νότον, ἔξω ἀπὸ τὴν περίφραξη, ρωμαϊκὸ κτίσμα ψηφίδες ἀπὸ ὑαλόμαζα ποικίλων χρωμάτων, ἐνῶ μεταξὺ τῶν σκευῶν τοῦ δὲν ἔλειπαν τὰ ὑάλινα, ὅπως μαρτυροῦν θραύσματα εὐρεθέντα ἐφέτος στὶς πλησίον ἐπιχώσεις τῆς Περιοχῆς E-50.

Κόκκινο Σπίτι - Δωμάτιο 39

Ἀπόθεση ὀστράκων καὶ καθαρὸ στρώμα θεμελίωσης Δ-39

Ἀπὸ τίς πιὸ ἐνδιαφέρουσες μικρὲς τομὲς εἶναι ἡ γενομένη τὴν ὑστάτῃ στιγμῇ, τίς τελευταῖες ὥρες τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, ὅταν κατὰ τὸν καθαρισμὸ πρὸς στερέωση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάλου Δωματίου 39 τοῦ Κόκκινου Σπιτιοῦ, ὅπου τὸ περιλάλητο λαξευτὸ φρέαρ τῆς Βασιλικῆς, εὐρέθη σκάμμα ἐντὸς τοῦ βράχου πλήρες ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου ἀποτεθειμένου ἐκεῖ ἀπὸ κάποιον ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἐρευνητὲς τοῦ οἰκισμοῦ.

Παρὰ τὴ σπουδαιότητα ποὺ πάντοτε ἀποδίδομε στὶς ἀποθέσεις αὐτοῦ τοῦ εἵδους, ἔστω καὶ μὲ τὴν ἔλλειψη στρωματογραφικῶν δεδομένων, τὸ σημαντικὸ ἐδῶ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ σκάμμα τοῦ βράχου, πρὸς τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ συνδυαστεῖ τὸ εὐρεθὲν παλαιότερα ἐκεῖ πλησίον «κυκλαδικὸ» εἰδῶλιο τοῦ «τύπου Κουμάσας». Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ νὰ πρόκειται γιὰ τάφο τῆς Βαθμίδος Κουμάσας. Ἡ ἐρευνα τοῦ σκάμματος εἶναι ἐντούτοις δυσχερεστάτῃ ἐπειδὴ ἐπάνω του ἔχουν κτισθεῖ οἱ τοῖχοι τῶν Χώρων 39α καὶ 39β.

Σημαντικότερη βεβαίως καὶ μὲ χειροπιαστὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἡ τομὴ στὸ τεχνητὸ στρώμα ὑποθεμελίωσης τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 39α, τὸ ὁποῖο εἶχε μέγα πάχος καὶ περιεῖχε πολλὰ ὄστρακα. Κερδήθηκε ἔτσι ἡ πρώτη σίγουρη καθαρὴ ὁμάδα χρονολόγησης τῆς Ἰδρυσης τοῦ Κόκκινου Σπιτιοῦ. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ ἔχει μεγάλη συγγένεια πρὸς τὴν κεραμεικὴ τῶν καθαρῶν στρωμάτων τῆς Βαθμίδος Κουμάσας (Δωμάτιο 30, Δωμάτιο Θ1), ἐνῶ ἀπουσιάζουν τὰ ὄστρακα τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι τὸ Κόκκινο Σπίτι πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴ Βαθμίδα Κουμάσας. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τίς παλαιὲς ἀνασκαφές τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα ὅτι ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος καταστροφῆς, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει τὴν «περίοδο ζωῆς» τοῦ σπιτιοῦ, ἀνήκει κυρίως στὸν κλασικὸ ρυθμὸ Βασιλικῆς. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν παρούσα ὁμάδα ἀπουσιάζουν καὶ οἱ ἄλλοι τυπικοὶ ΠΜ ρυθμοί.

Ἰδιάζον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει κατηγορία μαγειρικῶν σκευῶν πολὺ ἀνοιχτοῦ σχήματος μὲ πολὺ λεπτοὺς ἐπιπέδους πάτους, ἀπὸ εὐθρυπτο ἡμίωπτο «ἄμμο-
πηλό», τὰ ὅποια, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἦταν σκεύη μιᾶς χρήσεως γιὰ
ψήσιμο τροφῶν. Στὶς πρώιμες ομάδες τῆς Βασιλικῆς ὑπάρχουν ἀντίστοιχα
σκεύη γιὰ ψήσιμο τροφῶν ἀπὸ σταθερότερο πηλὸ μὲ ἐπιμελεστάτη στίλβωση
ἐπιφανείας στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἐπιπέδου πάτου. Ἡ εἰδικὴ αὐτὴ στίλ-
βωση λειτουργοῦσε προφανῶς ὅπως στὰ σημερινὰ ἀντικολλητικὰ μαγειρικὰ
σκεύη (τύπου τεφὰλ κλπ.).

B. APXAIODPOMIES

Στὸ περιθώριο τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀποστολῆς εἶχαμε καὶ πάλιν τὴν εὐκαι-
ρία πιστοποίησης σημαντικῶν ἀρχαιοτήτων στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Βασι-
λικῆς καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σημειῶνω
ἑδῶ τὶς κυριότερες:

Μινωικὴ ἀγρέπαυλη στὴν Ἄσαρη

Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν βουνῶν τῆς Βασιλικῆς, στὸ γραφικὸ κοιλάδιο μὲ τὸ
προελληνικὸ ἴσως ὄνομα Ἄσαρη, ὑπάρχει κτίσμα μινωικόν, μὲ φαινόμενο
πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τοῖχο μήκους ἄνω τῶν εἴκοσι μέτρων μὲ
χρήση ὀγκωδῶν, ἐν μέρει λαξευτῶν λίθων. Κατὰ τὶς ἐνδείξεις ποὺ συγκεντρώ-
σαμε στὴν πρώτη πρόχειρη ἐξέταση φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ κτίριο τῆς
ἐποχῆς τῆς μινωικῆς ἀκμῆς τῆς κατηγορίας τῶν λεγομένων ἀγρεπαύλεων,
τὸ ὁποῖο ἀπετέλει τὸ κέντρο τῆς γεωργικῆς καὶ κτηνοτροφικῆς παραγωγῆς
τῆς περιοχῆς. Ὁ τόπος ἐκαλλιεργεῖτο καὶ ἦταν ἀποδοτικότατος σὲ ποικίλα
προϊόντα ὡς πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ἐνῶ σήμερα ὑπάρχει ἀκόμη καλὴ κτηνο-
τροφία αἰγοπροβάτων. Ἡ ἀπαγόρευση τῆς καλλιεργείας σὲ γεωργούμενα ἀπὸ
τὴ μινωικὴ ἐποχὴ κτήματα εἶναι μία ἀκόμη ἀπὸ τὶς ἀναιτιολόγητες ἐνέργειες
τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἀφοῦ νεκρώνει ἕναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους
παραδείσους τῆς χώρας, ἀπὸ ὅσους παραμένουν ἀκόμη ἀμόλυνοι ἀπὸ τὴ λέπρα
τοῦ κάκιστα ὀργανωμένου τουρισμοῦ καὶ τῆς καταστροφικῆς ὄλων τῶν παρα-
δοσιακῶν πηγῶν πλούτου ἐκμεταλλευτικῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ ἀνά-
πτυξή αὐτὴ περνάει στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῆς στὰ χέρια τοῦ ἀδιστάκτου
καὶ ἀναισθήτου πρὸς τὶς πραγματικὲς ἀνάγκες τῆς χώρας ξένου κεφαλαίου.

Ἡ πιδό κραυγαλέα περίπτωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀνάπτυξης εἶναι ἡ ἐπιχειρουμένη τώρα ληστρική καὶ ὀλεθρία γιὰ τὸ περιβάλλον κατασκευὴ ἀεροδρομίου στοὺς εἰδυλλιακοὺς λόφους τῆς Βασιλικῆς, στὴν εἴσοδο τοῦ ξεχασμένου παραδείσου τῆς Ἀσαρῆς, πρὸς ὄφελος ἐλαχίστων ξένων κεφαλαιούχων, καρπουμένων ἤδη τὸ μέγιστο ποσοστὸ τῶν προσόδων τοῦ τουρισμοῦ τῆς περιοχῆς, μὲ τὸν ἐντόπιο πληθυσμὸ ἀπλὸ παρατηρητὴ, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ τὸ κατώτερο προσωπικὸ τῶν μονάδων ἀποτελεῖται ἀπὸ ξένους.

Μεγάλο ἑλληνιστικὸ κτίριο στὸ Νησί Καλοῦ Χωριοῦ

Σύντομη περιδιάβαση σὲ μεγάλο τμῆμα τῆς χθαμαλῆς χερσονήσου ποὺ ὀρίζει ἀπὸ Ἀνατολῶν τὸν κολπίσκο τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ Μεραμπέλου κατέληξε στὴν πιστοποίηση μεγάλου καρστικοῦ βυθίσματος, εὐχερῶς προσιτοῦ, τὸ ὁποῖο πιθανῶς εἶχε χρησιμοποιεθεῖ, ὅπως καὶ ἡ γύρω του περιοχὴ, στὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὴ λατόμευση τοῦ καλῆς ποιότητος κυανοτέφρου μεταμορφικοῦ ἀσβεστολίθου, τῆς γνωστῆς σιδερόπετρας τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης. Τοῦτο μαρτυρεῖται κυρίως ἀπὸ τὴν κατασπορὰ ὀστράκων κεραμεικῆς, ἐνῶ σαφῆ ἔχνη λατόμευσης δὲν εἶδαμε κατὰ τὸ σύντομο πέρασμά μας. Σαφῆ ἀρχαία κατάλοιπα, οἰκοδομικά, εἶδαμε στὸ πρὸς τὴν ξηρὰ τμῆμα τῶν πλατωμάτων τῆς κορυφῆς τῆς χερσονήσου, τὸ ἐλεύθερο ἀπὸ τὴν καλύπτουσα τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τόπου ἀγρία βλάστηση. Πρόκειται γιὰ οἰκοδόμημα σὲ ἀναπεπταμένο χῶρο μὲ εὐρυθμο σχέδιο στὴν κάτοψη, ὅπως δείχνουν τὰ ὁρατὰ κατάλοιπα τοίχων.

Ἡ θέση εἶναι οὐσιαστικῶς ἄγνωστη στὴ βιβλιογραφία. Ἡ ἀνασκαφεὺς τοῦ γειτονικοῦ Βρόκαστρου καὶ ἄλλων θέσεων τῆς περιοχῆς Hall ἀναφέρει (Vrokastro, 1914, 85) ἐκτεταμένη ἑλληνορωμαϊκὴ θέση στὸ Νησί καὶ συχνὴ παρουσία νομισμάτων τοῦ Aluntium (?) στὴν περιοχὴ. Ἄλλοι τοποθετοῦν ἐκεῖ τὴν ἑλληνικὴ πόλη Ἰστρον. Στὸ χάρτη τῆς Hall, πίν. XVII, ὁ οἰκισμὸς σημειώνεται στὸ ΒΑ τμῆμα τῆς χερσονήσου, στὸ ὁποῖο δὲν πῆγαμε. Ρωμαϊκὰ ὀστρακα κεραμεικῆς ὅπως αὐτὰ ποὺ γνωρίζομε καλῶς ἀπὸ τὴ Βασιλική, τὴν Ἱεράπετρα καὶ ἄλλες θέσεις τοῦ Ἰσθμοῦ δὲν εἶδαμε ὅμως στὸ Νησί, στὸ ἓνα τρίτο περίπου τῆς ἑκτασῆς τῆς χερσονήσου ποὺ περπατήσαμε. Ἐπίσης δὲν εἶδαμε προϊστορικὰ ὀστρακα, οὔτε ὀστρακα μὲ τὸ μαῦρο βερνίκι τῶν ἑλληνικῶν χρόνων, τοῦ ὁποῖου σώζονται πάντοτε ἔστω καὶ ἐλάχιστα ἔχνη ἀκόμη καὶ σὲ ἰσχυρῶς διαβρωμένα ἐπιφανειακὰ ὀστρακα. Τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα, σὲ συσχε-

τισμὸ μὲ τὴν ἀνετη σὲ ἀναπεπταμένο χῶρο ἀνάπτυξη τοῦ κτιρίου, μᾶς ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ οἰκοδόμημα τῶν ὑστέρων χρόνων τῆς ἐλληνικῆς ἐποχῆς.

Γ. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ - ΜΕΛΕΤΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Ἕνας τόμος 330 σελίδων καὶ μία δισκέτα μὲ 100 διαφάνειες

Τὸ ἔτος 1992 ὑπῆρξε τὸ πρῶτο, ἀπὸ τὰ 15 ὡς τώρα ἀνασκαφικὰ ἔτη τῆς ἀποστολῆς μας, κατὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε πλήρης καθαρισμὸς καὶ ἀναλυτικὴ μελέτη ὅλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ὅχι μόνο τῆς ἀνασκαφῆς 1992 ἀλλὰ ἐπιπλέον καὶ παλαιότερων ἐτῶν. Τοῦτο ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ τοῦ καλῶς ὁργανωμένου Ἑργαστηρίου τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Ἱεράπετρα. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀθῆνα στὶς 19 Νοεμβρίου εἴχαμε μαζὶ μὲ τὰ λίγα χαρτιά μας, κυρίως τὰ λίγα φύλλα ἀποτυπώσεων τῶν σημείων ὅπου ἔγιναν ἀνασκαφικὲς ἐργασίες, καὶ τὸ ἀντίγραφο τῆς δισκέτας τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ἡμερολογίου, ἕναν τόμο 300 σελίδων μεγάλου σχήματος, ὁ ὁποῖος ἐντὸς δύο ἐβδομάδων ἦταν τυπωμένος ἐπάνω στὸ γραφεῖο μας. Παραλλήλως ἐτοιμάστηκε μία συνοδευτικὴ τοῦ τόμου αὐτοῦ δισκέτα τῆς τεχνολογίας Photo CD μὲ ἑκατὸ ἐγχρωμες διαφάνειες ὅλων σχεδὸν τῶν ὤψεων καὶ φάσεων τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. Μπορεῖ ἐπομένως ὁποιοσδήποτε ἐρευνητὴς νὰ παρακολουθήσει μὲ ἀνεση ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐργασίας μας καὶ νὰ τὴν ἐλέγξει σὲ βάθος, καταλήγοντας, ἐὰν τοῦτο προκύψει, στὰ δικά του ἀνεξάρτητα συμπεράσματα. Τὸ σύνολο τῶν κινητῶν εὐρημάτων εἶναι πλήρως εὐρετηριασμένο καὶ ἀρχειοθετημένο τόσο στὸ τυπωμένο Ἡμερολόγιο ὅσο καὶ στὴ φυσικὴ του θέση στὸ Ἑργαστήριο καὶ μπορεῖ νὰ εὑρεθεῖ καὶ νὰ μελετηθεῖ ἐκ νέου ἐντὸς ἐλαχίστων λεπτῶν ὡς τὸ τελευταῖο ὄστρακο.

Ἰδανικὴ θὰ ἦταν ἡ ὁργάνωση τῆς ἐργασίας μας, ἀν εἴχαμε μπορέσει νὰ ἐτοιμάσουμε καὶ μία ἢ δύο δισκέτες μὲ εἰκόνες τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ παραμένει κύριος στόχος τῆς μελλοντικῆς ὁργάνωσης τῆς ἐργασίας μας, μάλιστα μετὰ τὴν προβλεπομένη γιὰ τὸ ἐπόμενο ἔτος 1993 περαίωση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. Ἐλπίζω ἡ βοήθεια τῆς Ἑταιρείας νὰ εἶναι ἀμέριστη στὴν προσπάθεια αὐτῇ, ποὺ δείχνει, ὅπως πιστεύω, πῶς ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία μπορεῖ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ βαθὺ σκοτεινὸ πηγᾶδι τῶν χαμένων ἀντικειμενικῶν δεδομένων, τῶν κλειδωμένων ἀνασκαφικῶν ἡμερολογίων καὶ τῶν ἐπτασφραγίστων μουσειακῶν ἀποθηκῶν.

17. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

Συνεχίσθηκαν και κατά το 1992, για τρίτο συνεχές έτος, οι έργασίες συντήρησης και προκαταρκτικής μελέτης ύλικού των 'Ανασκαφών Ζάκρου, με σκοπό την τελική δημοσίευσή τους. Οι έργασίες έγιναν υπό την επίβλεψη του γράφοντος και συμμετείχαν σε αυτές οι αρχαιολόγοι Μαρία Πλάτωνος, Κατερίνα Κόπακα, Κέλλυ Χριστοφῆ, 'Ελένη Γεροντάκου, 'Αλεξάνδρα 'Αλεξανδρή, "Αννα Φίλιππα-Touchais, 'Ελισσάβετ Χρυσικοπούλου, Μαριλένα Κανετάκη, Καίτη 'Αρχοντάκη και Γιώργος Παπασάββας. Για τή συντήρηση και αποκατάσταση των εύρημάτων στο 'Εργαστήριο Ζάκρου εργάσθηκε, το μεγαλύτερο διάστημα του έτους, ο τεχνίτης Κώστας Νικάκης. Τοπογραφικές και αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις ανασκαμμένων σπηλαίων και κτιρίων στη Ζάκρο εξετέλεσε ο αρχιτέκτονας Θανάσης Νακάσης. Τήν κύρια χρηματοδότηση του έργου προσέφερε και για το 1992 ή 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, ενώ σημαντική ήταν και ή οικονομική βοήθεια εκ μέρους του Institute for the Aegean Prehistory (INSTAP) τῆς Νέας 'Υόρκης. Μικρότερες χρηματικές προσφορές στο έργο, αφιερωμένες στη μνήμη του πρόσφατα έκλιπντος ανασκαφέα καθηγητῆ Νικολάου Πλάτωνος, έκαναν ή 'Εταιρεία Κρητικῶν 'Ιστορικῶν Μελετῶν (EKIM) και το 'Ινστιτούτο 'Εναλίων 'Αρχαιολογικῶν 'Ερευνῶν (I.E.N.A.E). Τis έργασίες υποστήριζαν και βοήθησαν με κάθε τρόπο και έφέτος οί ΚΓ' και ΚΔ' 'Εφορεῖες Προϊστορικῶν και Κλασικῶν 'Αρχαιοτήτων. Πρὸς ὅλους τοὺς παραπάνω εκφράζονται και ἀπὸ ἐδῶ θερμὲς εὐχαριστίες.

Προκαταρκτική μελέτη κεραμεικοῦ ύλικού: διαλογή, καταγραφή, σχεδίαση και φωτογράφιση

Σημαντική υπῆρξε κατά το 1992 ή πρόοδος τῶν εργασιῶν προκαταρκτικῆς μελέτης του παλαιοῦ κεραμεικοῦ ύλικού τῶν ανασκαφῶν, πού βρίσκεται στis ἀποθήκες του Μουσείου 'Ηρακλείου. Οί έργασίες περιέλαβαν τή δια-

λογή, λεπτομερή καταγραφή, σχεδίαση, φωτογράφιση και νέα συσκευασία μέρους του υλικού του 1962. Οί 137 ομάδες που μελετήθηκαν προέρχονταν κυρίως από θέσεις που έρευνήθηκαν τὸ ἔτος αὐτὸ στὴν εὐρύτερη περιοχή Ζάκρου, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ Κτίρια Α, Β, Δ, Δα καὶ Ε τῆς ΝΔ συνοικίας τῆς μινωικῆς πόλης (Λόφος τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου). Παρακάτω δίνονται ὀρισμένα συνοπτικά στοιχεῖα γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ υλικού που καταγράφηκε:

α) Δεκατέσσερις ἀπὸ τίς ομάδες κεραμεικῆς που καταγράφηκαν προέρχονταν ἀπὸ πέντε σπήλαια τῆς εὐρύτερης περιοχῆς Ζάκρου, που έρευνήθηκαν τὸ 1962. Ἀπὸ τὸ ὑλικὸ αὐτό, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κεραμεικὴ που βρέθηκε στὸ στενὸ σπήλαιο στὴ θέση «Μαῦρο Αὐλάκι», ἓνα μικρὸ φιδόρδ, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Κάτω Ζάκρου. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ σπηλαίου φαίνεται ὅτι ἀνῆκε σὲ μία εὐρύτερη χρονολογικὰ περίοδο ἀπὸ αὐτὴν που πίστευε ἀρχικὰ ὁ ἀνασκαφέας του, τουλάχιστον ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ πιὸ πρῶιμα στιλβωτὰ ὀστρακα που φαίνεται ὅτι χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν τελικὴ Νεολιθικὴ ἕως τὴν ΠΜ Ι φάση καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρκετὰ ὑστερότερους τροπιδωτοὺς κυάθους, που πιθανότατα φθάνουν ἕως τῆς ΜΜ ΙΒ - ΜΜ ΙΙΑ. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀνεύρεση ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ θαλασσινῶν ὀστρέων καὶ ἡ ἀπουσία —τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὸ ὑλικὸ που μελετήθηκε— ἀνθρωπίνων ὀστέων, γεγονότα που ὀδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι τὸ σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε μάλλον ὡς πρόχειρο καταφύγιο, παρὰ γιὰ ταφές.

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ σπηλαίου στὴ θέση «Τῆς Οὐρανιας τὸ Φρούδι», στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ Φαραγγιοῦ τῶν Νεκρῶν, δὲν εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ γιὰ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια. Λίγα διακόσμητα κομμάτια ἀνήκουν πιθανῶς στὴν ἀρχὴ τῆς ΥΜ Ι περιόδου, τὸ ἀνώτερο καὶ κατώτερο ὅμως χρονολογικὸ ὄριο τῆς χρήσης τοῦ σπηλαίου δὲν εἶναι δυνατόν, πρὸς τὸ παρόν, νὰ προσδιορισθεῖ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνεύρεση ἐπτὰ τουλάχιστον κεράτων αἰγάγων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν ἔχνη φωτιᾶς. Ὅρισμένοι τοῖχοι κτισμένοι χωρὶς συνδετικὸ ὑλικό, στὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου, δημιουργοῦν μικροὺς ὀρθογώνιους χώρους-δωμάτια, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἡ χρῆση τους ἀνάγεται στὰ μινωικὰ χρόνια. Σὲ τεχνητὸ ἰσόπεδο δίπλα ἀπὸ τὸ σπήλαιο εἶχαν ἀποτεθεῖ, σὲ τρεῖς γειτονικὲς κόγχες, πῆλινα μινωικὰ σκεύη καὶ ἀγγεῖα. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, ὀλμοειδές, μὲ διάτρητο ἐμπρὸς ἄκρο, φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε στὴ μελισσοκομία. Σὲ μία ἀπὸ τίς κόγχες βρέθηκε τὸ ἥμισυ περιπού

ψηλοῦ ἀμφικωνικοῦ κυπέλλου τοῦ «ρυθμοῦ Πύργου», πού χρονολογεῖται στήν ΠΜ Ι περίοδο.

Τὸ ὑλικὸ πὺν προέρχεται ἀπὸ δύο γειτονικὰ σπήλαια στὴ θέση «Ρίζα τοῦ Μαλακάρη» ἔχει ἐντελῶς διαφορετικὸ χαρακτήρα. Πρόκειται γιὰ ἀκέραια ἀγγεῖα τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, πού χρησιμοποιήθηκαν ὡς κτερίσματα ταφῶν. Ἀνάμεσα στὰ ἀγγεῖα πού καταγράφηκαν ἦταν δύο δίωτοι σκύφοι καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τριφυλόστομης προχοΐσκης, μὲ κύριο διακοσμητικὸ θέμα τὰ ὁμόκεντρα ἡμικύκλια.

Τέλος, οἱ δύο ὁμάδες κεραμεικῆς πού προέρχονταν ἀπὸ τὸ σπήλαιο στὴ θέση Σπηλιάρα, στὴ βόρεια κλιτὺ τοῦ κόλπου τῆς Κάτω Ζάκρου, περιλάμβαναν κυρίως τὰ κομμάτια τριῶν πίθων μὲ διακόσμηση καταλειβάδων καὶ λίγα κομμάτια κυάθων, πού ὅπως φαίνεται χρονολογοῦνται στὴ ΜΜ περίοδο.

β) Γιὰ τὶς εἰκοσιτέσσερις ὁμάδες πού προέρχονταν ἀπὸ τὸ Κτίριο Α τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου (δωμάτια Β, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Λ, ΜΙ - ΙΙΙ, Ν, Π, Ρ, Σ) λίγα πράγματα ἀρκεῖ νὰ σημειωθοῦν. Περιλάμβαναν, κυρίως, κομμάτια οἰκιακῆς κεραμεικῆς καὶ —ἀνάμεσά τους— λίθινους τριπτῆρες καὶ πήλινα βαρίδια διαφόρων τύπων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρουσία κομματιῶν πού μὲ ἀσφάλεια χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΙΑ περίοδο, σχεδὸν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κτιρίου. Ἰδιαίτερη μνεῖα ἀξίζει νὰ γίνεῖ γιὰ τὴν παρουσία ΜΜ Ι-ΙΙ κεραμεικῆς κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα μερικῶν δωματίων, πιδὲ χαρακτηριστικὴ στὴν περίπτωση τῶν δωματίων Ι καὶ Θ.

Οἱ πέντε ὁμάδες κεραμεικῆς τοῦ Κτιρίου Δ πού καταγράφηκαν (δωμάτια Σ, Φ καὶ Ψ) περιλάμβαναν, ἐπίσης, ἀρκετὰ ὄστρακα πού φαίνονται νὰ ἀνήκουν χρονολογικὰ στὴν ΥΜ ΙΙΑ περίοδο. Τὰ περισσότερα, πάντως, κομμάτια εἶναι δύσκολα χρονολογήσιμα, ἀφοῦ προέρχονται ἀπὸ κοινὰ ἀγγεῖα, κυρίως ἀποθηκευτικῆς χρήσης.

Τοῦ Κτιρίου Δα καὶ τοῦ παράπλευρου σὲ αὐτὸ δρόμου καταγράφηκαν τρεῖς ὁμάδες, ἡ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες περιλάμβανε μόνον τμήματα φυσικοῦ θαλάσσιου τρίτωνα. Οἱ ἄλλες δύο ὁμάδες περιλάμβαναν κομμάτια ἀπὸ διαφόρων εἰδῶν καὶ χρονολογιῶν πήλινα ἀγγεῖα, γεγονὸς πού ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα εἶχαν διαταραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἄρωση. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρουσία ἐνσφράγιστης λαβῆς κνιδικοῦ ἀμφορέα ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Οἱ περισσότερες ὁμάδες πού καταγράφηκαν (76) προέρχονταν ἀπὸ τὸ μεγάλο Κτίριο Β, πού βρίσκεται στὰ ἀνώτερα ἀνδρὰ τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου

Άντωνίου. Η κεραμεική, σχεδόν στο σύνολό της, είναι αυτή του στρώματος καταστροφής του κτιρίου, που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΒ περίοδο. Σε όρισμένα μόνο δωμάτια (όπως στο δωμάτιο Ρ) ταυτίστηκαν όστρακα ΥΜ ΙΙΙ εποχής, πράγμα που δείχνει ότι στη φάση αυτή είχε γίνει μερική ανακατάληψη του κτιρίου. Οι ομάδες του στρώματος καταστροφής της ΥΜ ΙΒ, κυρίως από τα δωμάτια Ι, Ο, ΙΙ και Σ του κτιρίου, περιλάμβαναν πολλά, σχεδόν άκέραια, άγγεϊα όρισμένων τύπων: πρόχους τριφυλόστομες με έρυθρη κηλιδωτή διακόσμηση, μεγάλους ήμισφαιρικούς κυάθους με έρυθρο επίχρυσμα, ακόσμητα άωτα κωνικά κύπελλα, δίωτες στάμνους, καρποδόχες με ψηλό πόδι και ήθμους με σφαιρικό σῶμα και κοίλη κολουροκωνική βάση. Άκόμα, χαρακτηριστική είναι ή παρουσία τριῶν-τεσσάρων ψευδοστόμων άμφορέων του πεπιεσμένου σφαιρικού σχήματος, με ασφάλεια χρονολογημένων στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου.

Τέλος, οι δεκατέσσερις ομάδες που προέρχονταν από το Κτίριο Ε και την κλιμακωτή ανάβαση ανάμεσα στο τελευταίο και στο Κτίριο Β περιλάμβαναν άρκετά κομμάτια από ροδόχρου πηλό και ύπόλευκο επίχρυσμα πάνω στο όποιο σχεδιάσθηκε ή γραπτή διακόσμηση, χαρακτηριστικά της ΥΜ ΙΙΙ κεραμεικής στη Ζάκρο. Ίδιαίτερα άξίζει νά σημειωθούν τα κομμάτια ωραίας άπιόσχημης πρόχου με διακοσμητικό θέμα σπειρών στον ῶμο και το κάτω μέρος σχηματικού πήλινου είδωλίου.

Προκαταρκτική μελέτη κεραμεικού υλικού Ζάκρου

Με την επίβλεψη του γράφοντος, άρχισε το πλύσιμο, ή διαλογή και ή προκαταρκτική μελέτη μέρους του υλικού που βρίσκεται στη μικρή άποθήκη του ανασκαφικού οίκισκου της Ζάκρου. Πλύθηκαν και καταγράφηκαν τριάντα ομάδες κεραμεικής, ανασκαφικών έτών 1985, 1986 και 1987, που προέρχονταν κυρίως από τα Κτίρια F, Ξ και Ζ, όπως και από τους τομείς των περιβάλων ΝΑ και νότια του ανακτόρου. Η κεραμεική, που ήταν σχεδόν στο σύνολό της ακόσμητη και άποσπασματική, θά προσφέρει ασφαλώς άρκετές πληροφορίες στη μελέτη της στρωματογραφίας και χρονολόγησης των παραπάνω κτιρίων και κατασκευών.

Συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση εὐρημάτων στὸ Ἑργαστήριο Ζάκρου

Στὸ Ἑργαστήριο Ζάκρου, κατὰ τὸ 1992, ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1981. Συγκολλήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν πάνω ἀπὸ πενήντα ἀγγεῖα, κυρίως μικροῦ μεγέθους, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἄνω Ἀνδρηο τοῦ Κτιρίου A Hogarth. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι μικρὲς πρόχοι, κύπελλα καὶ κυάθια —μὲ κάθετα τοιχώματα ἢ τροπιδωτὰ— διακοσμημένα κατὰ τὴ MM I-II τεχνοτροπία. Ἀνάμεσα στὰ ἀγγεῖα ποὺ συμπληρώθηκαν ἦταν καὶ δύο λύχνοι, ὅπως καὶ ἓνα ἐνδιαφέρον τριποδικὸ πύραυνο.

Στὰ πλαίσια τῶν ἰδίων ἐργασιῶν συγκολλήθηκε ἕνα ἀκόμα μεγάλο πιθάρι, ποὺ ἀνῆκε στὴν ἐγκατάσταση τοῦ ληνοῦ τοῦ Κτιρίου Z τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου: φέρει διακόσμηση σχοινοειδῶν ταινιῶν καὶ ἐρυθρῶν καταλειβάδων.

Τέλος, ἄρχισε ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων τοῦ σπηλαίου στὴ θέση «Μαῦρο Αὐλάκι», ποὺ πρόκειται σύντομα νὰ δημοσιευθεῖ.

Ἀποτύπωση σπηλαίων στὴν εὐρύτερη περιοχὴ Ζάκρου

Ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Θανάση Νακάση ἔγινε ἡ ἀποτύπωση πέντε σπηλαίων καὶ ἐνὸς τεχνητοῦ ἀνδρήρου, ποὺ εἶχαν ἐρευνηθεῖ τὸ 1962 στὴν εὐρύτερη περιοχὴ Ζάκρου καὶ συγκεκριμένα στὶς θέσεις: «Μαῦρο Αὐλάκι», «Τῆς Οὐρανίας τὸ Φροῦδι», «Ρίζα τοῦ Μαλακάρη» καὶ «Σπηλιάρα». Ἐπίσης, ἄρχισε ἡ λεπτομερὴς ἀποτύπωση τοῦ Κτιρίου A τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου.

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1992, ἔγινε δυνατὴ ἡ κατανομὴ μέρους τοῦ ὑλικοῦ σὲ μέλη τῆς Ὁμάδας Ζάκρου, μὲ στόχο τὴν προετοιμασία τοῦ πρώτου τόμου τῆς τελικῆς δημοσίευσης τῶν Ἀνασκαφῶν Ζάκρου, σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

18. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΚΑΙ ΚΑΣΤΡΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ καταγραφή φρουρίων καὶ κάστρων τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ προγράμματος συνεργασίας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ τὸ Ἐργαστήριο Φωτογραμμετρίας τοῦ Ε.Μ.Π. Μετὰ ἀπὸ συζητήσεις καθορίστηκαν ὁ ἀκριβὲς ὁρισμὸς τοῦ ἀντικειμένου τοῦ προγράμματος, ἡ κωδικοποίηση τῆς καταγραφῆς, ἡ διαμόρφωση πίνακα καταγραφῆς τῶν στοιχείων κάθε κάστρου, καθὼς καὶ ὁ ἀκριβὲς ὁρισμὸς τῶν ὅρων ποὺ περιλαμβάνονται στὰ διάφορα εἶδη τῆς καταγραφῆς (π.χ. φράγματα ὄχυρά, ὄχυρὸς περίβολος, προμαχῶνες κλπ.). Ἰδρύθηκε ἐξάλλου Εἰδικὸ Γεωγραφικὸ Σύστημα Πληροφοριῶν, ποὺ συνδυάζει τὴ γεωμετρικὴ πληροφορία μὲ τὴν περιγραφικὴ θεματικὴ. Ἔτσι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα δημιουργίας καὶ διαχείρισης στατιστικῶν μεγεθῶν καὶ πινάκων σὲ σχέση μὲ τὸ γεωγραφικὸ ὑπόβαθρο, ποὺ μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ φωτογραμμετρικὰ ἀποδόσεις, ἐπίγειες ἀποτυπώσεις, ψηφιοποίηση ὑφιστάμενων διαγραμμάτων ἢ καὶ raster εἰκόνες. Τὸ hardware τοῦ συστήματος ἀποτελεῖται ἀπὸ H/Y PC 386 μὲ 200 Mb σκληρὸ δίσκο, ἐκτυπωτὴ, ψηφιοποιητὴ, σαρωτὴ, αὐτόματο σχεδιαστὴ, videocamera καὶ φωτογραμμετρικὰ ὄργανα ἀπόδοσης (ἀναλυτικὸ καὶ ψηφιακὸ). Τὸ βασικὸ λογισμικὸ ἀπαρτίζονται τὸ γεωγραφικὸ πρόγραμμα PD ARC/INFO 3.4 μὲ τὴ βάση δεδομένων DBASE IV καὶ τὸ σχεδιαστικὸ πακέτο Auto CAD 11.

Ἀξιόλογη ἦταν ἡ προσπάθεια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, τῶν παλαιότερων προσπαθειῶν καὶ σχετικῶν μετρώων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ὅτι ἀναζητήθηκε γενικὴ καὶ εἰδικὴ βιβλιογραφία, διδακτορικὲς καὶ διπλωματικὲς ἐργασίες, ἀποτελέσματα ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν, ἡ σχετικὴ ἐργασία ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Φρουρίων καὶ Πύργων, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1969 καὶ λειτούργησε στὸ ΤΕΕ μέχρι περὶ τοῦ 1975 καὶ τέλος τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Μητρώο-Εὐρετήριο τῶν Ἀρχιτεκτονικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος ποὺ εὐγενικὰ ἔθεσε στὴ διάθεσίν μας ὁ συνάδελφος καθηγητὴς κ. Χ. Μπούρας. Ἀπὸ τὶς ἐρευνες αὐτὲς προέκυψε ση-

μαντικὸς ὄγκος στοιχείων ὁ ὁποῖος θὰ μᾶς ἀπασχολήσει σχεδὸν καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ προγράμματος. Βάσει τῶν μελετηθέντων στοιχείων τοποθετήθηκαν προσωρινὰ ἐπὶ τοῦ γενικοῦ χάρτη τῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας κλίμακας 1:200.000 τὰ φρούρια τῶν περιοχῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὸ πρόγραμμα τοῦ 1992, δηλαδὴ τῆς Θράκης, τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, τῆς Δωδεκανήσου καὶ ἐπιπλέον τὰ φρούρια τοῦ Νομοῦ Χανίων, καθὼς καὶ εἴκοσι περίπου ἀκόμη φρούρια τὰ ὁποῖα ἔχουν εἰδικῶς μελετηθεῖ καὶ σὲ κάποιο βαθμὸ ἀποτυπωθεῖ, π.χ. Μονεμβασιά, Κέρκυρα κλπ.

Ἐν συνεχείᾳ πραγματοποιήθηκε συνεργασία μὲ τὴν 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἐπίσκεψη τῶν φρουρίων Ρόδου καὶ Κῶ. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ προγράμματος καὶ ἡ βοήθεια ποὺ παρέσχε ὁ Ἔφορος κ. Γ. Κόλλιας χρῆζουν τουλάχιστον ιδιαίτερης μνείας. Πραγματοποιήθηκε ἐπίσης ἡ ἐπίσκεψη καὶ φωτογράφηση τῶν φρουρίων τῆς Θράκης καὶ ἔγιναν ἔμμεσες συνεννοήσεις μὲ τὴν 12η Ἐφορεία Βορείου Αἰγαίου οἱ ὁποῖες εἶναι ἀκόμα σὲ ἐξέλιξη.

Ἐξάλλου ἐπιστημονικὴ ὑποχρέωση μελῶν τῆς ομάδας ἐργασίας τοῦ ΕΜΠ στὰ Χανιά συνδυάστηκε μὲ ἐπίσκεψη τῶν φρουρίων τοῦ Νομοῦ.

Γιὰ ὅλα τὰ φρούρια ποὺ μελετήθηκαν ἀναζητοῦνται ἐπιπλέον οἱ σχετικοὶ χάρτες κλίμακας 1: 50.000 καὶ 1: 5000, γίνεται ἡ ὀριστικὴ χωροθέτηση ὥστε οἱ τρεῖς αὐτοὶ χάρτες νὰ ἀποτελοῦν τὴν ἐλάχιστη χαρτογραφικὴ πληροφορία ποὺ θὰ συνοδεύει κάθε φρούριο. Ταυτόχρονα συμπληρώνονται σὲ πρώτη φάση τὰ σχετικὰ δελτία τῶν φρουρίων. Ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν δελτίων εἰσάγονται στὴ βάση δεδομένων, ἡ δὲ χωροθέτηση τῶν φρουρίων ἐνημερώνει τὸν ψηφιακὸ χάρτη τῶν φρουρίων τῆς Ἑλλάδος. Τὰ συμπληρωμένα δελτία ἀποστέλλονται στὶς ἀρμόδιες ἐφορεῖς γιὰ τελικὸ ἔλεγχο καὶ συμπλήρωση.

Ἐγινε ἔλεγχος ἐπίσης σὲ ἀεροφωτογραφήσεις ποὺ εἶχαν εἰδικῶς πραγματοποιηθεῖ γιὰ τὰ φρούρια ἀπὸ τὸ Ὑ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ γύρω στὸ 1970 καὶ βρέθηκαν ἀρκετὲς ποὺ ἀφοροῦν φρούρια τοῦ προγράμματος τοῦ 1992. Κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος δὲν ἔχουν προγραμματισθεῖ νέες ἀποτυπώσεις καὶ ἀεροφωτογραφήσεις, αὐτὸ δὲ εἶναι κάτι ποὺ θὰ ἐξαρτηθεῖ καὶ ἀπὸ τὴ χρηματοδότηση τοῦ προγράμματος.

Κατὰ τὸ 1992 ὁλοκληρώθηκαν ἐπίσης οἱ ἐργασίες ὑπαίθρου γιὰ τὴν ἐπίγεια τοπογραφικὴ ἀποτύπωση ὑπὸ κλίμακα 1: 200 τοῦ φρουρίου καὶ τοῦ

οἰκισμοῦ στὸ Παλαιὸ Πυλὶ τῆς Κῶ καὶ ἐκτελέσθηκε μεγάλο μέρος τῶν ἐργασίων γραφείου.

Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ βάση δεδομένων ἐρευνᾶται ἡ δυνατότητα ἀξιοποίησης εἰκόνων video ἀπὸ τὸν Η/Υ τόσο γιὰ ἀπλὴ τεκμηρίωση ὅσο καὶ γιὰ τὴ λεπτομερὴ ἀποτύπωση στοιχείων τῶν φρουρίων.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΝΤΕΚΑΣ

19. BYZANTINEΣ ΚΑΙ METABYZANTINEΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

(Πίν. 107 - 117)

Ἡ πόλη τῆς Καστοριᾶς, λόγω τῆς γεωγραφικῆς καὶ ἀπὸ τῆ φύσης ὀχυρῆς τῆς θέσεως, ἀναδείχτηκε σὲ ἓνα ἐξέχον κέντρο ἀκτινοβολίας τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ τόσο στὴ βυζαντινὴ περίοδο, ὅσο καὶ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Τοῦτο εἶναι ἐκδηλὸ ὅχι μόνο στὴν τέχνη τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων, ποὺ σώθηκαν ὡς τὶς μέρες μας, ἀλλὰ καὶ στὴ λαμπρότητα καὶ ὁμορφιὰ τῶν ἀρχοντικῶν τῆς, ποὺ εἶναι καρπὸς μιᾶς μακραίωνης πολιτιστικῆς παράδοσης ποὺ συνεχίστηκε ἀδιάσπαστα μέσα στοὺς αἰῶνες.

Ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους ναοὺς ποὺ σώζονται στὴν Καστοριὰ ἔχει περισυλλεγεῖ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον σύνολο φορητῶν εἰκόνων, ποὺ ἐκτίθενται ἢ φυλάσσονται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς πόλεως. Οἱ εἰκόνες αὐτές, ποὺ ποικίλλουν σὲ διαστάσεις καὶ θεματολογία —εἶναι δεσποτικές, ἀποστολικά, βημόθυρα, εἰκόνες δωδεκαόρτου κ.ἄ.— ἀποτελοῦν ἱερὰ κειμήλια, συνδεδεμένα ἅμεσα μὲ τὸν θρησκευτικὸ βίον καὶ τὴν ἱστορικὴ πορεία μιᾶς συγκεκριμένης πόλεως τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας, τῆς πόλεως τῆς Καστοριᾶς.

Οἱ εἰκόνες αὐτὲς μαζί μὲ τὶς εἰκόνες ποὺ σώζονται στοὺς ναοὺς τῆς Καστοριᾶς συνθέτουν ἓνα πολὺ σημαντικὸ σύνολο φορητῶν εἰκόνων ποὺ χρονικὰ ἐκτείνονται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰῶνα ἕως καὶ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἀντιπροσωπεύουν τὰ σπουδαιότερα καλλιτεχνικὰ ρεύματα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ εἰκόνες τῆς Καστοριᾶς συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὰ σπουδαιότερα σύνολα —σὲ ποιότητα καὶ ἀριθμὸ— φορητῶν εἰκόνων στὸν κόσμον, ποὺ ἔχουν διατηρηθεῖ ὡς τὶς μέρες μας στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὴ Βέροια, στὸ Σινᾶ, στὴν Κύπρο καὶ ἄλλοι.

Στοὺς ναοὺς τῆς Καστοριάς δὲν ἔχουν σωθεῖ φορητὲς εἰκόνες ποὺ νὰ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε. Ἀντίθετα οἱ εἰκόνες τῆς Καστοριάς, ποὺ μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα καὶ στὸν 13ο, εἶναι ἀρκετὲς σὲ ἀριθμὸ καὶ ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητος. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν παρουσία στὴν πόλιν τὴν περίοδο αὐτὴ καλλιτεχνῶν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου, στοὺς ὁποίους ὀφείλεται ἡ διακόσμηση τῶν ναῶν: τοῦ Ἀγίου Νικολάου Κασνίτζη (1160-1180), τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων (γύρω στὰ 1180), τοῦ Ἀγίου Στυλιανοῦ (γύρω στὰ 1200), τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (τέλος 12ου αἰ.), τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (τέλους 12ου-ἀρχὲς 13ου αἰ.), τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας (ἀρχὲς 13ου αἰ.), καὶ τῆς Παναγίας Κουμπελιδικῆς (1260-1280).

Ἀπὸ τίς εἰκόνες τῆς περιόδου αὐτῆς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εἰκόνα τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ (164), ποὺ ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τῆς ὑστεροκομνήνειας τέχνης καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Νικολάου, στὴν ὁποία ἀναγνωρίζονται τρόποι τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς στὴ Μακεδονία τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰώνα.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα δὲν σώζονται τοιχογραφίες στοὺς ναοὺς τῆς Καστοριάς. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φαίνεται πὼς εἶχε ἐπιπτώσεις καὶ στὴν παραγωγή φορητῶν εἰκόνων, καθόσον οἱ εἰκόνες τῆς Καστοριάς, ποὺ μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν τὴν περίοδο αὐτῇ, εἶναι ἐλάχιστες σὲ ἀριθμὸ.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα παρατηρεῖται στὴν Καστοριά ἐντονη καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα, ποὺ κλιμακώνεται σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 14ου αἰώνα, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τῆς πόλεως (1386). Νέοι ναοὶ ἀνεγείρονται καὶ διακοσμοῦνται μὲ τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες, ὅπως: ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος τοῦ Μουζάκη (1384-5), ὁ Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Κυρίτση, ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ, ἡ Παναγία Φανερωμένη, ὁ Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζώτζια, ὁ Ἅγιος Νικόλαος Μητροπόλεως καὶ ὁ Ἅγιος Ἀλύπιος, ἐνῶ σὲ ἄλλους, ὅπως στὸν Ταξιάρχην τῆς Μητροπόλεως, ἀνανεώνεται ἡ διακόσμηση (1359-60).

Ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτῇ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ πόλιν περιέρχεται διαδοχικὰ ἀπὸ τὸν ἑλεγχὸ Σέρβων ἡγεμόνων στὸν ἑλεγχὸ τῆς ἰσχυρῆς ἁλβανικῆς οἰκογένειας τοῦ Μουζάκη καὶ τέλος στὴν κατοχὴ τῶν Τούρκων (1386), προέρχεται

σειρὰ ἀξιόλογων εἰκόνων, ποὺ συναγωνίζονται σὲ ποιότητα τὴ λαμπρή, μὲ τοιχογραφίες, διακόσμηση τῶν ναῶν τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἀπὸ τίς εἰκόνες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς οἱ εἰκόνες τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας (πίν. 112) καὶ τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα (πίν. 115) εἶναι, πιθανότατα, ἔργα ἐνὸς μεγάλου καλλιτεχνικοῦ κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας ἴσως τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀντίθετα, οἱ εἰκόνες τῆς Παναγίας Γλυκοφιλούσας εἶναι ἔργα τοπικῶν ἐργαστηρίων, τὰ ὅποια μὲ ἔδρα τὴν Καστοριά, κινοῦνται στὴ Θεσσαλία, στὴ μείζονα Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ στὸν χῶρο τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας, δουλεύοντας μὲ τὴν ἴδια ἐπιτυχία τοιχογραφία καὶ φορητὴ εἰκόνα.

Στὸν 15ο αἰώνα μὲ τίς συνθῆκες ἀσφαλείας καὶ εἰρήνης, ποὺ φαίνονται νὰ παγιώνονται μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, ἀναπτύσσεται ἡ οἰκονομία στὸν χῶρο τῆς ἄνω Μακεδονίας, γεγονός ποὺ ἔχει ἐπιπτώσεις καὶ στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγή. Κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 15ου αἰώνα ἀνεγείρονται καὶ διακοσμοῦνται νέοι ναοὶ στὴν Καστοριά, ὅπως τοῦ Ἀγίου Προδρόμου Ὁμονοίας, τῶν Ἀγίων Τριῶν (1401), τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας (1411;) καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα τοῦ Ρουσούλη (γύρω στὰ 1430).

Ἀπὸ τίς εἰκόνες τῆς περιόδου αὐτῆς ποὺ σώθηκαν στὴν Καστοριά, ἓνα μεγάλο μέρος ἀνήκει σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια, τὰ ὅποια μὲ ἔδρα τὴν πόλη τῆς Καστοριάς, κινοῦνται στὸν χῶρο τῆς μείζονος Μακεδονίας. Ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἀποψη, ἐὰν ἐξαίρεσουμε τὴν ὑψηλὴ ποιότητα τῶν εἰκόνων τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Καστοριάς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 15ου αἰώνα, οἱ εἰκόνες τῶν τοπικῶν αὐτῶν ἐργαστηρίων εἴτε συνεχίζουν μέσα στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 15ου αἰ. τὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση τοῦ δευτέρου μιστοῦ τοῦ 14ου αἰ., εἴτε υἱοθετοῦν ἀντικλασικὲς τάσεις μὲ χαρακτηριστικὴ πτώση τῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητος.

Ἡ καλλιτεχνικὴ παραγωγή στὴν πόλη τῆς Καστοριάς ἐντείνεται κατὰ τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 15ου αἰ. καὶ ἰδιαίτερα στὴν περίοδο 1480-1510. Οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν τῆς πόλεως κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, μὲ κορυφαῖο ἔργο τίς τοιχογραφίες στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς μοναχῆς Εὐπραξίας, ἀνήκουν κυρίως σὲ ἓνα καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριον, τὸ ὅποιο στὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα ἐκφράζει τὴν τάση γιὰ ἀνανέωση τῆς ζωγραφικῆς παράδοσης τοῦ 14ου αἰώνα, μὲ τὴν εἰσαγωγή στοιχείων ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς, τὴν ὕφαντικὴ

παράδοση τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν ἰταλικὴ ζωγραφικὴ τοῦ 15ου αἰ. Σὲ καλλιτέχνες τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ ἀποδίδονται οἱ διακοσμῆσεις — ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ — τεσσάρων ναῶν τῆς πόλεως: τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς μοναχῆς Εὐπραξίας (1485-6), τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς ἀρχόντισσας Θεολογίνας (γύρω στὰ 1490-1500), τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα (γύρω στὰ 1490-1500, ὁ ναὸς ἔχει κατεδαφιστεῖ, ἀλλὰ σώζεται τμῆμα τῆς ἀρχικῆς του διακοσμῆσεως) καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Μαγαλειοῦ (1505). Τὸ ἐργαστήριον αὐτό — γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται ἀποδεκτὸ ὅτι διαμορφώθηκε στὸ καλλιτεχνικὸ περιβάλλον τῆς Καστοριᾶς — ἔχει ἀπλώσει, ἀπροσδόκητα γιὰ τὴν ἐποχὴ, τὴ δραστηριότητά του ὅχι μόνον στὸν χῶρο τῆς μεζονος Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας, ἀλλὰ καὶ στὶς γειτονικὰς χῶρες τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου.

Στὸ ἐργαστήριον αὐτό, τοῦ ὁποῖου προδρομικὲς ἐκφράσεις ἐντοπίζονται σὲ μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶτον μιστὸ τοῦ 15ου αἰώνα, μποροῦμε νὰ ἐντάξουμε μὲ ἀσφάλεια, ὕστερα ἀπὸ πρόσφατες ἐρευνες καὶ φορητὲς εἰκόνες. Ἀνάμεσα στὶς εἰκόνες αὐτὲς ξεχωριστὴ θέση κατέχει τὸ βημόθυρον μὲ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (πίν. 116).

Τὴν περίοδον ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα ἕως τὸν 18ο αἰώνα σώζονται στὴν Καστοριὰ πολλοὶ ναοὶ μὲ τοιχογραφίες, ποὺ καλλιτεχνικὰ ἐντάσσονται σὲ ἐργαστήρια τῆς λεγόμενης σχολῆς τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας. Ἀπὸ τὰ πρὸ σημαντικὰ μνημεῖα μὲ τοιχογραφίες τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι οἱ ναοί: Ἱεροὶ Ἀπόστολοι (1547), Παναγία Ρασιώτισσα (1553), παρεκκλήσιο τοῦ Ἱωάννου τοῦ Θεολόγου στὴ Μαυριώτισσα (1552), Παναγία τοῦ Ἀρχοντος Ἀποστολάκη (1606), Ἁγιος Δημήτριος (1608-1609), Ἱωάννης Πρόδρομος ἐνορίας Ἀγ. Λουκᾶ (1727), Ἁγιος Νικόλαος τοῦ ἄρχοντος Θωμανοῦ (1639), Ἀγ. Νικόλαος τῆς ἀρχόντισσας Θεολογίνας (1663) κ.ἄ.

Οἱ εἰκόνες τῆς σχολῆς αὐτῆς, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὶς εἰκόνες τῆς κρητικῆς σχολῆς, κυριαρχοῦν στὴν Καστοριὰ, καὶ ἐντάσσονται σὲ ἀντικλασικὰς ροπὲς τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Ὡστόσο σὲ ὁρισμένους ἀπὸ αὐτὰς, ὅπως στὰ Ἀποστολικά ἀναγνωρίζονται παράλληλα ἐπιδράσεις τῶν ἰδεαλιστικῶν τάσεων τῆς κρητικῆς σχολῆς.

Μία ἄλλη ὁμάδα εἰκόνων, ποὺ παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πόλιν τῆς Καστοριᾶς εἶναι ἔργα τῆς λεγόμενης κρητικῆς σχολῆς τοῦ δεύτερου

μισοῦ τοῦ 15ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. Ἡ σχολή αὐτή, ὅπως εἶναι γνωστό, διαμορφώνεται στὸν 15ο αἰώνα στὴν Κρήτη ἀπὸ καλλιτέχνες ποὺ ἦλθαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ βάση τὸν κλασικίζοντα ἰδεαλισμὸ τῆς τέχνης τῆς ὑστερῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων.

Ἔργα τῆς σχολῆς αὐτῆς, ἐὰν ἐξαίρεσουμε τὰ μεγάλα μοναστικά κέντρα τοῦ Ἀγίου Ὁρους καὶ τῶν Μετεώρων, δὲν ἔχουν διαπιστωθεῖ μέχρι στιγμῆς στὴ Μακεδονία, παρὰ μόνο στὴν Καστοριά. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς τῆς Καστοριάς, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα, εἶναι ἔργα ποὺ πρέπει νὰ ἔχουν εἰσαχθεῖ στὴν πόλη ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα ἢ τὴ Βενετία, μέσω τῶν Ἰωαννίνων ἢ τῶν παραλίων πόλεων τῆς Δαλματίας καὶ τῆς Ἀλβανίας. Τὰ ἔργα αὐτά, ὅπως οἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας, στὸν ἰταλικὸ τύπο τῆς Madre della Consolazione, ἀποδεικνύουν τὶς σχέσεις ποὺ ἀναπτύσσει ἡ πόλη τῆς Καστοριάς ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα μὲ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς διασπορᾶς στὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τῶν Ἰονίων νήσων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴ Βενετία. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ (32) καὶ τῆς Παναγίας (ἀρ. 38), ἔργα ἐνυπόγραφα τοῦ ζωγράφου Ἰωάννη Περμενιώτη ἢ Παρμενιάτη (;), ὁ ὁποῖος δουλεῖει στὴ Βενετία στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα.

Πρόσφατα, μετὰ ἀπὸ αἵτηση τοῦ ὑπογράφοντος, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀνέλαβε νὰ χρηματοδοτήσει τριετὲς πρόγραμμα συντηρήσεως καὶ μελέτης τῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Καστοριάς μὲ σκοπὸ τὴ δημοσίευση σχετικοῦ κατὰ λόγου τῶν εἰκόνων. Στὰ πλαίσια τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ποὺ τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη τοῦ γράφοντος, σὲ ἄμεση συνεργασία μὲ τὴν ἀρμόδια 11η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ἄρχισε ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1991 ἡ συντήρηση τῶν εἰκόνων τῆς Καστοριάς. Στὸ ἔργο αὐτὸ μετέχουν συντηρητὲς τῆς 11ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς προγραμματικῆς σύμβασης τοῦ Δήμου Καστοριάς μὲ τὸ ΥΠ.ΠΟ, ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη τοῦ συντηρητοῦ τῆς Ἐφορείας κ. Π. Σγούρου καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ συντηρητοῦ τῆς Διευθύνσεως συντηρήσεως τοῦ ΥΠ.ΠΟ κ. Νικ. Μίνου.

Εἰδικότερα στὸ διάστημα ἀπὸ τὰ μέσα Ἀπριλίου 1991 ἕως τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ χρόνου συντηρήθηκαν σαράντα μία εἰκόνες τῆς Συλλογῆς τοῦ Μουσείου Καστοριάς, μὲ σημαντικὰ ἀποτελέσματα. Οἱ εἰκόνες αὐτές, ποὺ εἶναι ὡς ἐπὶ

τὸ πλεῖστον εἰκόνες μεγάλων διαστάσεων, ἀπὸ τὴς ὁποῖας πέντε εἶναι ἀμφι-
πρόσωπες —πρόκειται γιὰ εἰκόνες λιτανείας— χρονικὰ ἐντάσσονται, σύμφωνα
μὲ τὴν ἔως τώρα μελέτη, ἀπὸ τὸν 13ο ἕως τὸν 17ο αἰῶνα. Καλλιτεχνικὰ ὀρι-
σμένες ἀπὸ αὐτές, ὅπως ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Νικολάου (πίν. 109), ἀντανακλοῦν
ἄμεσα καλλιτεχνικὰ ρεύματα τῶν μεγάλων κέντρων τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνι-
σμοῦ, τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ ὅπου μὲ πολλὴ πιθανό-
τητα προέρχονται. Ὡστόσο ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν εἰκόνων, κυρίως μετὰ τὸ
τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα, εἶναι παραγωγὴ τοπικῶν ἐργαστηρίων (πίν. 110-117),
πὺ δραστηριοποιοῦνται ὄχι μόνον στὴν πόλιν τῆς Καστοριάς, ἀλλὰ καὶ στὸν ἡμέτερον
τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς βορείου Ἡπείρου. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς ἀναδεικνύουν τὴν
πόλιν τῆς Καστοριάς ὡς τὸ σημαντικότερον κέντρο τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ
στὴν ἄνω Μακεδονία μὲ καλλιτεχνική, εὐρύτερα πολιτισμική, ἀκτινοβολία στὸν
ἡμέτερον τῆς μεζονος Μακεδονίας, ἀλλὰ καὶ τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

1. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, διαστ.
110 × 60.5 (ἀρ. 107/72).	5. Χριστὸς σὲ προτομή, διαστ. 1.92
× 0.72 (ἀρ. 129/72).
2. Ἅγιος Παντελεήμων, διαστ.
128 × 0.72 (ἀρ. 138/72).	6. Δέηση, διαστ. 0.27 × 0.21 (ἀρ.
133/72).
3. Ὑπαπαντή, διαστ. 0.39 × 0.32
(ἀρ. 95/72).	7. Παναγία, διαστ. 0.28 × 0.18
(ἀρ. 203/72).
4. Δέηση, διαστ. 0.75 × 0.40 (ἀρ.
47/72).	8. Τρεῖς Ἱεράρχες, διαστ. 0.41 ×
0.29 (ἀρ. 194/72).

9. Χριστὸς Παντοκράτωρ, διαστ. 0.71×0.57 (ἀρ. 78/72).
10. Ἅγιος Νικόλαος, διαστ. 0.305×0.215 (ἀρ. 204/72).
11. Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. 106×0.73 (ἀρ. 163/72).
12. Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. 0.245×0.175 (ἀρ. 265/75).
13. Ἅγιος Συμεών, διαστ. 0.31×0.16 (ἀρ. 268/75).
14. Χριστὸς Κριτής, διαστ. 1.50×90.5 (ἀρ. 56/72).
15. Ἰωάννης Χρυσόστομος, διαστ. 74.5×63 (ἀρ. 8/72).
16. Εἰκόνα ἀμφιπρόσωπη: α) Παναγία Ὁδηγήτρια, β) Ἄκρα Ταπείνωση, διαστ. 112×0.68 (ἀρ. 13/72).
17. Χριστὸς Παντοκράτωρ, διαστ. 102.5×54 (ἀρ. 71/72).
18. Εἰκόνα ἀμφιπρόσωπη: α) Παντοκράτωρ, β) Ἄγ. Παντελεήμων, διαστ. 108×56 (ἀρ. 72/72).
19. Ἅγιος Νικόλαος, διαστ. 90×60 (ἀρ. 105/72).
20. Ἅγιος Ἀθανάσιος, διαστ. 72×46 (ἀρ. 155/72).
21. Ἅγιος Δημήτριος, διαστ. 85×50 (ἀρ. 447/72).
22. Ἅγιος Νικόλαος, διαστ. 107×78 (ἀρ. 448/72).
23. Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. $132/73$ (ἀρ. 19/72).
24. Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. 95.5×69 (ἀρ. 38/72).
25. Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. $126,5 \times 79$ (ἀρ. 57/72).
26. Βημόθυρο, διαστ. $127 \times 68 \times 3$ (ἀρ. 127/72).
27. Εἰκόνα ἀμφιπρόσωπη: α) Παναγία Παραμυθία, β) Ἄκρα Ταπείνωση, διαστ. 114×70 (ἀρ. 60/72).
28. Ἀποστολικό, διαστ. 3.00×29.5 (ἀρ. 136/72).
29. Ἰωάννης Θεολόγος, διαστ. 115×70 (ἀρ. 69/72).

30. Ἅγιος Νικόλαος, διαστ. 105×57 (ἄρ. 16/72).
31. Εἰκόνα ἀμφιπρόσωπη: α) Παντοκράτωρ, β) διαστ. 104×54 (ἄρ. 15/72).
32. Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. 99×6.15 (ἄρ. 35×72).
33. Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. 97×65 (ἄρ. 4/72).
34. Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. 101×64 (ἄρ. 5/72).
35. Παντοκράτωρ, διαστ. 116×76 (ἄρ. 125/72).
36. Παντοκράτωρ, διαστ. 153×54 (ἄρ. 125/72).
37. Παναγία Γλυκοφιλούσα, διαστ. 97.5×65 (ἄρ. 4/72).
38. Παναγία Γλυκοφιλούσα, διαστ. $101/64$ (ἄρ. 5/72).
39. Χριστὸς ὁλόσωμος, διαστ. $153/54$ (ἄρ. 152/72).
40. Παντοκράτωρ, διαστ. 116×76 (125/72).
41. Ἅγιος Δημήτριος, διαστ. 81×69 (ἄρ. 407/75).

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Πλούσια ήταν η έκδοτική δραστηριότητα της 'Εταιρείας κατά το 1992. Το Γραφείο Δημοσιευμάτων έδειξε και αυτή τη χρονιά την ίδια έντονη δραστηριότητα με τα προηγούμενα χρόνια. Τοῦτο έγινε δυνατό χάρη στην άκματη ενεργητικότητα τῶν συνεργατῶν μας πού τὸ ἀπαρτίζουν, οἱ ὅποιοι ἔχουν τὴν εὐθύνη τῆς ἐπιστημονικῆς παρουσίας τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν τῆς 'Εταιρείας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τακτικὴν ἔκδοση τοῦ *Μέντορος*, πού ὑπηρετεῖ κυρίως τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας, ἐκδόθηκαν νέοι τόμοι τῶν ἀρχαίων περιοδικῶν μας, τὰ *Πρακτικά* τοῦ 1989 καὶ ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* τοῦ 1990. Ἐκδόθηκαν ἀκόμη τὸ *Ἔργον* τοῦ 1991 καὶ ὁκτὼ τόμοι με δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν ἢ ἄλλων εἰδικότερων θεμάτων τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Κατὰ τὸ 1992 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία τὰ ἐξῆς περιοδικὰ καὶ βιβλία:

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα

- α. *Τὸ Ἔργον* τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1991 (τόμος 38).
- β. *Πρακτικά* τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1989 (τόμος 144).
- γ. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1990 (τόμος 129).
- δ. *Ὁ ΜΕΝΤΩΡ* (πρώην *ΕΛΑΕ*), τόμος 1992 (τεύχη 19-23).

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

α. Ἀκρωτήρι Θήρας. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας (1967-1987). Συμπεράσματα - Προβλήματα - Προοπτικές. Ἡμερίδα, Ἀθῆναι 19 Δεκεμβρίου 1987. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Χρίστου Ντούμα (BAE ἀρ. 116).

β. (†) Δημ. Λαζαρίδης - Κ. Ρωμιοπούλου - Γ. Τουράτσογλου, Ὁ τύμβος τῆς Νικήσιανης (BAE ἀρ. 121).

γ. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ἀκαθίστου στὸν Κώδικα Garrett 13 Princeton (BAE ἀρ. 123).

δ. Ἰω. Πετροχείλου, Βαλέριος Στάης (BAE ἀρ. 124).

ε. Eva Simantoni-Bournia, *La céramique à reliefs au Musée de Chios* (BAE ἀρ. 125).

ς'. Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Ἀττικῆς. Εὐρετήρια τῶν περιοδικῶν «Ἀθηναῖον» (1872-1881) καὶ «Φιλίστωρ» (1861-1863) (BAE ἀρ. 127).

ζ. Στέλλας Δρούγου, Ἀνασκαφὴ Πέλλας 1957-1964. Οἱ πήλινοι λόχνοι (BAE ἀρ. 128).

η. Πολ. Μεταξᾶ-Muhly, Μινωικὸς λαξευτὸς τάφος στὸν Πόρο Ἡρακλείου (BAE ἀρ. 129).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς

Συνεχίστηκε ἡ σύνταξη τοῦ Ἀρχείου τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς. Ἦδη κυκλοφορήθηκε ὁ πρῶτος τόμος τοῦ Ἀρχείου, μεστός ἀπὸ πληροφορίες γιὰ εὐρήματα καὶ ἀνασκαφές ποὺ ἔγιναν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ τόμος αὐτός, τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ δεύτερος, εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ὑπηρεσίας, ἔργου ποὺ δὲν ἔτυχε τῆς ἀρμόζουσας δημοσίευσης. Ἡ ἐπιδίωξή μας εἶναι μὲ τὴ συλλογὴ ὅλων τῶν στοιχείων ποὺ διαθέτουμε, τὴν περιγραφὴ καὶ τὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα παραμένουν ἀκόμῃ ἄγνωστα, νὰ συντεθεῖ πλήρως ἡ εἰκόνα τῆς ἔρευνας ποὺ ἔγινε κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ νὰ ἀποδοθεῖ, ἔστω καὶ καθυστερημένα, ἓνα χρέος ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀθηναϊκὴ καὶ τὴν ἀττικὴ ἀρχαιολογία.

Ἦδη μὲ τὸν τόμο ποὺ κυκλοφορήθηκε ἀποκαλύπτεται νέα εἰκόνα τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν τὴν ὁποία δὲν μᾶς ἦταν δυνατὸν νὰ φαντασθοῦμε, ἔστω κι ἂν ἐπὶ μακρὲς δεκαετίες βαδίζουμε στοὺς δρόμους τῆς. Τὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν συνθέτουν εἶναι ξεχασμένα στὰ ἔντυπα τοῦ 19ου αἰῶνα, συνήθως ἐφημερίδες, ἀπρόσιτα γιὰ ὅλους μας καὶ τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λήθη ποὺ τὰ κάλυψε, κινδύνευαν καὶ ἀπὸ τὸν ὀλοκληρωτικὸ ἀφανισμό.

Σύνταγμα ἀττικῶν ἐπιθυμίων ἐπιγραφῶν

Τὸ δεύτερο ἐρευνητικὸ ἔργο ποὺ ἄρχισε στὶς ἀρχές τῆς χρονιᾶς εἶναι ἡ προετοιμασία τῆς ἔκδοσης, ὑπὸ μορφήν συντάγματος, τῶν ἀττικῶν ἐπιθυμίων ἐπιγραφῶν. Πρόκειται γιὰ μεγαλεπήβολο ἐπιχείρημα ποὺ θὰ διαρκέσει ἀρκετὰ χρόνια. Ἡ νέα ἔκδοση δὲν θὰ ἀποτελεῖ ἐπανάληψη τῆς παλαιότερης τοῦ Kirchner, οὔτε συμπῆλημα τῶν ὅσων ἀναδημοσιεύονται στὸ «*Supplementum Epigraphicum Graecum*». Πλὴν τῆς νέας κατατάξεως τῶν ἐπιγραφῶν κατὰ περιο-

χὲς τῆς Ἀττικῆς, σύμφωνα δηλαδὴ μὲ τὸν τόπο εὕρεσης, θὰ δοθεῖ ἔμφαση στὴ μορφή τῶν ἐνεπιγράφων λίθων πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ἐνῶ εἶναι σημαντικοὶ γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀρχαιότητος, λανθάνουν ἐξαιτίας τῆς μικρῆς θέσης ποὺ ἔχουν τὰ κοινὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα στὴν ἀντίληψη τῶν μελετητῶν.

Εἶναι προφανὲς ἡ ἐπιστημονικὴ σημασία τῆς νέας συλλογῆς γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀττικῆς τοπογραφίας, τῶν ὀνομάτων, τῆς κοινοτικῆς καὶ κοινωνικῆς διαίρεσης τῆς ἀρχαίας Ἀττικῆς, τῶν ἀρχαίων ἐπαγγελημάτων καὶ τέλος τῆς τέχνης, εἴτε τῆς μεγάλῃς εἴτε τῆς χειρωνακτικῆς. Στὴν Ἑλλάδα, ὅπου τὸ ἀφίκορον εἶναι κοινὸ χαρακτηριστικόν, δὲν ἔχουμε συνηθίσει σὲ μακρόπνοα ἔργα. Ἐλπίζω ὅμως ὅτι δὲν θὰ ἀποκάμουμε πρόωρα καὶ ὅτι γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἀκοῦτε καὶ τὰ χρόνια ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν.

Πέραν ὅμως ἀπὸ ὅ,τι γίνεται μέσα στὸ μέγαρό μας ἡ Ἑταιρεία ἐνίσχυσε, κατὰ τὴν παράδοσή της, σημαντικὲς ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ Ἰδρύματα. Πρῶτο ἔργο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ χρηματικὴ ἐνίσχυση τοῦ γνωστοῦ «Λεξικοῦ τῶν κυρίων ἑλληνικῶν ὀνομάτων» («A Lexicon of Greek Personal Names») τῆς ἀρχαιότητος, ποὺ ἐκδίδεται στὴν Ὁξφόρδη μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος ἐταῖρου μας κ. Peter Fraser.

Ἐξίσου σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐνίσχυση τοῦ «Συντάγματος τῆς Κυκλαδικῆς Τέχνης», ποὺ συντάσσεται σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἰδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρῆ καὶ τὴ διεύθυνση τοῦ Συμβούλου κ. Χρίστου Ντούμα. Συνεχίστηκε ἡ συμβολή μας στὴ σύνταξη τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασικῆς Μυθολογίας», τοῦ γνωστοῦ LIMC, μὲ οἰκονομικὴ καὶ ἄλλη ἐνίσχυση τοῦ κεντρικοῦ LIMC τῆς Βασιλείας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τμήματος ποὺ στεγάζεται στὴν Ἑταιρεία. Ἡ ἀρχαιότητα δὲν ὑπῆρξε τὸ μόνον μέλημά μας. Ἐνισχύθηκαν χρηματικὰ ἀκόμη ἡ Ἑταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, ἡ Ἑταιρεία Λακωνικῶν Μελετῶν, ποὺ ἐμψυχώνει ὁ ἐταῖρος μας κ. Δικαῖος Βαγιακάκος, ἡ Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τῆς ὁποίας προεδρεύει ὁ ἀκάματος ἐταῖρος μας κ. Τάσος Γριτσόπουλος, ἡ Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ Ἀρχείου, ἡ Ἑταιρεία Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

Θεωρώντας τὸ Συμβούλιο ὅτι ἔργο τῆς Ἑταιρείας δὲν εἶναι μόνον ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ καὶ ἡ παιδεία τῶν νέων, διέθεσε μεγάλο χρηματικὸ ποσὸ γιὰ τὴν ἀγορὰ ἑλληνικῶν λογοτεχνικῶν καὶ ἱστορικῶν βιβλίων τὰ ὁποῖα

διανεμήθηκαν στὴν Ἀλβανία. Πιστεύουμε πὼς οἱ χιλιάδες τῶν βιβλίων αὐτῶν θὰ ἀποτελέσουν σπόρο γόνιμο στὰ πνεύματα τῶν νέων ποὺ ἐπιθυμοῦν τὴ μάθηση καὶ τὴν ἀλήθεια.

Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης

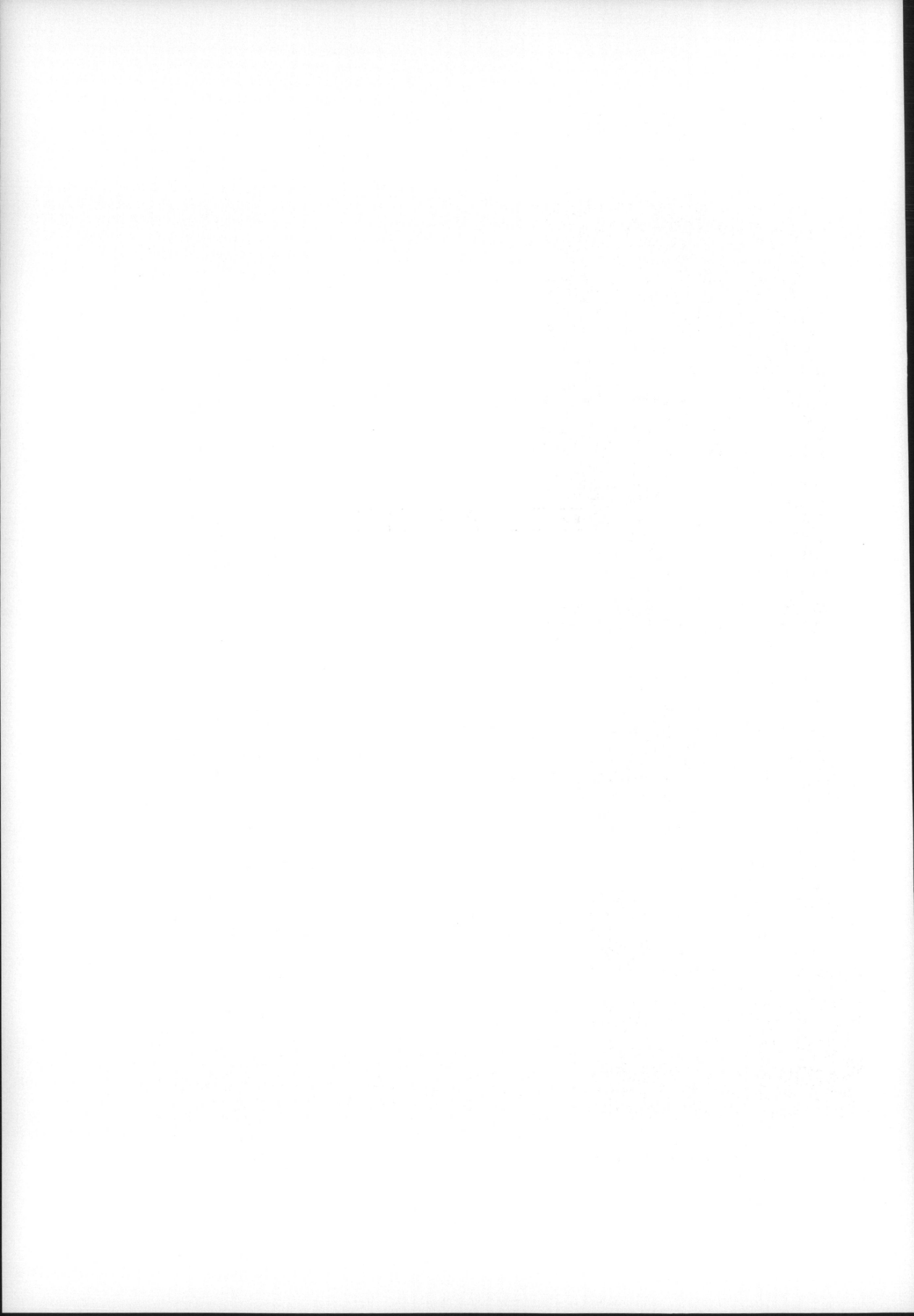
Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης λειτούργησε γιὰ τέταρτη χρονιά μὲ τὴν ἴδια, ἀμείωτη, προσέλευση μαθητῶν. Τὰ μαθήματα ποὺ διδάχτηκαν ἦταν ἡ Ἑλληνικὴ Τέχνη ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ἕως τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ἡ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ, ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ τὸν πρῶτο μανιερισμὸ ὡς τὸν κυβισμό.

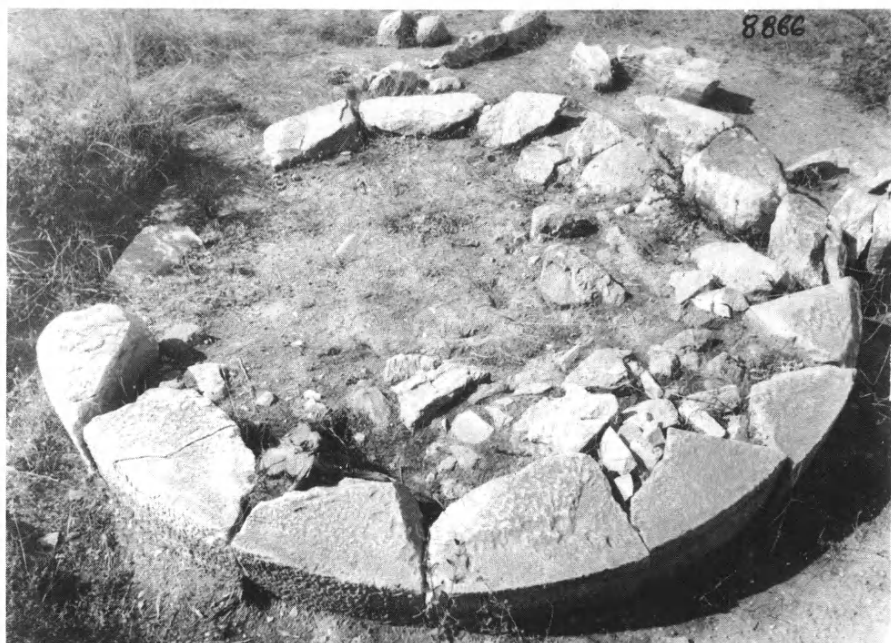
Ἐκτὸς τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς ἔγιναν στὴν αἴθουσα τούτῃ σημαντικὲς ὁμιλίες γιὰ θέματα ἀρχαιολογικὰ καὶ ἐλληνικῆς παράδοσης, συμπληρωματικὲς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

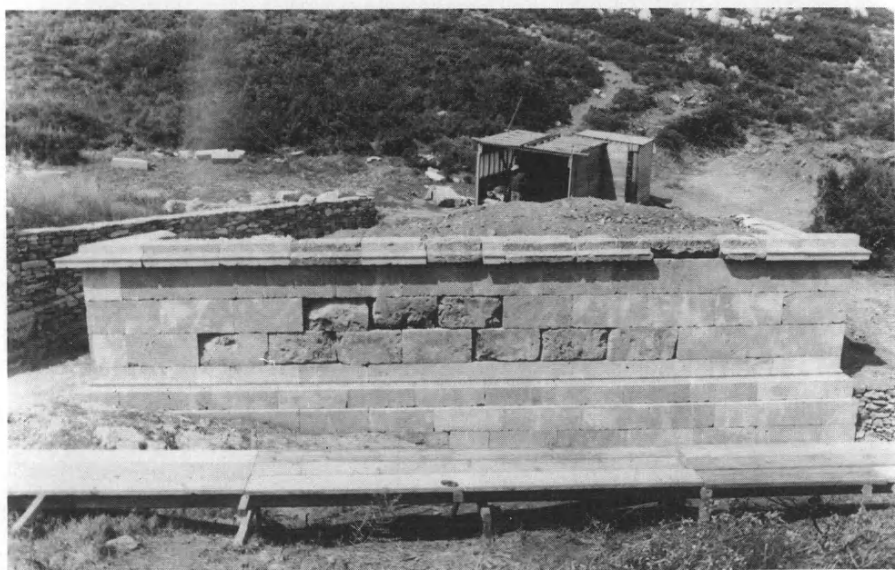
Τὸ Πρακτικὸ τῆς Ἑκτακτῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 14 Μαρτίου 1992, μὲ τὸ θέμα τῆς ἐξαγωγῆς 21 ἀρχαίων γλυπτῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα γιὰ ἐκθεση στὶς ΗΠΑ βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεῦχος 20, Μάιος 1992, 18-89. Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Συνέλευσης τῆς 16 Μαΐου 1992 βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεῦχος 21, Ἰούνιος 1992, 98-114.

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

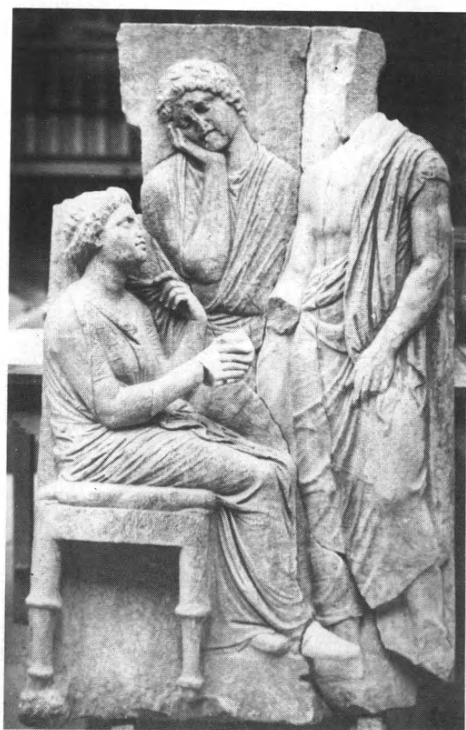

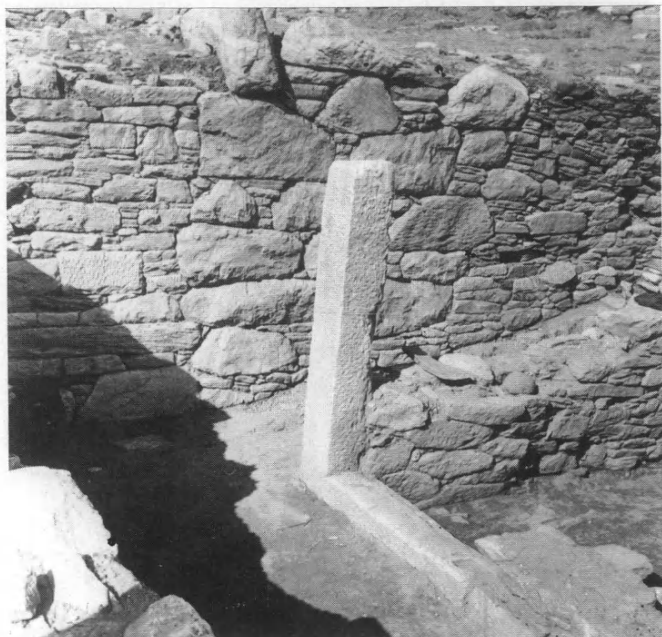
α. Θεμέλια κυκλικού ταφικού περιβόλου. β. Τὸ τέλος τῆς Νότιας ὁδοῦ.

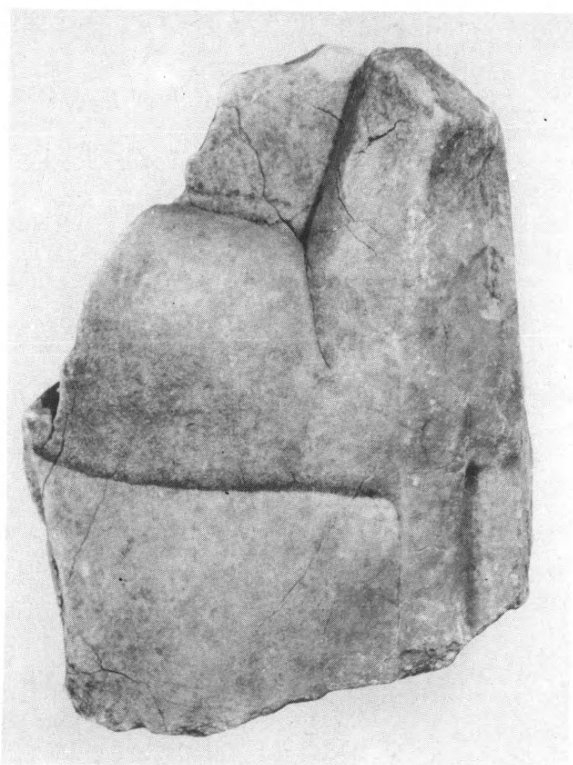
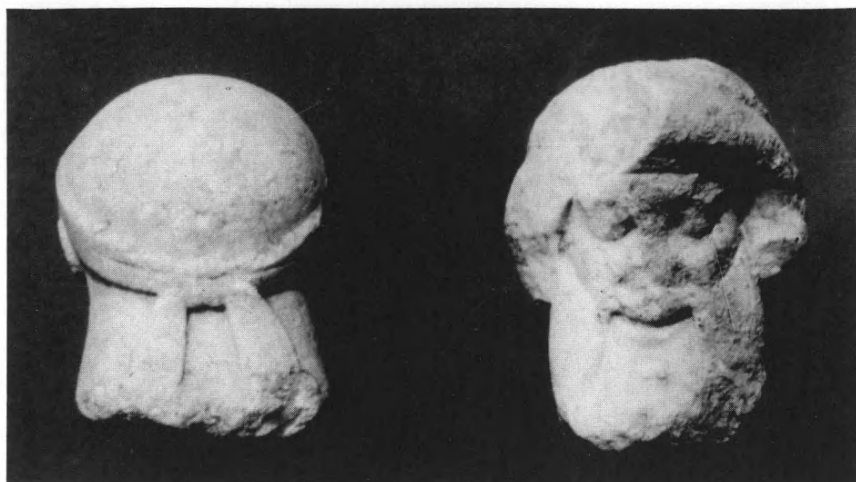
α. Τὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἀρξίου. β. Ὁ ἀναστηλωμένος περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους.

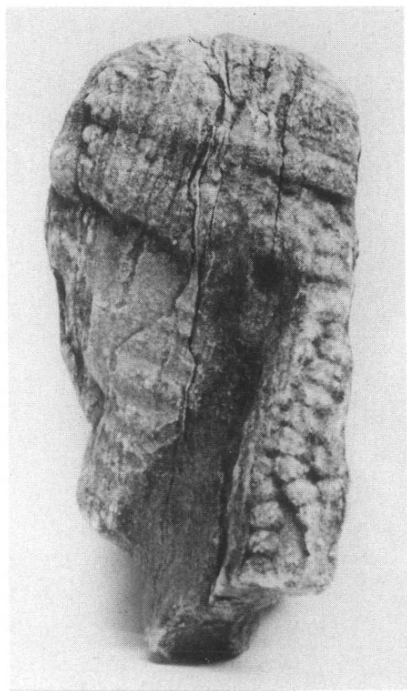
α. Ἀνώνυμος ταφικὸς περίβολος. β. Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο 1145.

α. Νότιο σκέλος οδού 'Ανατολικής πύλης. Παραστάς κτιρίου. β. Στρογγυλό βάθρο
στον χώρο ΟΖ'.

α. Δύο μικρά αρχαϊκά κεφάλια αρ. 1090 και 1097. β. Τμήμα αρχαϊκής ἐπιτύμβιας στήλης αρ. 155.

α-β. Κεφαλή έρμαϊκής στήλης άρ. 1000.

α. Τὸ λουτρὸ τῆς σκανᾶς μετὰ τὶς ἐργασίες συντήρησης. β. Ἡ θύρα μεταξὺ τῶν χώρων
Ο καὶ Π τοῦ λουτροῦ ἀποκατεστημένη.

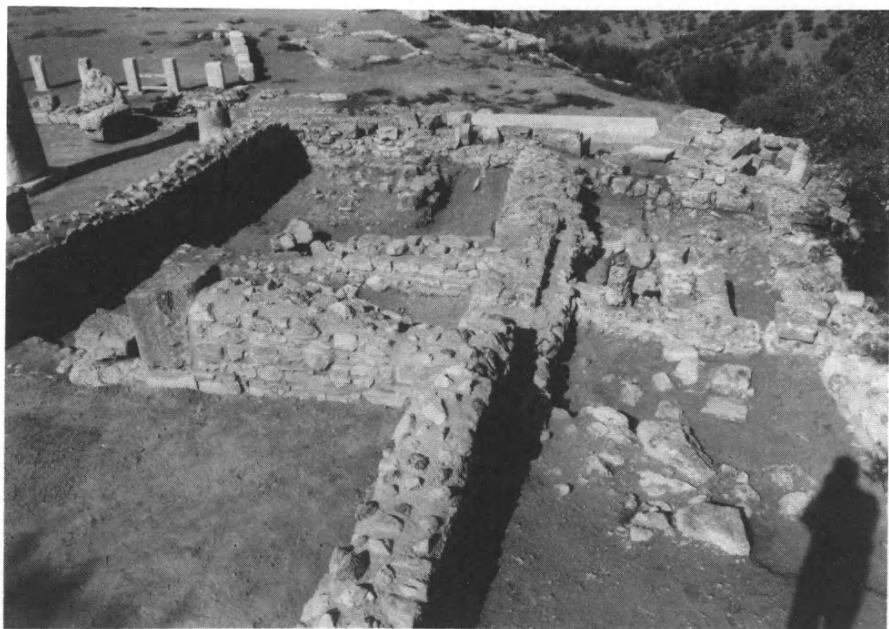
α. Ἡ ἀπόληξη τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου πρὸς τὸ λουτρό μετὰ τίς ἐργασίες. β. Ὁ τοῖχος στὰ βόρεια τῆς θύρας ἀπὸ τὸν χώρο Π στὸν Ο μετὰ τὰ ἀποτυπώματα τῶν ἐντοιχισμένων πωρίνων μελῶν ἀποκατεστημένος.

α. Τὰ ερείπια τῆς σκανῆς ἀπὸ τὰ ΒΑ μετὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1992. β. Ὁ σηκὸς τῶν Αἰγυπτίων μετὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1992.

α. Τὰ λείψανα ἑλληνιστικῶν κατασκευῶν κάτω ἀπὸ τὸ ΒΔ τμῆμα τῆς ρωμαϊκῆς σκανῆς ἀπὸ τὰ ΝΑ πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό. β. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἑλληνιστικοῦ παραλληλόγραμμου χώρου κάτω ἀπὸ τὸ ΒΔ τμῆμα τῆς ρωμαϊκῆς σκανῆς.

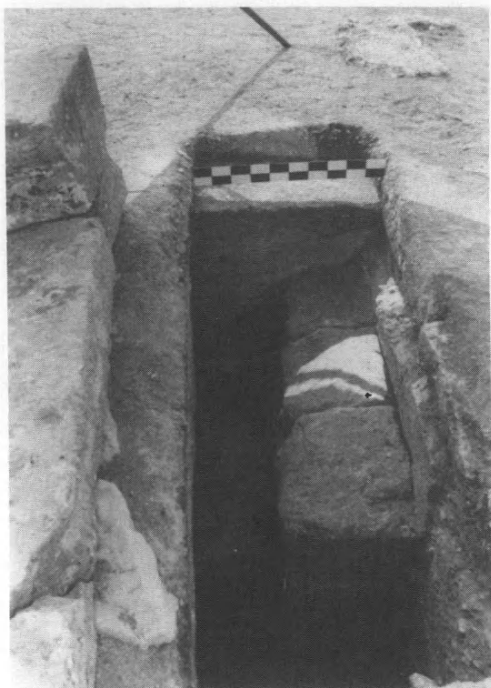
α. Τὰ λείψανα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐγκατάστασης κάτω ἀπὸ τὴν σκανὰ ἀπὸ τὰ νότια, μετὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1992. β. Τὰ λείψανα τοῦ πίν. 11α ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, πρβ. πίν. 10α.

α. Χαρακτηριστικό τμήμα της επίχωσης (με πολλές πέτρες) πάνω στην οποία πατοῦν τὰ ἐλληνιστικά θεμέλια τοῦ πίν. 11. β. Οἱ χώροι Ρ καὶ Υ στοὺς βορειοανατολικὸν τμήμα τῆς σκαφῆς πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐργασίαν καθαρισμοῦ.

α. Ἡ κλίμακα τοῦ διαδρόμου Τ πρὸς τὰ ἀνώτερα ΒΑ διαμερίσματα (Υ, Ρ) τῆς σκανῆς. β. Ἡ συνάντηση τῶν τριῶν κλιμάκων στὸ ΒΑ τμήμα τῆς σκανῆς. α: Ἀπὸ τὰ χαμηλὰ διαμερίσματα (Δ) στὰ ὑψηλότερα (Υ καὶ Ρ). γ: Ἀπὸ τὸν διάδρομο Τ στὸ ἀνώτερο Υ. β: Ἀπὸ τὰ προηγούμενα καὶ ἀπὸ τὸ Ρ καὶ τὸ Υ στὸν πάνω ἀπὸ τὸν χώρο Ρ ὄροφο.

α. Τὰ ΒΔ θεμέλια τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ. β. Τὸ δυτικὸ ἄκρο τῶν περιβόλων τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

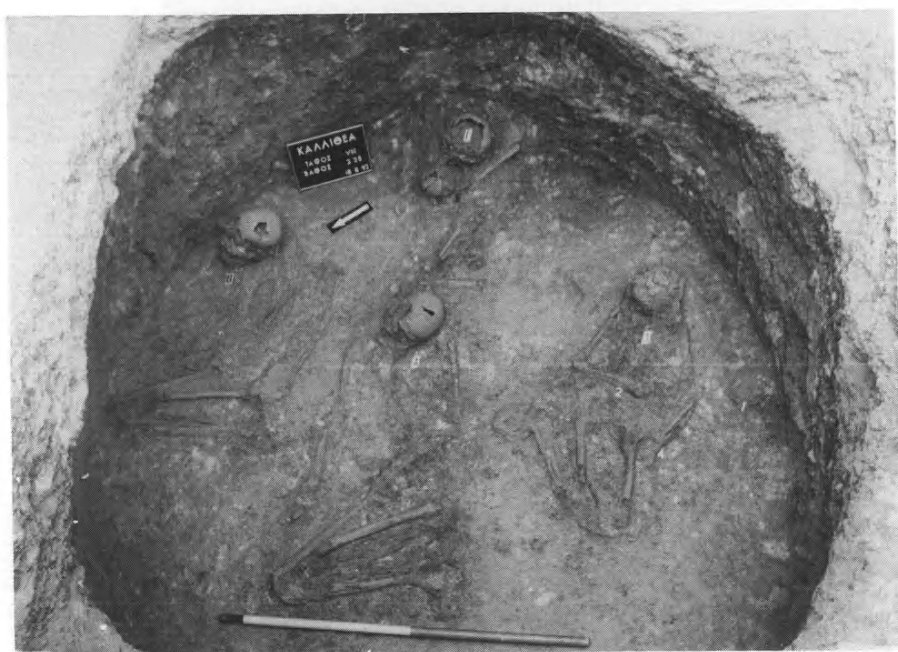
α. Ἡ πρὸς τὰ ΒΑ συνέχεια τοῦ συγκροτήματος τῶν ΝΑ λουτρῶν ἀπὸ ΒΑ: οἱ δύο δεξαμενές Λ καὶ Ν. β. Ἡ ἀνατολική πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος τοῦ πίν. 15α ἀπὸ ΝΔ.

Ὁ ἀνατολικὸς πλευρικὸς χώρος τοῦ νυμφαίου μετὰ τὸ κατώφλι του τοποθετημένο στὴν ἀρχικὴ του θέση.

α. Τὸ ΥΕ νεκροταφεῖο Κλάους (Κούκουρα). β. Κλάους, τάφος Ν. Ταφὲς καὶ κτερίσματα δαπέδου κατὰ χώραν.

α. Τὸ γΕ νεκροταφεῖο Καλλιθέας (Λαγανιδιᾶς). β. Καλλιθέα, τάφος VIII. Ταφὲς καὶ κτερίσματα ἀνώτερου ταφικοῦ στρώματος κατὰ χώραν.

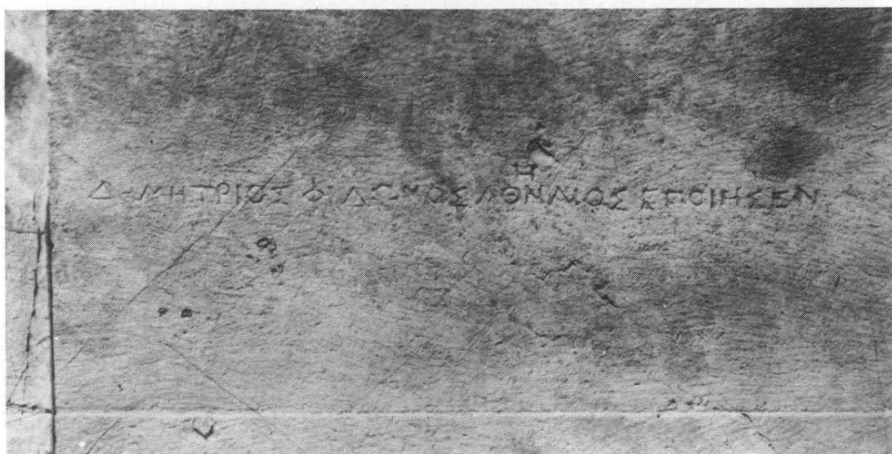
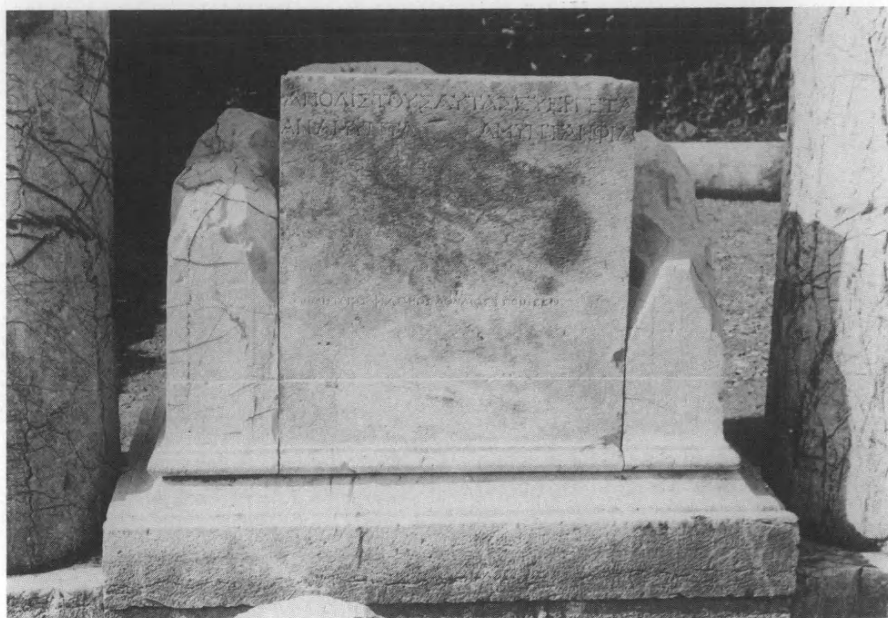
Καλλιθέα, τάφος VIII. Ταφές και κτερίσματα κατώτερου ταφικού στρώματος κατά χώραν.

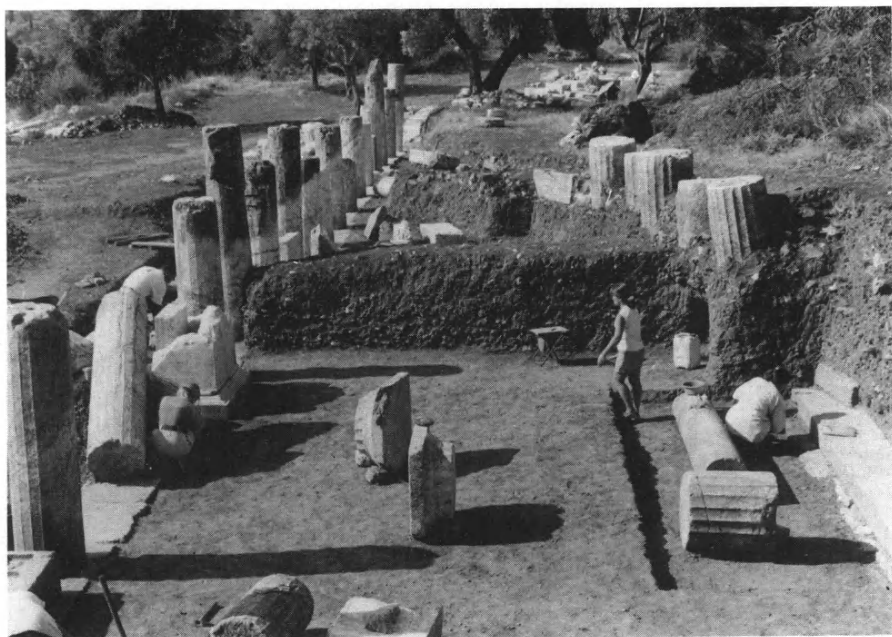
α. Λεπτομέρεια τῆς δυτικῆς στοᾶς με διάσπαρτα μέλη τοῦ θριγκοῦ. β. Μερικὴ ἄποψη τῆς δυτικῆς στοᾶς ἀπὸ ΒΑ.

α. "Αποψη τῆς βόρειας στοᾶς ἀπὸ Α. β. Λεπτομέρεια τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς βόρειας στοᾶς.

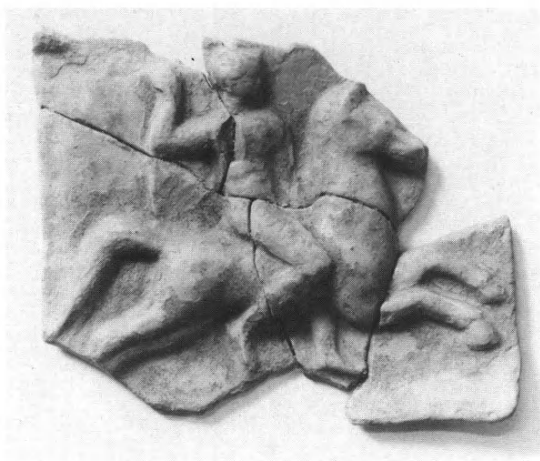
α. Ἐνὲπιγραφο βάθρο ἀρ. 4358 τῆς δυτικῆς στοᾶς. β. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βάθρου ἀρ. 4358.

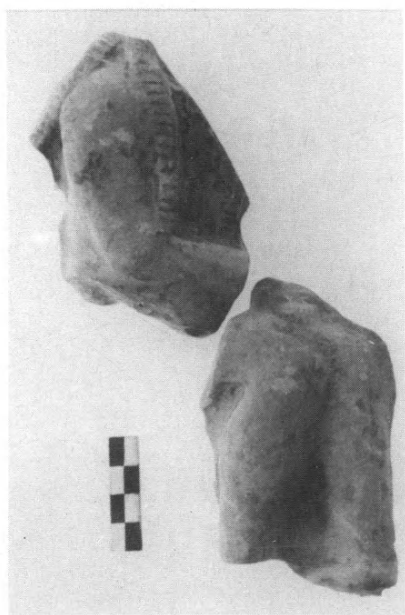
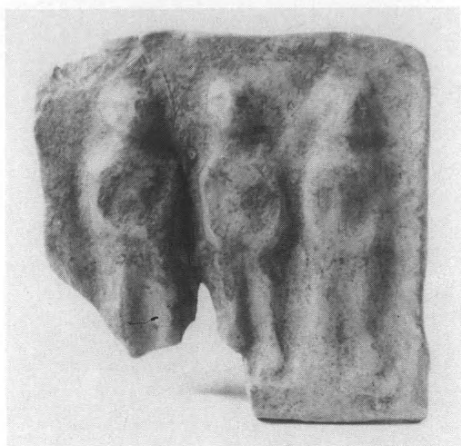
α. Ὁρθογώνιο βάθρο τριῶν ἑρμαϊκῶν στηλῶν καὶ Ἑρμηρακλῆς πεσμένος δίπλα.
β. Ἀποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς δυτικῆς στοᾶς ἀπὸ Β. Δεξιὰ ἡ εἴσοδος στὸ Ἡράκλειο.

α. Ἀποψη τοῦ τεμένους Ω χθόνιας θεότητας. β-γ. Πήλινα ἀναθηματικά πλακίδια με παραστάσεις νεκροδείπνων.

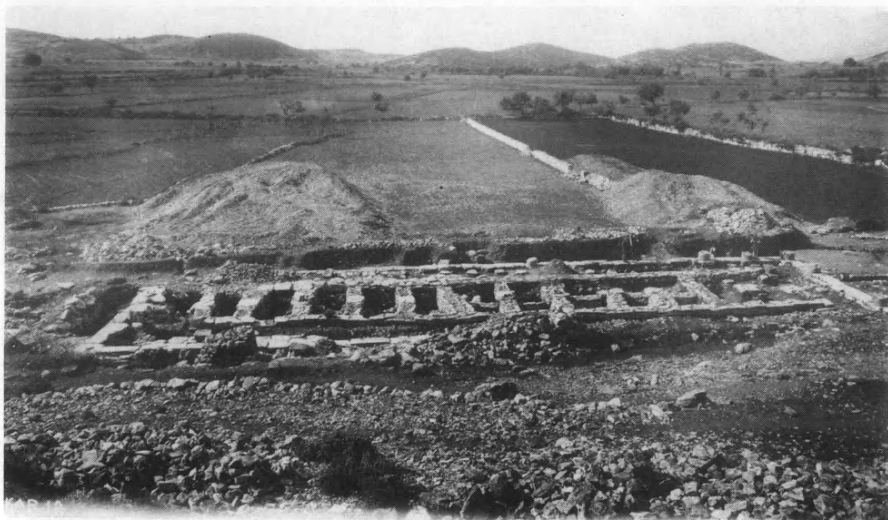
α-β. Πήλινα πλακίδια ιππέων. γ-δ. Πήλινα πλακίδια με καθιστές γυναικεῖες ἢ ἀνδρικές θεότητες καὶ ὄρθιους λατρευτές.

α. Πλακίδιο με τρεῖς κατ' ἐνώπιον γυναικεῖες μορφές. β. Πήλινο χειροποίητο σύμπλεγμα τριῶν καθισμένων σὲ κοινὸ θρόνο θεοτήτων. γ. Θραύσματα πήλινου ἀνάγλυφου πίνακα με καθιστὴ γυναῖκα, δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ. δ. Κεφάλι πήλινου εἰδωλίου νέου, ὕστερου δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ.

Ἡ πλακόστρωτη κεντρικὴ αὐλὴ τῆς Κρήνης Ἀρσινόης.

α. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ Α, 1898. β. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Ν.

α. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Β. β. Ἀνατολικὸ μέρος τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Β. 1 τοῖχος α, 2 τοῖχος β, 3 τοῖχος β1, 4 τοῖχος β2.

α. Δυτικό μέρος τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Β. 1 τοῖχος δ, 2 ΒΔ γωνία, 3 τοῖχος Ι, 4 τοῖχος ΙΙ, 5 πιθάρι, 6 ἀνάλημμα. β. Δυτικό μέρος τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Ν. 1 τοῖχος δ, 2 ΒΔ γωνία, 3 τοῖχος Ι, 4 τοῖχος ΙΙ, 5 πιθάρι.

α. Ἀνατολικὸ μέρος τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Ν. 1 τοῖχος, 2 τοῖχος β1, 3 τοῖχος α, 4
 ξηρότοιχος, 5 πλακόστρωτο, 6 ἀνάλημμα. β. ΒΔ τμήμα τοῦ ὀπισθίου δωματίου τοῦ
 μεγάρου Β ἀπὸ ΝΑ. 1 τοῖχος δ, 2 τοῖχος β, 3 τοῖχος Ι, 4 τοῖχος ΙΙ, 5 λείψανα κατα-
 στrophῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, 6 πλακόστρωτο σὲ βάθος 0.70 μ., 7 ξηρότοιχος.

α. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Ν μετὰ τὴν στρώσιν τοῦ ἀνωτέρου δαπέδου κατὰ
χώραν. β. Τμῆμα τοίχου δ ἀπὸ Α καὶ στρώμα καταστροφῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου.

α-β. Λείψανα προϊστορικής καταστροφής υπό τὸν τοῖχο δ ἀπὸ ΒΑ καὶ Α. 1 τοῖχος δ, 2 τοῖχος ΙΙ, 3 λιθόστρωτο προϊστορικό, 4 ἐστία; 5 στρωματογραφία 1, 6 τομή σὲ βάθος 1.40 μ.

α. Ἡ στρωματογραφία 1 ἀπὸ Α. β. 1 πιθάρι ἀπὸ Β, 2 τοῖχος δ, 3 τοῖχος ΙΙΙ, 4 περίβλημα, 5 καμπύλος τοῖχος πιθarioῦ.

α. Τὸ πιθάρι ἀπὸ Α. 1 τοῖχος δ, 2 καμπύλος τοῖχος πιθαριοῦ. β. Τὸ πιθάρι καὶ ὁ τοῖχος δ ἀπὸ ΒΑ.

α. 'Η στρωματογραφία 2. 1 δάπεδο σὲ βάθος 0.80 μ., 2 πέτρες ἀπὸ τὸν καμπύλο τοῖχο τοῦ πιθαριοῦ, 3 περίβλημα πιθαριοῦ, 4 ἐπίπεδο χρήσεως 0.75 μ., 5 ξηρότοιχος, 6 ἔνατη βάση. β. 'Η στρωματογραφία 3 ἀπὸ ΝΔ. 1 ξερολιθιά, 2 τοῖχος β. 3 «κομμένος» τοῖχος, 4 βόρειος τοῖχος σηκοῦ, 5 κατώτερο στρώμα μελ. λατύπη.

α. Ἡ στρωματογραφία 3 καὶ ὁ μάρτυρας τῆς στρωματογραφίας 4 ἀπὸ ΝΔ. β. Ἡ στρωματογραφία 4 ἀπὸ Δ. 1 ἀνατολικὸς τοῖχος σηκοῦ, 2 ξηρότοιχοι, 3 βόρειος τοῖχος σηκοῦ.

α. Ἡ στρωματογραφία 4. Ἐπάνω ἐπιφάνεια κίτρινου στρώματος μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀνωτέρου στρώματος κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχον τοῦ σηκοῦ. β. Ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχον τοῦ σηκοῦ, ἐντὸς τοῦ κυρίου δωματίου τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Α. 1 ἀνατολικὸς τοῖχος σηκοῦ, 2 τοῖχος β1, 3 πέτρες τοῦ τοῖχου β1, 4 ξηρότοιχος, 5 λάκκοι.

α. Ὁ μάρτυρας τῆς στρωματογραφίας 4 ἀπὸ ΝΑ. 1 χῶμα μὲ λατύπη, 2 διάστρωση ἐπιπέδου κατασκευῆς καὶ πρῶτο ἐπίπεδο χρήσεως, 3 δεύτερο ἐπίπεδο χρήσεως, 4 κίτρινο στρώμα, 5 ἀνώτερο στρώμα μὲ λείψανα καταστροφῆς, 6 βόρειος τοῖχος σηκοῦ, 7 τοῖχος β. Ὡς ὁ πίν. 38β ἀπὸ ΒΑ. 1 τοῖχος β1, 2 τοῖχος β2, 3 τοῖχος α, 4 ξερολιθιά, 5 πιθανὰ λείψανα πλακοστρώτου.

α. Τοῖχος β1 ἀπὸ Β. β. Τοῖχος β1 ἀπὸ Ν.

α. 'Ο τοίχος β1 (1) καὶ ξηρότοιχος (2). β. 'Ανατολικότερο τμήμα τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Β. 1 τοίχος α, 2 ἀνατολ. ἀνάλημμα, 3 ἀνατολ. στυλοβάτης.

α. 'Ο τοῖχος α (1) καὶ πιθανὰ λείψανα τοῦ «τοίχου γ» (2) ἀπὸ Α. β. 'Ο τοῖχος α (1) καὶ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα (2) ἀπὸ ΝΔ.

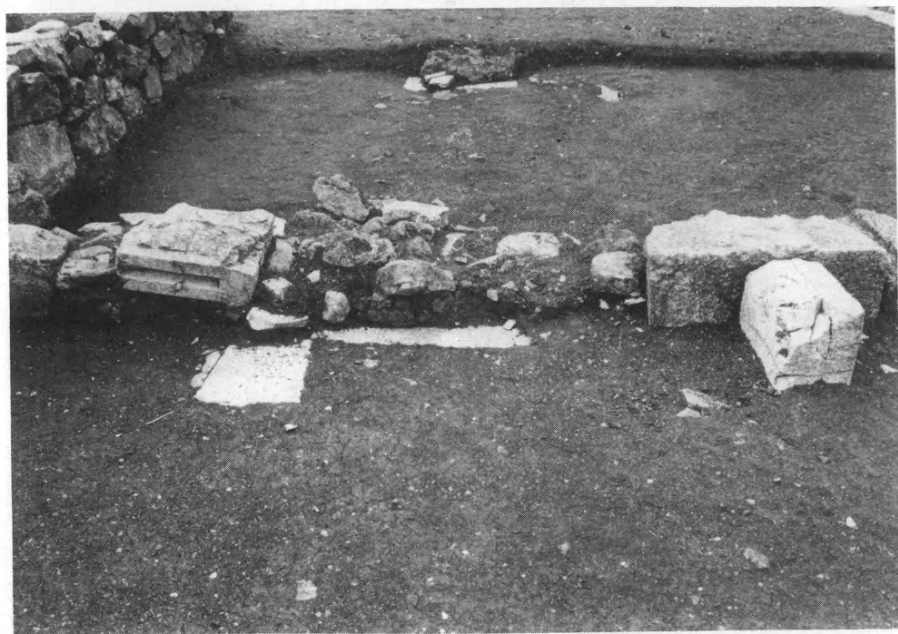
α. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ὀπισθίου δωματίου τοῦ μεγάρου ἀπὸ Ν. 1 τοῖχος β, 2 τοῖχος β1, 3 τοῖχος α, 4 μάρτυρας τῆς στρωματογραφίας 4 (πρὶν ἀπὸ τῆ διάκριση τοῦ ἀνωτέρω ἐπιπέδου χρήσεως). β. Ὡς ὁ πίν. 43α ἀπὸ Δ.

α. Οί τοῖχοι β1 (1) καὶ β2 (2) ἀπὸ Δ. β. Τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ ΒΔ.
1 βόρειος τοῖχος σηκοῦ, 2 τοῖχος β, 3 ξηρότοιχος, 4 ἀνάλημμα (·).

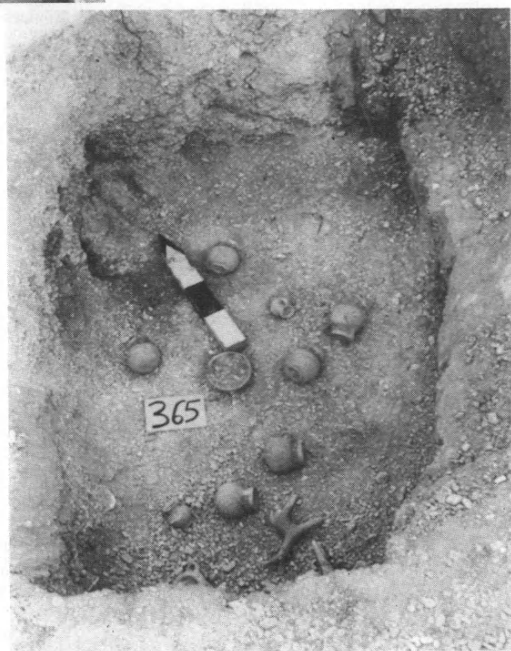
α. Ὁ τοῖχος β καὶ ἀνάλημμα (;) ἀπὸ ΒΑ. β. Ὑποψη τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδης. ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ μὲ τίς βάσεις τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» στὴ θέση τους, ἀπὸ Ν καὶ τὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ μεγάρου Α.

α. 'Ο μεσαιωνικός καμπύλος ἀναλημματικός ξηρότοιχος. β. 'Εγκάρσιος τοῖχος ἀνακατασκευῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

α. Τὸ νότιο δωμάτιο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. β. Ὁ τοῖχος τοῦ νοτίου δωματίου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

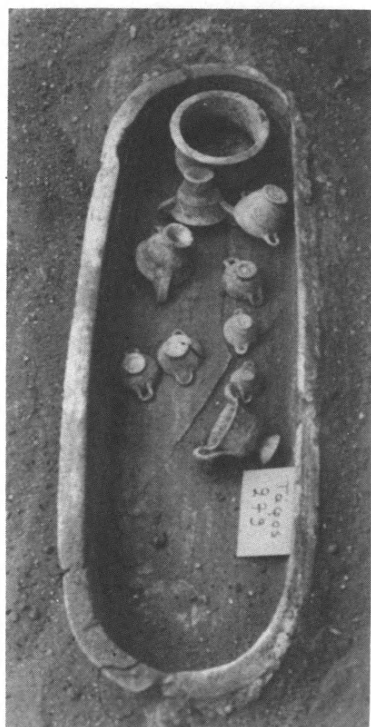
α. Ὁ τάφος 480 ἐσωτερικῶς. β. Ὁ παιδικὸς τάφος 365 ἐσωτερικῶς.

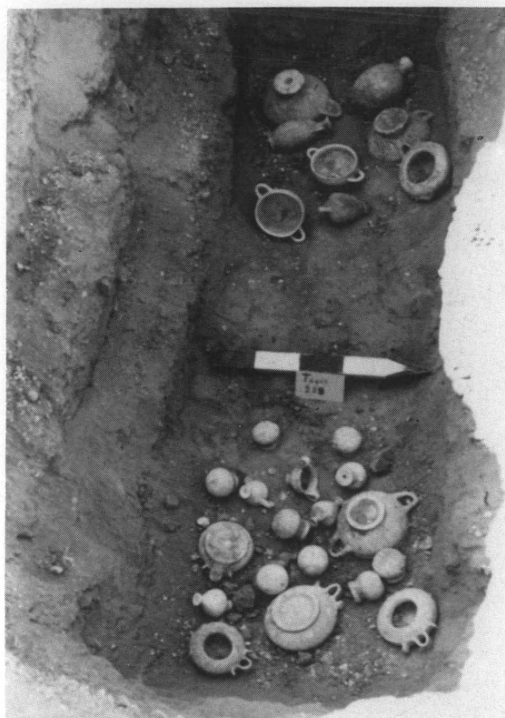
α. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ παιδικοῦ τάφου 367 (λακκοειδοῦς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ καλυπτηρίων). β. Ὁ κεραμοσκεπὴς τάφος 316, ἐσωτερικῶς.

α. Ὁ παιδικὸς κεραμοσκεπὴς τάφος 318. β. Ὁ ἐγχυτρισμὸς 346.

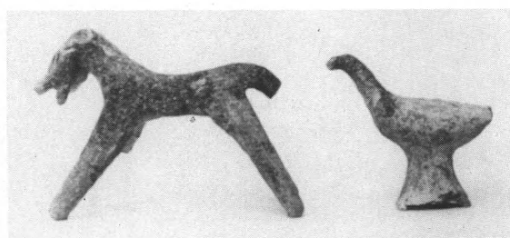
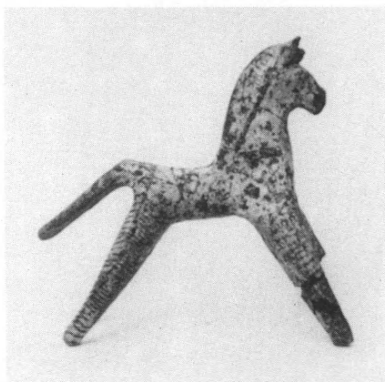
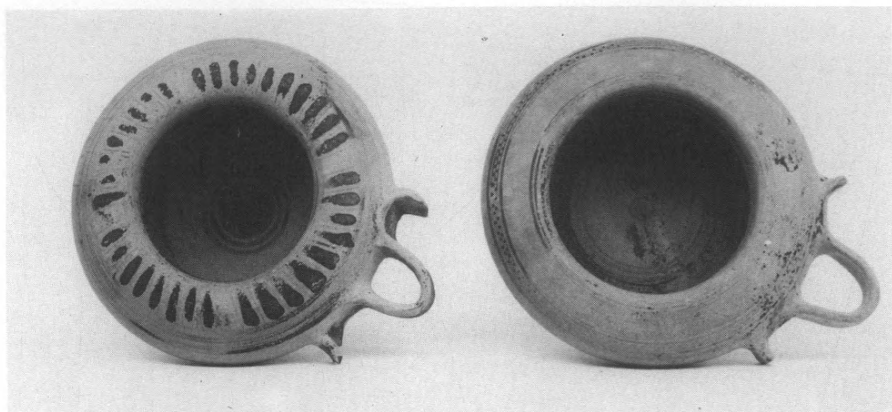
α. Ὁ παιδικὸς τάφος 279 (πηλίνη λάρναξ). β. Ὁ πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος 437.

α. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου 288. β. Μελαμβαφῆς κἀνθαρος ἐκ τοῦ τάφου.

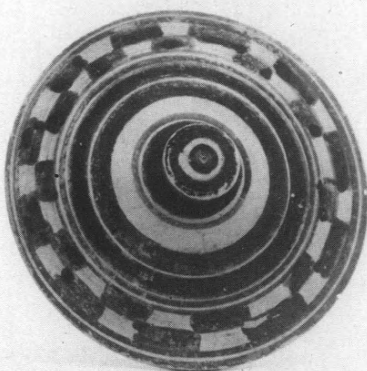
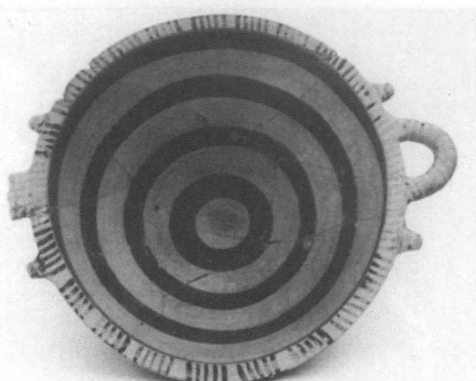
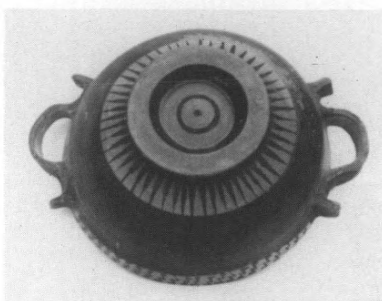
α-δ. Μελαμβαφή άγγεία τοῦ τάφου 288.

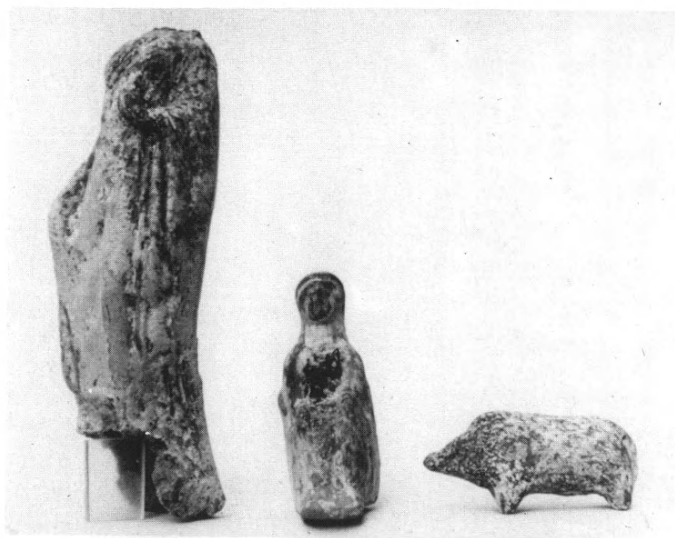
α-δ. Τάφος 288: α-β. Κορινθιακά ἀγγεῖα. γ. Ἱππάριον. δ. Εἰδώλια.

α. Σανιδόμορφα ειδώλια τοῦ τάφου 288. β. Σανιδόμορφα ειδώλια τοῦ τάφου 337.
γ. Ειδώλια τοῦ τάφου 266.

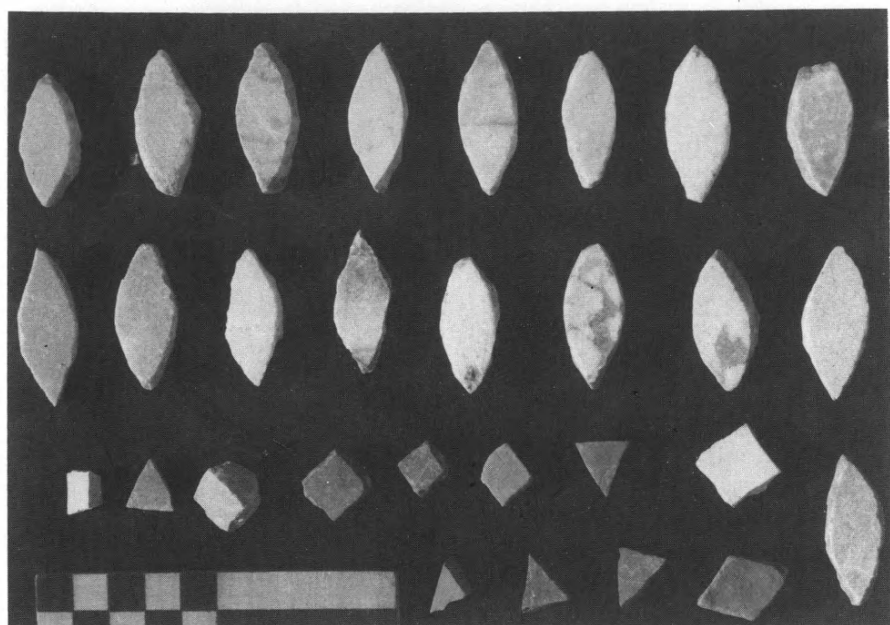
α. Λεκανίς τοῦ τάφου 320. β. Μόνατος κύλιξ τοῦ τάφου 320. γ. Μελανόμορφος οἰνοχοΐ-
σκη καὶ τριποδική πυξίς. δ-ε. Εἰδώλιον πιθήκου τοῦ τάφου 278.

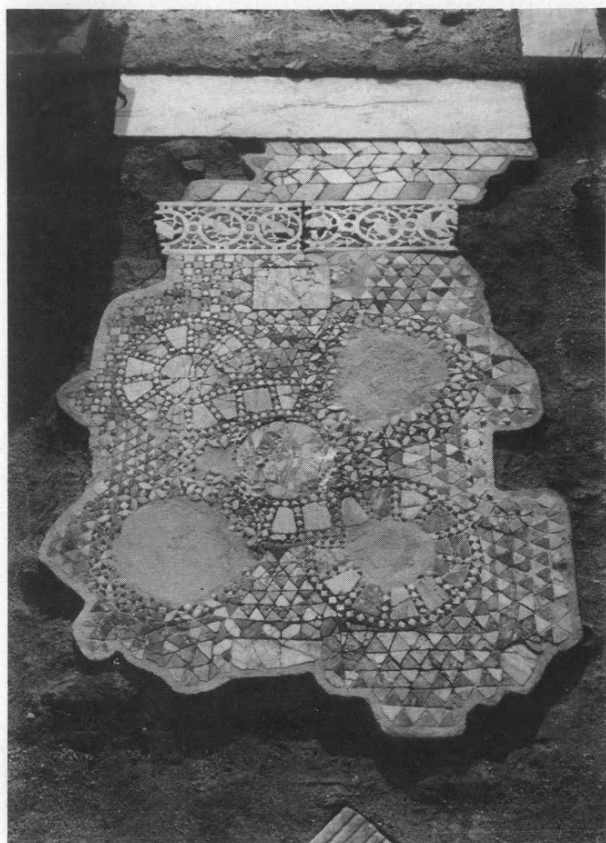
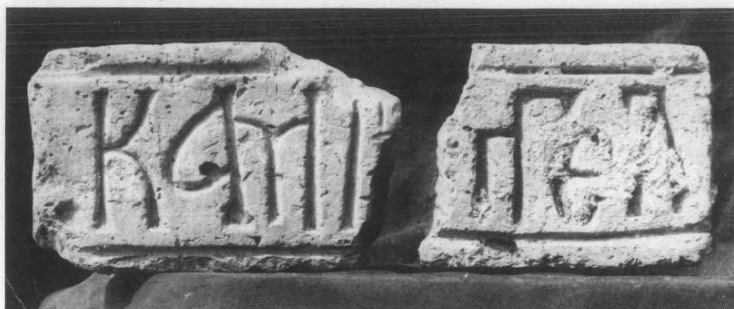
α. Ὁ τάφος 350 ἐσωτερικῶς. β. Εἰδώλια τοῦ τάφου 318.

Ἐπιτύμβιος στήλη, λεπτομέρεια.

α. Κροῦστες μαρμαροθετήματος ἀπὸ τὸν κυρίως ναό. β. Σπάραγμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὸν κυρίως ναό.

α. Τμήματα ἐνεπιγράφων πλίνθων. β. Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ νάρθηκα μετὰ ἀπὸ τῇ συντήρησης.

α. Πλάκα τοῦ μαρμαροθετήματος. β. Λεπτομέρεια τοῦ τρούλλου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου μετὰ ἀπὸ τὴ συντήρηση.

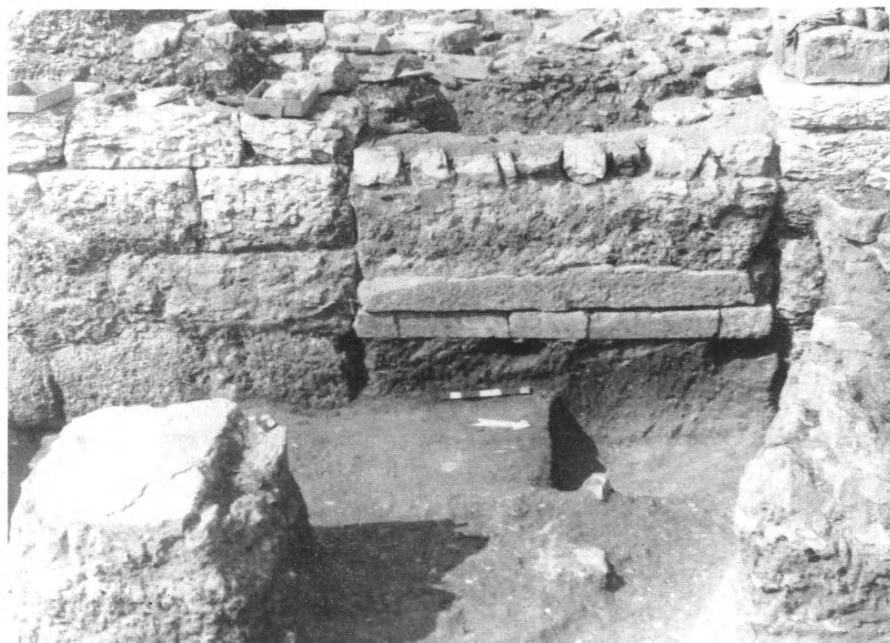
α. Τὸ ΝΝΔ ἀψίδωμα τοῦ τρούλλου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου. β. Τὸ ΔΝΔ ἀψίδωμα τοῦ τρούλλου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου.

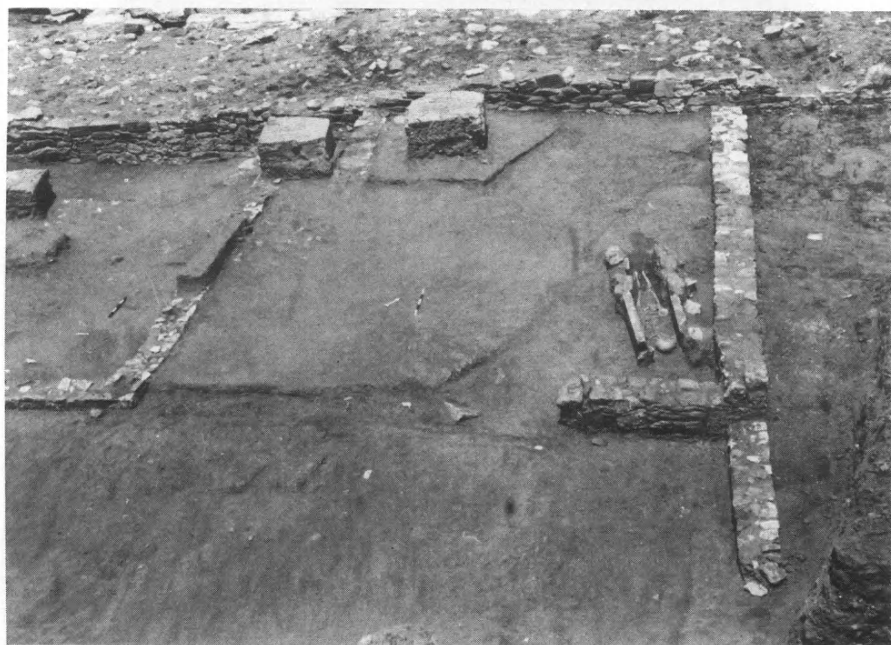
α. Τὸ ΔΒΔ ἀψίδωμα τοῦ τρούλλου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου. β. Τὸ δυτικὸ παράθυρο τοῦ τρούλλου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου. γ. Τμῆμα κορινθιάζοντος κιονοκράνου.

α. Ἀποψη τοῦ Πρυτανείου ἀπὸ τὴν ἀνατολική πλευρά μὲ τὴν περίστυλὴ αὐλή. Στὸ βάθος ἡ αἴθουσα τοῦ συνεδρίου. Στὴν πρόσοψη τὰ δύο κατώφλια εἰσόδου ρωμαϊκῶν χρόνων. β. Ἡ κυκλικὴ πλακόστρωτη βάση μικρῆς θόλου.

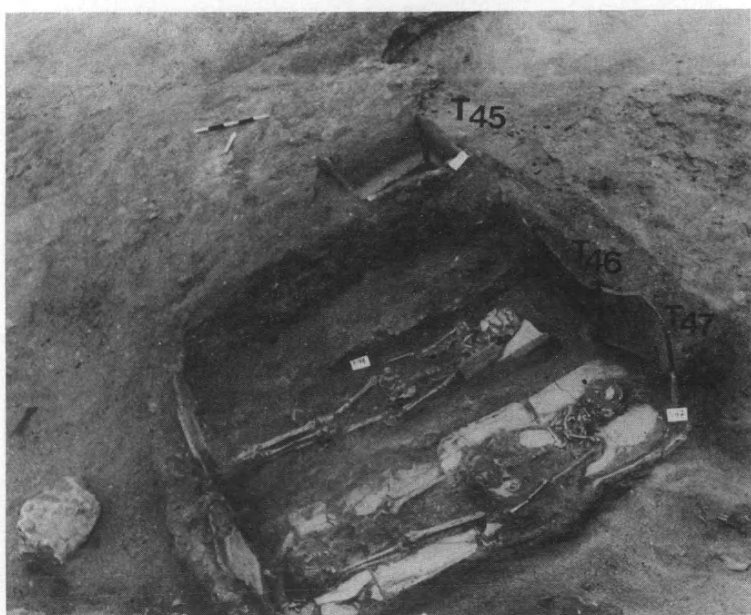
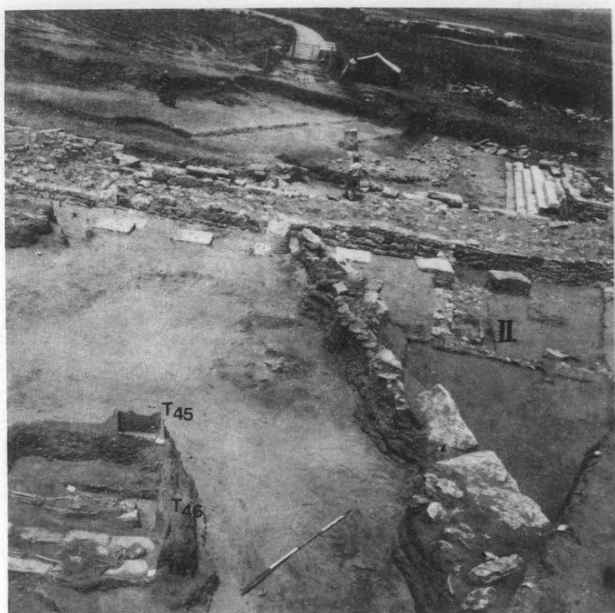
- α. Ἡ εἴσοδος στὴν αἴθουσα τῶν συνέδρων μὲ τὰ δύο ἐλληνιστικῶν χρόνων κατώφλια.
β. Ὁστέινο πλακίδιο ποὺ διατηρεῖ τὸ γόνατο καθήμενης μορφῆς.

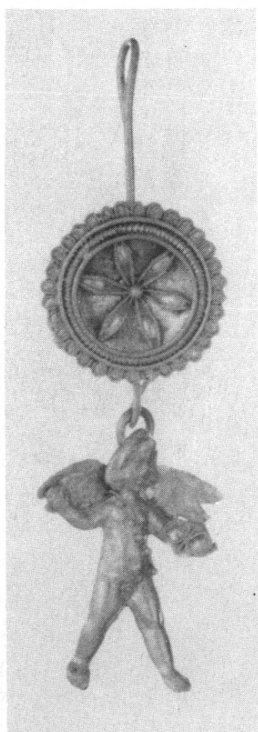
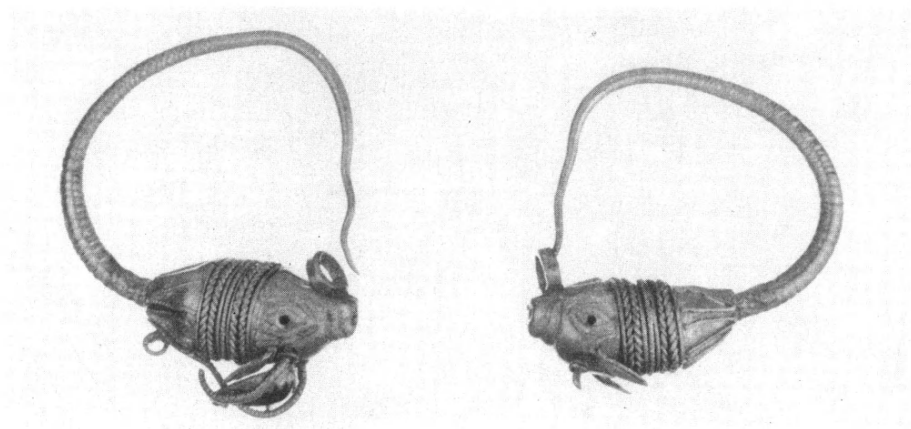
α. Μερική άποψη του ανασκαφικού τομέα από ΝΑ. β. Άποψη των αρχαϊκῶν κτισμάτων ἐσωτερικὰ τῶν τειχῶν τῆς φάσης Α.

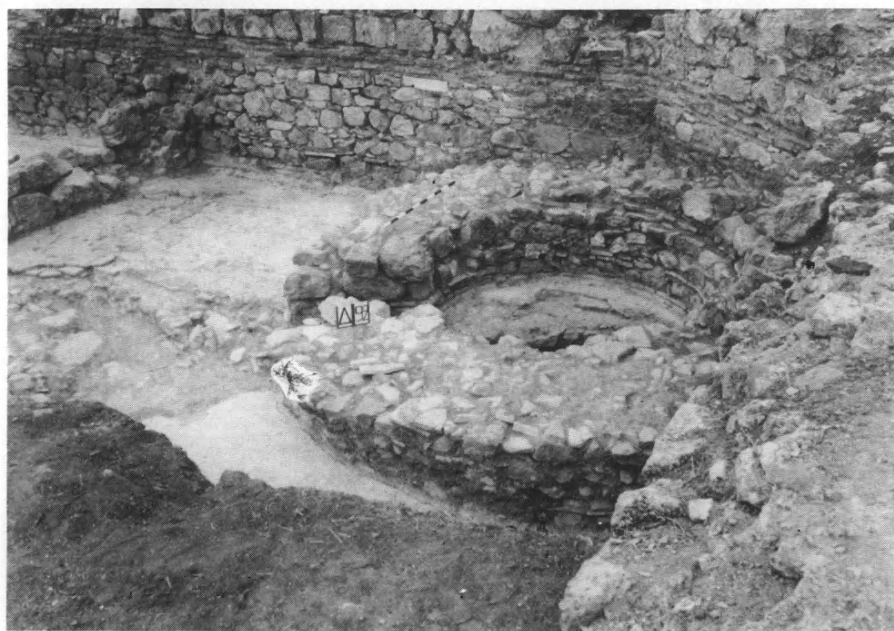
α. Κτιστή κατασκευή στο έσωτερικό του χώρου I, άγγείο κατά χώραν. β. Λείψανα
καμινιού χαλκουργίας.

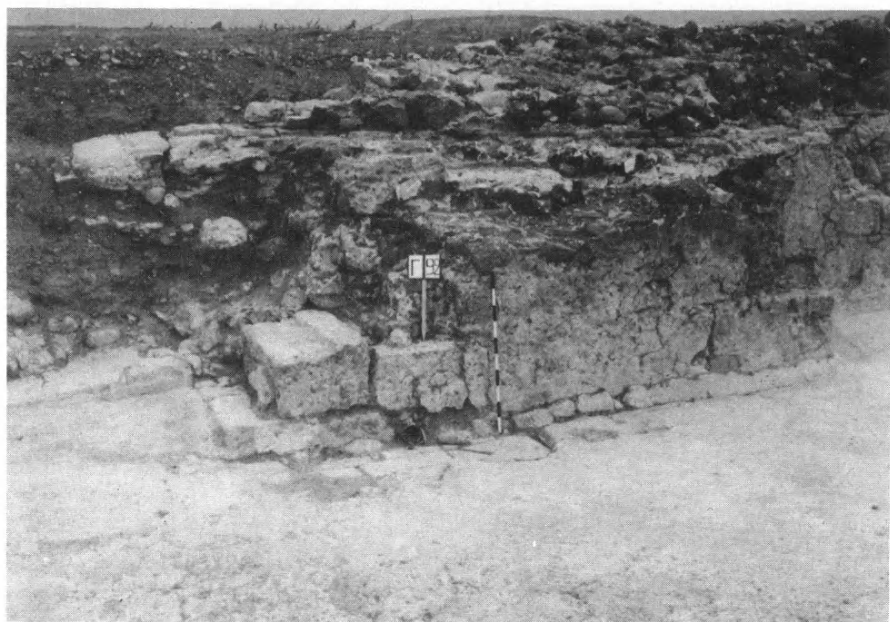
α. Μερική άποψη του ανασκαφικού τομέα από Ν. β. Τάφοι T45, T46, T47.

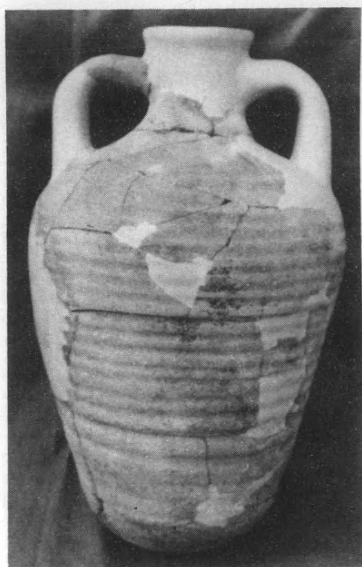
α-β. Ἐνώτια χρυσά ἀπὸ τὸν T47. γ. Ἐνώτιο ἀπὸ τὸν T51.

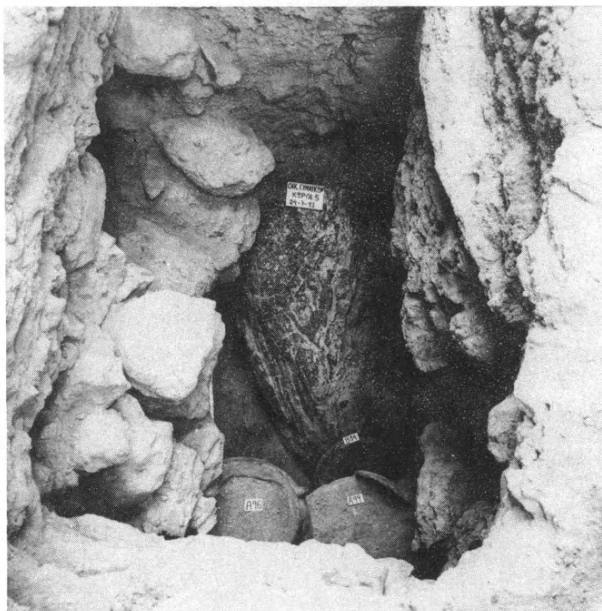
α-β. Κινστέρνα: α. Δυτικό τμήμα με μικρότερες δεξαμενές. β. Κλίβανος πλίνθων.

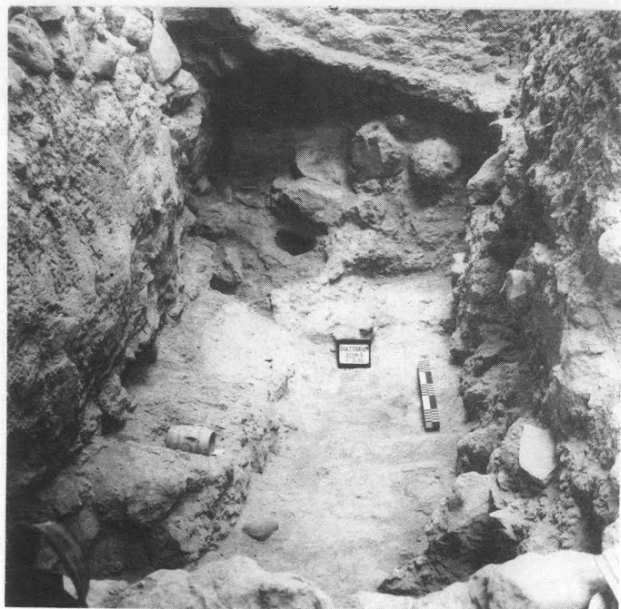
α. Κινστέρνα, τομή Γ. β. Κινστέρνα, τομή ΣΤ.

α. Χειροποίητο τσουκάλι. β. Ἀμφορέας. γ. Τσουκάλι με πῶμα. δ. Κανάτι.

α-β. Οικία Γυναικῶν, Χῶρος 5: α. Μύδρος στὸν διάδρομο τοῦ ἰσογείου (λήψη ἀπὸ Δ).
β. Ὁ διάδρομος τοῦ ἰσογείου μὲ τοὺς πίθους κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Α).

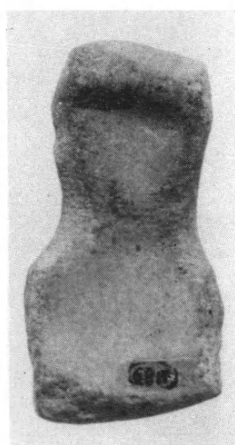
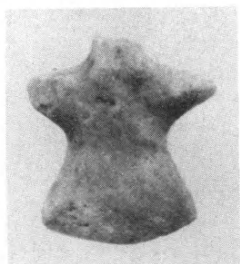
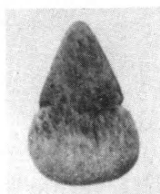
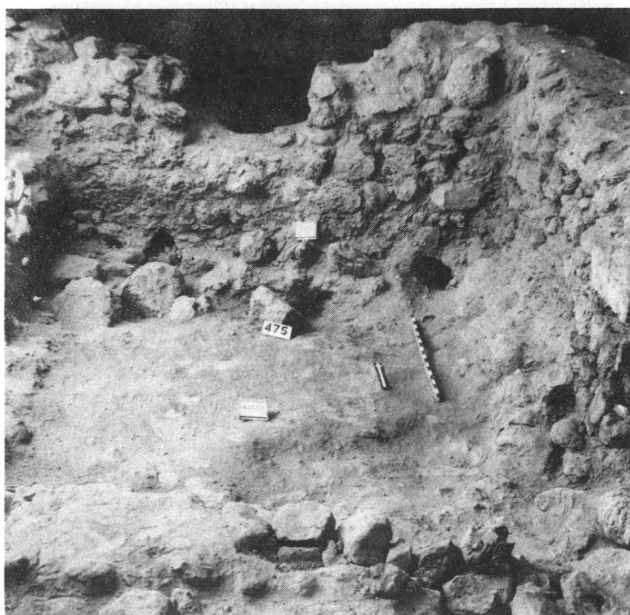
α-β. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο δωμ. 8: α. Λήψη από βορειοανατολικά. β. Κυλινδρικό
πιθαράκι, ἀριθ. κατ. 6765.

α-β. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο δωμ. 8: α. Πήλινη στρογγυλή τράπεζα. β. Τὸ δυτικὸ
τμήμα μετὰ τὶς ὑποστυλώσεις.

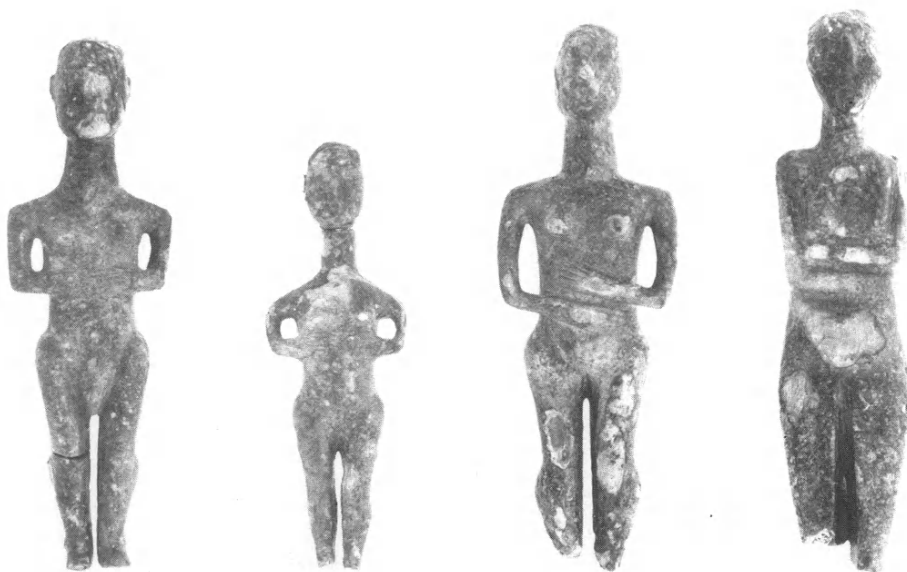
α-β. Περιοχή νοτιοδυτικά της Ξεστής 3: α. Πεσμένες λιθοπλίνθοι (λήψη από νότια).
β. Ἡ περιοχή μετά τὴν ἀφαίρεση τῶν λιθοπλίνθων (λήψη ἀπὸ δυτικά).

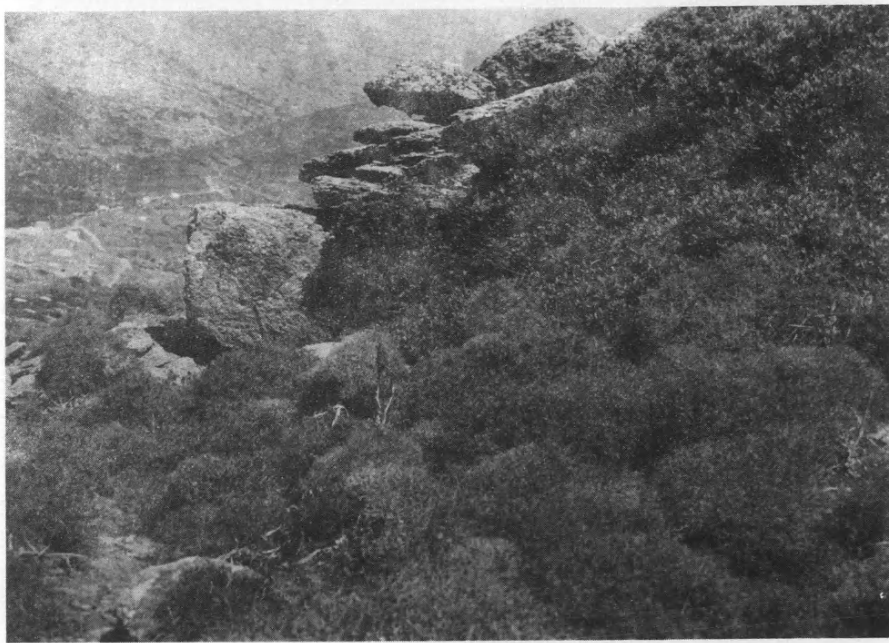
α-δ: Ξεστή 3, περιοχή δωμ. 15: α. Ἡ Ξεστή 3. β-γ. Μικκύλα μαρμάρινα πρωτοκυκλαδικὰ σχηματικὰ εἰδώλια, ἀριθ. κατ. 6806 καὶ 6797. δ. Σχηματικὸ πρωτοκυκλαδικὸ εἰδώλιο ἀπὸ θραῦσμα μαρμάρινης φιᾶλης, ἀριθ. κατ. 6817.

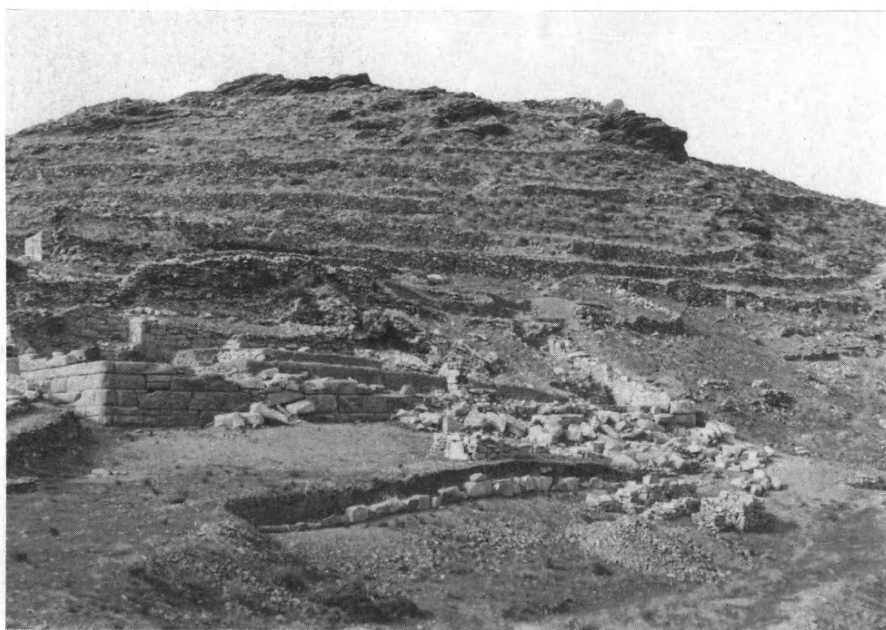
α-β. Περιοχή πεσσοῦ 17: α. Ταφοειδής κατασκευή (λήψη ἀπὸ νότια). β. Ἡ ταφοειδής κατασκευή μετὰ τὸν καθαρισμό της (λήψη ἀπὸ Β).

α-ε. Περιοχή πεσσοῦ 17, ταφοειδῆς κατασκευή: α. Θησαυρὸς πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων. β. Εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς τύπου Πλαστηρᾶ, ἀριθ. κατ. 6818. γ-δ. Εἰδώλια γυναικείας μορφῆς «προκανονικοῦ» τύπου, ἀριθ. κατ. 6829 καὶ 6821. ε. Εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς «κανονικοῦ» τύπου ἀριθ. κατ. 6816.

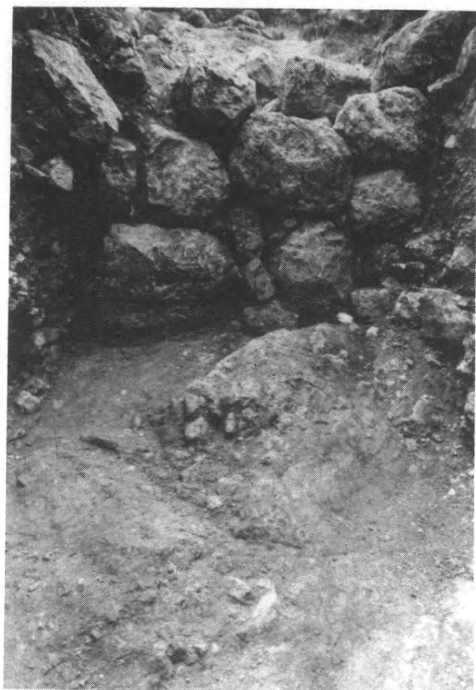
α. Ὁ ΝΑ πύργος μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό. β. Λείψανα πύργων στὴ Δ κλιτὸ τοῦ ὄρους τῆς Μινώας.

α-β. Γυμνάσιο: α. ΝΑ τμήμα, κατακρημνισμένη παρειά. β. Ξερολιθιά (Γ/Α/α) τοῦ Α τοίχου τοῦ Γυμνασίου (μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό).

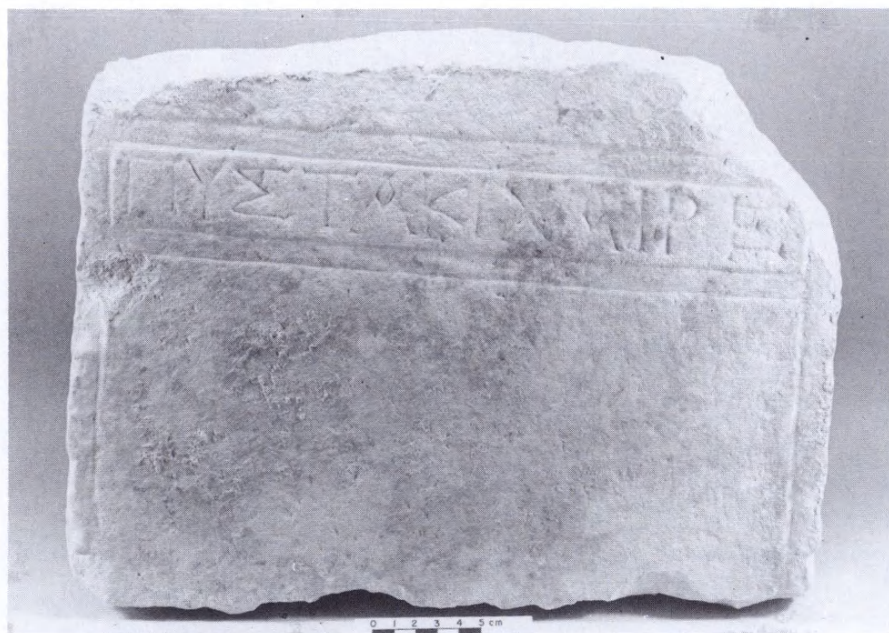
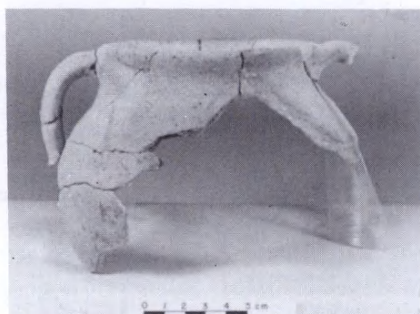
α. Κατώφλι στὸν προχειροκτισμένο τοῖχο Α τοῦ Α τοῖχου τοῦ Γυμνασίου. β. Τοῖχος Δ τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.

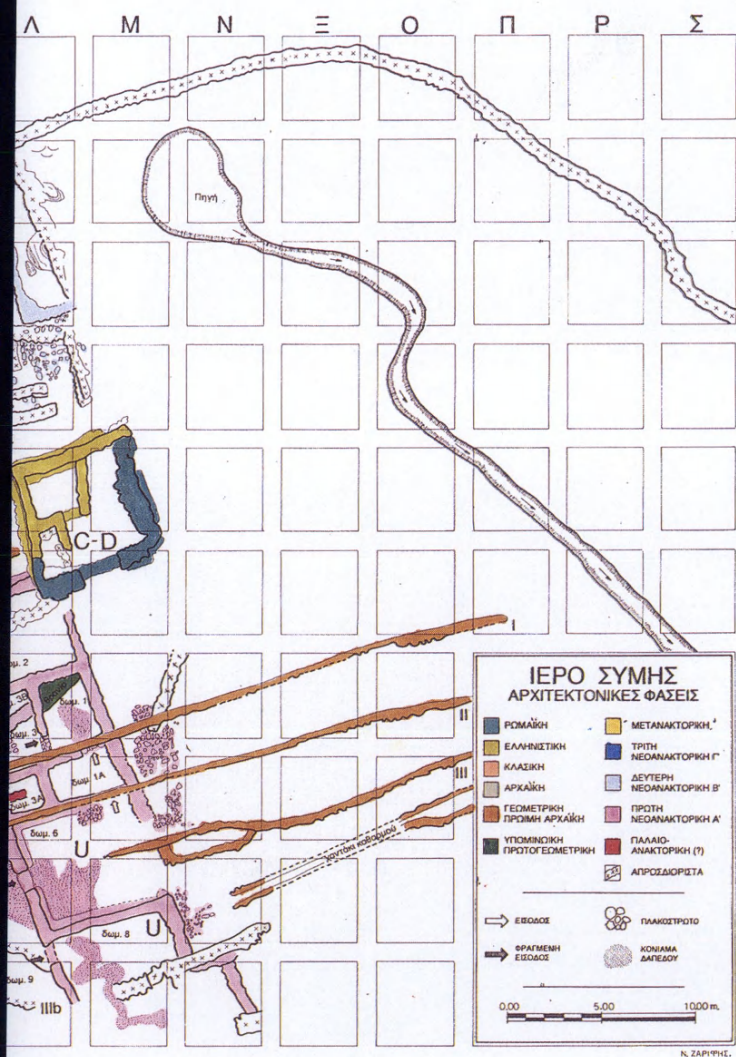
α-β. Ἀνασκαφή «θόλου»: α. Πρόσοψη τοίχου (θεμέλιο Α). β. Ἀποψη θεμελίων Α, Β, Γ.

α-β. Ἀνασκαφή «θόλου», γενικές απόψεις.

α. Ἀγνύθα. β. Πήλινο σφονδύλι. γ. Χύτρα. δ. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

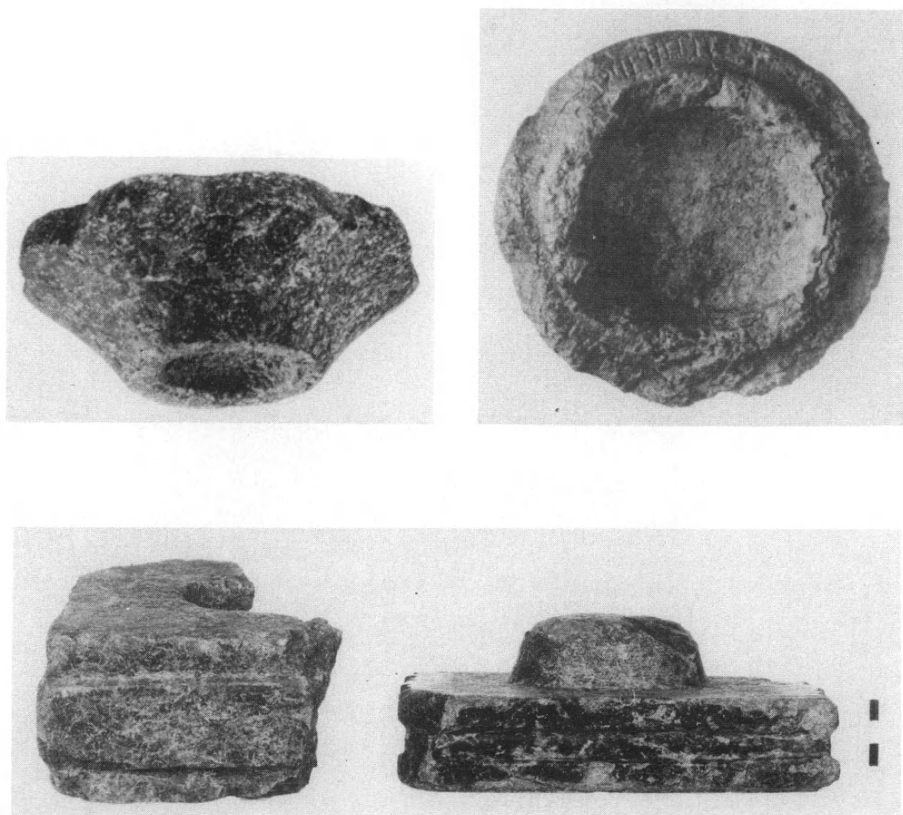

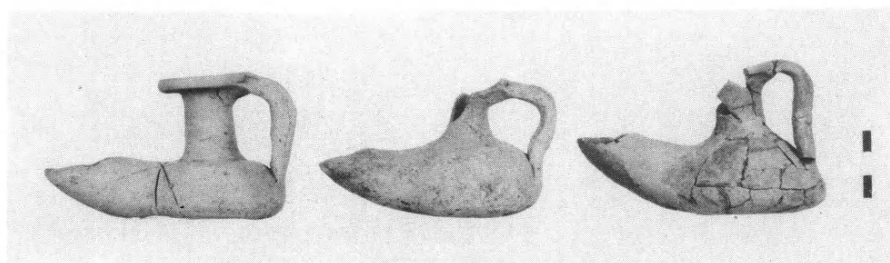
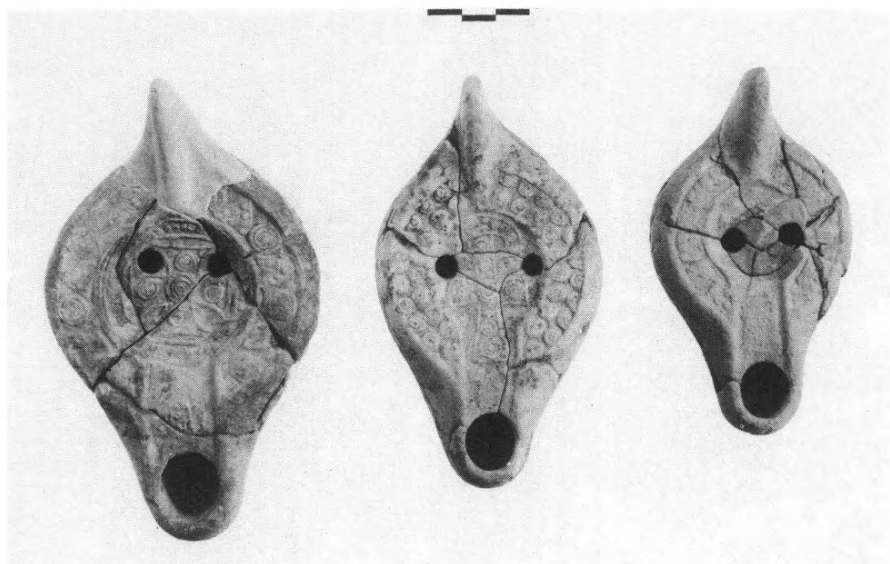
α. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ περιβόλου μετὰ τὴν ἡμικυκλικὴν κατασκευὴ καὶ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο τῆς εἰσόδου στὰ δεξιὰ (ἀπὸ ΝΔ). β. Οἱ πλάκες τοῦ μισοδιαλυμένου πλακοστρώτου κάτω ἀπὸ μεταγενέστερο τοῖχο (ἀπὸ Α).

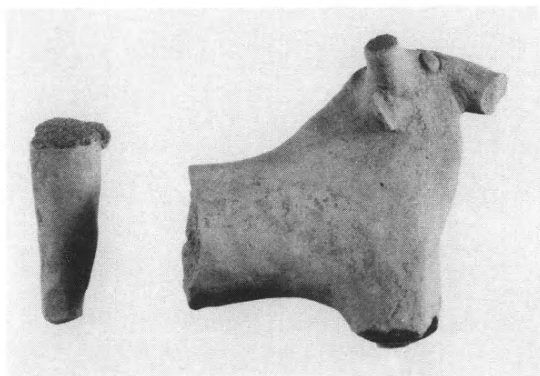
α. Λεπτομέρεια τοῦ μισοδιαλυμένου νεοανακτορικοῦ πλακοστρώτου (ἀπὸ Δ). β. ΒΑ τομέας, τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη (ἀπὸ Δ).

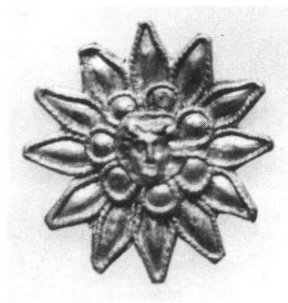
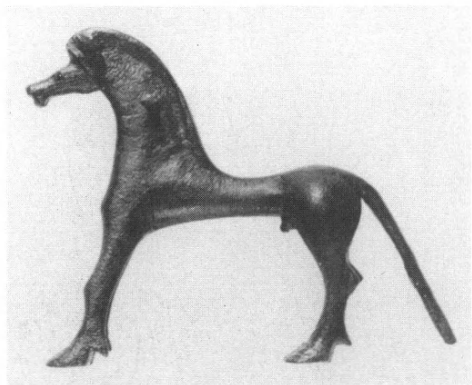
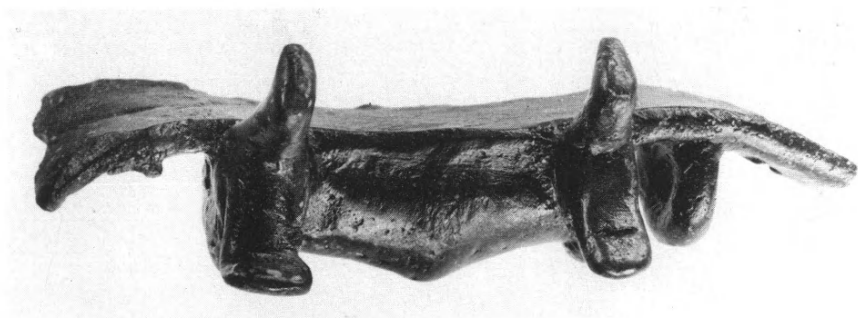
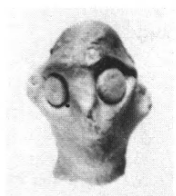
α. Τράπεζα προσφορῶν με τόρμο στὸν πυθμένα. β. Ἐνεπίγραφη τράπεζα ἀπὸ ὀφίτη.
γ. Συνδετικὰ μέλη τελετουργικῶν ἀγγείων ἀπὸ ὀφίτη.

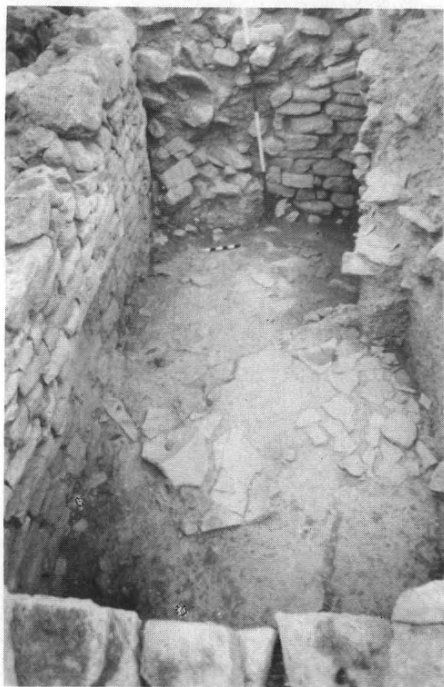
α-β. Χριστιανικοί λύχνοι.

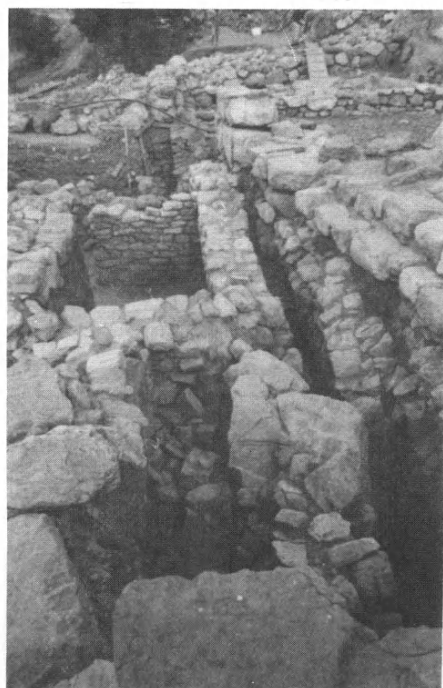
α. ΒΑ τομέας· στρώμα υπαίθριας λατρείας με σπασμένα τελετουργικά σκεύη και ἀναθήματα (ἀπὸ ΝΑ). β. Πήλινο τετράποδο. γ. Ἀπότμημα δαιδαλικοῦ πλακιδίου.

α. Κεφάλι πήλινου ειδωλίου. β. Τμήμα πώματος άγγείου με κεφάλι λιονταριού.
γ. Συνάφεια λαβής λέβητα με πουλιά. δ. Χάλκινο ειδώλιο άλόγου. ε. Χρυσός ρόδακας.

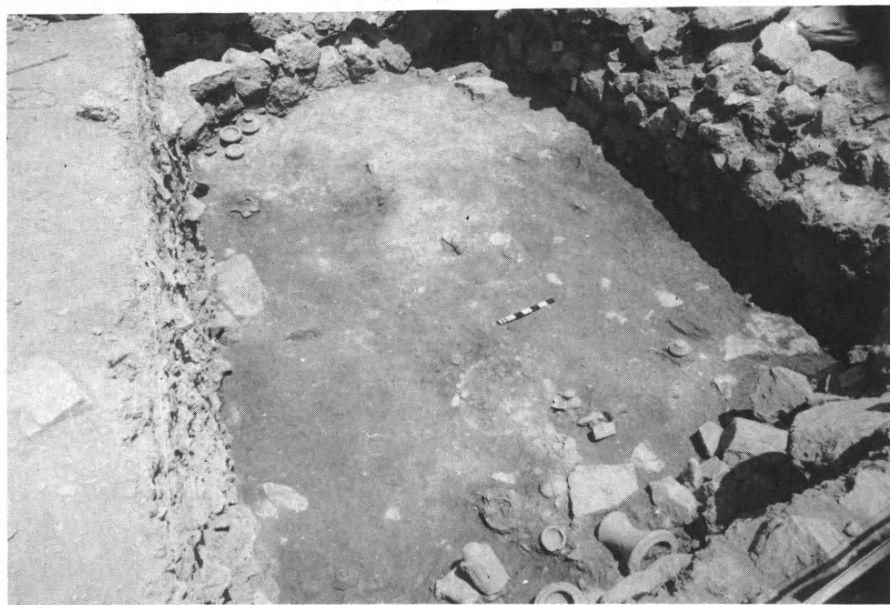
α. Γενική άποψη ΒΑ τομέα (άπό Β). β. Δωμάτιο 17, θράύσματα πίθων (άπό ΒΔ).

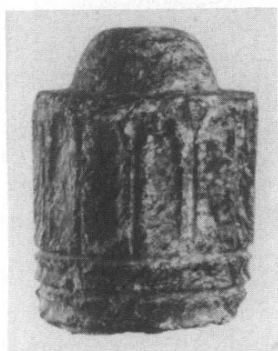
α. Δωμάτιο 18, θῆκες με τριβεῖα καὶ ἀγγεῖα (ἀπὸ Β). β. Ὁ Β τοῖχος τοῦ κτιρίου U σὲ σχέση μετὸν τοῖχο K491, τὸ κρηπίδωμα καὶ τὸ κτίριο J (ἀπὸ ΝΑ).

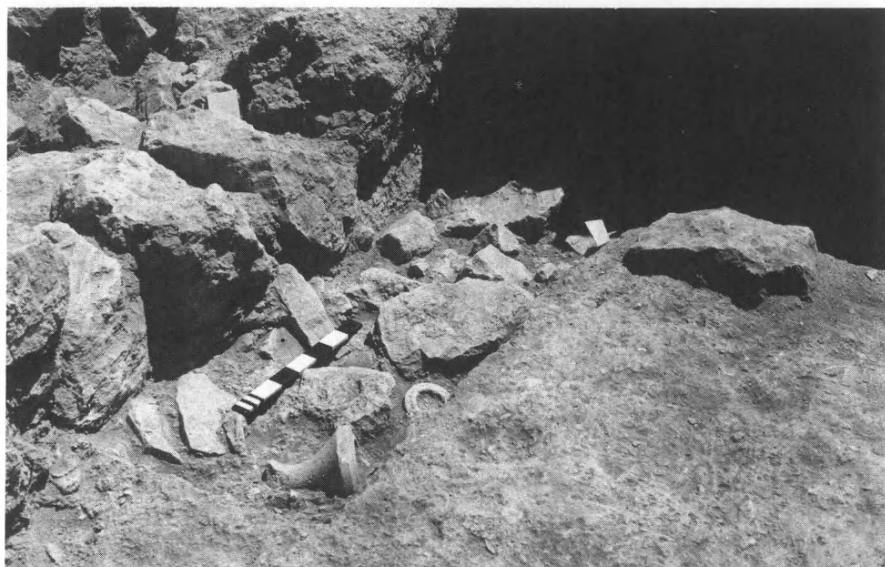
α. Οί όγκόλιθοι τοῦ περιβόλου (δίπλα στὸν δείκτη) ποὺ ἐπικάθονται στὸν Ν τοῖχο τοῦ κτιρίου Uβ (ἀπὸ Β). β. Τὸ κτίριο Uβ (ἀπὸ Α).

α. Τὸ κτίριο Υβ μέσα στὸ Υ· ἀριστερὰ τὸ κρηπίδωμα καὶ στὸ βάθος δεξιὰ ὁ βωμὸς (ἀπὸ ΒΔ). β. Οἱ ἀποθέσεις ἀπὸ τελετουργικὰ ἀγγεῖα μέσα στὸ Υβ (ἀπὸ Δ).

α. Τράπεζα προσφορών από όφίτη. β. Τμήμα κιονίσκου από όφίτη. γ. Πήλινος λύχνος.
δ. Τμήμα ιερογλυφικής πινακίδας.

α. Τομή στη ΒΑ γωνία του κτιρίου Υβ (από Δ). β. ΒΔ τομέας· ή βαθμιδωτή κάθοδος
πρός την πομπική οδό με το άνοιχτο χαντάκι στα Δ (από Δ).

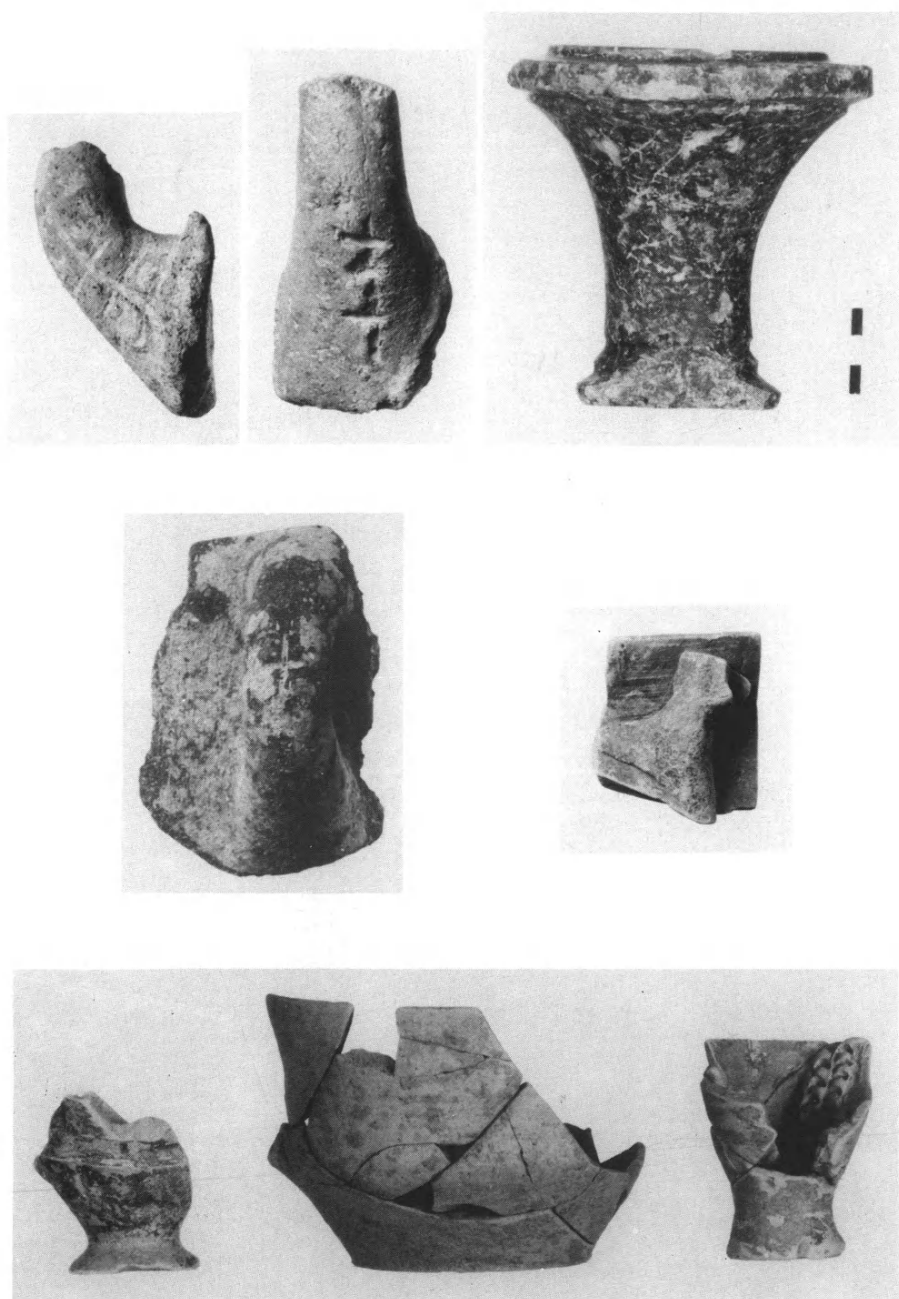
α. Τὸ Β τμήμα τῆς βαθμιδωτῆς καθόδου σὲ σχέση μετὸν Β τοῖχο τοῦ κτιρίου W (ἀπὸ Δ). β. Γενικὴ ἄποψη μετὰ προβαλλόμενον τὸν ΒΔ τομέα (ἀπὸ Β).

α. Τὰ τμήματα τῶν ἀνδρῶν α1-3 καὶ τὸ μέτωπο ἀναλημματικοῦ τοίχου (ἀπὸ Ν). β.
Ἡ τομὴ στὸ ἀνδρῶ α1 μὲ τὰ προγενέστερά του ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα (ἀπὸ ΒΔ).

α. Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς Ν τοῦ ἀνδῆρου α1 (ἀπὸ Δ). β. Τὸ τοιχίον στὸ βαθύ-
τερο στρώμα τῆς τομῆς Ν τοῦ ἀνδῆρου α1 (ἀπὸ Δ).

α-β. Λαβές χυτρῶν με σημεῖα τῆς γραμμικῆς Α. γ. Τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη.
 δ-ε. Λαβὴ χρηστικοῦ ἀγγείου με σημεῖο τῆς γραμμικῆς Α καὶ ὄστρακο κυπέλλου κοι-
 νωνίας με ἀνάγλυφη διακόσμηση. ς'. Παλαιοανακτορικὰ κυπελλίδια.

α. Βόρεια σπίτια, Β-Σ, δωμάτια Θ1 και Θ2, από Δ. 'Ολοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ
 δωματίου Θ1. β. Δυτικὸ σπῖτι, Δ-Σ, δωμάτιο δ-30, ἀπὸ Δ. 'Ολοκλήρωση τῆς τομῆς
 βάθους 1991, 1992. Ἀριστερὰ ὁ «μέγας κέρνος τῆς Βασιλικῆς», διάσπαρτος.

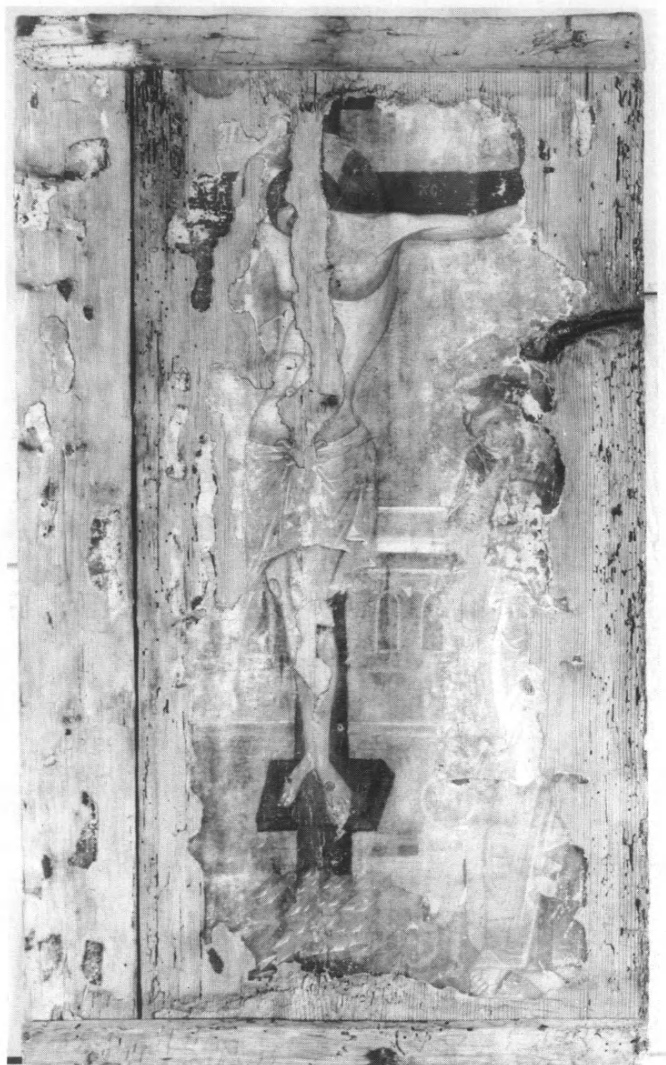
α. Οι άσκαφες επιχώσεις E-50 (περιοχή E-50), από Δ, μετά την απομάκρυνση της έλιās E-50 και την έναρξη τών έργασιών. β. Πλακόστρωτο π-44 και τομή χώρου 44α, από Α. Άριστερά, στόν χώρο 42α, οί έξαχθέντες μικροί λίθοι τής τομής.

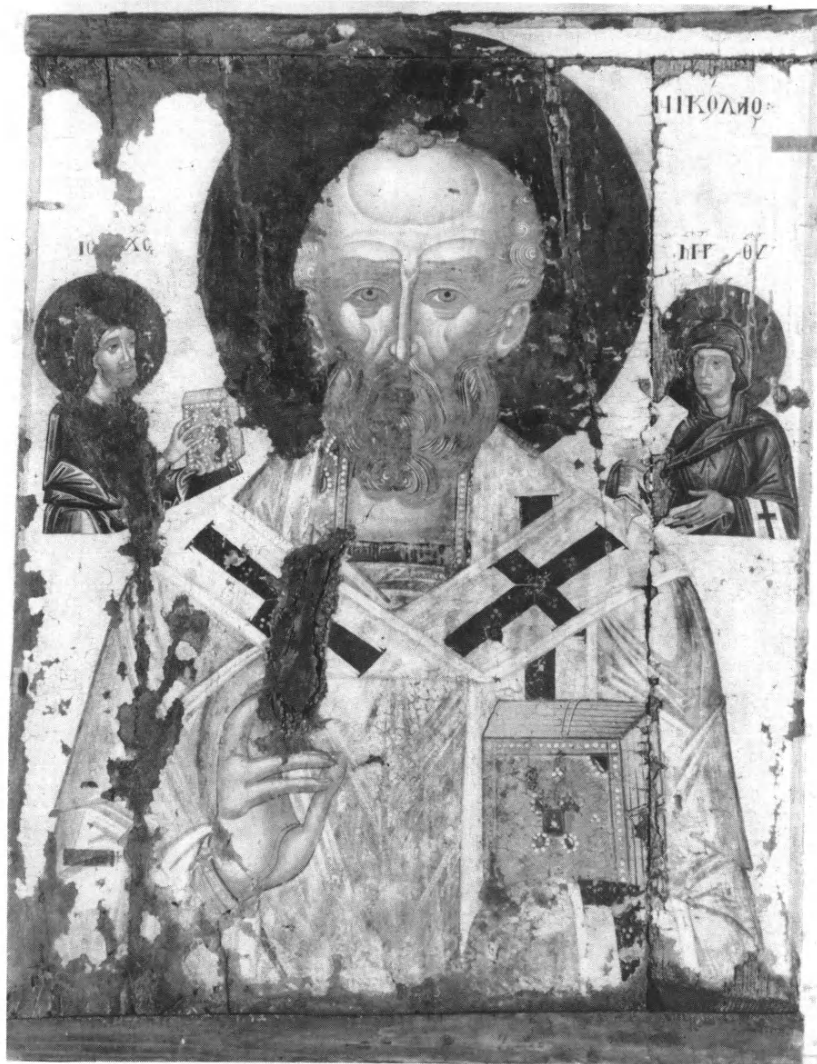
α. Πλακόστρωτο 44 και τομή χώρου 44α, από Α. Δεξιά τὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου δ-43. Δωμάτιο δ-43 καὶ νέα δομικὰ στοιχεῖα σαφῶς συνανήκουν. β. Πλακόστρωτο π-44, τομή 44γ (χώρος 44γ) ἀπὸ Β.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἀμφιπρόσωπης εἰκόνας, β' μισὸ 14ου αἰ.

Στάυρωση, 14ος-15ος αι.

"Άγιος Νικόλαος, 15ος αι.

Ἅγιοι Θεόδωροι, 14ος-15ος αἰ.

“Άγιος Γεώργιος με σκηνές από τη ζωή του, 14ος-15ος αι.

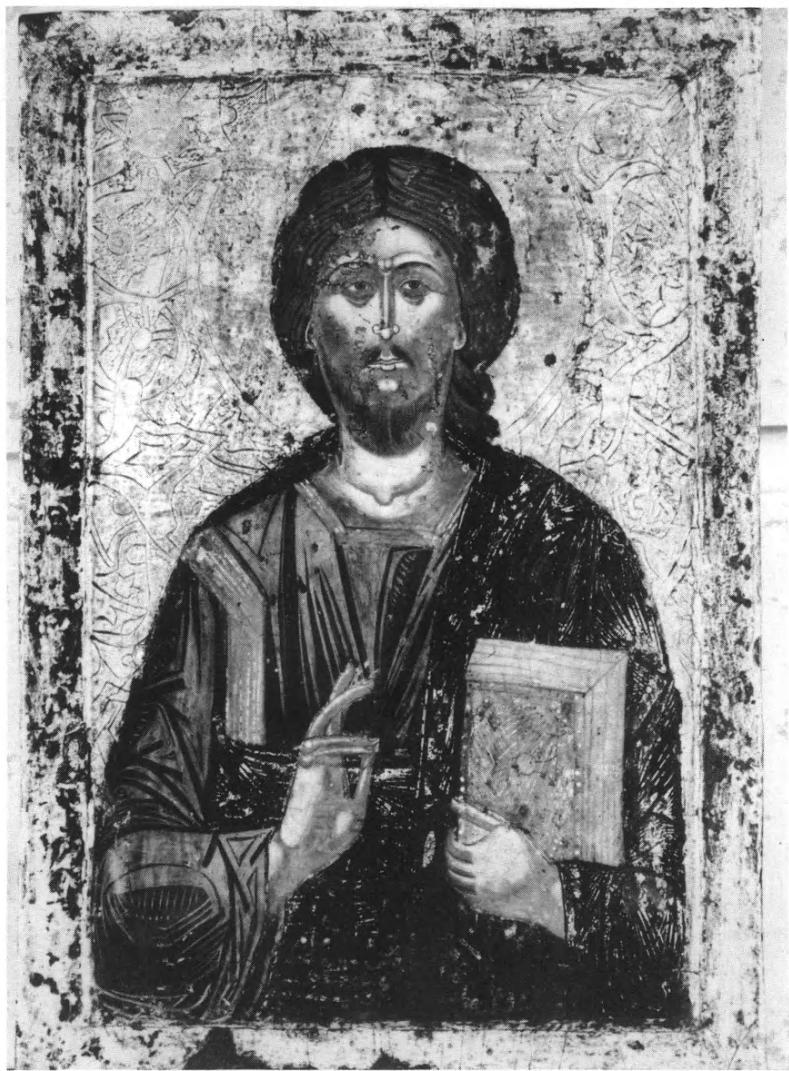
Παναγία Ὁδηγήτρια ἀμφιπρόσωπης εἰκόνας, 15ος-16ος αἰ.

Χριστὸς Σωτήρ, 16ος-17ος αἰ.

Οι Ἅγιοι Τρεῖς ἀμφιπρόσωπης εἰκόνας, γύρω στὰ 1400.

Χριστὸς Παντοκράτωρ, μετὰ τὴ συντήρηση.

Βημόθυρο, 16ος-17ος αϊ.

Ὁ εὐαγγελιστὴς Μάρκος τῆς Μεγάλης Δεήσεως τοῦ τέμπλου, 16ος-17ος αἰ.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1992
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 147
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1995
ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ
ΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ OFFSET
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΠΙΝΑΚΩΝ ΕΙΝΑΙ ΤΟΥ
ΑΝΤΩΝΗ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ